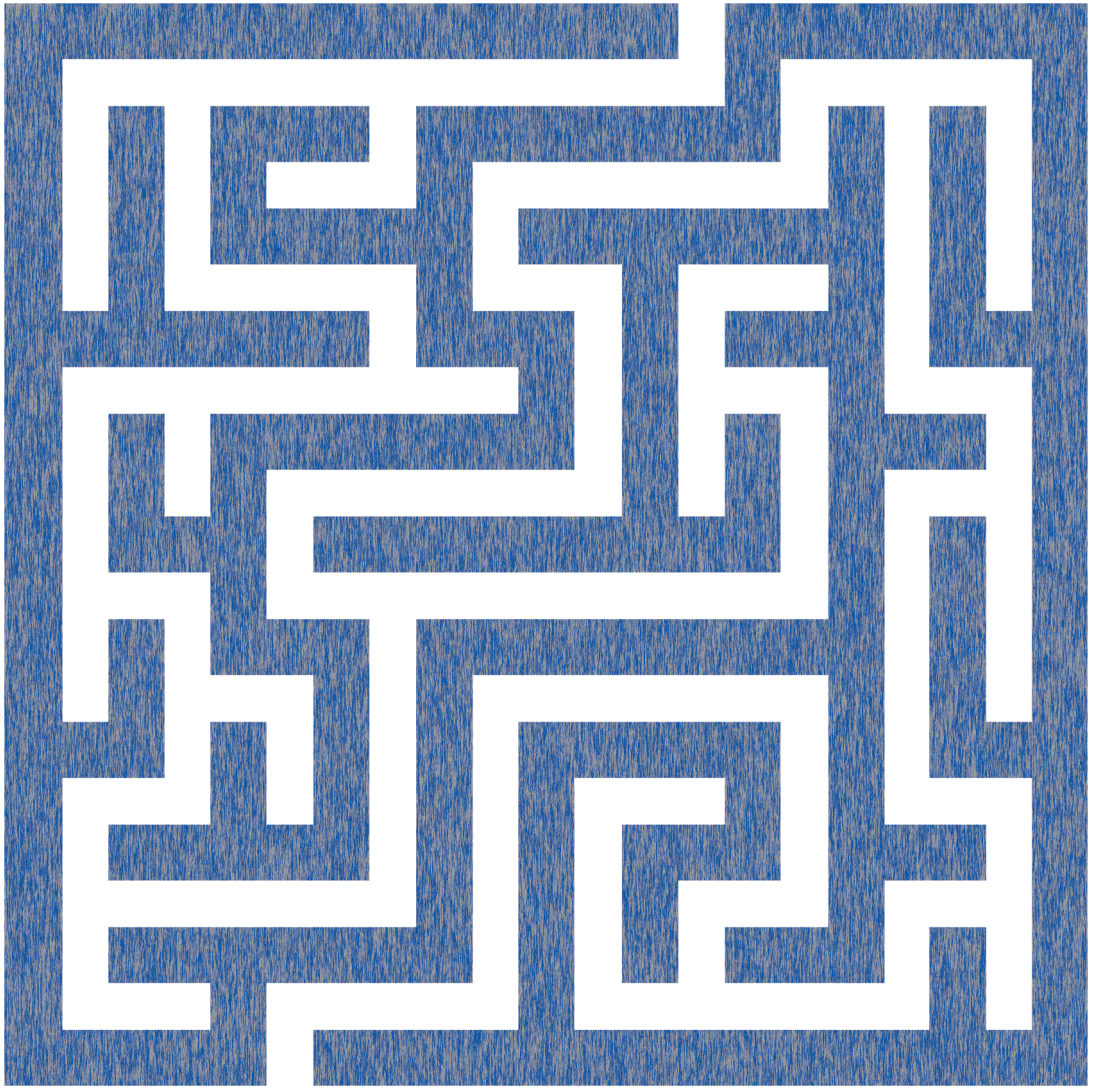

ZORAN STOJILJKOVIĆ

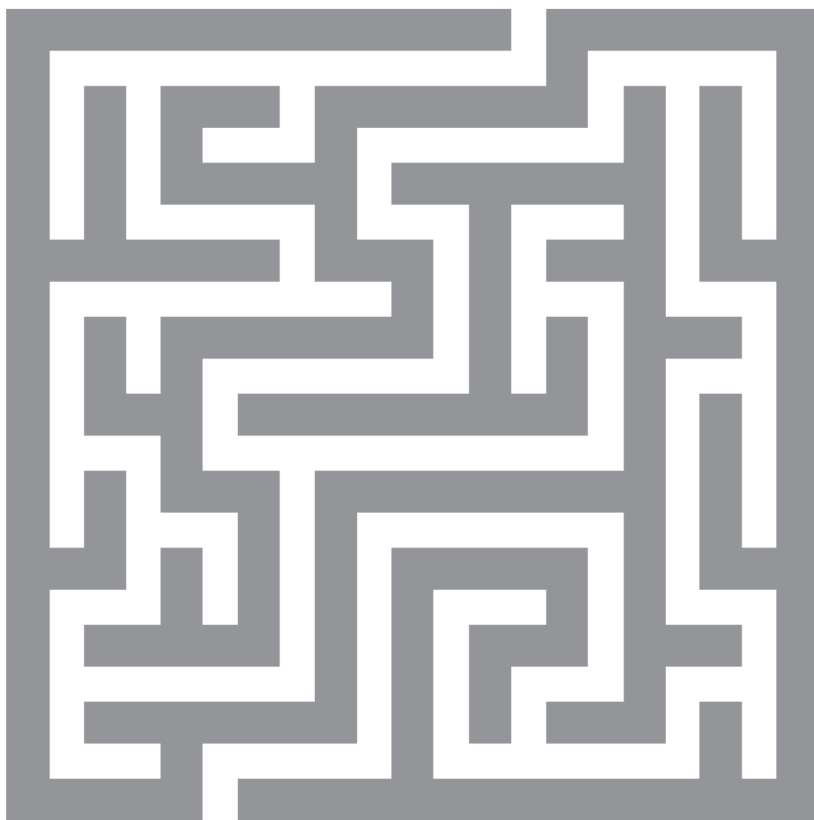

LAVIRINTRANZICIJE

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

CENTAR ZA
DEMOKRATIJU

LAVIRINTRANZICIJE

BEOGRAD 2012. GODINE

LAVIRINTI TRANZICIJE

IZDAVAČI

FRIEDRICH EBERT STIFTUNG
Dositejeva 51, 11 000 Beograd

CENTAR ZA DEMOKRATIJU
FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA
Jove Ilića 165, 11 000 Beograd

ZA IZDAVAČA

Ana Manojlović

UREDNIK

Zoran Stojiljković

AUTORI

Zoran Stojiljković
Vladimir Vuletić
Zagorka Golubović
Ljubomir Madžar
Natalija Mićunović
Miodrag Zec
Mihail Erke
Goran Nikolić
Petar Đukić
Svetozar Krstić
Zoran Ristić
Drenka Vuković
Natalija Perišić
Jelena Vidojević
Čedanka Andrić
Branislav Čanak
Nataša Zavođa
Dragana Petković Gajić
Marija Martinić
Olivera Kovačević
Tamara Petrović
Slaviša Orlović
Jelena Lončar
Dušan Spasojević

RECEZENTI

Vukašin Pavlović
Branko Vasiljević

LEKTURA I KOREKTURA

Sandra Šare

DIZAJN I PRIPREMA ZA ŠTAMPU

Marko Zakovski

ŠTAMPA

Štamparija Topalović
Šesta Lička 23/1, Valjevo

TIRAŽ

300 komada

BEOGRAD, 2012. GODINE

ISBN

SADRŽAJ

ZORAN STOJILJKOVIĆ UVOD: PUTEVI I STRANPUTICE SRPSKE TRANZICIJE	5
TRANZICIJA: KONTROVERZE OKO KONCEPATA, MODELA, AKTERA I UČINAKA	
VLADIMIR VULETIĆ LAVIRINTI TRANZICIONIH TEORIJA	27
ZAGORKA GOLUBOVIĆ TRANZICIJA U SRBIJI POSLE 2000. GODINE – LAVIRINTI TRANZIJE	35
LJUBOMIR MADŽAR NEPODNOŠLJIVA LAKOĆA KRITIKOVANJA	41
NATALIJA MIĆUNOVIĆ ODUSTAJANJE OD IDEOLOGIJE I PREUZIMANJE ODGOVORNOSTI	69
EKONOMIJA U RALJAMA TRANZICIJE I KRIZE	
MIODRAG ZEC SRPSKA PARADIGMA – NEDOVRŠENE REFORME I KLJUČNE DISPROPORCIJE	79
MIHAEL ERKE IZVOZNI RAST U SRBIJI	85
GORAN NIKOLIĆ GLOBALNA PRIVREDNA STAGNACIJA I REBALANSIRANJE EKONOMSKE MOĆI: POLOŽAJ SRBIJE	93
PETAR ĐUKIĆ PRIVREDNI TOKOVI I EKONOMSKI SISTEM SRBIJE: NA STRANPUTICAMA KRIZE I PROPUŠTENIH REFORMI	103
SVETOZAR KRSTIĆ SAVREMENI SVET I SRBIJA U TRANZICIJI	115
ZORAN RISTIĆ EFEKTI PRIVATIZACIJE U SRBIJI – IZNEVERENA OČEKIVANJA I OSTVARENJA U PRAKSI	121
SOCIJALNI I POLITIČKO- KULTURNI ASPEKTI TRANZICIONIH PROMENA	
DRENKA VUKOVIĆ, NATALIJA PERIŠIĆ SOCIJALNA SIGURNOST U TRANZICIJI – IZAZOVI I (NE)REŠENA PITANJA REFORMI	133
JELENA VIDOJEVIĆ KONCEPTUALIZOVANJE SOCIJALNE UKLJUČENOSTI U SRBIJI – KARAKTERISTIKE I OSNOVNI ASPEKTI SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI	147
ČEDANKA ANDRIĆ SOCIJALNI DIJALOG U SRBIJI: DOGOVOR O RAZVOJU ILI GAŠENJE POŽARA	165
BRANISLAV ČANAK EKONOMSKO-SOCIJALNE PROGNOZE I POLITIČKE REFLEKSIJE	171
NATAŠA ZAVOĐA USVOJENI ZAKONI KAO PUT KA DEMOKRATSKOM DRUŠTVU U TRANZICIONOM PERIODU	175
DRAGANA PETKOVIĆ GAJIĆ KRIZA LEGITIMITETA I MOTIVACIJE – CIVILNO DRUŠTVO NA POTEZU	185
MARIJA MARTINIĆ ISKUŠENJA SRPSKE TRANZICIJE NA PUTU KA OTVORENOM DRUŠTVU	193
OLJA KOVAČEVIĆ AMERIKA I PROTESTI – VOLSTRIT	201
TAMARA PETROVIĆ IME GENERACIJE TRANZICIJE ILI NJENIH NASLEDNIKA	205
POLITIČKI KONTEKST I PRAVCI PROMENA	
SLAVIŠA ORLOVIĆ PREPREKE KONSOLIDACIJI DEMOKRATIJE U SRBIJI	215
JELENA LONČAR, DUŠAN SPASOJEVIĆ POLITIČKE REPERKUSIJE SOCIOEKONOMSKIH PITANJA U SRBIJI	227
ZORAN STOJILJKOVIĆ IMA LI SVETLA NA KRAJU TRANZICIONOG TUNELA	239

ZORAN STOJILJKOVIĆ

UVOD: PUTEVI I STRANPUTICE SRPSKE TRANZICIJE

Fondacija Fridrih Ebert, kancelarija u Beogradu i Centar za razvoj demokratije Fakulteta političkih nauka, organizovali su 23.12.2011. godine, raspravu „Lavirinti tranzicije“. Osnovni cilj rasprave je bio da se kroz kritički, multidisciplinarni dijalog neistomišljenika detektuju osnovni uzroci krize i dođe do saglasnosti oko strateških pravaca izlaska iz nje. Ostvareni kritički uvidi činili bi „Arijadnine niti“ – putokaz za izlazak iz lavirinata tranzicije.

Broj učesnika u raspravi (preko 40), širina datih kritičkih opservacija, značaj podastrih analiza stanja i, posebno, bogastvo ideja i datih preporuka za prevazilaženje aktuelne krize su osnovni razlog i motiv da se opredelimo da, umesto konvencionalne uvodne reči, pokušamo da damo jednu sintetičku sliku prepreka, ali i izazova i šansi sa kojima je danas suočena Srbija.

RAZUMEVANJE TRANZICIJE

Učesnici u raspravi založili su se za šire razumevanje tranzicije, po kome se, u poslednjih nekoliko poslednjih decenija, uporedo sa tranzicijom postkomunističkih društava u pluralistička tržišna društva, odvija daleko značajniji i obuhvatniji prelazak (tranzicija) iz nacionalnih kapitalizama, baziranih na saradnji rada i kapitala i državi socijalnog staranja ka globalnom neoliberalnom kapitalizmu i neoliberalnoj državi (Vuletić).

Otvoreno je i ključno pitanje da li se unutar aktuelne planetarne krize i očitih insuficijencija neoliberalnog modela pomalja nova, globalna altermativa.

KONTEKST: PLANETARNI RAZVOJ I PROMENE

Svet se od kraja osamdestih godina menja dramatičnom brzinom. Rušenje Berlinskog zida je označilo globalnu prekompoziciju država, naročito u Evropi, a raspad Sovjetskog Saveza u Evroaziji.

Istovremeno, jedan od ključnih procesa - demokratizacija znanja i svekolike svetske baštine svakodnevno se događa putem interneta. Danas, svakodnevno internet koristi preko 1,9 milijardi ljudi širom sveta.

Mi danas živimo u eksponencijalnom vremenu. *Facebook, Youtube, Twiter, Myspace* nisu postojali pre sedam godina. Na *Google* se mesečno obavi preko 31 milijarda pretraga. U toku 2009. godine postojalo je čak 1,4 milijarde *e-mail* naloga.

Na univerzitetima se izučavaju kursevi koji nisu postojali pre 10 godina, kao što su na primer *E-Business, Nanotechnology* ili *Supply Chain Management*.

Najtraženija i najbrže rastuća zanimanja su ona koja su usmerena na kompjutere i *online* mreže, Druga grupa zanimanja vezana je za zdravlje, produženje životnog veka, za razvoj medicine i biotehnologije.

Posledično, danas školujemo kadrove za zanimanja i poslove za koje ne znamo kako će izgledati, da koriste tehnologije koje još nisu izmišljene i da rešavaju probleme za koje ne znamo kakvi će biti i u kom obliku će se pojavljivati (Krstić, Đukić).

AKTUELNA KRIZA

Istovremeno, nakon sporog rasta razvijenih zemalja u prvoj deceniji 21. veka, i krize od 2008, dolazi do krize suverenih dugova EU, pada kreditnog rejtinga mnogih zemalja Zapada, krize evra i usporavanja kineskog rasta. Dodatni problem predstavljaju: opadanje rasta produktivnosti, stagnacija industrije, pad zaposlenosti i spor rast izvoza na Zapadu tokom poslednje dekade.

Globalna kriza menja konstelaciju globalne ekonomske moći. Procena je da bi u narednih deset godina američka dominacija, uz laganu disperziju globalne moći, mogla opstati, iako je ekonomska supremacija razvijenih ekonomija značajno umanjena u odnosu na zemlje u razvoju, posebno Kinu. Kapitalistički tržišni model, sada sa povećanom ulogom države za sada nastavlja da dominira. Kao glavni uzrok krize neretko se navodi krah tržišta hipotekarnih kredita u SAD i dužnička kriza perifernih zemalja evrozone. Međutim, finansijska i ekonomska kriza dominantno je posledica pogoršanja stanja u realnom sektoru ekonomija razvijenih zemalja, što govori da ona neće lako proći. Treba naglasiti i da su u krizi razvijene zemlje, dok zemlje u razvoju beleže dinamičan, samo blago usporeni, rast.

Preraspodela ekonomske moći je uzela i političku formu kroz G20 (najvećih 19 ekonomija sveta, plus EU) i BRIKS, koje delimično preuzimaju ulogu G7, kao foruma za globalno kreiranje politike. Ohrabrujuće je da brzo rastuće zemlje u razvoju, budući da intenzivno koriste prednosti globalizacije, imaju snažan interes u obezbeđivanju uslova da tranzicija ka multi-polarnom sistemu ne bude praćena finansijskom nestabilnošću ili otežavanjem međunarodne trgovine, međunarodnih tokova kapitala i investicija. (Nikolić, Đukić)

KAKO ĆE SE KRIZA REPERKUTOVATI NA SRBIJU?

Efekti krize se u Srbiju prelivaju preko Zapadne Evrope koja se sve izvesnije približava recesiji. Naravno, glavni problem je kriza evrozone. Usporavanje uvozne tražnje u Italiji, Nemačkoj, kao i u susednim zemljama (CEFTA) već usporava srpski robni izvoz. Priliv stranih investicija će skoro izvesno biti manji. Sumarno, može se očekivati da će manjak deviza dovesti do trošenja deviznih rezervi i pada potrošnje, posledično i životnog standarda, kroz obaranje uvoza.

U svakom slučaju, Srbija mora biti spremna da problem likvidnosti, ako bude eskalirao, ublaži kao i da dodatno podstakne investicije. Dobre strane su to što doznake i penzije iz inostranstva ne pokazuju povezanost sa krizom (one će 2012. u bruto iznosu biti oko 3,3 milijarde evra).

Kriza u EU može da utiče na Srbiju i preko finansijskog sektora, pošto u zemlji više od 75% bankarske aktive čine strane banke. Srpski bankarski sistem je istina mnogo manje izložen riziku refinansiranja kratkoročnih kreditnih linija, a dobro je i sve veće učešće dugoročnih kreditnih linija u izvorima finansiranja bankarskog sektora.

Može se, međutim, očekivati i rast odbojnosti investitora prema tržištima u razvoju, što bi ugrozilo stabilnost dinara.

Na drugoj strani, čini se da postoji značajan prostor za rast izvoza u Rusiju. Nedavno potpisani strateški međudržavni ugovor Srbije sa Kinom trebalo da omogući povećanje, inače minornog, izvoza u najmogoljudniju zemlju sveta.

Jedan od načina za amortizovanje uticaja kriza je zajednički nastup zemalja eks SFRJ na trećim tržištima.

Kada je u pitanju uticaj krize na kurs dinara došlo je do depresijacije srpske monete za preko četvrtine vrednosti od oktobra 2008. Slabljenje su beležile i ostale monete istočne Evrope, ali uglavnom u manjoj meri.

Srbija pokušava, dakle, da balansiranjem svoje politike, davajući znatno veći značaj dvema zemljama grupacije BRIKS (Rusija i Kina), nego što to čine zemlje regiona, pojača svoju pregovaračku poziciju prema Zapadu po nekim strateškim političkim pitanjima. Koliko zbog toga trpi evropski put Srbije nije lako reći. Takođe, da li postoji alternativna politika koja bi bolje odražavala realne interese zemlje i njen dignitet, takođe je teško proceniti. Dakle, rastući geoekonomske značaj BRIKS zemalja nije bez uticaja na Srbiju, ali EU i dalje dominira kao strateški prioritet naše zemlje.

AKTUELNO STANJE

Srbija više od 20 godina u vrtlogu tranzicije i raspada zemlje neuspešno pokušava da izađe iz krize, a njeno zaostajanje za razvijenim svetom se povećava iz godine u godinu. Sa raspadom SFRJ Srbija je znatno izgubila na geostrateškom značaju.

Nakon toga, postpeetooktobarske vlade su odgovorne za potpuno nekritičko sprovođenje neoliberalne ekonomske politike, nepriladođenu ekonomsku politiku, bujanje administracije i javnog sektora i preveliko zaduživanje Srbije

Vlasti su posebno odgovorne što nisu završile proces denacionalizacije, i to pre privatizacije, jer će sada to biti dodatno opterećenje za poreske obveznike i povećanje javnog duga enormno iznad zakonskog maksimuma (Krstić).

Istovremeno, u Srbiji, zemlji koja je među najsiromašnijima u Evropi, prema zvaničnim izveštajima Svetske banke, se godišnje kroz korupcije u sistemu javnih nabavki godišnje izgubi 750 miliona eura. Srbija će biti i pred ozbiljnim izazovima urednog finansiranja obaveza. Dodatno se Srbiji komplikuje ekonomska situacija i sa činjenicom da je visina javnog duga dostigla svoj zakonski maksimum od 45% bruto domaćeg proizvoda. Zbog visine javnog duga moguće je da Srbiji dodatno opadne i kreditni rejting što bi još više poskupelo kredite i udaljilo inostrane investitore od Srbije.

Posledično, Srbija je „demokratija niskog intenziteta“ - građanin je slobodan da bira, ali mu je sudbina odlučena na drugom mestu, najčešće na tržištu (Samir Amin), odnosno limitirane su mogućnosti izbora.

Sasvim suprotno, demokratska tranzicija nije samo promena institucija i vlasti već kvalitativni preokret u pravcu ostvarenja novog načina života i promocije autonomije, slobode i odgovornosti građanki i građana u donošenju konstitutivnih životnih odluka.

Demokratska tranzicija u Srbiji zapravo je tek započela – nema radikalnog raskida sa nedemokratskim nasleđem, korupcijom, kriminalom. U prilog ovoj tezi govori uticaj novobogataša, kao i nejasna, tek načelna orijentacija ka evropskim vrednostima i EU integracijama (Golubović).

Srpsko društvo pati i od nedostatka poverenja, premošćujućeg (međugrupnog) socijalnog kapitala i kulture dijaloga i tolerancije. (Mićunović, Martinić)

Primeru radi, ako je „porodica skup ljudi koji se mrze jer moraju da žive zajedno“ po jednoj ciničnoj definiciji, onda je politički i društveno nekorektna grupa - pripadnici neonacističkih, neošoviniističkih grupa, skinhedsa, „skup ljudi koji su zajedno jer moraju da mrze“.

I pored prihvatanja nacionalne solidarnosti i socijalnog dijaloga kao stubova izlaska iz krize sadašnje sve antikrizne aktivnosti su namenjene oporavku bogate manjine. Drugim rečima, filozofija *New Deal* su ulaganja, subvencije, podsticaji, dok je neoliberalni odgovor na aktuelnu

krizu štednja, kako materijalna, tako i nematerijalna. Najopasniji deo korpusa nematerijalne štednje je svakako štednja na stečenim pravima zaposlenih. U ime štednje, tržište rada bi trebalo tako da se prekomponuje, da nezaposleni i zaposleni budu izjedačeni ne po pravima, čemu, inače tradicionalno teže sindikati, već u obespravljenosti i jednih i drugih. Bez tih prava kao klasne odrednice, sindikati postaju besmislena organizacija (Čanak, Gajić Petković, Andrić).

Položaj sindikata u srpskoj tranziciji nepovoljan je zbog četiri ključna elementa koji obuhvataju elemente nasleđa i savremenog političkog konteksta: (1) odustvo razvojnih efekata tranzicije, (2) odustvo tradicije autonomne borbe i kritičke pozicije prema vlasti, (3) nespremnosti sindikalnih lidera za međusobnu saradnju i (4) raširena antisindikalna histerija među pripadnicima političke i intelektualne elite u Srbiji. Kumulativno, sve ovo pokazuje brojne slabosti sindikata i nemogućnost da nametne agendu koju zagovara (Stojiljković, Ristić, Zavođa).

Civilno društvo se u poslednje dve decenije posvetilo pre svega pitanjima zaštite ljudskih prava i uspostavljanja demokratije i demokratskih institucija. Značajne su i funkcija predstavljanja, odnosno zastupanja interesa različitih grupa, vršenja pritiska na vladu i stimulisanja javnih rasprava, kao i javne i kvazi javne funkcije koje podrazumevaju pomaganje siromašnima, hendikepiranima i marginalizovanim društvenim grupama. Nažalost socijalno-ekonomska pitanja nisu prioriteta za civilno društvo u Srbiji. Štaviše, organizacije civilnog društva se „najmanje bave pitanjima uspostavljanja ekonomskog društva“ (Spasojević, Lončar).

UZROCI

Korene ovakvog stanja učesnici skupa vide, pre svega u nedovršenim reformama i ključnim disproporcijama, odnosno činjenici da su bazična ekonomska, socijalna i politička pitanja su otvorena već šest decenija (Zec).

(1) **Sistemske deficit između proizvodnje i rastuće potrošnje je ključni problem Srbije.** Disproporcija se pokriva donacijama, doznakama, privatizacionim prihodima, novim zaduživanjem države, privatnih i javnih preduzeća, stanovništva i inflacijom. Opasnost dužničkog ropstva je postalo planetarni problem. Umesto robe već 50 godina izvozimo stanovništvo i to ono sa najvećim stručnim i radnim sposobnostima.

(2) Drugi ključni problem čini **disproporcija između domaće akumulacije i nivoa neophodnih investicija**, odnosno hronična nesklonost produktivnoj štednji. Rezultirajuću posledicu čini sklonost da se dobici privatizuju a gubici socijalizuju, odnosno krediti obezvrede.

Naredne probleme predstavljaju (3) **disproporcija između uvoza i izvoza**, kao i (4) **regionalne disproporcije**.

Pored ovih trajnih, postoje i disbalansi koji se krizom produbljuju: (5) **disproporcija između aktivnog i izdržavanog stanovništva**, iako se ukupno stanovništvo smanjuje. U tom kontekstu ključnu ulogu igraju (6) **disproporcija između broja zaposlenih (posebno u realnom sektoru) i broja penzionera** i (7) **disproporcija između zaposlenih i nezaposlenih**, odnosno razmere nezaposlenosti koje su u velikoj meri uslovljene krizom obrazovanja.

Najzad, slede dva disbalansa unutar samih zaposlenih: (8) **disproporcija između zaposlenih u proizvodnom sektoru i administraciji** i (9) **neravnoteža između zaposlenih u nerazmernom sektoru (banke, trgovina, usluge) i realnoj ekonomiji**.

Sve to za posledicu ima i (10) **dramatične razmere razlika između ultra bogatih i ultra siromašnih, odnosno razmere siromaštva** koje mogu destabilizovati održivi razvoj (Zec).

Pritom, u poslednje dve decenije, obim stranih direktnih investicija u Srbiji i u zemljama zapadnog Balkana po glavi stanovnika iznosi tek jednu trećinu onih u Centralnoj Evropi. Najveći broj investicija finansirano je kroz privatizaciju.

Privatizacije, međutim, nisu kao u Centralnoj Evropi otvorile vrata grinfield investicijama; novi proizvodni kapaciteti nisu otvoreni, uz malobrojne izuzetke, već su kao posledica privatizacije značajno smanjeni kapaciteti i broj radnih mesta. Cilj privatizacije u mnogim slučajevima nije bilo održanje ili proširenje proizvodnih kapaciteta već kratkoročno povećanje državnih prihoda, ali i nelegalno sticanje privatne dobiti. (Ristić, Zavođa, Đukić).

Pored toga, veoma je mali broj izvoznih projekata koje nose strane investicije; većina stranih investicija finansirala je proizvodnju roba i usluga kojima nije moguće trgovati, dakle telekomunikacije, tržište nekretnina, medije ili finansijski sistem. Očigledno je potencijalna konkurentnost privreda na zapadnom Balkanu procenjena kao suviše mala da bi opravdala rizik izvozno orijentisanih investicija (Erke).

Sa današnje tačke gledišta radilo se o rastu bez industrije, bez izvoza i bez zapošljavanja. Nastavljena je **deindustrijalizacija** Srbije. Rast je, ukratko, bio praćen preuranjenom tercijarizacijom privrede i bio je baziran na snažnom uvozu i privatnoj potrošnji srednjih slojeva stanovništva.

To je bilo moguće, jer je međunarodna ekonomija bila obeležena masovnim raspolaganjem povoljnim kreditima Šema rasta, koja je bila zasnovana na privatnoj potrošnji finansiranoj iz kredita sa velikim udelom uvoza, sa izbijanjem krize više ne funkcioniše.

Kao što je Janoš Kornai za komunizam rekao da predstavlja preuranjenu državu blagostanja (*premature welfare state*), čija ponuda socijalne sigurnosti i javnih usluga nije imala pokriće u rezultatima privrede, tako je i u nekadašnjim komunističkim državama nakon preokreta došlo do preranog stvaranja potrošačkog društva (*premature consumer society*) koje je obeleženo neravnotežom između preovlađujućih potrošačkih standarda i rezultata privrede.

U Srbiji i u ostalim državama zapadnog Balkana postoje još dva faktora koji utiču na visoku orijentaciju ka uvozu. Prvi faktor leži u činjenici da **veliki deo nekadašnjeg jugoslovenskog stanovništva živi i radi u Zapadnoj Evropi**. Nekadašnji gastarbajteri ne donose, međutim, samo novac u svoju staru otadžbinu već sa novcem već decenijama „uvoze“ i svoj potrošački stil, koji odgovara standardu njihove nove domovine. Ukoliko se može reći da taj novac uopšte finansira investicije, onda su to male investicije u oblasti usluga kao što su kiosci sa hranom ili male radionice koje nemaju mogućnost da povećaju izvozne kapacitete države.

Drugi faktor koji utiče na porast sklonosti ka potrošnji u Srbiji jeste **struktura privredne elite**. Njom dominiraju takozvani tajkuni, odn. preduzetnici koji su se obogatili u prvim fazama privatizacije za vreme Miloševića i koji su u poređenju sa ekonomskom snagom svojih država uspeli da izgrade ogromna bogatstva. Kao nagradu za političku podršku od vlastodržaca su dobili privredne privilegije kao što su prava na monopol i uvozne licence. Pojednostavljeno bi se moglo reći da u **Srbiji u privredi dominira koalicija koja se sastoji od srednjeg sloja društva, od kojih je veći deo zaposlen u javnom sektoru, i od tajkuna**, pri čemu ovi drugi zadovoljavaju evropeizovane potrošačke potrebe onih prvih. Potencijalni protagonisti izvozne privrede, industrijski preduzetnici i industrijski radnici, marginalizovani su u odnosu na preovlađujuću uvoznu koaliciju (Erke).

SRPSKE SPECIFIČNOSTI

U raspravi su detektovane četiri grupe činilaca koji su veliki a jedinstveni i neponovljivi tranzicioni društveni posao u Srbiji učinili znatno težim i mnogo riskantnijim nego što je to bio slučaj sa drugim zemljama.

Na prvom mestu mora se istaći činjenica da je **Srbija izrazito heterogeno – multietničko, multiversko i multikulturno društvo**. Bila je to osnova za ogroman konflikti potencijal koji nije mogao da ne bude od uticaja na način raspada zajedničke države. U intervalu nacionalnog konsolidovanja i teritorijalno-političkog organizovanja države, uz napetosti u odnosima prema drugim, posebno susednim narodima, izgledi za konsolidovanje demokratije su minimalni. Gotovo da je nemoguće povlačiti poteze na liniji nacionalnog okupljanja i državnog teritorijalnog zaokruživanja a da se ne dirne u neki krupniji interes subjekata okupljenih u međunarodnoj zajednici. Srbija u ovoj stvari ima više nego obilna (notorno neprijatna!) iskustva.

Drugo, radi se o **nasleđu prethodnog socijalističkog samoupravnog poretka**. Strategija koje se držao prethodni socijalistički poredak dobrim je delom bila oportunistički oblikovana u znaku neodmerenog korišćenja najlakših i najatraktivnijih opcija. Popularnost je u minulom režimu održavana i tako što je na širokom frontu pribegavao izdašnom emitovanju brojnih privilegija i personalizovanih prava, uključujući posebno olako i prerano penzionisanje Socijalizam u SFRJ tokom dugog razdoblja razlikovao se od socijalizma u bilo kojoj drugoj zemlji. On je bio kombinacija jednog lako uočljivog iako ne i savršenog ustrojstva ekonomske sigurnosti i određenih, opet nipošto zadovoljavajućih ali nesumnjivih i u odnosu na druge nesumnjivo širih i sadržajnijih sloboda. Po mišljenju mnogih, u SFRJ je imalo šta da se voli, a i šta u svetu da se istakne kao njena neponovljiva prednost.

Treće, za razumevanje odgovornosti za ovakvo ili onakvo odvijanje tranzicionog procesa od ogromnog je značaja politička činjenica da su sasvim oganičene mogućnosti elite da usmerava biračko telo i da ga menja („oplemenjuje“) na način koji će ga učiniti prijemčivijim za reforme i sposobnim da ih svojom podrškom ubrza i prilagodi životnim imperativima. **Nigde u svetu birači nisu osposobljeni da dugoročno održiva pomeranja u privredi i van nje razlikuju od onih koja su efemerna i moraju već za koju godinu da se skupo plate i tako izvrgnu u svoju suprotnost.**

Četvrti razlog čine konceptualna, pa i **ideološka sporenja, odnosno odsustvo socijalnog i političkog konsenzusa**. Ekonomska politika je, naime, izložena, uslovno govoreći, žestokim kritikama i velikim pritiscima i sleva i zdesna. U kritici zdesna istrajno se ukazuje na poražavajuće učinke neodmerenog državnog uplitanja koje dezaktivira i blokira tržište, jednostavno poništavajući sve njegove važnije alokativne i dinamičke impulse. U kritici sleva nastoji se sasvim suprotno dokazati da su deformacije i evidentno nezadovoljavajuće performanse u privredi posledica odsustva zdrave regulative i koordinativnog nereda koji se na nedovoljno regulisanom tržištu predvidivo javlja (Madžar).

PREPORUKE

Svi učesnici u raspravi saglasni su u oceni da je Srbija suočena sa imperativom povećanja proizvodnje i kapitalnih investicija uz paralelno smanjivanje tekuće potrošnje. **Trebalo bi stvoriti efikasnu demonopolizovanu ekonomiju, sa stabilnim pravnim sistemom, lakim izdavanjem gradjevinskih dozvola, poreskim sistemom stimulativnim za ulaganja i opterećenjima na zarade koji su slični onima u EU**. Fiskalna politika, funkcionisanje institucija društvene solidarnosti, monetarna politika, moraju po svaku cenu da ostanu što dalje od volontarističke intervencije politike. Najbolji test za spremnost političara da prihvate tako nešto jeste njihovo

pristajanje na uvođenje novih oblika oporezivanja, naročito kada je reč o porezu na finansijske transakcije, gde bi, npr, porez progresivno rastao za onoliko za koliko neka transakcija nema uporišta u investicionim ulaganjima. Oporezivanje bogatih progresivnim stopama, smanjenje poreskih opterećenja za radna mesta, za otvaranje i pokretanje malih i srednjih preduzeća, selektivni PDV, potpuno oslobađanje od poreza određenih kategorija stanovništva, sve bi to bili potezi koje sindikati i organizacije civilnog društva moraju da podrže.

Potpuno zanemareno **socijalno preduzetništvo** može da predstavlja kako dopunski način smanjivanja nezaposlenosti, tako i sredstvo borbe protiv diskriminacije marginalizovanih grupa u društvu. Delatnosti socijalnih preduzeća usmerene su pre svega na pružanje socijalnih usluga, edukativne programe, recikliranje, organizovanje transporta, organizovanje slobodnog vremena, kreativne radionice, hotelske i restoranske usluge. U socijalno preduzetništvo mogu se svrstati i preduzetničke inicijative kooperativa koje se osnivaju pre svega u poljoprivredi, zaštiti životne sredine ili preduzetničkim inicijativama u okviru ženskog pokreta.

Važan pravac strateškog delovanja kako u ravni ekonomije, tako i na liniji sređivanja države i javne uprave, a posebno u podizanju efikasnosti državnih službi i javnog sektora, jeste **priključivanje Evropskoj uniji (EU)**. Motivacija za priljučivanje ne treba da bude participiranje u distribuciji javnih fondova već, pre svega, institucionalno sređivanje i dalekosežno preoblikovanje državne administracije i celog javnog sektora, sa izgledima da se najzad otklone brojne štete koje svojim razobručenim voluntarizmom izaziva pravoj kontroli izmakla i na mahove podivljala država (Madžar).

Niska upravljivost sistema, a posebno zabrinjavajuća širina stranačkih koalicija na kojima počiva vlast, ima za posledicu da se mnogi važni poduhvati objektivno teško realizuju.

Celishodan pravac akcije **nije promena garnitura nego promena sistema, osobito promena političkog sistema**, budući da je i ovde ponašanje sistemski opredeljeno i da bi se u istom sistemu i neke druge, makar i radikalno izmenjene, garniture slično ili istovetno ponašale.

Ključni prioritet je uspostavljanje kredibilnih ustanova- pre svega racionalnija i efikasnija, time i srazmerno jeftinija država. Odgovorna javna potrošnja, kontrola javnih finansija uvećanje efikasnosti javnih politika su osnovni prioriteti.

Srbiji treba država koja će u ovlašćenjima biti ograničena, ali koja će na tom području, biti delotvorna i svoje funkcije obavljati sa maksimalnom efikasnošću.

Državnu upravu treba reformisati na nosećim principima decentralizacije depolitizacije i profesionalizacije, ali i neophodne racionalizacije i modernizacije

Neophodna je departizacija javnih preduzeća. Radi se o profesionalizacija menadžmenta i kontroli poslovanja (Orlović, Stojiljković).

Najvažnije je, **fokusirati se na borbu protiv korupcije, i to protiv sistemske korupcije** izmenama zakona koje generišu korupciju, promenama u pravosudnom sistemu i smanjivanjem mogućnosti da država arbitrira.

Urgentno je preduzeti i reformu državne uprave i javnog sektora, i to ozbiljnim merama smanjivanja broja zaposlenih u upravi i naročito redukcijom mreže ustanova javnog sektora, škola, univerziteta, bolnica, domova zdravlja, i to primeriti realnim mogućnostima države.

Kao, pretpostavka za to država mora uvesti elektronsku državnu upravu po ugledu na zemlje slične veličine.

Posebnu pažnju, država mora posvetiti razvoju poljoprivrede i na njoj zasnovanoj prehrambenoj industriji. To se može učiniti podrškom poljoprivrednim domaćinstvima za obnovu sela, razvoju zadrugarstva i kooperativa i promenom sistema državnih robnih rezervi, čija bi se uloga promenila pa od skladištara strateških sirovina postala aktivan učesnik i regulator na tržištu, naročito poljoprivrednih proizvoda (Krstić).

Vlada mora **reformisati i izgraditi sistem obrazovanja** sposoban da odgovori izazovima koje današnji razvoj sveta stavlja pred nas. **Promene u obrazovanju, demokratizacija informisanja i uticaj javnosti**, širenje ekonomije znanja i znanja uošte, kao i kulture mogli bi da posluže kao odskočna daska za održivi razvoj. Da bi se to moglo postići neophodno je višestruko povećati izdatke za obrazovanje i nauku u narednih nekoliko godina.

Artikulisanje novog koncepta humanog razvoja je nešto što se mora uraditi u sinergiji sa okruženjem i globalnim trendovima, ali i na osnovu formulisanja strategije razvoja Srbije uz široko učešće zainteresovanih struka, generacija, interesnih grupa, centara odlučivanja (Mićunović).

IZAZOVI I PERSPEKTIVE

Alternativa dosadašnjem "potrošačkom" modelu (ne)razvoja bila bi strateška povezanost države sa izabranim velikim preduzećima koja bi težila izvozu po uzoru na istočnoazijski model. Akteri azijskog modela rasta – **država sposobna za vođenje privredne strategije i nacionalna velika preduzeća koja su u stanju da sarađuju sa državom i imaju potencijal za razvoj konkurentnosti na međunarodnom tržištu – u Srbiji i ostalim državama na zapadnom Balkanu nažalost ne postoje.**

Jedini danas zamislivi nosioci izvoznog rasta nisu ni mala ni velika preduzeća ni država već transnacionalna preduzeća, koja mogu da uključe lokalne proizvodne kapacitete u međunarodne lance distribucije kojima oni dominiraju. To znači da država raspolaže samo još sa dva instrumenta, koja može da upotrebi u cilju rasta izvoza: **s jedne strane ona mora da učini sve što je potrebno kako bi potencijalnim međunarodnim investitorima ponudila najpovoljnije moguće uslove investiranja**, dakle niske zarade, poreze i davanja, povoljnu infrastrukturu i pravnu sigurnost, generalno povoljnu klimu za preduzeća i investicije u obrazovanje radne snage.

Državi tako preostaje samo **drugi instrument: što je moguće niža vrednost nacionalne valute.** Za to, međutim, u Srbiji moraju da se izbore ne samo uprkos interesima tajkuna već i uprkos uvoznog orijentaciji nacionalne privrede koju pokreću gradski srednji slojevi stanovništva. Država bi na taj način od skoro svih snaga u društvu načinila neprijatelje: od ekonomske elite, zaposlenih (čije bi zarade i socijalna davanja morali da budu niži nego drugde) i od srednjeg sloja stanovništva koji bi mogao manje da uvozi i da putuje nego pre uvođenja izvoznog orijentisanog privrednog rasta.

Za izvoznog orijentisani privredni rast nedostaje još jedan međunarodni preduslov: dinamičan razvoj potražnje pre svega u EU, najvećem trgovinskom partneru Srbije. Pošto te države sa suficitima, pre svega Nemačka, i dalje rade na ostvarenju izvoznih suficita (i time slede strategiju koja je i dovela najpre do globalne krize, a onda i do krize javnog duga zemalja evrozone), skoro da nema izgleda da dinamika njihove potražnje državama sa izvoznim deficitom pruži šansu da preusmere svoj privredni rast na izvoz (Erke).

Imajući u vidu da je Srbija odnedavno kandidat za članstvo u EU, trebalo bi uključiti kao novu moguću realnost i osnovu za delovanje nacrt Socijalnog ugovora za Evropu koji je pre nekoliko dana pustila u javnu raspravu Evropska konfederacija sindikata. U nacrtu se EKS zalaže za četiri pravca akcije: **socijalni dijalog, kroz jačanje autonomije socijalnih partnera i očuvanje**

kolektivnog pregovaranja; upravljanje privredom ka održivom razvoju i zapošljavanju; jačanje ekonomske i socijalne pravde; uspostavljanje finasijske stabilnosti. Ove pravce EKS označava kao jedini put transformaciji evropskog socijalnog modela u novim okolnostima, ali, uz očuvanje svih onih vrednosti koje stoje u temeljima posleratnog evropskog socijalnog modela.

U svetu dramatično ubrzanih tehnoloških i ekonomskih promena, globalne preraspodele ekonomske moći i uticaja, Srbija je nažalost izgubila geostrateški značaj koji je imala SFRJ. U neuspešnoj zakasneloj privatizaciji nestale su čitave privredne grane neadekvatan sistem obrazovanja, starenje stanovništva i odliv mozgova učinili su Srbiju nekonkurentnom u eri interneta i modernih tehnologija. Srbija se mora okrenuti privrednim granama u kojima ima komparativnih prednosti, a to su poljoprivreda i na njoj zasnovana prehrambena industrija, proizvodnja zelene energije i usluga u transportu i logistici, proizašlih iz geostrateškog položaja. Za dalji razvoj Srbije neophodan je raskid sa partokratskom vladavinom i korupcijom, ukidanje monopola i reforma državne administracije i javnog sektora.

ZORAN STOJILJKOVIĆ

INTRODUCTION: THE COURSE OF AND WRONG PATHS TAKEN IN SERBIAN TRANSITION

The Friedrich Ebert Foundation, its Belgrade-based office, and the Centre for Democracy Development of the Faculty of Political Science staged a debate entitled Labyrinths of Transition on 23 December 2011. The debate was primarily aimed at identifying the basic causes of the crisis and reaching agreement on strategic ways of how to overcome it, through critical, multidisciplinary dialogue among different-minded persons. The critical insights gained would serve as Ariadne's thread, i.e. as a signpost for finding the way out of the labyrinths of transition.

The number of debaters (over 40), the breadth of critical observations, the importance of the situation analyses made and in particular the richness of ideas and recommendations given are the main reason and motive why we have decided to give a synthetic picture of the obstacles as well as the challenges and opportunities facing Serbia today rather than to provide a conventional introduction.

UNDERSTANDING TRANSITION

The debaters urged a wider understanding of transition, which, parallel to the transition of post-Communist societies to pluralist market societies, implies also a far more important and comprehensive transition from national capitalisms, based on cooperation between labour and capital and a social welfare state, to global neoliberal capitalism and a neoliberal state, over the past few decades (Vuletić).

The key issue of whether a new global alternative was emerging amidst the current planetary crisis and evident insufficiency of the neoliberal model was also raised.

CONTEXT: PLANETARY DEVELOPMENT AND CHANGES

The world has been changing at a dramatic pace since the late 1980's. The fall of the Berlin Wall marked the global recomposition of states, specifically in Europe, while the disintegration of the Soviet Union had the same effect in Eurasia.

At the same time, one of the key processes, namely the democratisation of knowledge and the entire world heritage, unfolds on a daily basis via the Internet. Today, over 1.9 billion people worldwide use the Internet every day.

We live in exponential times today. Facebook, Youtube, Twitter and Myspace did not exist seven years ago. Over 31 billion searches are registered on Google every month.

In 2009, there were as many as 1.4 billion email accounts.

Courses not existing 10 years ago including e.g. E-Business, Nanotechnology or Supply Chain Management are studied at universities.

The most-in-demand and fastest growing professions are those having to do with computers and online networks. The other group of professions has to do with health care, extension of lifespan and development of medicine and biotechnology.

Consequently, we train manpower today for professions and jobs we do not know what they will look like, as well as to use technologies as yet uninvented and solve problems we do not know what they will look like or how they will manifest themselves (Krstić, Đukić).

CURRENT CRISIS

At the same time, after the slow growth in industrialised countries in the first decade of the 21st century and the 2008 crisis, a sovereign debt crisis was registered in the European Union (EU), as well as a drop in the credit ratings of a large number of Western countries, the euro crisis and the deceleration in China's growth. This is further compounded by a drop in productivity growth, industrial stagnation, lower employment and slow export growth in the West over the past decade.

The global crisis changes the constellation of global economic power. It is estimated that, in the next 10 years, the United States (US) dominance, with some dispersion of its global power, could be retained, although the economic supremacy of developed economies has significantly decreased compared to developing countries, China in particular. The capitalist market model, now with an increased state role, remains dominant for the time being. The collapse of mortgage credit markets in the US and the debt crisis in the peripheral eurozone countries is as often as not quoted as the main cause of the crisis. However, the financial and economic crisis is dominantly the consequence of the deteriorated situation in the real sector of the industrialised countries' economies, which indicates that it will not blow over so easily. It should be pointed out that the crisis has hit industrialised countries, whereas developing countries register a dynamic and only somewhat slower growth rate.

The redistribution of economic power has assumed its political form, too, via the G20 (world's 19 leading economies plus the EU) and the BRICS, which are in part taking over the role of the G7 as a global policy creation forum. It is encouraging that the fast growing developing countries, due to their tendency to enjoy intensively the advantages of globalisation, have a strong interest in ensuring conditions guaranteeing that transition to a multipolar system is not accompanied by financial instability or obstacles to international trade and international capital and investment flows (Nikolić, Đukić).

WHAT WILL BE THE REPERCUSSIONS OF THE CRISIS FOR SERBIA?

The crisis effects spill over into Serbia via Western Europe which is ever more certain to tumble into recession. Naturally, the eurozone crisis constitutes the main problem. The slowdown in import demand in Italy, Germany as well as the neighbouring (CEFTA) countries is already slowing down Serbia's commodity exports. The foreign investment inflow is almost certain to be lower. Summarily, the lack of foreign currency can be expected to lead to the spending of currency reserves and a decline in spending and, consequently, lower living standards, through the reduction in imports.

Anyhow, Serbia must be ready to alleviate the liquidity problem, should it escalate, as well as to stimulate investment additionally. The good thing is that foreign remittances and pensions do not appear to be connected with the crisis (in 2012, their gross amount will be around EUR 3.3 billion).

The EU crisis can affect Serbia via the financial sector, too, since foreign banks account for over 75% of bank assets in the country. Serbia's banking system is indeed far less exposed to the risk of refinancing short-term lines of credit, while a growing share of long-term lines of credit in the banking sector's funding sources is also a good thing.

However, the investors' dislike for developing markets can also be expected to intensify, which would jeopardise the stability of the dinar.

On the other hand, it seems that there is considerable room for higher exports to Russia. A strategic inter-state agreement recently signed between Serbia and China should enable an increase in what otherwise have been minor exports to the country with the highest population in the world.

Joint appearance of the states which have emerged from the former Yugoslavia in third markets is one of the ways to offset the crises effect.

As for the effect of the crisis on the exchange rate of the dinar, the Serbian currency's value has decreased by over one fourth since October 2008. The value of other Eastern European currencies has also dropped, but mainly to a smaller extent.

Consequently, by balancing its policy by attaching considerably greater importance to two BRICS countries (Russia and China) than other countries in the region do, Serbia is trying to reinforce its negotiating position on some strategic political issues in contacts with the West. It is hard to say to what extent this affects Serbia's pro-European course. Moreover, it is also hard to say whether there is an alternative policy, which would reflect the country's interests and dignity better. Consequently, the growing geoeconomic importance of the BRICS countries has by all means some impact on Serbia, but the EU still dominates as our country's strategic priority.

CURRENT SITUATION

Caught in the maelstrom of transition and the disintegration of the former Yugoslavia, Serbia has been unsuccessfully trying to defuse the crisis for over 20 years, increasingly lagging behind the developed world year after year. Serbia's geostrategic importance significantly deteriorated following the disintegration of the former Yugoslavia.

After that, the governments formed after the events of October 5 were responsible for its completely uncritical implementation of neoliberal economic policy, its maladjusted economic policy, the uncontrolled growth of administration and the public sector, and the country's excessive debt accumulation.

The authorities are in particular responsible for failing to complete the process of denationalisation, even before privatisation, because now this will constitute an extra burden for taxpayers and an increase in the public debt hugely exceeding the legal maximum (Krstić).

At the same time, according to the World Bank's official reports, a sum of EUR 750 million is lost in Serbia, one of Europe's poorest countries, annually due to corruption in the public procurement system. Serbia will also face serious challenges of meeting its liabilities regularly. The economic situation in the country is further complicated by the fact that the public debt has reached its legal maximum of 45% of the Gross Domestic Product (GDP). Due to the public debt level, Serbia's credit rating could drop still further, which would increase the cost of loans and make foreign investors reluctant to invest in Serbia.

Consequently, Serbia is "a low-intensity democracy": a citizen is free to choose but their fate is determined elsewhere, most commonly in the market (Samir Amin), i.e. the possibilities are limited.

Contrary to that, a democratic transition does not only imply a change of institutions and authorities, but also a qualitative turn towards creating a new way of life and promoting the citizens' autonomy, freedom and responsibility in making constitutive life decisions.

The democratic transition has in fact just started in Serbia – there is no radical break with undemocratic heritage, corruption and crime. This thesis is supported by the influence exerted by the new rich as well as a vague, merely principled orientation towards European values and the EU integration process (Golubović).

In addition, Serbian society suffers from the lack of confidence, of bridging (inter-group) social capital and of the culture of dialogue and tolerance (Mićunović, Martinić).

For example, if according to a cynical definition a family is a group of people hating each other because they have to live together, then a politically and socially incorrect group, like members of neo-Nazi and neo-chauvinist groups and skinheads, is a group of people who are together because they have to hate.

Even though national solidarity and social dialogue have been accepted as the key elements of overcoming the crisis, all current anti-crisis activities are aimed at the recovery of the rich minority. In other words, the New Deal philosophy implies investment, subsidies and incentives, whereas the neoliberal response to the current crisis implies economising in both the material as well as non-material sense. The most dangerous segment of non-material economising is by all means that affecting the employees' acquired rights. In the name of economising, the labour market should be recomposed so as to make the unemployed and the employed equal in their being stripped of their rights rather than equal in their rights, which is something traditionally aspired to by trade unions. Without these rights as a class determinant, trade unions become a pointless organisation (Čanak, Gajić Petković, Andrić).

The trade unions' position in Serbian transition is unfavourable due to the following four key elements including the elements of heritage and the modern political context: (1) lack of transition development effects, (2) lack of the tradition of autonomous struggle and a critical position on the authorities, (3) the trade union leaders' unwillingness to cooperate with one another, and (4) widespread anti-trade union hysteria among the political and intellectual elite in Serbia. Cumulatively, all this points to the trade unions' numerous weaknesses and inability to impose the agenda they urge (Stojiljković, Ristić, Zavođa).

Civil society has over the past two decades primarily addressed the issues of human rights protection and the establishment of democracy and democratic institutions. The function of presenting/representing interests of different groups, of exerting pressure on the Government and stimulating public debates is also important, as well as the public and quasi public functions of providing assistance to the poor, the handicapped and marginalised social groups. Regrettably, civil society in Serbia does not consider socio-economic issues to be a priority. Moreover, civil society organisations are "least concerned with the issues of establishment of economic society" (Spasojević, Lončar).

CAUSES

The debaters believe that this situation primarily has its roots in unfinished reforms and key disproportions, i.e. in the fact that the basic economic, social and political issues have remained open for six decades (Zec).

(1) A systemic deficit between production and growing spending is the key problem facing Serbia. The disproportion is covered by donations, remittances, privatisation revenues, new debt accumulation by the state, private companies, public enterprises and the population, and inflation. The threat of debt slavery has become a planetary problem. Instead of goods, we have been exporting people for 50 years and, to make things worse, we have been exporting people with the highest professional and work skills.

(2) Another key problem is **the disproportion between domestic accumulation and the level of necessary investment**, i.e. a chronic disinclination to productive saving. The resulting consequence is a tendency to privatise profits and to socialise losses, i.e. to devalue loans.

Other problems include (3) **the disproportion between imports and exports**, and (4) **regional disproportions**.

In addition to these permanent forms of imbalance, there are those deepened by the crisis: (5) **the disproportion between the working-age and dependant population**, although the total population is on the decline. In this context, (6) **the disproportion between the number of employed persons (in particular in the real sector) and the number of retired persons** and (7) **the disproportion between the employed and the unemployed**, i.e. the proportions of unemployment largely caused by a crisis in education, play the key role.

Lastly, there are two forms of imbalance among the employed people themselves: (8) **the disproportion between those employed in the manufacturing sector and those employed in administration** and (9) **the imbalance between those employed in the non-exchange sector (banks, trade, services) and those employed in the real economy**.

The consequence of all that are (10) **the dramatic proportions of differences between the ultra rich and the ultra poor, i.e. the proportions of poverty** which can destabilise sustainable development (Zec).

Furthermore, over the past two decades, the volume of per capita foreign direct investment (FDI) in Serbia and the Western Balkan countries has only amounted to one third of that registered in Central Europe. The highest number of investments has been financed through privatisation.

However, unlike in Central Europe, privatisations have not opened the door to Greenfield investments; with a few exceptions, new production capacities have not been opened but, as a result of privatisation, the capacities and the number of jobs have been significantly decreased. In many cases, the aim of privatisation has not been to maintain or expand production capacities, but to increase government revenues in the short term and to make possible private gain through illegal means (Ristić, Zavođa, Đukić).

Moreover, the number of export projects backed by foreign investments is insignificant: the majority of foreign investments have been used to finance the production of untradeable goods and services, which means telecommunications, the real estate market, media or the financial system. Potential competitiveness of the Western Balkan economies has evidently been estimated as too low to justify the risk of export-oriented investment (Erke).

From today's point of view, this implied growth without industry, exports or employment. **The deindustrialisation** of Serbia continued. In short, growth was accompanied by premature tertiarisation of the economy and was based on heavy imports and private spending by the middle class.

This was possible because the international economy was characterised by the mass availability of favourable loans. Following the outbreak of the crisis, the growth scheme, based on private spending funded from loans with a great share of imports, could no longer function.

What Janos Kornai said about Communism describing it as a premature welfare state, in which the provision of social security and public services was out of all proportion to economic results, could be applied to former Communist states, in which a premature consumer society, characterised by the imbalance between the prevailing consumer standards and economic results, was created following the radical change that had occurred in these states.

In Serbia and other Western Balkan countries, there are two other factors affecting high import orientation. The first factor lies in the fact that a **large number of former Yugoslavs lives and works in Western Europe**. However, former “Gastarbeiters” have not only been bringing money to their old homeland but have for decades been “importing” their consumer style, which is in keeping with the living standards in their new homeland. If one could say that this money finances investment at all, then this is small-scale investment in the services sector like food stands or small workshops not being capable of increasing the state’s export capacity.

The other factor affecting the growing spending tendency in Serbia is **the structure of the economic elite**. It is dominated by the so-called tycoons, i.e. entrepreneurs who got rich in the first stages of privatisation during Slobodan Milošević’s rule and who, compared to their respective states’ economic power, managed to accumulate huge wealth. As a reward for their political support, the power-wielders granted them economic privileges like monopoly and import licences. To put it simply, the Serbian economy is dominated by a coalition comprising the middle class, mainly employed in the public sector, and tycoons, whereby the latter meet the Europeanised consumer needs of the former. The potential key agents of the export economy, namely industrial entrepreneurs and workers, have been marginalised compared to the dominant import coalition (Erke).

SERBIA'S SPECIFIC FEATURES

The debate helped identify four groups of factors which have rendered extensive and yet unique and singular transition-related social work in Serbia far more difficult and risky than in other countries.

(1) Firstly, one must underline the fact that **Serbia is a highly heterogeneous multiethnic, multireligious and multicultural society**. This served as a basis for huge conflict potential, which could not have but affect the way in which the common state disintegrated. In the phase of the state’s national consolidation and territorial and political organisation, characterised by tensions in relations with others and in particular neighbouring nations, the chances of consolidating democracy are minimum. It is almost impossible to make moves aimed at national unification and national territorial delimitation without infringing on bigger interests of entities rallied around the international community. Serbia has had plenty of (notoriously unpleasant) experience of this kind.

(2) Secondly, what is involved here is **the heritage of the former Socialist self-management system**. The strategy adhered to by the former Socialist system was largely opportunely shaped along the lines of disproportionate use of the easiest and most attractive options. The former regime kept its popularity alive also by granting generously numerous privileges and personalised rights, including easy and premature retirement, on a broad front. Socialism in the former Yugoslavia differed for a long time from that in any other country. It was a combination of a conspicuous though not perfect structure of economic security and of specific freedoms, which again were by no means satisfactory but which were indisputable and doubtless broader and more substantial than other freedoms. In the opinion of many, there was a lot to love in the former Yugoslavia and to show to the world as its unique advantage.

(3) Thirdly, in order to understand the responsibility for this or that course of the transition process, the political fact that the elite’s ability to guide and change (“improve”) the electorate in a way which will make it more amenable to reforms and capable of speeding them up and adapting them to the imperatives of life with its support is quite limited is of enormous importance. **Nowhere in the world are voters trained to differentiate between shifts in and outside the economy which are sustainable in the long term and those that are ephemeral and have to be paid for dearly in just a few years and that are thus turned into their very contradiction.**

(4) The fourth reason is conceptual and even **ideological controversy, i.e. the lack of social and political consensus**. Namely, the economic policy is exposed, tentatively speaking, to severe criticism and great pressure from the Left as well as the Right. In its criticism, the Right is persistently pointing to the devastating effects of the state's disproportionate interference which makes the market inactive and blocks it simply by annulling all its major allocative and dynamic impulses. Contrary to that, the Left is trying to prove in its criticism that the deformities and evidently unsatisfactory performance in the economy are the result of the lack of sound legislation and coordinative confusion which predictably appears in an underregulated market (Madžar).

RECOMMENDATIONS

All debaters agree that Serbia is faced with the imperative of increasing production and capital investment, and of reducing current spending parallel to that. **It is vital to create an efficient, demonopolised economy, with a stable legal system, easy procedures for granting building permits, a tax system which is stimulating for investment, with burden rates on salaries similar to those applied in the EU.** The fiscal policy, the functioning of social solidarity institutions and the monetary policy must at all costs be kept as far from voluntarist policy intervention as possible. The best test of the politicians' readiness to accept something like that is their agreeing to the introduction of new forms of taxation, especially as regards the financial transaction tax (FTT), whereby, for example, tax would progressively increase by the degree to which some transaction is out of proportion to investment. The taxation of the rich by applying progressive rates, the reduction of tax burden on jobs, the opening and starting of small and medium-size businesses, a selective VAT and total tax exemptions for specific population categories would all be moves which trade unions and civil society organisations (CSOs) must back.

Social entrepreneurship, which is completely neglected, can be both an additional way of reducing unemployment as well as an instrument for fighting discrimination against marginalised groups in society. The social enterprises' activities are primarily aimed at providing social services, educational programmes, recycling, transport organisation, organisation of spare-time activities, creative workshops, and hotel and restaurant services. Social entrepreneurship can also include entrepreneurial initiatives by co-operatives set up primarily in the sector of agriculture and environmental protection or entrepreneurial initiatives within the women's movement.

A major course of strategic action in the sphere of both the economy as well as the reorganisation of the state and the public administration, and in particular in the sphere of boosting the efficiency of state-run services and the public sector, is **joining the EU**. The motivation to join it should not involve participation in the distribution of public funds, but primarily institutional reorganisation and far-reaching re-shaping of the government administration and the entire public sector, with the possibility of finally eliminating the great harm which the state, which is out of real control and at times unrestrained, has done with its unbridled voluntarism (Madžar).

As a consequence of the low system governability and the disturbing broadness of party coalitions in power in particular, it is objectively hard to implement many major projects.

The appropriate course of action is **not to replace one set of politicians with another but to replace the system and in particular the political system**, since here, too, behaviour is system-determined, and, consequently, other, even radically different sets of politicians would behave similarly or identically in the same system.

The key priority is the establishment of credible institutions, but first and foremost a more rational and more efficient state, which would be proportionally cheaper. Responsible public spending, control of public finances and greater efficiency of public policies constitute the main priorities.

Serbia needs a state with limited powers that will nevertheless be efficient in the domain, performing its functions with maximum efficiency.

The public administration should be reformed along the core principles of decentralisation, depoliticisation and promotion of professionalism, but also of the necessary rationalisation and modernisation.

Public enterprises must be freed from party interference. This implies raising the level of the management's professionalism and control of business operation (Orlović, Stojiljković).

The most important thing is **to focus on the fight against corruption and in particular systemic corruption** by amending the laws generating corruption, by making changes in the judicial system and by reducing the possibility of the state's arbitration.

The reform of public administration and the public sector should also be urgently undertaken, by taking serious measures implying the downsizing of administration staff and in particular by reducing the network of public sector institutions, schools, universities, hospitals and community health centres, in keeping with the state's real potential.

To create the prerequisite for it, the state must introduce electronic public administration, in the tradition of other states of similar size.

The state must pay special attention to the development of agriculture and the food processing industry based on it. This can be done by offering support to farming households in the revitalisation of villages and the development of the cooperative movement and cooperatives and by changing the national commodity reserve system, which would become an active market participant and regulator, especially of farm produce, instead of being a mere stockpiler of strategic raw materials (Krstić).

The Government must undertake **education system reform, developing an education system** capable of responding to the challenges placed before us by today's development of the world. **Changes in education, democratisation of information dissemination and influence of the public**, and spreading of the knowledge economy, knowledge in general and culture could serve as a stepping-stone for sustainable development. To achieve this, education and science expenditures should be increased several times over in the next few years.

The articulation of a new concept of humane development is something which has to be done in synergy with the environment and global trends, but also based on the formulation of Serbia's development strategy, with a broad participation of the trades, generations, interest groups and decision-making centres concerned (Mićunović).

CHALLENGES AND PROSPECTS

An alternative to the "consumer" model of (non-)development would be the state's strategic links with selected big companies that would try to emulate the East Asian export model. The key actors of Asia's growth model, namely **a state capable of managing the economic strategy and big national companies capable of cooperating with the state and having potential to develop their competitiveness in international markets, regrettably do not exist in Serbia and other Western Balkan states.**

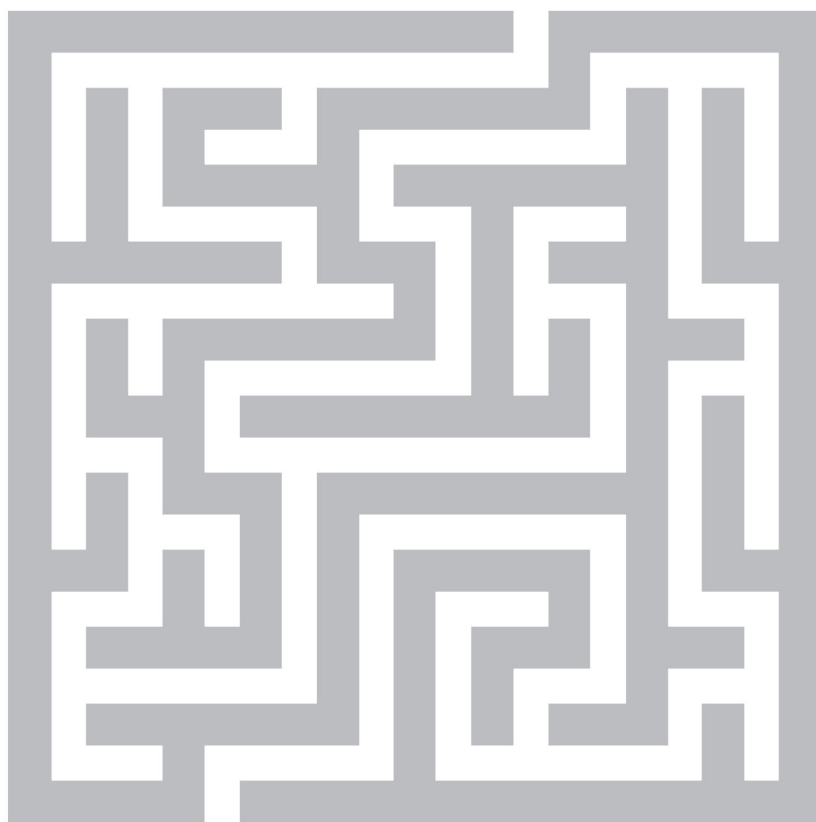
The only imaginable agents of export growth today are neither small nor big companies or the state, but transnational companies that can include the local production capacity in international distribution chains they dominate. This means that the state has only two other instruments at its disposal to boost its exports: **on the one hand, it must do all it takes to offer potential international investors the most favourable investment terms possible**, which means low salaries, taxes and levies, favourable infrastructure and legal security, a generally favourable climate for companies and investment in the workforce training.

Consequently, the state has only **the other instrument, the lowest possible value of the national currency**, at its disposal. However, in Serbia, this has not only to be secured despite the tycoons' interests, but also despite the national imported-oriented economy, driven by the urban middle class. The state would thus make enemies out of nearly all forces in society: the economic elite, employees (whose salaries and social contributions would have to be lower than anywhere else) and the middle class that would be less able to import and travel than before the introduction of export-oriented economic growth.

To secure export-oriented economic growth, there is just one international prerequisite missing, namely dynamic development of demand, primarily in the EU, Serbia's major trading partner. Since the states with surpluses, Germany in particular, are still trying to secure export surpluses (thus following the strategy which first led to the global crisis and then to the public debt crisis in the eurozone countries), it is highly unlikely that the dynamics of their demand should give a chance to the states with export deficit to redirect their economic growth to exports (Erke).

In view of the fact that Serbia has recently become a candidate for EU membership, the draft European social contract, released for public debate by the European Trade Union Confederation (ETUC) several days ago, should be included as a new potential reality and the basis for action. In the draft, the ETUC urges four lines of action: **social dialogue through the strengthening of the social partners' autonomy and the preservation of collective bargaining; economy management aimed at sustainable development and employment; boosting economic and social justice, and creating financial stability**. The ETUC describes these lines of action as the only way of transforming the European social model in the new circumstances, preserving nevertheless all those values embedded in the post-war European social model.

In a world of dramatically fast technological and economic changes and the global redistribution of economic power and influence, Serbia has regrettably lost the geostrategic importance the former Yugoslavia once had. Entire industries have disappeared in the unsuccessful and belated privatisation, while the inadequate education system, population ageing and brain drain have made Serbia uncompetitive in the era of the Internet and modern technologies. Serbia must turn to industries in which it has comparative advantages like agriculture and the food-processing industry based on it, green energy production and transport and logistics services, resulting from its geostrategic position. In order to ensure its further development, Serbia must break with the practice of partocratic rule and corruption, eliminate monopoly and reform the government administration and the public sector.

LAVIRINTRANZICIJE

TRANZICIJA:
KONTROVERZE OKO KONCEPATA,
MODELA, AKTERA I UČINAKA

LAVIRINTI TRANZICIONIH TEORIJA

APSTRAKT

U tekstu se dovode u pitanje teorije o tranziciji koje dominiraju kao misaoni okvir za razumevanje situacije u kojoj se Srbija nalazi. Prvi korak za izlazak iz lavirinta tranzicije je napuštanje teorija tranzicije. Umesto napora da se stvore idealni uslovi za funkcionisanje liberalne demokratije, energiju društva je potrebno kanalisati prema preduslovima za promenu strukture radne snage radi uključivanja u globalnu podelu rada.

Ključne reči: tranzicija, teorija pređenog puta, globalna podela rada.

UVOD

Razumevanje aktuelne stvarnosti u znatnoj meri je određeno teorijama o tranziciji. One, međutim, polaze od nekoliko pretpostavki koje, kako ću pokušati da pokažem, nisu neupitne.

Prva glasi da liberalno-demokratsko uređenje društva nužno vodi ekonomskoj efikasnosti, privrednom rastu i opštem blagostanju. Druga da je tranzicija prelazak iz socijalističke u kapitalističku društvenu organizaciju, odnosno, da je ograničena na bivši socijalistički lager. Treća da „jedinicu tranzicije“ čine pojedinačne države.

Svaka od ove tri pretpostavke je duboko ukorenjena u naučnom, medijskom i svakodnevnom diskursu i dovedena je do samorazumljivosti. Čini se, međutim, da upravo navedene pretpostavke onemogućavaju sagledavanje stvarnih problema koji potresaju „zemlje u tranziciji“, a među njima, i Srbiju.

Da bi se, bar na saznajnom nivou, izašlo iz *lavirinta tranzicije*, potrebno je preispitati pojedine elemente pomenutih pretpostavki. O prvoj, koju smatramo suštinskom, biće više reči u prvom delu, a druge dve će biti naznačene u nastavku teksta, nakon čega će biti izložen pogled autora na ključne probleme s kojima se Srbija suočava.

1.

Osnovni problem prve pretpostavke je u tome što poistovećuje cilj i poželjni ishod tranzicije. Cilj postsocijalističke tranzicije je, nesumnjivo, uspostavljanje liberalno-demokratske organizacije društva. Međutim, pošto teorija tranzicije implicira da je ta organizacija ekonomski superiorna i da nužno vodi ekonomski razvijenom društvu, sledi da je tranzicija završena (dostiže cilj) tek kada zemlja postigne stabilan društveno-ekonomski razvoj. Drugim rečima, ukoliko zemlja poput Srbije, uprkos tome što je usvojila liberalno-demokratski model, ima ekonomske i socijalne probleme, znači da tranzicija u njoj nije završena.

Očigledno da ovakav način razmišljanja sadrži mnogo problema. Prvo, evidentno je da nisu sve liberalno-demokratske zemlje u podjednako meri ekonomski uspešne, kao i to da postoje drugi oblici društveno-ekonomske organizacije koji su, u određenim okolnostima, mnogo efikasniji. Mnogo ozbiljniji problem proizilazi iz pitanja šta u praksi znači liberalno-demokratski model, odnosno, koji stepen liberalno-demokratskog ideala treba da bude ostvaren da bi se zemlja smatrala liberalnom demokratijom? S tim u vezi je i pitanje ko procenjuje kada zemlja zadovoljava liberalno-demokratske kriterijume?

Iako naizgled jasan, cilj tranzicije nije precizno definisan. Mada postoji saglasnost da tranzicija podrazumeva kretanje u tri pravca – od autoritarnog ka demokratskom političkom sistemu, od državno-planskog ka tržišnom ekonomskom sistemu i od autoritarnog ka otvorenom civilnom društvu – nije jasno na kojim se tačkama ovih putanja tranzicija okončava. Pošto ni u jednoj zemlji na svetu nije dostignut ideal demokratije, slobodnog tržišta i otvorenog društva, odgovor na pitanje kada se završava tranzicija stvar je slobodnog autorskog tumačenja.

Tako, na primer, postoje gledišta prema kojima se tranzicija okončava slobodnim višepartijskim izborima i donošenjem zakona koji omogućuju privatizaciju državne svojine i garantuju tržišno poslovanje privrednih aktera.¹ Prema drugom tumačenju, kraj tranzicije obeležen je ispunjenjem takozvanih kopenhaskih kriterijuma koje je Evropska unija (EU) zemljama postavila kao uslov za prijem u članstvo. Jača varijanta ovog gledišta podrazumeva da prijem u EU označava konac tranzicionog procesa.

Jasno je, međutim, da drugo gledište ne može biti adekvatno merilo za zemlje iz azijskog dela bivšeg Sovjetskog Saveza, kao ni za Rusiju. Pored toga, kako pokazuju primeri Rumunije i Bugarske, ovako označeni kriterijumi su prilično arbitrarni jer zavise prvenstveno od procene briselske administracije i političkih kretanja.

Prvi kriterijum je, naizgled, znatno određeniji. On podrazumeva systemske promene koje ostavljaju trag u pravnim normama. U tom smislu, međutim, moglo bi se reći da je u većini bivših socijalističkih zemalja tranzicija okončana nekoliko godina nakon pada starih socijalističkih režima. Naime, poštenu parlamentarni izbori, miran prenos vlasti, donošenje zakona o privatizaciji i uvođenje tržišnih normi u privredni život predstavljali su elemente na osnovu kojih bi se moglo tvrditi da je proces tranzicije završen.²

Međutim, činjenica da te promene nisu dale rezultate koje je predviđala teorija tranzicije – što se, između ostalog, manifestovalo i pobedom predstavnika bivših komunističkih režima na drugim višestranačkim izborima u većini tranzicionih zemalja – otvorilo je nova pitanja.

Najvažnije je sledeće: zašto tranzicija nije dala rezultate koje je teorija očekivala? Na to pitanje data su, u osnovi, dva odgovora. Po prvom, još uvek dominantnom, pojednostavljeno rečeno, teorija je dobra, ali ne valja stvarnost. Drugi je vodio modifikaciji teorije uključivanjem elemenata teorije pređenog puta, što je vodilo ispitivanju istorijsko-kulturnih i strukturnih činilaca koji su opredelili različite puteve tranzicije u raznim zemljama.

Prvi pristup tvrdi da liberalno-demokratski model, kada se uspostavi, nužno vodi blagostanju, ali je potrebno stvoriti idealne uslove za njegovo funkcionisanje. To znači da tranzicija traje sve dok se ne ispune idealni demokratski, tržišni i društveni uslovi.³ Na pitanje kako možemo znati kada su ti uslovi dostignuti, implicitan odgovor glasi – tako što će sistem početi da proizvodi očekivane rezultate. Uprkos svojoj cirkularnosti, ili baš zbog nje, teorija tranzicije u Srbiji i danas dominira.

Ovaj pristup je široko prihvaćen u bivšim socijalističkim zemljama jer se zasniva na tome da su sve manje-više razvijene zemlje sveta liberalno-demokratske. Intelektualcima u bivšim

¹ Stepan i Linc ističu: „Demokratska tranzicija je završena kad je postignuta dovoljna saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne izabrane vlade, kad vlada dolazi na vlast neposredno na osnovu slobodnih i sveopštih izbora, kad takva vlada ima faktičku vlast da stvara novu politiku i kad izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokratija ne moraju de jure da dele vlast sa drugim organima.“ (Stepan i Linc 1996: 15).

² Eventualni prigovor da tranzicija nije završena jer privatizacija nije u potpunosti okončana ne stoji jer ni u svim „zapadnim“ zemljama sva preduzeća nisu u privatnoj svojini. Zapravo, ne postoji ni jedno uputstvo o veličini BND koji mora biti ostvaren iz privatnog sektora da bi se neka tranzicija smatrala završenom. Primer Slovenije to upečatljivo potvrđuje (Krištofić, 2002).

³ Ovaj pristup zapravo nije tako originalan. Treba se setiti da je osamdesetih godina, kada se jugoslovenski model socijalizma suočavao sa ozbiljnim problemima, prevladavalo gledište da je samoupravni model u krizi jer se u stvarnosti ne primenjuju dosledno propozicije koje on pretpostavlja.

socijalističkim zemljama nije bilo teško da prihvate neposredovanost veze između sistema i razvoja jer su već bili naviknuti na marksistički način razmišljanja, prema kome promena temelja sistema vodi promeni celokupnog društva. Drugim rečima, ideja da promena vlasničke strukture i modela alokacije resursa mogu u potpunosti transformisati društvo bila je u osnovi socijalističkog projekta. Zato ne čudi da su, nakon rušenja starog poretka, intelektualci na Istoku s lakoćom i oduševljenjem prihvatili teoriju tranzicije u ovom neposredovanom obliku.

Na sličan način, oni su nastavili da je brane kada je, zbog neispunjenih očekivanja, zapala u krizu. Naime, kao što je socijalistički projekat u prošlosti branjen tvrdnjom da nisu ispunjeni svi uslovi za njegovo funkcionisanje, sada se za ekonomski sunovrat daju *ad hoc* objašnjenja.

Lista tih objašnjenja je veoma duga. To znači da liberalno-demokratski model ne funkcioniše u svim uslovima, već je neophodno poravnati teren za potpuno nove institucije i potpuno nova preduzeća. Vremenom je lista uslova koje je neophodno ispuniti da bi liberalno-demokratski model funkcionisao postajala sve duža i sve raznovrsnija.

Kada je o Srbiji reč, odgovornost za neispunjena očekivanja znatnog dela građanstva pripisivana je i još uvek se pripisuje političkoj nestabilnosti, nezainteresovanosti elita za reforme, nedovoljnoj podršci građanstva reformama, navodno raširenoj korupciji⁴, sporoj privatizaciji⁵, nedovoljnoj deregulaciji itd.

U vezi s ovom vrstom *ad hoc* objašnjenja, treba staviti bar tri primedbe. Prvo, teorija o tranziciji je tvrdila da će sistemske promene u pravcu liberalne demokratije rešiti ako ne sve, a ono bar većinu navedenih problema. Sada se, međutim, tvrdi da te probleme treba rešiti kako bi liberalna demokratija mogla da funkcioniše. Drugo, ovako nabrojana objašnjenja pre su lista opravdanja zbog kojih tranzicija nije dala očekivane rezultate nego objašnjenje društvenih problema. Najzad, na osnovu njih uopšte nije moguće odrediti kada tranzicija počinje, a kada se završava.

Nerazjašnjenost poslednjeg pitanja stvara pojmovnu zbrku koja onemogućava jasno sagledavanje društvenih problema. Kao primer te zbrke mogu se navesti mnogi tekstovi u kojima se opisuju tegobe tranzicije. Tako se, na primer, u tekstu „Tranzicija u Srbiji – efekti i ograničenja“, koji je po mnogo čemu karakterističan za naučnu misao u Srbiji, ističe da je „tranzicija u Srbiji otpočela 2000. godine kada su se stekli osnovni preduslovi za njeno sprovođenje“. Pod tim uslovima autori podrazumevaju mnoge promene koje su „poprimile karakter ireverzibilnih procesa“ (Cvijanović i drugi, 2009). Mada se ne objašnjavaju razlozi ireverzibilnosti, razumno je pretpostaviti da autori naznačene promene smatraju nepovratnim zbog toga što su stekle širok legitimitet.

⁴ Kada je reč o nedovoljnoj podršci građanstva reformama, besmisao tog objašnjenja pokazana je u tekstu „Tranzicija i modernizacija“ (Krištofić, 2002). Ovdje se može dodati da je, na primer, teza o korupciji takođe na „staklenim nogama“. Ona se temelji na istraživanju o percepciji građana o raširenosti korupcije. Ta percepcija, međutim, u velikoj meri zavisi od raširenosti teze u medijima. Ljudi, naime, mnogo intenzivnije primećuju ono o čemu se govori pa je logično da češće primećuju korupciju iako je realno verovatnije da je zbog veće pažnje javnosti ona manje raširena nego ranije.

⁵ U okviru teorija o tranziciji postoje dve međusobno suprotstavljene teze. Prema jednoj, problem predstavlja brza, a prema drugoj, spora privatizacija. U vezi s privatizacijom, postoji još jedna nedoslednost. Tvrdi se, naime, da je uzrok tranzicionih problema takozvana loša privatizacija. Šta to konkretno znači, teško je reći. Naime, ispada da je loša svaka privatizacija koja nije dovela do ekonomskog uspeha preduzeća. Neverovatno je da zagovornici ovih objašnjenja ne primećuju da u razvijenim kapitalističkim društvima svakodnevno propadaju stotine privatnih preduzeća pa niko ne govori o „lošim privatizacijama“.

⁶ Kako navodi ovaj autor: „To, naravno, ne znači da je nakon konsolidacije sistem postao imun na dekonsolidaciju, a još manje da je legitimizacija novog sistema data jednom za svagda i da se taj proces ne može obrnuti“.

⁷ S druge strane, početnu fazu tranzicije ovi autori vezuju za maglovitu predstavu o potrebi zamene starog sistema. „U starim, nedemokratskim režimima, početna faza nije uvek vidljiva, tačnije, ona je po pravilu nevidljiva jer se javni život nalazi pod relativno čvrstom kontrolom totalitarne ili autoritarne vlasti. Zato režim u fazi kolapsa nije u stanju da predvidi sopstveni nestanak. U toj fazi mase sve više počinju da razmišljaju o alternativni starom sistemu. To ne mora da bude neka određena alternativa. Naprotiv, ona je nejasna i otvorena za sve što može da ubrza odlazak starog sistema“ (Vnuk-Lipinski, 2003). Na ovakav način definisan, proces tranzicije u Srbiji, odnosno bivšoj Jugoslaviji, mogao bi se situirati u različite periode, počev od sredine šezdesetih ili sredine osamdesetih godina 20. veka. Sve navedeno svedoči o beskrajinim lutanjima teorije o tranziciji koja predstavlja osnovni pojmovni instrument za razumevanje sveta koji nas okružuje.

Nasuprot ovakvom gledištu, Vnuk-Limpinski ističe da se „razlikovanje faza tranzicije iz nedemokratskog u demokratski sistem zasniva na pretpostavci da se period tranzicije završava kada se, prvo, može konstatovati da je novi sistem konsolidovan i, drugo, da je ušao u fazu čvrste i stabilne društvene legitimizacije“ (Vnuk-Limpinski, 2003). Ovaj autor, čak, ne tvrdi da je tranzicija završena kada proces postane ireverzibilan,⁶ već kao dovoljan uslov uzima da je sistem konsolidovan.⁷

Pitanje jasnog određenja početka i kraja tranzicije je važno jer se u suprotnom ne može odgovoriti na pitanje da li je ona posledica ili uzrok društvenih problema, kao što primećuju pojedini autori. Prema gledištu koje ovde zastupam, tranzicija nije ni jedno ni drugo, već pojam koji služi više da zamagli društvenu stvarnost nego što je na ovaj ili onaj način objašnjava.

Drugi pristup, baziran na pređenom putu, počiva na postulatu poštovanja stvarnosti. Tu je reč o popravljaju teorije tranzicije kako bi ona objasnila šta se događa u stvarnosti.⁸

Iz ove perspektive moguće je rešiti neke probleme klasičnih teorija tranzicije. Tako, na primer, iako datiranje završetka tranzicije ostaje otvoreno, to se čini na teorijski dosledan način. U tom smislu, završetak tranzicije nije unapred definisan, već zavisi od istorijskog konteksta u kome su se razvijala pojedina društva. Otuda i objašnjenja teškoća sa kojima se ona suočavaju imaju teorijsko utemeljenje. Problemi, dakle, nisu isti za sve zemlje, već zavise od pređenog puta, odnosno, istorijskih specifičnosti, razvijenosti, političke i ekonomske kulture itd.

Ideja o pređenom putu sugerise da postoje različiti pravci razvoja različitih društava. Otuda proističe zaključak da bi i ishod tog razvoja mogao biti različit. Međutim, ove teorije u tom smislu nisu dosledne. One, naime, ne ostavljaju otvorenim ishode, već samo tvrde da je put koji se prelazi od socijalizma do liberalno-demokratskog kapitalizma različit za različite zemlje. Zbog toga ove teorije predstavljaju teorije tranzicije, a ne teorije transformacije.⁹

Kod nas ovu ideju najdoslednije zastupa Mladen Lazić kao blokiranu postsocijalističku transformaciju Srbije (Lazić i Cvejić, 2004). Međutim, ako njegovo određenje tog pojma povežemo sa maločas iznetim naznakama, ispravnije bi bilo govoriti o *blokiranoj tranziciji* jer se izraz blokiranost odnosi na nemogućnost dostizanja društveno poželjnog cilja.

Uprkos tome što Lazić daje veoma iscrpnu sliku problema s kojima se suočava srpsko društvo, njegova teorija deli probleme teorija o pređenom putu.

Po mom mišljenju, dva su osnovna problema ovih teorija: prvo, poput klasičnih teorija, tranziciju dovode prvenstveno u vezu sa unutrašnjim faktorima. Naime, ideja pređenog puta sama po sebi sugerise da unutrašnji faktori čine razliku između zemalja u pogledu njihove sposobnosti da se razvijaju. Drugi problem je u tome što ni ovde nije jasno kada se za neku zemlju može reći da dostiže krajnji cilj. Umesto toga, bez obzira na različit tok promena, uspešno završenim tranzicijama se smatraju one koje su dovele do ekonomskog rasta, a nedovršenim tranzicijama one koje nisu rešile ekonomske i društvene probleme.

Stoga i teorije o pređenom putu, poput klasičnih teorija tranzicije, obavljaju značajnu funkciju u odbrani liberalno-demokratske predstave o poželjnom društvenom poretku jer ekonomski uspeh tumače kao rezultat završene tranzicije, a neuspeh kao posledicu neostvarenosti tranzicionih ciljeva.

⁸ Popravljanje stvarnosti je nešto što dolazi nakon teorijskog objašnjenja. To je posao političara koji bi, naoružani teorijskim znanjem, intervenisali na problematičnim mestima.

⁹ U tom pogledu, slažemo se sa Vnuk-Lipinskim da je tranzicija proces koji ima određen početak i kraj, dok transformacija predstavlja proces kome je određen samo početak (Vnuk-Lipinski, 2003).

Međutim, to ne znači da se između njih može staviti znak jednakosti. Iako obe unutrašnje činioce smatraju ključnim preprekama u izgradnji liberalno-demokratskog modela – jedna ističe istorijsko-kulturne činioce (politička kultura, nerazvijena socijalna struktura itd.), a druga sistemske faktore (nedovoljna privatizacija, korupcija, preterano administriranje itd.) – teorije o pređenom putu su znatno plodnije, doslednije i sveobuhvatnije objašnjavaju unutrašnje prepreke društvenom razvoju. Zbog toga one mogu biti nadograđene analizom globalnih činilaca.

2.

Zakupljenost tranzicijom promena u zemljama bivšeg socijalističkog bloka otežava uvid u uporednu tranziciju u kapitalističkom svetu. Ta, po mom mišljenju, mnogo važnija tranzicija, označava prelazak iz kapitalizma koji je počivao na saradnji rada i kapitala u nacionalnim okvirima ka globalnom neoliberalnom kapitalizmu. Osnovne karakteristike tog procesa su privatizacija, liberalizacija i deregulacija na globalnom nivou. To zapravo znači da predstava o tranziciji kao o prelasku sa planske državne na tržišnu privredu mora ustupiti mesto analizi „tranzicije“ od države socijalnog staranja ka neoliberalnoj državi.

U državi socijalnog staranja, rad i kapital su međuzavisni. Država je ključna jer ima regulativnu ulogu, a preduzetnici međusobno konkurišu u ekonomskom podsistemu. U neoliberalnoj državi gubi se veza između rada i kapitala, država gubi regulativnu funkciju, a ključne postaju transnacionalne korporacije za čiju naklonost konkurišu bivše komunističke zemlje (Beck, 2000).

Ponašanje proizvodnih i finansijskih korporacija kao ključnih aktera globalizacije ostalo je van domašaja teoretičara tranzicije. No, upravo su njihove aktivnosti ključne za razumevanje ekonomskog uspeha ili neuspeha u određenom regionu.¹⁰ Treba, međutim, istaći da taj uspeh nije nužno povezan sa razvijenošću liberalno-demokratskog modela.¹¹

Usredsređenost na treću u uvodu pomenutu pretpostavku o državama kao ključnim okvirima tranzicionih promena ima opravdanja utoliko što je zbog organizovanog prikupljanja podataka lakše pratiti promene na tom nivou (Sklair, 2002).

Međutim, da bi se razumelo mesto pojedinih zemalja u globalnim okvirima, neophodno je napustiti državocentrični pogled na stvarnost.¹² U visokointegriranoj svetskoj privredi, pozicija nekog regiona zavisi od njegovog mesta u globalnoj podeli rada.

Manuel Kastels je pokazao da današnju globalnu podelu rada karakteriše nekoliko pozicija. Prvu čini „sakupljanje darova prirode“. Na njoj se nalaze regioni u kojima dominiraju privredne grane oslonjene na eksploataciju prirodnih resursa. Drugu poziciju zauzimaju regioni s jeftinom radnom snagom koja čini osnovu za masovnu industrijsku proizvodnju. Treću poziciju predstavlja visokoprofitabilna proizvodnja u kojoj je znanje ključni resurs, a proizvodnja informacija cilj. Najzad, postoje mnogi regioni, kako u nerazvijenim tako i u razvijenim zemljama, koji su isključeni iz globalne podele rada. U njima dominira radna snaga koja nikom nije potrebna.

Po mom mišljenju, ključni problem Srbije, kao i mnogih drugih zemalja, nije u tome da li je i u kojoj meri tranzicija odmakla i šta su njeni problemi, već pitanje kako se uključiti u globalnu podelu rada. Drugačije formulirano, to je pitanje kako dostići što višu poziciju u globalnoj podeli rada i kako sprečiti isključivanje velikog dela stanovništva iz globalne podele rada, odnosno, kako zaustaviti klizanje u zonu radne snage koja nikom nije potrebna?

¹⁰ O različitim strategijama korporacija, videti u Beck, 2004.

¹¹ U vreme nastanka ovog teksta, obznanjeno je da Ju-Es-Stil (US Steel) napušta železaru u Smederevu. Primer ove kompanije, koja je tokom poslednjih nekoliko godina ostvarivala gotovo polovinu ukupnog srpskog izvoza, pokazuje neutemeljenost veze između razvijenosti liberalno-demokratskog modela i ekonomskog uspeha neke zemlje.

¹² O metodološkom nacionalizmu, videti takođe Beck, 2000.

Odgovor na ova, naizgled različita pitanja u znatnoj meri podrazumeva iste elemente. Usmerenost ka sektorima koji se oslanjaju na prirodne resurse stvara nekoliko problema. Prvo, na današnjem nivou tehnološkog razvoja, poljoprivreda, šumarstvo, rudarstvo itd. ne doprinose upošljavaju velikog broja radnika. S druge strane, cena sirovih prirodnih resursa na svetskom tržištu (osim ograničenog broja specifičnih dobara) srazmerno je niska u poređenju s industrijskim proizvodima i različitim uslugama.¹³

Problem sa drugom pozicijom je u tome što je globalizacija premestila industrijsku proizvodnju na Daleki istok. Pored toga, tehnološke inovacije čine manuelne radnike sve nepotrebnijim pa je veoma teško sa sadašnjom strukturom radne snage i očekivanjima vezanim za životni standard pronaći mesto na toj poziciji.

Čini se da treća pozicija ostavlja najviše mogućnosti. Međutim, upravo su tranzicione zemlje u velikom zaostatku kada je reč o preduslovima da se zauzme bilo koje mesto na tom nivou. Pored toga, neki od uobičajenih tranzicionih zahteva – kao što su smanjivanje javnih troškova, privatizacija javnih institucija itd. – još više otežavaju stvaranje preduslova poput rasta udela visokostručne radne snage.

Imajući u vidu navedene probleme, jasno je da zahtevi teorije tranzicije koje ona postavlja pred društvo – sveopštu privatizaciju, potpunu deregulaciju i liberalizaciju ne mogu adekvatno odgovoriti na postavljena pitanja.

Pošto je izvor ključnih problema na globalnom nivou, dugoročna rešenja moraju na tom nivou biti i pronađena. Zemlje poput Srbije, mada trpe značajne posledice globalnih kretanja, na njih nemaju značajan uticaj. Takve zemlje u sadašnjim okolnostima mogu da prilagode strukturu radne snage zahtevima koje postavlja globalna podela rada. Ključnu ulogu u tom pogledu ima država, a preduslov da ona tu ulogu preuzme je se ogлуši o uputstva tranziciologa. U svetu koji se stalno menja, nijedan doktrinarni pristup ne može biti od koristi.¹⁴ Umesto toga, stalno praćenje zahteva iz okruženja i nalaženje najadekvatnijih odgovora na njih predstavljaju jedini put koji može biti od koristi zemlji poput Srbije.

ZAKLJUČAK

Nasuprot zagovornicima teorija tranzicije, smatramo da je tranzicija (instaliranje liberalno-demokratskog poretka) u Srbiji završena, a da su problemi s kojima se Srbija suočava plod globalnih procesa koji se dugoročno moraju rešavati na globalnom nivou. Suštinsko pitanje danas nije, kao što piše Volverstin, kako ovu ili onu zemlju uključiti u tranziciju, već šta uraditi sa globalnim sistemom koji je počeo da se mrvli (Volverstein, 2005).

Ključnu odgovornost za sudbinu savremenog sveta imaju najrazvijenije zemlje i oni akteri koji imaju najviše moći da utiču na promenu odnosa u svetu. S obzirom na to da će reforme ili transformacije svetskog sistema biti duge i neizvesne, male zemlje poput Srbije ne mogu čekati njihov ishod. One zbog toga moraju da pronađu način da što veći broj stanovnika uključe u globalanu podelu rada na što višoj hijerarhijskoj poziciji. Ključnu ulogu u pronalaženju tih načina mora imati država. Dosadašnja praksa istiskivanja razvojene funkcije države mora biti napuštena, kao i sadašnji prioriteti koje nameće klasična teorija tranzicije.

¹³ Poznato je da u strukturi cene bilo kojeg složenog proizvoda sirovine (voda, koža itd.) zauzimaju minimalan, industrijski rad nešto veći, a usluge i intelektualni rad (promet, marketing, porezi itd.) najveći udeo.

¹⁴ Mada je Kina po mnogo čemu neuporediva sa bilo kojom drugom zemljom, neortodokсни pristup uključivanju u globalnu podelu rada čini njen primer poučnim. U tom smislu, indikativan je članak Duhigg, C., Bradsher K., 2012.

LITERATURA

- Lazić, M. i Cvejić, S.** (2004), Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane postsocijalističke transformacije, u: Milić, A. (prir.) Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma, ISI FF, Beograd.
- Beck, U.** (2003), What is globalization, Blackwell.
- Beck, U.** (2004), Moć protiv moći u doba globalizacije, Školska knjiga, Zagreb.
- Castells, M.** The Rise of the Network Society – The Information Age: Economy, Society and Culture, Blackwell, Oxford.
- Kristofic, B.** (2002), Tranzicija i modernizacija, Sociologija, br 2, Beograd.
- Sklair, L.** (2002), Capitalism and its Alternatives, Oxford University Press, Oxford.
- Vnuk-Lipinski, E.** (2003), Teorijska zapažanja o procesu transformacije u Poljskoj, Republika, Vol XV, 312-313, Beograd.
- Cvijanović, D., Mihailović, D., Simonović, Z.** (2009), Tranzicija u Srbiji: Efekti i ograničenja, u: Tranzicija, Vol X, br 21–22, Zagreb.
- Valerstein, I.** (2005), Posle liberalizma, Službeni glasnik, Beograd.
- Stepan, A., Linc** (1998), Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd.
- Vuletić, V.** (2008), Između nacionalne prošlosti i evropske budućnosti, Službeni glasnik, Beograd.
- Duhigg, C., Bradsher K.** (2012), How the U.S. Lost Out on iPhone Work, The New York Times, January 21st.

TRANZICIJA U SRBIJI POSLE 2000. GODINE LAVIRINTI TRANZIJE

APSTRAKT

Da bi se ustanovio karakter tranzicije u Srbiji, potrebno je utvrditi indikatore demokratske tranzicije i na osnovu toga rasuđivati o kvalitetu promena posle 2000. godine. Odnosno, utvrditi da li se radi o diskontinuitetu sa prethodnim režimom ili je reč o lavirintima koji onemogućavaju brže i dublje menjanje društva. Potrebno je, takođe, kritički preispitivati postojeće mitove o demokratiji, iza kojih se skriva trend opadanja demokratskih procesa i u svetu i u Srbiji. Kritici treba podvrgnuti i tezu o istovetnosti demokratije i kapitalizma i tržišnog fundamentalizma kao parametrima moderne demokratije. Postavlja se pitanje šta čini temelj nastajućih lavirinata tranzicije: da li se tranzicija odvija u evolucionom ili involucionom procesu i kako globalna ekonomska, socijalna i politička kriza podrivaju osnove demokratske tranzicije. Potrebno je ispitati i šta je deficit moderne demokratije u svetu i u Srbiji kada je u pitanju ostvarenje tranzicije kao novog kvaliteta života.

UVOD

Pojam tranzicije pretpostavlja evoluciju zatečenog društvenog stanja, ali može da se ispolji i kao involutivno skretanje ako su pokreti koji su doveli do preokreta bili vrlo heterogeni i sprečavali postizanje sporazuma o daljim putevima razvoja društva. Tada u početnoj evoluciji mogu nastati *lavirinti tranzicije*: ako nije definisana dugoročna strategija društvenog razvoja (na primer, posle preokreta 5. oktobra 2000) ili ako glavni nosioci tranzicije nisu saglasni u pogledu ciljeva i puteva daljeg razvoja. Odnosno, ako se posle preokreta ne izvrše izvesne nužne političke promene (lustracija kompromitovanih političara iz bivšeg režima i drugih vodećih ličnosti); ako se ciljevi ne usmere na socijalno-ekonomski razvoj, već prvenstveno na partijsku borbu za osvajanje vlasti; ako se umesto oživljavanja započetih reformi iz osamdesetih godina (prekinutih tokom režima Slobodana Miloševića) demontira ono što je započinjao Ante Marković (o čemu je govorio i Ljubomir Madžar).

Tranziciona evolucija u Srbiji je sprečena i zato što su umesto socijalnih ciljeva – koji bi omogućili rast privrede i obezbedili veće zapošljavanje stanovništva, ali i sprečili veliko raslojavanje društva te povećavanje siromaštva i nezaposlenosti – u prvi plan stavljeni nacionalni ciljevi: pitanje suvereniteta srpske države, očuvanje teritorije i Kosova i Metohije (koja je već bila izgubljena posle raspada bivše Jugoslavije).

Potrebno je, međutim, definisati ono što se samo podrazumeva – naime, šta predstavlja demokratska tranzicija¹⁵, da bi se na osnovu njenih indikatora moglo rasuđivati o *kvalitetu promena* ili o *lavirintima tranzicije* u Srbiji posle rušenja režima iz devedesetih godina.

Drugo, potrebno je kritički preispitati i dalje važeće mitove o demokratiji kada se ona jednostrano definiše pomoću sledećih indikatora: uvođenja vladavine prava; postojanja slobodnih izbora (i procentnog učešća građanstva na njima); proklamovanjem principa *rule of law* (kao samodovoljnog automatskog regulatora demokratije); praktikovanjem „političke korektnosti“ vladanja (nezavisno od karaktera upravljanja prema ciljevima za ostvarenje boljih uslova života

¹⁵ Izvesni autori sagledavaju „kapitalističku tranziciju“ kao „prelaz iz socijalizma u kapitalizam“ pretpostavivši apriori da je kapitalistička formacija viši oblik društvene organizacije i života, što analize modernog kapitalizma suvereno pobijaju budući da je proizveo najozbiljniju globalnu krizu koja, kako nas opominju ozbiljni istraživači, predstavlja vraćanje u prošlost sa ozbiljnim posledicama.

građanstva).¹⁶ A najveća zabluda u definisanju demokratizacije sastoji se u poimanju politike kao „objektivne nauke“ zasnovane na „vrednosno-etičkoj neutralnosti“. Klod Lefor upozorava da takvo shvatanje demokratske politike briše razliku „između zakonitosti i nezakonitosti, između istine i laži, autentičnosti i obmane, traženja moći i privatnog interesa i traženja zajedničkog dobra“.¹⁷ A takve nepotpune/jednostrane odredbe demokratije daju legitimitet mitovima o demokratiji i lažnoj tezi o demokratskoj tranziciji.

Današnja neoliberalna mitologija poistovećuje demokratiju sa kapitalizmom (kao njenom nezaobilaznom matricom) i tržišnim fundamentalizmom, iza kojeg se skriva kapitalistički totalitarizam u sponu u 21. veku – totalitarizam zasnovan na apsolutizaciji privatnog/individualnog dobra i isključenjem javnog dobra kao legitimnog u demokratskom poretku.

I najzad, iako ne na poslednjem mestu, demokratija se mitologizuje i kada se apsolutizuje institucionalna moć u predstavničkom sistemu i poriče osnovno pravo na zasnivanje participativne demokratije, koja se „prostire iza pravnog i političkog sistema“. (Held 1997, 12). Ovaj autor konstatuje da je moderna demokratija nastala konstituisanjem statusa građanina nasuprot egzistenciji podanika; stoga, prema Heldu: „demokratija podrazumeva privrženost načelu autonomije i skupu prava i obaveza koja uvećavaju individualnu i grupnu moć“.

Stoga se može reći da mitologija demokratije (koja je rasprostranjena i u zapadnom svetu) utemeljuje *lavinu demokratije* prikrivajući odsustvo stvarnog diskontinuiteta sa nedemokratskim (autoritarnim i totalitarnim režimima). To je najupečatljivije dokazala Naomi Klajn analizirajući takozvane demokratije savremenog neoliberalnog kapitalizma, koje su postale glavni izvori globalnog terorizma.

1.

Dakle, nužno je utvrditi bitne attribute demokratije nasuprot mitologizaciji demokratije koja, s jedne strane, prikriva sve nedoslednije formulisanje strategija demokratskih procesa, a sa druge strane, upravo zbog toga, neizbežno dovodi do opšte globalne krize sa kojom se svet suočava danas. Jer kvalitativni učinci demokratije se ne mere površinskim materijalnim, finansijskim ili političkim uspesima, već unutrašnjim dubinskim promenama koje omogućuju izgradnju novog *kvaliteta života* pokazujući šta se suštinski izmenilo u ustrojstvu društva i međusobnim odnosima društvenih slojeva. Drugim rečima, demokratska tranzicija kao dugoročni i kontinuirani proces u razvoju demokratskog društva ne sastoji se samo u smeni jednog (nedemokratskog) društva u pogledu institucionalnih promena ili u vidu promene vlasti; ona označava *kvalitativni preokret u pravcu ostvarenja novog načina života* promovišući autonomiju/slobodu i odgovornost svih članova društva u donošenju konstitutivnih životnih odluka i u izboru najpovoljnijih alternativa.

Prema tome, tek na osnovu navedenih indikatora demokratije može se proceniti da li se radi o evoluciji društva koje izgrađuje moderne vrednosti i principe usklađenih međuljudskih odnosa u smislu socijalne pravde ili se radi o involuciji i *lavinu tranzicije* kada se utilitarni principi postuliraju izvan i iznad moralnih principa i vrednosti. Tada možemo ispitivati na koje lavirinte nailazi društvo u promenama i zašto upada u tunele iz kojih ne može da izađe lutajući bez svesti o alternativni.

¹⁶ Prema D. Heldu, 1997. *Demokratija i globalni poredak*, str. 12, Filip Višnjić, Beograd.

¹⁷ Prema D. Heldu, 1997. *Demokratija i globalni poredak*, str. 12, Filip Višnjić, Beograd.

¹⁸ Naomi Klein, 2008. *Doktrina šoka*. Uspom kapitalizma katastrofe, Grafički zavod Hrvatske d.o.o. Zagreb.

2.

Kada se obave preliminarne radnje koje omogućuju da se odgovori na pitanje: na kojem se stepenu nalazi društvena tranzicija, može se pristupiti razmatranju sledećeg pitanja – da li su zadovoljeni bitni uslovi za evolutivni (demokratski razvoj) srpskog društva posle sloma režima Slobodana Miloševića 2000. godine. Ili je promena usko institucionalno koncipirana i ne obezbeđuje dublji kontinuirani evolutivni proces te dovodi do stranputica/lavirinata, skretanjem u involutivnu fazu – koja se metaforički predstavlja kao mračni tunel iz kojeg se ne vidi izlaz?

Sledeće pitanje koje se mora proučiti glasi: šta je uzrokovalo skretanja od demokratske tranzicije u srpskom društvu posle 2000. godine? Da li su tome, pre svega, ili isključivo doprinele „nepotpune ili osporene reforme“ u duhu modernog kapitalizma (kao što je istaknuto u tekstu za pripremu ove konferencije) i time uslovljeni nepromišljeni planovi (na primer, loša privatizacija)? Međutim, to se lako može osporiti i nalazom da i u zemljama davno konstituisanih demokratija opada demokratski potencijal, a ozbiljna svetska kriza neumitno i sve otvorenije dovodi do obnavljanja autoritarnih sistema.

Nije li evidentno da je u najrazvijenijim državama preterano forsiranje neoliberalnog koncepta „samoregulišućeg tržišta“ i deregulacije, ukidanje „socijalne države“ i, shodno tome, uspostavljanje „posesivnog individualizma“ koji isključuje pojmove „javnog dobra“, solidarnosti i socijalne pravde – dovelo do globalne krize i do degradacije demokratije bez mogućnosti da se traže alternative modernom kapitalizmu i ozdrave demokratski sistemi.

Može se bez preterivanja reći da su u pitanju lavirinti demokratije globalnih razmera, i u tom kontekstu treba razmatrati i „lavirinte tranzicije“ u bivšim „realsocijalističkim“ društvima koja prave prve nesigurne korake ka demokratiji (u Srbiji posle vekovnog nasleđa despotizma i autoritarizma), zbog čega je u takvim okolnostima mnogo teže predviđati izlaz sa postojećih stranputica.

Ali se treba suočiti i sa sledećim problemom kada su u pitanju „društva u tranziciji“ (mada je sam izraz dubiozan budući da je demokratija kontinuirani proces i za razvijena društva te se i u njima odvija nekakva tranzicija): da li konkretno Srbija može izaći iz svojih lavirinata prihvatanjem modela postojećeg modernog kapitalizma, koji doživljava duboku krizu? Prilikom analiza modernog kapitalizma, najugledniji teoretičari se slažu da je došlo do velikog porasta siromaštva i sve većeg jaza među klasama obnavljajući već dugo zaboravljene pojmove: klasne borbe, socijalne nejednakosti i eksploatacije.

Ako se uzmu u obzir ozbiljna istraživanja modernih kapitalističkih društava¹⁹, možemo li se zavaravati da će Srbija izaći iz lavirinta kada dostigne stepen neoliberalnog kapitalizma, čija primena sve jasnije potvrđuje da apsolutizacija vrednosti koje postulira ova ideologija dovodi do enormne moći monopola u malo ruku, da istiskuje i uništava proizvodni rad, ukida radna mesta i stvara armiju „isključenih“ iz društva, sa rastućom stopom nezaposlenosti i u najrazvijenijim zemljama.

Pa ipak, „stručnjaci za ekonomsku tranziciju“ u Srbiji nas ubeđuju da nam je to „jedina alternativa“ (*contradictio in adjecto*) i dalje nas gurajući na put koji pretili da uništi i mnogo razvijenije zemlje i demokratsko nasleđe koje je nastajalo od 18. do 20. veka.

Ako je i Sarkozy shvatio da se u vidu modernog kapitalizma ostvaruje „vulgarni materijalizam“, na osnovu čega ekonomisti u Srbiji insistiraju da se mora preći taj put da bi se tek potom shvatilo da on ne dovodi do izlaza iz lavirinta (haosa), već samo umnožava prepreke u nalaženju izlaza za

¹⁹ Videti: Naomi Klajn, Kejt Neš, Žil Lipovecki, Zigmunt Bauman, Pjer Burdije, Noam Čomski, A. Gidens, Rene Passet, Jozef Stiglic, I. Wallerstein i dr. (bibliografski detalji su u bibliografiji).

ostvarenje i početnih demokratskih potencijala. A u jednoj nerazvijenoj zemlji kakva je Srbija, taj put preći i da nas vrati nazad u prošlost zbog nepoverenja u demokratiju i apatiju time izazvanu. Štaviše, postajemo meta za neokolonijalizam.²⁰

3.

Posebna opasnost na takvom putu „tranzicije“ u Srbiji leži u tome što nijedna vlada u dveiljaditim godinama (izuzev kratkotrajnog pokušaja za vreme vlade Zorana Đinđića) nije definisala dugoročnu strategiju razvoja, već donosi *ad hoc* odluke,²¹ od slučaja do slučaja, tako da je, u stvari, teško reći **kuda ide** Srbija u 2011. godini.

Jedno od bitnih pitanja je mnogo ozbiljnije istraživanje uticaja koji je nametnuo neoliberalni model tranzicije u obliku šok terapije, apsolutne privatizacije, potiskivanja javnog dobra u korist posesivnog individualizma, jednodimenzionalnog koncepta društvenog razvoja kao pukog ekonomizma „samoregulišućeg tržišta – a pod pritiskom Evropske unije i međunacionalnih korporacija shvaćenog kao puta bez alternativa. Pored toga, treba se suočiti, putem kvalifikovanog istraživanja, sa posledicama ukidanja „socijalne države“ i nametnute deregulacije u državi koja je tek na početku oslobađanja od traumatične prošlosti.

Konkretnije govoreći, to znači sledeće: da bi se prokrcio put i našao izlaz iz dubokog *lavirinta tranzicije*, neophodno je mnogo kritičnije analizirati uzroke i posledice haosa u kojem se manifestuju:

- katastrofalni učinci primenjenog modela privatizacije i postupak države koja štiti monopole sprečavajući konkurenciju;
- uništavanje privrede iskonstruisanim stečajima od strane novih privatnih vlasnika;
- prikriivanje nezakonitih radnji privatnih preduzetnika koji bez posledica krše davno stečena elementarna prava radnika.

Zato se mora postaviti i sledeće pitanje: da li Srbija ima socijalno odgovornu državu budući da više štiti interese novobogataškog sloja nego radništva i drugog građanstva. I zato što se takva država mnogo bolje sporazumeva sa novom klasom bogataša nego sa sindikatima (ovde, međutim, treba primetiti da odgovornost snose i sami sindikati, koji su se ranije rukovodili uputstvima i preporukama MOR, a danas i za njih važi božja zapovest Međunarodnog monetarnog fonda).

4.

Lavirinte tranzicije u Srbiji i involutivne promene u demokratskom svetu treba povezati sa globalnom krizom, koja je izazvala nesigurnosti u demokratiji i podstakla vladajuće države da obnove autoritarne institucije i metode da bi prinudom ostvarile neoliberalni model kapitalizma. Tu funkciju vrše multinacionalne korporacije (koje su, u stvari, pod komandom Sjedinjenih Američkih Država) uslovljavajući nerazvijenim državama finansijsku pomoć koja im je neophodna da bi stvorile infrastrukturne temelje za razvoj demokratije unapred zadatim zahtevima, nezavisno od toga koliko im oni odgovaraju i da li će se time doista pomoći njihov dalji demokratski razvoj.

Ali najnoviji događaji u svetu su pokazali da politika transnacionalnih korporacija (kojima diktira, pre svih, Amerika) ne odgovaraju ni razvijenim državama, u kojima su, naročito u Americi, izbili

²⁰ J. Stiglic je na predavanju o lošim privatizacijama u Srbiji održanom u Beogradu 2009. opomenuo da se ne sme nastaviti sa prodajom strateških resursa, i to stranim kupcima jer će država u tom slučaju dvostruko ostati bez neophodnih sredstava: oslabiće ekonomski i ostaće bez novca od prodaje, jer će strani investitori novac prebaciti u svoju ili druge zemlje podističući „pranje novca“ kojim će kupovati i druga preduzeća – što se dogodilo tokom privatizacije u Srbiji koja je uništila privredu.

²¹ Ili od jednog do drugog sastanka sa MMF ili zadovoljavajući uslove koje postavlja Evropska unija.

masovni protesti protiv socijalne nejednakosti, odsustva socijalne pravde i razarajuće moći finansijskog kapitala, koji je zavladao i samom državom, oslabljenom usled politike deregulacije.

Zar nije paradoksalno to što najrazvijenije zapadne zemlje gube iluzije o blagodetima modernog neoliberalnog kapitalizma i što nema grada koji ne protestuje protiv sve otvorenijih vidova eksploatacije, dok se u Srbiji održavaju pojedinačni štrajkovi kojima se od države traži da bude milosrdna i usliši zahteve (na primer, kada vlasnik novokupljenog preduzeća ne isplaćuje zarade po nekoliko meseci), pri čemu radništvu ne pada na pamet da se rezultat može postići samo udruženim masovnim demonstracijama kojima će se **zahtevati** poštovanje zakona i davno osvojenih radničkih prava. Niti nas je svetska kriza, najteža posle tridesetih godina prošlog veka, podstakla da se upitamo: da li je obnova prvobitne akumulacije kapitala put koji će omogućiti izlazak iz lavirinata tranzicije?

Kada se analiza fokusira na napred postavljena pitanja, dolazi se do zaključka da u Srbiji nije ni počela demokratska tranzicija i da se ona i deset godina posle prevrata 5. oktobra kreće nedefinisanim krivudavim putevima *ad hoc* promena, u nedoslednostima i koruptivnim kompromisima, pri čemu su vlasti nesposobne da odlučno raskinu sa nedemokratskim nasleđem (neizvršena lustracija, neodlučna politika prema političkim i ekonomskim kriminalnim grupacijama pod snažnim uticajem novobogataške klase, nejasno opredeljenje prema Rusiji ili EU.

Dakle, po mom mišljenju, nisu u pitanju lavirinti kao zloćudni čirevi u zdravom telu društva koje bi da se razvija putem demokratije; u pitanju je društvo koje se još nije oslobodilo klica dugogodišnjih autoritarnih bolesti i ne pokazuje nameru da ih se uskoro oslobodi (nasleđeni model autoritarne vlasti, odsustvo građanske komunikacije, jak uticaj na političke odluke i medije moćnih ličnosti iz bivšeg režima, neodlučnost u borbi protiv nasilja i korupcije, podrška „feudalnog principa“ vlasti, itd.).

ZAKLJUČAK

Zato je neophodno, pre svega, da demokratske stranke pristupe pre predstojećih izbora definisanju jasnih ciljeva oslobađanja od postojećih slabosti i budućeg upravljanja društvom ka strateški koncipiranom demokratskom razvoju, po prioritetima i etapama njihovog ostvarenja; tj. da učine radikalni zaokret propušten posle 5. oktobra. Ako se demokratske stranke udruže i na izbore izađu sa takvom zajedničkom platformom, onda građanstvo neće biti u nedoumici da li da apstinira sa stavom „Nećemo uvek da glasamo za manje zlo“, stavom koji je dobijen istraživanjima. Drugim rečima, glavno geslo predstojećih izbora moralo bi biti: *borba za promene* (ili neophodni preokret) i stvaranje koalicija, a ne borba za održanje ili ostvarenje vlasti, kada se koalicije stvaraju prema procentima stranaka (osvajanjem cenzusa) koje su potpuno nekoherentne u pogledu ostvarenja bitnih ciljeva za podsticanje razvoja demokratskih potencijala – kako u redovima vladajućih krugova, tako i u građanstvu. Ako preovlada dosadašnji princip udruživanja raznorodnih partija, teško je očekivati da će država Srbija biti u stanju da izađe iz dosadašnjih *lavirinata*. Mnogo je verovatnije da bi tada sve dublje tonula u bezizlaz, a možda i ekonomski i finansijski i bankrotirala.

LITERATURA

Bauman Z. (1997), *Postmodernity and its Discontents*, Polity Press, Cambridge.

Bauman Z. (2004), *Wasted Lives*, Polity Press.

Bourdieu P. (1999), *Signalna svetla*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd.

Brouckner P. (2005), *Misère de la prospérité, la religion marchande et ses enemies*, Grasset & Fasquelle, Paris.

Čomski N. (1999), *Profit iznad ljudi, Neoliberalni i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad.

- Dragičević Šešić M.** (1994), Neofolk kultura, Novi Sad.
- Foulbreit W.** (2005), Arogancija moći, Filip Višnjić, Beograd.
- Fromm E.** (1955), The Fear of Freedom, Routledge & Kegan Paul, London.
- Fromm E.** (1973), The Anatomy of Human Destructiveness, Reinhart & Winston, New York.
- Giddens A. & Diamond (eds)** (2005), The New Egalitarianism, Polity Press, London.
- Golubović Z.** (1999), Stranputice demokratizacije u postsocijalističkim društvima, Beogradski krug, Beograd.
- Golubović Z.** (2003), Izazovi demokratije u savremenom svetu, Braničevo, Požarevac.
- Golubović Z.** (2005), Kuda ide postoktobarska Srbija, Beogradski krug, Beograd.
- Golubović Z. i Jarić I.** (2010), Kultura i preobražaj Srbije, Vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine, Službeni glasnik, Beograd.
- Golubović Z.** (2006), Pouke i dileme minulog veka, Filip Višnjić, Beograd.
- Golubović Z.** (2011), Kako kalimo demokratiju – šta nismo naučili, Albatros, Beograd.
- Held D.** (1997), Demokratija i globalni poredak, Libertas.
- Klein N.** (2008), Doktrina šoka – uspon kapitalizma katastrofe, v.b.z. Zagreb.
- Jakšić B.** (2000), Balkanski paradoksi, Beogradski krug, Beograd.
- Lazić M.** (2005), Promene i otpori, Filip Višnjić, Beograd.
- Lefort C.** (2003), Izumevanje demokratije, Filip Višnjić, Beograd.
- Lipovecki Ž.** (2008), Paradoksalna sreća. Ogljed o hiperpotrošačkom društvu, Sremski Karlovci.
- Marks K.** (1953), Otušeni rad, u: Rani radovi, Kultura, Zagreb.
- Neš K.** (2006), Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć, Službeni glasnik, Beograd.
- Passet R.** (1990), Illusion neoliberale, Fayard Press.
- Popov N.** (2008), Otkrivanje i skrivanje slobode, Službeni glasnik/Republika, Beograd.
- Stiglitz J.** (2002), Protivrečnosti globalizacije, SBMx, Beograd.
- Vidojević Z.** (1997), Tranzicija, restauracija i neototalitarizam, IDN, Beograd.
- Vujadinović D. (ed.)** (2005), Between Authoritarianism and Democracy, Civil Society and Political Culture, CEDET, Beograd.
- Wallerstein I.** (1995), Posle liberalizma, Službeni glasnik, Beograd.
- Mihailović, S. (ur.)** (2011), Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.

NEPODNOŠLJIVA LAKOĆA KRITIKOVANJA OGRANIČENJA I PREPREKE NA PUTU IZLASKA IZ TRANZICIONOG BESPUĆA

SAŽETAK

Malo je ekonomista koji se ne bi saglasili sa ocenom da je ekonomska situacija u Srbiji dramatično napeta i zbiljski dramatična. Ozbiljna neslaganja javljaju se tek kad valja razjasniti determinante ovih sve krupnijih teškoća. Preovlađujući deo ekonomske profesije, kao i njoj bliskih drugih profesija, vidi uzroke opadanja, kao i dugih intervala stagnacije, u manjku kompetentnosti i markantnoj moralnoj neadekvatnosti upravljačke elite koja sledi uske partikularne interese po cenu zanemarivanja širih interesa, uključujući interese društva kao celine.

Svrha ovoga teksta je da se suprotstavi ovako uskom tumačenju nezadovoljavajućeg makroekonomskog učinka i pratećih međuzavisnosti kojima mogu da se pripišu ovi nepovoljni rezultati. Umesto ovog, nudi se dijametralno suprotno objašnjenje: uzroci ekonomske involucije su institucionalni i sistemski. Naročito se ističu one crte privrede i društva u Srbiji koje ih oštro odvajaju od privrednih i društvenih datosti u drugim zemljama u tranziciji. Etnička, verska i kulturna heterogenost – veliki deo Srba izvan Srbije i mnogo pripadnika drugih naroda u samoj Srbiji – imala je za posledicu posebno bolan i složen raspad dotadašnje zajedničke zemlje, za Srbiju u znatno bolniji nego jedan broj drugih bivših jugoslovenskih republika. Uprkos početnoj prednosti u odnosu na druge zemlje u tranziciji, ispostavilo se da je tranzicija započeta otprilike jednu deceniju kasnije nego u zemljama u tranziciji van Jugoslavije, koja je ionako bila sasvim specijalan slučaj i imala uočljivo različito iskustvo sa socijalističkim sistemom. Za razliku od većine bivših socijalističkih zemalja, Srbiju karakteriše posve povoljno i u mnogim pogledima pozitivno sećanje na socijalizam. Budući da su predstavljali značajnu većinu u zajedničkoj jugoslovenskoj državi, Srbi su u toj zemlji uživali prednosti ugodnog položaja. To se pokazalo kao dodatni razlog naglašene nostalgije ne samo za tom mnogo većom zemljom, u kojoj su bili numerički dominantna komponenta, nego i za socijalističkim poretkom koji se za nju na naki način prirodno vezuje. Uklon ka socijalizmu bio je pojačan potrebom da se vladajuće koalicije formiraju sa strankama koje su predstavljale i zagovarale kolektivističke vrednosti starog poretka. Izborna telo je bilo i još uvek je zadojeno socijalističkim vrednostima, a stranke koje ignorišu ovu dalekosežnu činjenicu bivale su i još uvek su žestoko odbacivane, ostajući bez pravih izgleda na političkoj pozornici.

Osnovni nalaz ove rasprave glasi da samo promene sistema, a ne promene u personalnom sastavu vladajućeg političkog direktorijuma nude izgledan izlaz iz aktuelnog, na prvi pogled nesavladivog političkog bespuća. Ipak, u ovom epohalnom poduhvatu ne bi trebalo postavljati preambiciozne ciljeve; za ostvarivanje takvih ciljeva nedostaju resursi, a upitna je i politička volja. Od relevantnih aktera ne bi trebalo tražiti da, u cilju temeljnog preoblikovanja sistema, deluju protivno sopstvenom interesu. Strategija sitnih poperijanskih sukcesivnih koraka otvara izgleda za neke nove političke činioce, uz razumnu verovatnoću da se pridobije njihova podrška i saradnja za jedan novi i drukčiji politički sistem. Valja se nadati da bi taj novi poredak mogao da pruži osnovu za efikasniju državu i u odnosu na javnost osetljiviju, a posebno odgovorniju javnu upravu.

²² Autor je saradnik Instituta za stratejske studije i razvoj „Petar Karić“ Alfa univerziteta, čija je logistička podrška, kao i u pripremanju drugih radova, bila istinski značajna i praktično nezaobilazna. Ovde iznesena gledišta ne obavezuju niti na bilo koji način izražavaju opredeljenja Instituta ili Alfa univerziteta.

Ključne reči: privredna stagnacija, nezaposlenost, dijagnoza privredne situacije, odgovornost vladajuće elite, javne politike, institucionalni okvir, konkurencija između političkih stranaka, politički konsenzus, strategije promena, poperijanski pristup malih koraka.

Mi nećemo da se odrekemo naše partije i našeg programa, ali mi mislimo da imamo dovoljno posla za niz godina ako svu našu snagu (...) upravimo na postizanje nekih bližih ciljeva, koji bezuvjetno moraju biti osvojeni prije nego se može pomišljati na ostvarenje daljnjih težnji.

Karl Marx i Friedrich Engels²³

1. PRISTUPNE NAPOMENE

Prema jednostavnosti kao dezideratumu ili svojstvu u istraživačkom radu i drugim oblicima stvaralaštva oformio se među samim autorima, ali i u široj javnosti, jedan ambivalentan i unekoliko protivrečan stav. Jednostavnost se neretko doživljava kao izraz duhovne skučenosti ili intelektualne lenjosti te kao odraz nastojanja da se do analitičkog ili nekog analognog rezultata dođe uz minimum napora i sa što manjim misaonim ili imaginativnim angažmanom. Takav odnos prema jednostavnosti u skladu je sa tradicionalnim uverenjem da kompleksnost postupka i složenost tumačenja i odražavaju i sugerišu ozbiljnost u pristupu i kompetentnost aktera koji ga analitički ili stvaralački realizuju. Nipošto retko uverenje da bi ono što se teško razume moralo da bude visokoumno i pametno logički je korelat takvog stava prema jednostavnosti. Sasvim suprotan stav artikulisan je prostim preokretanjem ovoga odnosa u, takođe tradicionalnu, dugo rabljenu pošalicu: mora da je jako pametan kad ništa od onoga što nudi nisam uspeo da razumem. Složenost se u ovakvom viđenju odlučno odbacuje u prilog jednostavnosti i misaonoj prozračnosti. U ovom suprotstavljenom alternativnom viđenju, jednostavnost je standard i ideal kome bezizuzetno valja stremiti, obeležje koje sugestivno i uverljivo odražava efikasnost istraživačkog ili nekog drugog stvaralačkog postupka kojim se došlo do nekih rezultata. Stvarnost je, dakako, odveć složena da bismo mogli jednostrano i bezrezervno da se opredelimo za bilo koji od ova dva protivstavljena stanovišta. Jednostavnost bi mogla da se prihvati kao opšti neporecivi cilj, ali iz toga ne sledi da sve što se kao rezultat nekog stvaralaštva ponudi javnosti mora da bude jednostavno, osobito ne za svakog recipijenta. Nametanje jednostavnosti kao univerzalne obaveze istisnulo bi iz istraživačkih programa veliki, možda sve veći i veći broj važnih pitanja koja, pored čisto spoznajne vrednosti, imaju i ogroman praktični značaj.

S obzirom na upravo formulisanu dimenziju jasnoće i jednostavnosti, ovaj tekst imaće donekle protivrečan karakter. On će biti kritički okrenut jednoj opštoj tendenciji simplifikacije u analizama mehanizama i uzročnika aktuelnog, bez sumnje teškog stanja u privredi i, reklo bi se, svim drugim oblastima društvenog života, kao i takođe nedozvoljeno pojednostavljenom tretmanu tobožnje (ili stvarne) sporosti sa kojom se u ovoj zemlji sprovode i oživotvoruju privredne i mnoge druge reforme. Protivrečnost u pristupu ispoljiće se u činjenici da će ta kritika neodmerenih, karikaturalno izobličjenih pojednostavljenja biti i sama, bar u svojim polaznim sekvencama, veoma jednostavna. Tako bi se možda posve praktično, na delu, pokazalo da život u svojoj zbnunjujućoj raznovrsnosti pruža i prilike i naloge da se, shodno karakteristikama stvarnosti koja je predmet posmatranja, bude i veoma jednostavan i krajnje kompleksan, kao što pruža i mogućnosti za kritiku oba ova svojstva istraživačkog posreda tamo gde nisu na pravi način prilagođeni empirijskim datostima koje su predmet razmatranja.

²³ Pismo A. Bebelu, W. Liebknechtu i drugima, A. Dragičević, V. Mikecin i M. Nikić, Glavni radovi Marxa i Engelsa, Zagreb: Stvarnost, 1979/1978/, str. 1397.

2. ŠIRENJE SKUPINE DETERMINANTI TRANZICIJE KAO PUT RELATIVIZACIJE DOPRINOSA I ODGOVORNOSTI NJENIH NOSEĆIH AKTERA

Propozicija koja će biti predmet kritičkog preispitavanja u svim segmentima ovog teksta je pojednostavljeno pripisivanje očiglednog neuspeha u ostvarivanju tranzicije jednoj drastično suženoj i analitički osiromašenoj skupini činilaca. Nesumnjivo loše, tačnije rečeno, *dramatično* stanje – uz poznate obespekujavajuće posledice u materijalnom razvoju (tempo rasta privrede, (ne)zaposlenost, spoljnoekonomski debalansi, inflacija, brzo rastući i preteće destabilizujući javni dug, siromaštvo i dr.) – knjiži se kao neuspeh *jednoj vrlo usko definisanoj društvenoj grupi*. Ta grupa se terminološki različito određuje kao upravljačka elita, politička klasa ili na razne načine privilegovan stratum. Redovno se ističe da se on nametnuo sa brzo akumuliranom društvenom moći a da se politički i društveno delegitimizovao sa navodnom spremnošću da tu moć zloupotrebi u službi svojih partikularnih interesa a protiv i na štetu društva. Ukratko, uznemirujuće opsežna masa nepovoljnih činjenica produkovanih našim razvojem u proteklih desetak godina – a o tome da je taj razvoj drastično nepovoljan i da su te činjenice pogubne uveliko je oformljen nesumnjiv profesionalni, pa i širi konsenzus – pripisuje se toj društvenoj eliti, upravljačkom ešalonu ovog društva, grupi koja bi sasvim prikladno mogla da se nazove i političkim direktorijumom ili egzekutivnim komesarijatom. U mnogostruko korisnoj empirijski orijentisanoj sociološkoj literaturi detaljno je i uverljivo dokumentovana ova usredsređenost na direktorijum i naglašena spremnost da se u njemu vidi ne samo najvažniji nego čak isključivi činilac sporosti, pa i neuspeha u tranzicionim preobražajima (Mihailović 2010: 9, 11). Tipično je ignorisanje uslova koji su taj jedinstveni, više nego izazovni, i u nekim elementima bezmalo nemogući posao mogli i posve da osujete. Jednako se ignoriše i „doprinosa“ drugih društvenih činilaca. Među tim činocima posebno valja istaći glasače koji su iz izbora u izbore pokazivali masovnu sklonost da podrže samo one političke organizacije okrenute ciljevima nacionalne mobilizacije i zaokruživanja nacionalno koncipirane a za druge etničke entitete uglavnom neosetljive i grubo nezainteresovane države (up. Mihailović 2010: 23). Sve vidljiviji i sve bolniji neuspesi u tom desetogodišnjem razvoju jednostavno se pripisuju pomenutoj eliti, uz očiglednu implikaciju da bi sve bilo suštinski drukčije i nesavrjneno bolje da je elita bila na nivou pred nju postavljenog istorijskog zadatka. Krajnji nalaz je nedvosmislen: neuspeh u modernizaciji društva nije ništa drugo nego neuspeh elite, bez ikakvih ograda ili kvalifikacija. Za sve što „ne valja“ kriva je, dakle, elita, pri čemu ostaje nejasno da li bi joj se pripisivao i eventualni uspeh da je – kao što nije! – nekim slučajem bio empirijski zabeležen. Razumljivo je da taj kontrafaktualni uvid u alternativu ostvarenom razvoju ne može po prirodi stvari biti dobijen, ali ostaje osnovano uverenje da je odnos javnosti prema eliti asimetričan: spremnost pripisivanja odgovornosti za neuspeh izgleda da je mnogo veća od sklonosti da joj se priznaju zasluge za (u stvarnosti izostale!) uspehe.

Isticanje političkog direktorijuma – koji u ovom tekstu predstavlja sinonim za egzekutivni komesarijat i upravljačku elitu ili, jednostavno, *elitu* – kao jedinog vinovnika i isključivog činoca privrednih neuspeha ovde se osporava po nekoliko osnova. Prvo, personifikovanje činilaca društvenih pojava i procesa odavno je dijagnosticirano kao simplifikacija koja netačno i pogrešno ide za identifikovanjem uzročnih činilaca i mehanizama. Pripisivanje isključive odgovornosti eliti u isti je mah pristup koji ne iziskuje veći intelektualni angažman; to je put najmanjeg misaonog otpora kojim se odnosi nedozvoljeno uprošćuju, uz istovremeno udaljavanje od stanovišta sa koga bi društvene međuzavisnosti bile realistično sagledane. Pripisati činjenice i događanja nekim subjektima jeste najlakše, ali i najhazardnije zbog odvlačenja analitičara na spoznajne stranputice. Zato je u naslov i stavljena čuvena krilatica Česlava Miloša: pod nazivom koji se na evropske jezike dao lako i efektno prevesti – npr. *die unertraegliche Leichtigkeit des Bestehens* – ova krilatica je osvojila Evropu, a ovde u istom duhu iskazuje jednu praksu koja je u sukobu sa važnim kriterijima istine i standardima racionalnog rasuđivanja. Tražiti isključive faktore

pogubnog stanja privrede i loših rezultata u širokim oblastima koje su sa njom mnogostruko povezane u jednostrano izdvojenom i ekstremno izolovanom subjektivnom faktoru ulazi u red iskrivljenih saznanjnih postupaka koje je Popper (2002/1963/:197, 448) sa neskrivenom ironijom nazvao teorijom zavere. Ovaj nedozvoljeno simplifikovani spoznajni postupak još je Spinoza (2006/1670/: 144, 326 i glave V-VII, str 130-226) žigosao kao primer antropomorfizma – nastojanja da se sve objasni pozivanjem na neke konkretne aktere i tumačenjem svih pojava kao da su rezultat nečijeg namernog delanja. Društvene pojave imaju, uz ostalo, *objektivne* društvene uzroke koji su od velikog uticaja čak i kad su, inače, sasvim vidljivi učinci subjektivnih odluka i ponašanja. U promenama koje su plod subjektivne idiosinkrazije nema mnogo toga što bi moralo i moglo naučno da se objašnjava; samim svojim poslanjem, nauka je pre svega okrenuta objektivnim međuzavisnostima i odgovarajućim uslovljenostima; u konstelacijama koje su nesumnjivo produkt kombinovanja objektivnih činilaca i subjektivnih faktora, njen prirodni uklon je vezivanje za ono što je objektivno.

Uz suprotstavljanje iskušenjima antropomorfističkog pojednostavljanja društvenih procesa (Spinoza) i lagodnog priklanjanja teorijama zavere (Popper), jasno je da je potrebno identifikovati alternativne determinante i opredeljujuće mehanizme kao uzročnike pogubne situacije iz koje bismo što brže hteli da se izvučemo a za koju tako teško nalazimo načine prevazilaženja i radikalnog otklanjanja. Na tom planu daju se već u prvoj aproksimaciji otkriti dva široka područja definisana skupinama objektivnih činilaca nezadovoljavajućih ekonomskih performansi. Reč je o područjima koja se ukazuju kao logične alternative teoriji zavere i pratećim antropomorfističkim tumačenjima. Ova potonja su očito oblici prednaučnog mišljenja toliko bliskog sujevnim predstavama primitivnog, naučno neosvešćenog i civilizacijski neemancipovanog čoveka. Prvo područje razlaže se i svodi na skupinu nesumnjivih empirijskih datosti opredeljenih izrazitim diferenciranjem uslova pod kojima se sprovode reforme i nastoji izgraditi savremena tržišna privreda. To je tačka na kojoj do punog izražaja dolazi prethodno najavljena *jednostavnost*: reforme se odvijaju nejednakim tempom i ostvaruju sa nejednakim uspehom zbog vrlo jednostavne, već na prvi pogled uočljive činjenice da su *uslovi* pod kojima se privreda reformiše i nastoji prevesti u moderne tržišne okvire, sa pratećim institucijama i primerenim politikama, krajnje izdiferencirani.

Izdiferenciranost uslova u kojima se odvija tranzicija toliko je jasna i samopodrazumevajuća da nema potrebe da se empirijski ili na neki drugi način dokazuje. Uspeh u tranziciji ne bi smeo da se posmatra izolovano, *in abstracto*, i bez stavljanja u kontekst egzogenih datosti (egzogenih sa stanovišta aktera i mehanizama posredstvom kojih se tranzicija pokreće i ostvaruje) koje opredeljuju ne samo ritam nego i pravce i oblike tranzicionih procesa. Trebalo bi da je očigledno da isti učinci u tranzicionom procesu ostvareni u različitim uslovima ne mogu da se tretiraju kao jednako vredni, niti se mogu uzimati kao ekvivalentne performanse. Vidno manji mehanički odmereni učinak u *privredi A* sa težim inicijalnim uslovima i manje povoljnim egzogenim okolnostima razložno se nameće kao nesumnjivo veća suštinski interpretirana performansa nego neki brojčano veći i aritmetički superioran učinak u *privredi B* ostvaren u naglašeno povoljnijim uslovima. Učinci u tranziciji ne bi trebalo da se registruju i potom sagledavaju kroz puke aritmetički utvrđene i neposredno uzete dimenzije promena na koje se tranzicija analitički razlaže, nego, naprotiv, u odnosu na uslove pod kojima se tranzicija izvodi.

Drugo široko područje na kome se i zbog koga se relativizuju ovakvi ili onakvi doprinosi ili odgovornosti elita jesu široke i – međusobno ali i unutar sebe – heterogene skupine drugih aktera koji takođe utiču na tempo i pravce tranzicije. Najvažnije u tom kontekstu je biračko telo, a potom i najšira javnost čiji je ono tek jedan deo. Elementarna je spoznaja da elita, kako god da je regrutovana i organizovana, nema neograničene mogućnosti manipulisanja biračkim telom,

a još manje najširoom javnošću u čijem okrilju deluje. Uvek su ograničene mogućnosti delovanja elite na biračko telo i najširu javnost, a vrlo često je uticaj u obrnutom smeru snažniji i vremenski ekstenzivniji, neretko i doslovno kontinuiran. Elita svoj komandni položaj u društvu zadobija i zadržava kroz žestoku stranačku konkurenciju o kojoj će u daljem tekstu biti više reči, a za koju u ovom sklopu treba reći da uspeh pojedinih partija u izbornom nadmetanju bitno zavisi od mere u kojoj se približe biračkom telu i steknu popularnost u najširoj javnosti. Oba momenta imaju za posledicu snažan opredeljujući uticaj birača i javnosti na partije unutar elite i prilagođavanje partija preferencijama medijanskog birača kao uslov njihovog političkog preživljavanja. Nema izgleda da se nametne partija koja nastupi sa programom znatno udaljenim od političkih preferencija medijanskog birača pa makar se taj program dao čisto naučnim argumentima okvalifikovati kao optimalan te tako superioran nad svim ostalima. U meri u kojoj biračko telo i najšira javnost predvidivo utiču na elitu koja svoju upravljačku funkciju ostvaruje kroz stranačku organizaciju i međupartijsku konkurenciju, jasno je da odgovornost, ne bar u celosti, ne pada na elite, nego (i) na široke segmente društva sa kojima je ona u interakciji i kojima, ako hoće politički da preživi, u visokom stepenu mora da se prilagođava.

Po oba opisana osnova, odgovornost elita, baš kao i njihova zasluga za eventualne vanstandardne performanse, u velikoj meri je relativizovana. Ovo je jedna od najdelikatnijih komponenti u analizi ritma tranzicije i oblika njenog ostvarivanja. Nema sumnje da izdiferenciranost objektivnih uslova transformacije u parlamentarnu demokratiju i tržišnu privredu, a potom i uticaj drugih društvenih stratuma na ovako shvaćen proces modernizacije ne potiru uticaj elita na ove procese niti ukidaju njenu odgovornost za deformisanje tokova tranzicije ili čak njeno blokiranje. Pozivanje na opisane egzogene komponente tranzicionih procesa može, naravno, da bude zloupotrebjeno tako što bi bilo iskorišćeno i za otklanjanje onih elemenata odgovornosti elita koji su analitički nesporni, a u stvarnosti bez sumnje dolaze do izražaja. Ispravno alociranje i zasluga i odgovornosti postaje u ovakvom sklopu činilaca i pratećoj vizuri međuzavisnosti veoma teško. Otkrivaju se velike mogućnosti za prekrivanje i maskiranje odgovornosti, mogućnosti koje u antropomorfizovanom pristupu pripisivanja svih promena konkretnim akterima i njihovim potezima – očigledno ne postoje. Opisani pristup pokazuje se zbog ove dodatne komplikacije, čija je posledica umanjena transparentnost, kao spoznajno komplikovan i akciono hazardan. To, međutim, ne može da bude razlog za izbegavanje i prenebravanje nekih istina bez kojih politička i ekonomska stvarnost ne mogu na pravi način da se protumače.

Za sve što krene ukrivo najlakše je optužiti elite, ali zbog mnoštva egzogenih činilaca i okolnosti koje nisu pod njenom kontrolom, to nije put ka naučnoj istini niti način dolaženja do uvida koji bi politiku tranzicije stavili na jednu racionalniju osnovu. Kritikovanje elite je najlakši put tobožnjeg dijagnostičkog identifikovanja mehanizama tranzicije i pogonskih impulsa nekih procesa koji iz njih izvire. No, taj put se već apriornom analizom može okarakterisati kao pogrešan; on ne može ispravno niti da identifikuje ograničenja u tranzicionim procesima niti da naznači delotvorne strategije otklanjanja funkcionalnih smetnji i institucionalnih prepreka. Zbog toga je u naslovu to olako lociranje odgovornosti, to, Spinozinim jezikom formulisano *antropomorfizovanje faktora koji tranziciju otežavaju*, praćeno sintagmom *nepodnošljiva lakoća*. Ta lakoća je nepodnošljiva zbog toga što je u vapijućem raskoraku sa objektivnim, istini okrenutim sagledavanjem čemerne tranzicione stvarnosti. Objektivno sagledavanje uslova i akciono uslovljenih, nesumnjivo značajnih mogućnosti tranzicije traži odlučan otklon od mitskog, u stvari, prednaučnog mišljenja i kreiranje jednog konceptijskog okvira u kome će objektivne datosti biti nezaobilazna armatura naučnog saznanja, a koji će ostaviti prostor i za subjektivne elemente, uz istrajno nastojanje da im se pronađe i ustanovi prava mera.

3. OBJEKTIVNA OSNOVA SUBJEKTIVNIH UTICAJA NA REFORMSKE PROCESE

Subjektivna dejstva u društvenim procesima, uključujući i one tranzicione, nisu proizvoljan konstrukt niti se mogu eliminisati proizvoljnim poricanjem njihove egzistencije. No, kako sledi iz prethodnog odeljka, ta dejstva moraju da se postave u prikladan kontekst, a kontekst u ovom slučaju neizbežno tvore objektivni činioци posmatranih procesa. Možda je najvažniji uvid u vezi sa ovim spletom subjektivnih činilaca i njihovih uticaja okolnost da oni nikada nisu unapred fiksirani niti jednoznačno dati. Oni se, naprotiv, menjaju od situacije do situacije, a u svakom posmatranom socijalnom okruženju variraju u vremenu. To će reći da se oni dinamički menjaju kako svekolikom ukupnošću činilaca i dejstava, tako i zastupljenošću pojedinih komponenti unutar te ukupnosti, tj. strukturom elemenata koji se daju okarakterisati kao subjektivni. U svom prikazu profila i uticaja dveju markantnih ličnosti u poslednjih deset godina tranzicije u Srbiji, Antonić (2011: 103) je istakao dve dalekosežno značajne činjenice. Uvažavajući stav da u društvenim promenama ulogu igraju i ličnosti, on na prvom mestu podvlači da ta uloga nije konstantna u vremenu i da iz perioda u period može da ispolji upadljive varijacije. Već iz ovog prvog postulata sledi da neke opštevažee i vremenski invarijantne propozicije o ulozi ličnosti ne mogu dobiti svoju naučnu verifikaciju. Uticaji i dometi koje ličnosti mogu da produkuju u jednom periodu ne moraju, a u opštem slučaju, i ne mogu da budu relevantni za odmeravanje mogućih uticaja u nekom drugom periodu. Drugim rečima, ne postoje niti mogu naučno da se utemelje univerzalne i uniformne propozicije o ulozi ličnosti. Druga jednako važna Antonićeva propozicija glasi da uloga ličnosti zavisi od karaktera društvene situacije u kojoj se ona realizuje. Ličnosti dobijaju veću ulogu i ispoljavaju jači uticaj u prelomnim vremenima i turbulentnim društvenim situacijama koje takva vremena karakterišu i određuju. Takve situacije opredeljene su većim brojem uzajamno suprotstavljenih snažnih sila, a delovanje uticajnih ličnosti može da bude onaj odlučujući dodatni činilac koji sveukupnu konstelaciju elemenata i njihovih promenljivih odnosa može da prevale na jednu ili drugu stranu.

Antonić je ove napomene dao kao uvodne opaske za analizu dveju ličnosti u skorašnjoj prošlosti Srbije i nije za tu svrhu imao potrebu da analizu potencijalnih dometa ličnih činilaca u društvenim promenama razrađuje. Za nju, međutim, ima mesta i potrebe, s obzirom na ukupnost činilaca i mehanizama koji određuju tempo i oblike reformskih procesa i tranzicije u celini. Prihvatajući da u nestabilnim vremenima i turbulentnim situacijama ličnosti imaju veći potencijalni uticaj i relativno veliki značaj, sledeći prirodan korak sastoji se u ispitivanju karaktera tih vanrednih okolnosti koji za ulogu ličnosti otvaraju nesvakidašnje mogućnosti. Situacije u kojima se javljaju, a tokom nekih intervala i uvećavaju mogućnosti za prepoznatljiva subjektivna delovanja – nisu same po sebi subjektivno determinisane, niti izazvane. One su van sumnje jedna *par excellence* objektivna pojava. Ovim je i uloga subjektivnih činilaca radikalno relativizovana. Jest da će u turbulentnim okolnostima uticaj subjektivnih činilaca biti moćan, pa i presudan, ali su okolnosti koje taj uticaj omogućavaju objektivno determinisane! Da bi nesumnjivo moguć uticaj ličnosti mogao da dođe do izražaja, konstelacija u kojoj se tako nešto može dogoditi objektivno je uslovljena, a i sama predstavlja očigledno objektivnu društvenu činjenicu.

Krug relativizacije ovim je zatvoren. Da bi ličnost kao faktor društvenih događanja uopšte mogla da bude aktivirana, logički i temporalno tome mora da prethodi jedan objektivni element: šansa da subjektivni činilac ostavi neki trag ima za pretpostavku specifičan sticaj objektivnih okolnosti. Objektivne sastavnice su same po sebi van sumnje determinante društvenih promena, ali se one, eto, javljaju i kao preduslovi i samog skupa subjektivnih činilaca koji u datim situacijama mogu, ali i ne moraju da budu od osobitog uticaja. Trebalo bi da je evidentna relevantnost ovog rezonovanja za simplifikovane teorije po kojima za sve deformacije u privrednom životu i van njega uvek postoje prepoznatljivi subjekti čijim se greškama ili opaćinama teška iskliznuća

u privrednom životu i drugim sferama mogu bezrizično pripisati. Ako je veliki deo činilaca empirijski registrovanih poremećaja neporecivo objektivne naravi, a ako za one koji se daju prepoznati kao subjektivni u ne baš dalekoj pozadini postoje *objektivni* preduslovi bez kojih ovi ne bi mogli da dođu do izražaja, onda nedvosmisleno sledi da je analitički neproaktivno i naučno kontraindikovano svaljivati odgovornost za uočena makroekonomska iskliznuća (isključivo) na neke precizno određene upravljačke garniture, posebno na sasvim konkretne ličnosti koje su u našoj stručnoj literaturi neretko apostrofirane imenom i prezimenom.

Nema, dakle, sumnje da elementi subjektivne odgovornosti i zasluge objektivno postoje, ali njihovo apsolutizovanje, tj. isticanje u svojstvu jedinog činioca razmatranih izobličenja u privrednom životu sigurno ne može biti na mestu. Čak i kad su sasvim markantni i drastično razobličeni subjektivni promašaji, ukupna slika odgovarajućeg privrednog stanja ne može se svesti isključivo na njih; to što su učinili ili propustili moralo je da podrazumeva ispunjenost nekih *objektivnih* uslova, a nauka je, kako je napred podvučeno, po prirodi svog poslanja upućena upravo na ono što je u tako stvorenoj situaciji objektivnog karaktera. U odnosu na ovu, za neke radikalnu konstataciju može se čak učiniti i dodatni komentar: ne samo da mnogo toga što je objektivno dato stoji iza mnoštva subjektivnih poteza, čineći te poteze mogućim pa pokadšto i neizbežnim, nego se, metaforički govoreći, neretko dešava da situacija sebi *stvari* ličnosti koje će pokretati i izoditi akcije upravo na liniji logike koja je toj situaciji inherentna. Kad nastupe prelomna vremena i sistem se zaljulja čak u nekim svojim određujućim komponentama, situacija sebi „odabere“ ličnosti kakve joj „trebaju“, a ponekad već postojeće ličnosti prilagodi sebi, menjajući ih do neprepoznavanja. Pokojni predsednik Slobodan Milošević je, ako išta, prvobitno bio čistokrvni komunista, izrastao u ambijentu nepatvorenih kolektivističkih *univerzalističkih* vrednosti, pa se, suprotno onome što se unapred moglo razumno očekivati, priklonio platformi afirmacije i zaštite *nacionalnih* interesa; u tom turbulentnom vremenu Srbija je, možda baš u pokojnom Ivanu Stamboliću, imala alternativu umerenog i pomirljivog delovanja, ali je ona bila odlučno i bez mnogo obzira ne samo odbačena nego i prokazana. Aktuelni predsednik Republike Srpske bio je na prelomu poslednjih dveju decenija minulog stoleća jedan od najistaknutijih pripadnika reformsko-liberalnog kruga okupljenog oko pokojnog Ante Markovića, a danas je moćan i neopisivo uticajan, a očevitno uspešan političar na programskoj opciji promocije i beskompromisne odbrane nacionalnih interesa. Kad društva, kako bi rekao Antonić (2011: 103), postanu *prelazna*, tj. kad nastupe prelomna vremena neopozivog izbora između krupnih i sudbinski značajnih alternativa na najvišem sistemskom nivou, naći će se i ličnosti koje će, za dobro ili za zlo, obaviti epohalne zadatke kakve istorija stavlja na dnevni red. A baš su to one varljive konstelacije u kojima sve izgleda kao produkt ličnog delovanja i plod individualnog izbora moćnih osoba, dok se u dubini kriju, od bilo kakvih ličnosti nezavisne i objektivno date okolnosti koje su uslovile i izbor ličnosti i njihovu potonju akcionu opredeljenost.

U objektivne sastavnice velikih društvenih pomeranja koja na epifomenalnom nivou mogu da nose duboke tragove subjektivnih uticaja spada, pre svega, sam personalni izbor garnitura koje su u položaju da „utiču“ na ta kretanja. Sa tim izborom funkcionalno su spregnuti dubinski činioци koji opredeljuju ili bar snažno utiču na njihova ponašanja. Tu su, najzad, i sami interesi koji tako „odabrane“ subjekte inspirišu na ovakve ili onakve akcije, interesi koji svakako nisu, bar ne u celosti, stvar njihovog individualnog izbora. U svetlosti objektivne uslovljenosti personalnog sastava političkog direktorijuma, zatim takođe objektivne (pred)određenosti realnih ograničenja u kojima su prinuđeni da deluju, a potom i objektivne datosti (dobrog dela) čak i samih interesa, valja locirati elemente subjektivne odgovornosti za sve što se događa u jednoj privredi i društvu. Taj široki, od personalnih datosti mahom nezavisni *zadati* okvir u kome se ostvaruju individualni i kolektivni izbori bitan je za procenu široko rasprostranjenih

kritika koje se sa svih strana, i to sve intenzivnije, sručaju na direktorijum u celini i na pojedine njegove delove. Tih kritika u našoj javnosti ima zaista mnogo, a neke idu u sam vrh stvaralačkih dostignuća u ekonomskoj nauci. Detaljno registrovanje ovih atraktivno uobličenih i veoma efektivnih kritika ovde, već zbog prostornog ograničenja, ne bi bilo primereno, ali neka tek budu pomenute neke od profesionalno najuticajnijih i najefektnije oformljenih, bez pretenzije da se sva važnija kritička dela, makar i selektivno, pobroje (Kovačević 2011, 2009; Dušanić 2008; Sekulović 2009a...).

Subjektivno orijentisana, a pogotovo personalizovana kritika opravdana je i objektivno zasnovana samo utoliko ukoliko je skup dostupnih opcija koji je direktorijumu bio na raspolaganju sadržavao i neke naglašeno superiorne alternative i ukoliko je upravljačka elita mogla da ih prihvati, ali je to propustila. Implicitna postavka svih ovih kritika glasi da postojeća nepomerljiva ograničenja nisu onemogućavala izbor (znatno) boljih opcija od onih koje svoj težak i neizbrisiv pečat daju našoj pečalnoj stvarnosti. Upravo to je tačka na kojoj se postavljaju krupna pitanja celishodnosti, pa i opravdanosti kritike – naravno, ne kritike u celosti, nego samo onog njenog aspekta koji se ispoljava u neodmerenoj žestini i sklonosti da se sve pripiše nekompetentnosti pripadnika političkog direktorijuma, njihovoj moralnoj deficitarnosti ili, opet moralno manjkavom, upornom ostajanju na odgovornim mestima uz uverenje (kritičara) da postoje neupitno superiorne kadrovske alternative. Ovde je reč ne o tome da li je potrebno i opravdano držaoce javnih funkcija stalno držati pod kritičkom lupom – u vezi sa tim nikad se nisu ni postavljala ozbiljna pitanja – nego o opravdanosti (takve i tolike) žestine kritike. Posebno je reč o spremnosti da se bezmalo sve deformacije u privrednom razvoju Srbije pripišu greškama zvaničnika i – dakako, njima potčinjenih ustanova koje su ovlašćene i zadužene za vođenje ekonomske politike.

Usredsređujući svu pažnju, kao i sav svoj kritičarski jed na institucionalne i subjektivne nosioce pojedinih regulativnih funkcija i ekonomskopolitičkih delovanja, kritičari zapravo potiskuju u drugi plan, pa i posve zanemaruju nešto mnogo važnije od svega toga: realne sistemske karakteristike i objektivne okolnosti, posebno *upravljačka* (koja se javljaju povrh i nezavisno od resursnih) ograničenja zbog kojih direktorijum ne može da preduzme poželjne akcije i ostvari neophodna dejstva. U modalitetima i usmerenosti delovanja koja su po kritičarima poželjna, vladajući direktorijum je jednostavno onemogućen sve i kad je za takvo nastupanje bezuslovno opredeljen. Kritika je *uvek* delom opravdana jer nema delatnika koji su izvan ili iznad nje; ostaje, međutim, poprilična mera njene *neopravdane žestine i nezasnovanog pripisivanja*, dakako, u meri u kojoj kritičari ignorišu nezaobilazna ograničenja. Analitički slepi za ograničenja, kritičari tako stvaraju privid dostupnosti nečega što zapravo *nije dostupno* i zavaravaju tako javnost. Možda tako zavode i deo sistemske mašinerije koja je ovlašćena za vođenje ekonomske politike, potom dobar deo profesije, a – ma koliko to na prvi pogled ekstravagantno delovalo – po svoj prilici i samu sebe. Važan zaključak ovih razmatranja bio bi kako sledi: širina i razorni intenzitet kritike pretežnim delom odražava neuvažavanje upravljačkih ograničenja te tako jednog izvanredno važnog sastojka, pa i ključnog identifikujućeg obeležja ekonomske stvarnosti. Zato što je jednostrana, ovako isključiva kritika tek delom tvori množinu interakcija koje bi mogle da dovedu do poboljšavanja ekonomske politike. Drugim rečima, kritika, iako ne u celosti nego neugodno velikim delom, odražava slabosti ne *ekonomske politike na koju je usmerena nego ozbiljne defekte naučne osnove i analitičke podloge na koju je naslonjena i iz koje se logički izvodi*.

Razmatrana uslovljenost kritike teorijskim i analitičkim aparatom na koji se oslanja ima i dodatnu, u neku ruku dinamičku, ali svakako krajnje neugodnu implikaciju. Što je veći stepen ignorisanja – vredni ponoviti: u akciono relevantnom intervalu *neotklonjivih* ograničenja – to je veći privid rezultata koji bi tobože mogli da se postignu, pa je utoliko veća i distanca između onoga što se

u privredi realizuje i one superiorne konstelacije koja se kritičarima čini dostupnom. Utoliko iz ovako poremećene vizure „ozbiljniji“ i osnov po kome se ekonomskoj politici pripisuje epohalni neuspjeh i tragična stranputica. Što je naučno nezasnovanija, kritika je radikalnija; iz ovog proističe paradoksalan zaključak da kritika intelektualno i spoznajno „živi“ od svojih sopstvenih slabosti i da je prostor za taj kritički radikalizam utoliko veći ukoliko je naučna osnova na kojoj kritika počiva problematičnija i sa trezvenom teorijskom postavkom i rigoroznom analitičkom obradom *manje spojiva*. To sigurno nije put afirmisanja naučnog pristupa ekonomskoj politici, a još manje sistematskog i kontinuiranog potvrđivanja *zdravog* kritičkog odnosa prema svemu što elita čini na planu tekućeg regulisanja privrede i njoj nasušno potrebnog, za nju trajno vezanog institucionalnog prilagođavanja.

Kritika ekonomske politike, nezavisno od njenog intenziteta, sadrži još jednu strukturnu neusaglašenost, jedan dubinski raskorak koji otežava komunikaciju sa ekonomskom politikom a da sama politika ne može da se po bilo kom osnovu za taj nesklad učini odgovornom. Ekonomska politika je, naime, izložena, uslovno govoreći, žestokim kritikama i velikim pritiscima i sleva i zdesna. Mali, ali u neku ruku reprezentativan uzorak „levih“ kritika dat je pozivanjem na radove citirane u petom pasusu ovog odeljka, ali ni kritike sa ispravno protumačenih desnih pozicija nisu ništa manje brojne niti razorne (e.g. Prokopijević 2009 ili, posebno karakteristično, 2002; Mijatović 2008; uvek aktivni i blagotvorno produktivni Stojanović sa najnovijim kapitalnim delom 2009, 2011; fundamentalna i fundamentalno važna kolektivna studija o pravcima institucionalnog razvoja kao preduslovu uspešnog ekonomskog razvoja – Begović et al. 2009, i serija, za neke dokazivo fascinantnih, novinskih tekstova koje su u prepoznatljivo reskom i beskompromisnom stilu u dužem kontinuitetu objavljivali D. Popović i B. Begović).

Strukturna raselina koju sadrži teorijski korpus izrastao iz ovih kritika i za njega vezana analitička nadgradnja sastoji se u tome što su odgovarajuće implikacije za ekonomsku politiku *neposredno protivrečne*. Dok kritike zdesna uzroke institucionalnih i ekonomskopolitičkih deformacija i s njima vezanih izobličavanja privredne strukture, uz dramatično kopnjenje razvojnog potencijala u realnom sektoru privrede, vide u *preteranom državnom intervencionizmu*, pri čemu taj dirizizam uveliko postaje sam sebi svrha i izvrgava se u sredstvo pomoću koga uveliko otuđena država ovladava privredom i drugim oblastima, kritičari sleva ključnu teškoću vide u *nedovoljno državnoj intervenciji* i u *regulatornom zanemarivanju* širokih područja društvenih aktivnosti, pre svega, onih koje tvore privredu ili su na razne načine povezane sa njom. U kritici zdesna istrajno se, dakle, ukazuje na poražavajuće učinke neodmerenog državnog uplitanja koje dezaktivira i blokira tržište, jednostavno poništavajući sve njegove važnije alokativne i dinamičke impulse; u kritici sleva nastoji se dokazati da su deformacije i evidentno nezadovoljavajuće performanse u privredi posledica *odsustva* zdrave regulative i koordinativnog nereda koji se na nedovoljno regulisanom tržištu predvidivo javlja.

U kritici sleva zapaža se kombinacija dvaju markantnih elemenata koji bi mogli da se pokažu kao nesavladivo inkompatibilni: s jedne strane se sa retko sretanim angažmanom i odgovarajućim izuzetno doziranim intenzitetom *kritikuje* aktuelna ekonomska politika i praktično sve što država svojom intervencijom nastoji da postigne, a s druge se sistematski insistira na (još) više državne intervencije i njenom širenju znatno preko granica koje su u dosadašnjem razvoju mogle empirijski da se registruju. Kritika sleva polazi od implicitne pretpostavke da društvo može da stvori *bitno drukčiju* državu od one kakva se *hic et nunc* zatekla. Ona je sva u znaku naloga da ta (idealna) država u isti mah ispravi pogibeljne greške u dosadašnjem državnom uplitanju i kompenzira one za koje se veruje da su plod anarhoidnog, neuređenog tržišta. Ne treba posebno podvlačiti očigledan zaključak da se, u slučaju da ta *bitno bolja*, da se ne kaže savršena država nije među dostupnim opcijama socijalnog inženjeringa, ovo insistiranje na „racionalnom“

društvenom usmeravanju ekonomskih tokova ispostavlja kao promašeno. Ono se svodi na vrlo neobičan a svakako kontraindikovan zahtev da se, u nastojanju da se otklone nesumnjivo teški i egzistencijalno hazardni privredni problemi, *poveća* opseg akcija i zastupljenost uticaja koji su te probleme – i to upravo u tumačenju ovih kritičara koji su nepodnošljivo lako ušli u ulogu socijalnih inženjera – na tako dramatičan način izazvali!

4. SRBIJA NA TRANZICIONIM STRANPUTICAMA

Kad se kaže da je tranzicija dug, neizvestan, skup i hazardan proces, ništa osobito, a pogotovo ništa novo nije rečeno niti o tranziciji niti o Srbiji. Tranzicija je neminovno tegobna i neizvesna već zbog toga što predstavlja i podrazumeva veoma krupne promene, institucionalna i realna pomeranja koja se privredama i društvima u normalnom sledu događanja vrlo retko nameću kao epohalni imperativ. Profesor V. Vukotić je u jednom predavanju u Savezu ekonomista Srbije rekao da je naivno očekivati da se taj veliki posao okonča za života jedna generacije; tranzicija je teško predvidiv i nedovoljno upravljiv proces u čijem realizovanju mora da bude angažovano nekoliko naraštaja. Nezavisno od toga da li će se ova neobična procena shvatiti doslovno ili tek kao metafora, za ostvarivanje tranzicije, a posebno za njeno uspešno usmeravanje, potrebno je mnogo toga sa čime odgovarajuća, sistemskom transformacijom zahvaćena društva u očekivanoj meri jednostavno ne raspolažu. Potrebne su nove ustanove i agencije, novi ljudi i kadrovi, nova i dodatna materijalna sredstva, novi informacioni sistemi i, iznad i više od svega, nova znanja i visokospecijalizovana ekspertiza. Potrebna je i nova, neuporedivo šira obaveštenost najšire javnosti na koju nova rešenja, bez njene svesne saradnje i pratećeg razumevanja, ne mogu biti delotvorno primenjena.

Tu je i jedan redovno zanemarivan a neiskazivo važan činilac koji se nameće kao ograničenje u sprovođenju tranzicije. Tranzicija se sva sastoji od promena, a promene su daleko od toga da budu besplatne. Mnogo koštaju. Da bi se promene ostvarile, valja ulagati i trošiti. Tu važi jedan oblik generalisanog prvog Njutnovog zakona: *Corpes omne perseverare in statu suo quiescendi vel movendi*. Krupnije promene, kakve su tipične za tranziciju, traže nove ustanove, a to znači *ulaganja*, a kad se ustanove uspostave, one za svoje redovno delovanje traže *redovne tekuće izdatke*. Reformske promene mogu da budu silno skućene, ili čak i da izostanu prosto zato što nema kapitala za podrazumevajuća ulaganja i/ili novca na redovnoj godišnjoj osnovi za finansiranje tekućih troškova. Reforme i opšte, tekuće potrebe koje se na redovnoj osnovi zadovoljavaju iz javnih izvora *konkurentni su i supstitabilni elementi*; u okolnostima resursne oskudice protivrečno je očekivati da se bez napetosti i zapreka zadovoljava i jedna i druga od ovih dveju, ma koliko bile prioritete, kategorije potreba. Ako, makar i uslovno, važi načelo *koliko para, toliko i reforme*, onda sporom odvijanju reformi mogu lako da kumuju i čisto finansijska ograničenja. Eto krajnje jednostavnog, čak i golim amaterskim okom lako vidljivog činioca zbog koga odgovornost ne može argumentovano u celosti da se svali na elite. Postoje, dakako, i druge smetnje. Reforme ne samo što (mnogo) koštaju, nego se uvek izvode u uslovima velike neizvesnosti. To znači da su ulaganja i troškovi sigurni, a da očekivani i željeni rezultat može da usledi, ali i da izostane. Ko god se upusti u tranziciju, mora računati sa teško sagledivim nizovima pokušaja i grešaka, pri čemu su greške maltene isto toliko frekventne koliko i sami pokušaji; iza rešenja koja se najzad pokazuju kao uspešna ili bar prihvatljiva stoji popriličan broj ne baš jasno vidljivih, ali zato mučnih i resursno rastrošnih pokušaja.

Kad se neki segment tranzicije uspešno okonča, rezultat je vredan i utisak povoljan, ali je trošak tog zametnog posla uvek veći nego što na prvi pogled izgleda, pa veći i od onoga što bi se na sasvim stručnoj osnovi moglo zbirno iskazati kao trošak. U oblastima društvenog života koje su povezane sa privredom, ali ne tvore njen integralni deo lako će se naći stavke koje nesumnjivo spadaju u valjano definisan generalisani društveni trošak, a koje se u privrednim računima uspeha

i bilansima stanja sigurno neće naći. U svojoj monumentalnoj studiji (2011), najopsežnijoj koju je o tranziciji iz socijalizma imao prilike da iščita ova autor, B. Schoenfelder je, pored ostalog, do u detalje razradio četiri studije slučaja: za Češku, Slovačku, Bugarsku i Hrvatsku. Ono što bi čitaoca moglo najviše da impresionira jeste, najpre, veliki broj problema za koje u praksi institucionalnog prilagođavanja i ekonomske politike nema presedana, a potom i silne greške i pravi promašaji, od kojih neki u retrospektivi izgledaju apsurdni i u svom besmislu gotovo nemogući. Ipak su to greške za koje se rigoroznijom i preciznijom analizom pouzdano pokazuje da su teško mogle da budu izbegnute u trasiranju novih puteva systemske izgradnje i strukturnog prilagođavanja. Ne može biti rasprave o tome da s iskliznuća u oblikovanju institucija neizbežna i da se devijacije u ekonomskoj politici ne daju izbeći; može se eventualno raspravljati samo o opsegu i dometu deformacija, nisu li mogle biti manje ili eventualno zamenjene manje skupim odstupanjima od trajektorije koja se najzad ispostavila kao celishodna i na duži rok održiva. Za neke devijacije i nesrećno odmerene poteze teško je čak dokazivati da su mogli da budu, ako ne posve izbegnuti, a ono bar drukčije dozirani i manje štetni. Zjapeći institucionalni vakuumi, nastali urušavanjem starog sistema i nemogućnošću da se praznine popune sasvim novim institucionalnim tvorevinama, u kombinaciji sa zastrašujućim deficitom znanja i grozničavom atmosferom u kojoj nedoučena i silnim poslom preopterećena administracija mora po kratkom postupku da kreira nove zakonske tekstove i da ih provuče kroz uvek komplikovane formalizovane procedure dalje rasprave i usvajanja, neizbežno produkuju negativnu sinergiju. Ta sinergija ne može a da ne dovede do krupnih, a u daljem postupku teško otklonjivih grešaka. Sistematičnija ispitivanja tranzicije pokazuju da su greške neretko krupne i sa trajnijim posledicama svojevrsna valuta kojom se plaćaju koristi od najzad uobičenih i makroekonomski upotrebljivih rešenja. Proces tranzicije je uvek i široko postavljen, implikacijama prebogat i pogubno *rizičan proces učenja*. Obespokojavajuća težina i delikatnost tranzicionog procesa dobrim se delom sastoji u činjenici da se proces učenja *vrlo* velikim delom sastoji u pokušajima i neizbežnim greškama i u njihovom mukotrpnom i opet skupom naknadnom korigovanju.

To što je rečeno o hazardima i generalisanim troškovima tranzicije opšteg je karaktera i u tom se vidu odnosi na sve zemlje u tranziciji. Navedene teškoće ne mogu poslužiti kao argumenti za dokazivanje tvrdnje o posebno otežanom položaju Srbije, niti kao elementi za objašnjenje očiglednog kašnjenja koje Srbija u procesu tranzicije pokazuje u odnosu na druge zemlje u tranziciji. Poenta mora da bude u identifikovanju činilaca koji su ovaj zaista veliki, a jedinstveni i neponovljivi društveni posao Srbije učinili znatno težim i mnogo riskantnijim nego što je to bio slučaj sa drugim zemljama u tranziciji. Ovaj odeljak je posvećen argumentovanju te propozicije za koju se ovde tvrdi da je za razumevanje zastoja u tranzicionom transformisanju Srbije veoma značajna.

Na prvom mestu mora se istaći činjenica da je Srbija izrazito heterogeno – multietničko, multiversko i multikulturno društvo. Izdiferenciranost društvenog bića Srbije uveliko se smatra za činjenicu koja ne može biti osporavana i koju ne treba posebno dokazivati (v. Mihailović 2010: 17, 25-6). Među republikama koje su sačinjavale Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ), Srbija je bila najheterogenija, a to se u istom stepenu može reći i za srpski nacionalni korpus kao celinu. Rasuti faktički diljem cele SFRJ, a u situaciji da kao većinski narod u toj zemlji lakše i sigurnije nego drugi brane svoje nacionalne interese, Srbi su rasturanje SFRJ doživljavali kao teško nadoknativ gubitak i više nego bilo koji drugi narod u toj multinacionalnoj državi bili zainteresovani da se od nje spasi ono što je *izgledalo* da se eventualno može spasti. Bila je to osnova za ogroman konflikti potencijal koji nije mogao da ne bude od uticaja na način raspada zajedničke države. Ratovi povezani sa ovim raspadom vođeni su na teritoriji drugih bivših jugoslovenskih republika, ali oni nisu mogli da ne ostave duboke i destruktivne tragove na društvenom biću same Srbije. Ratna dejstva i njihove posledice važan su činilac koji Srbiju

jarko diferencira u odnosu na većinu drugih zemalja u tranziciji, čineći tranziciju teže izodivom i mnogo hazardnijom nego u tim zemljama. Rat generiše mnoga dejstva od kojih nijedno za tranzicione procese nije podsticajno, a biće da su sva za ovaj ionako komplikovan i rizičan poduhvat velika smetnja i neposredna prepreka. Dok traje rat, jedva da može ostati dovoljno upravljačkog kapaciteta za institucionalna prilagođavanja i izgradnju ustanova.

Pored toga, rat sasvim predvidivo vodi velikoj koncentraciji političke i ekonomske moći i teško nadoknadivoj eroziji i onih skromnih elemenata demokratskih institucija koji su se zatekli u nasleđenom socijalističkom poretku; ta involutivna tendencija morala je da se odrazi i na spremnost da se tranziciji na pravi način uopšte pristupi i na kvalitet promena koje su pod firmom tranzicije preduzimane, a sa pravom orijentacijom na ustanove tržišne privrede jedva da su imale prepoznatljive veze. Ratne turbulencije uslovile su pogubno kašnjenje u istinskom iniciranju tranzicionog preobražaja – većina posmatrača složila bi se da kašnjenje nije mnogo manje od čitave decenije – a deo uspešno započetih i u okviru SFRJ delom realizovanih reformskih promena bio je tokom te decenije anuliran i zadugo stavljen daleko izvan predugo očekivane liste reformskih pregnuća. Ovim je dat važan deo odgovora na pitanje načina i stepena hendikepiranosti Srbije u realizaciji tranzicionog preobražaja: kašnjenje od približno jedne decenije nije komparativna manjkavost koja bi mogla da se zanemari, a sve i da nije drugih defekata koji Srbiju posebno pogađaju, ovaj bi mogao da objasni mnogo toga što se u tranziciji ovoga društva nije odigralo prema očekivanjima i željama. Desetogodišnje kašnjenje moralo je da oteža modernizaciju institucija svakoj garnituri koja se našla pred tim izazovom, pa je to i momenat koji relativizuje „istorijsku odgovornost“ elita za ostvarivanje reformi, kakav god da je njihova stranačka kompozicija i personalni sastav.

Sa ratnim turbulencijama mnogostruko je povezano nerazrešeno „nacionalno pitanje“ i zaokupljenost elite izgradnjom i oblikovanjem državne organizacije kako zemlje u celini, tako u dobroj meri i delova srpskog naroda koji su se našli izvan državnih granica, kako god da budu povučene. Pavlović i Antonić (2007: 199-248, posebno 218-248) uverljivo su i konačno dokazali da su u intervalu nacionalnog konsolidovanja i teritorijalno-političkog organizovanja države, uz moguće napetosti u odnosima prema drugim, posebno susednim narodima, izgledi za konsolidovanje demokratije minimalni, a u praktičnom smislu, gotovo nepostojeći. To su obrazložili argumentativno i hermeneutički, a potom, što je posebno važno, ilustrovali i empirijski verifikovali na primeru jednog broja bivših republika SFRJ koje su se našle pred jedinstvenim zadatkom stvaranja svojih novoosamostaljenih nacionalnih država. Zbog razloga koji su dobro poznati – naglašena heterogenost stanovništva na teritoriji Srbije (gde se učešće manjinskih etničkih grupa može različito procenjivati, a u jednoj varijanti kreće se na nivou od nepune trećine), a potom i razmeštenost dobrog dela srpskog nacionalnog korpusa na teritoriji drugih republika – državno organizovanje i same teritorije Srbije i Srba kao etničke skupine, ma gde da su locirani, bilo je izuzetno izazovan, hazardan i brojnim preprekama opterećen društveni posao. Dok je rad na tom poslu trajao, za tekuće, redovne i takoreći mirnodopske zadatke ostajalo je isuviše malo energije, političkog i administrativnog kapaciteta, kao i samosvojnog angažmana pojedinaca i njihovih različito organizovanih delatnih grupa. Kapacitet i akciona opredeljenost usmerena na kakvo-takvo rešavanje krupnih nacionalnih zadataka jednostavno nisu bili na raspolaganju za izgradnju demokratskih institucija, realizaciju redovnih politika i uhodavanje procedura koje bi bile prilagođene novim institucijama i njihovim međuzavisnostima. Srbija je na ovom području imala mnogo više posla nego velika većina zemalja u tranziciji, tranzicija je zbog toga morala da se uspori, pa neretko i da potpuno zapne, to što tranzicija podrazumeva moglo je da se ostvaruje i znatno sporije i uz mnogo veće društvene troškove, pa su to razlozi zbog kojih je „svetlo na kraju... tunela“ (Stojiljković 2011) mnogo više udaljeno nego drugde. To su nesumnjivo objektivne okolnosti koje tranziciju silno otežavaju, pa kad se konstatuje da se

na tranzicionom putu odista nedovoljno odmaklo, onda se to ne može stopostotno pripisati političkom direktorijumu, nego treba uvažiti teškoće koje su daleko izvan aktera upletenih (dakako, u različitim svojstvima) u proces tranzicije.

U Srbiji nema dovoljno jake političke snage da na izborima samostalno dobije mandat za (konačno) sređivanje privredne i društvene situacije, da ne bude izložena prinudi sklapanja kompromisa sa snagama koje su do kraja proteklog milenijuma mnogi držali za poražene i da pred javnošću bez ikakvih rezervi preuzme odgovornost za rehabilitaciju privrede i ozdravljenje ozbiljno posrnulih svih važnijih oblasti društvenog života. Kad je, kako ga zovu, demokratski blok u maju 2008. izgubio izbore, jedini način da se izbegne da vlast preuzme ona „druga strana“ bio je da se ona razgradi i da se iz njenog korpusa doslovno iščupa onoliko političkog tkiva koliko je potrebno da se ona zadrži u opoziciji. To je bio jedini način da ovaj blok, zajedno sa onima koji su promenili stranu, namakne neku mršavu, nesigurnu i na mahove posve problematičnu većinu. Ovakva politička kombinatorika beznadno slabi vlast, nelagodno savezništvo poslednja je stvar u koju bi mogle da se polažu nade da će moći da se ubrza tranzicija. Mnogo je smetnji koje se u domenu tranzicije javljaju na osnovu ovakvih nelagodnih savezništava. Već sama činjenica da u vlasti treba da sarađuju političke snage koje su se do juče takoreći gledale preko mušice na nišanu dovoljna je smetnja za efikasno delovanje na realizaciji i ubrzavanju tranzicije. Usaglašavanje stavova neophodno za kakvo-takvo akciono jedinstvo predugo je, mučno i neizvesno. Da su zakasnele odluke po definiciji neefikasne, stvar je univerzalizovanog uvida i opšte saglasnosti koju niko danas ne dovodi u pitanje.

Kompromis u načelu nije optimum, a i da ne traži toliko vremena za postizanje, neretko je inferioran u odnosu na bilo koje „čisto“ rešenje. Htelo – ne htelo, društvo mora da se pomiri sa sistematskim izborom opcija inferiornih u odnosu na one što bi ih odabrale strane uključene u tu iznuđenu koaliciju kad bi bile u položaju da samostalno biraju. Nije bez značaja ni okolnost da ove samonametnute koalicije ne nailaze na oduševljen prihvata u biračkom telu, pa i u najširoj javnosti uopšte. Ovakvim savezom nezadovoljni su pristalice i jednog i drugog bloka, naravno, uvek zbog toga što je pakt napravljen sa onim protivničkim, na širokom frontu suprotstavljenim blokom. A uz mlaku podršku javnosti ili čak uz njene neskrivene antipatije, tranzicija, *ceteris paribus*, ne može uspešno da se sprovedi. Od nemalog uticaja može da bude i okolnost da su, kako god da se koncipiraju i sprovede, aktivnosti na planu sređivanja nacionalno-državne organizacije silno opterećene potencijalnim konfliktima, i to onim na međunarodnom planu. Gotovo da je nemoguće povlačiti poteze na liniji nacionalnog okupljanja i državnog teritorijalnog zaokruživanja a da se ne dirne u neki krupniji interes subjekata okupljenih u međunarodnoj zajednici. Srbija u ovoj stvari ima više nego obilna (notorno neprijatna!) iskustva. Sukobi na međunarodnim relacijama ne samo da blokiraju pa na mnogim frontovima i unazađuju tranziciju, stavljajući nas tako zadugo (permanentno?) iza drugih zemalja u tranziciji, nego ostavljaju trajne ožiljke na društvenom biću, u njegovoj svesti i ponašanju, koji zadugo još otežavaju tranziciju, čine je manje popularnom u najširoj javnosti i na mnogo načina podižu njene (generalisane) troškove. Nije isključeno da realizacija (ili „realizacija“) nacionalnih programa obara i intelektualnu osposobljenost društva za rešavanje kompleksnih problema koje tranzicija prirodno donosi: velika zaokupljenost nacionalnim ciljevima i državnim poslovima ima za posledicu da se za toliko manje intelektualne energije i naučno-istraživačkih kapaciteta posvećuje takođe kompleksnim pitanjima demokratskog prestrukturiranja političkog sistema i zajednice u celini.

5. BAŠTINA SOCIJALISTIČKOG PORETKA KAO OGRANIČENJE U TRANZICIJI

U temeljnijem ispitivanju tokova tranzicije ne sme se prenebregnuti jedna dalekosežno uticajna okolnost, utoliko pre što je bremenita krupnim iako nedovoljno uočenim a još manje precizno

proučenim posledicama. To je veoma složen i široko razuđen fenomen koji bi sintetički mogao da se obuhvati terminom *baštine prethodnog socijalističkog samoupravnog poretka*. Ta baština obuhvata nekoliko elemenata. Prvi je sadržan u važnoj pojavi vremenske međuzavisnosti razvojne putanje (u pitanju je, drugim rečima, intertemporalna funkcionalna struktura dinamičke trajektorije kojom se u dužim intervalima kreće privreda). Razvojne mogućnosti nisu neograničene ni brojem ni opsegom, a strategija koje se držao prethodni socijalistički poredak dobrim je delom bila oportunistički oblikovana u znaku neodmerenog korišćenja najlakših i najatraktivnijih opcija, ostavljajući za budućnost one koje su resursno više zahtevne, manje izdašne i bezmalo predodređene da izazovu neugodne prelome (dakako, naniže) razvojnih trendova. Trivijalni primer ovog razvojnopolitičkog oportunizma bio bi bezobzirno raubovanje prirodnih resursa (npr. seča šuma i iscrpljivanje bogatijih rudišta), ostavljajući budućim naraštajima ispošćenu zemlju i uslove u kojima tempo rasta ne može a da drastično ne opadne. Manje trivijalan primer je obilno finansiranje rasta olakim i lagodnim zaduživanjem u inostranstvu, dostižući visoke stope rasta u ograničenom vremenskom intervalu, ali po cenu dramatičnog iscrpljivanja budućeg razvojnog potencijala, kad budući naraštaji ne samo da ne mogu tako da se zadužuju nego veliki deo akumulacije koju uspevaju da formiraju moraju da izdvoje za servisiranje dugova svojih nedoličnih predaka. Opterećenost dugovima nije milje pogodan za izvođenje reformi, a iscrpljivanje akumulacije po osnovu njihovog servisiranja čini reforme i realno težim i politički rizičnijim. I sama činjenica postojanja velikog javnog duga nepovoljno utiče na očekivanja privrednih subjekata i način na koji anticipiraju svoju ekonomsku budućnost, a takav poslovni pesimizam deo je opšte klime koja reformama sigurno ne pogoduje. Elite u Srbiji i po tom osnovu imaju teži zadatak od onih u drugim zemljama u tranziciji, pa je naučno nezasnovan i logički neodrživ manir lociranja *ukupne* odgovornosti za sporost ili čak izostanak tranzicije na ponašanje elita i njihovu nedoraslost istorijskom zadatku koji im je pao u deo. Ako je tranzicija išla teško i bivala inicirana sa zabrinjavajućim kašnjenjem, onda to sigurno nije samo zato što elite nisu valjano obavljale svoj deo posla. Razlog je, i to krupan, i u tome što su mnogi uslovi bili objektivno nepovoljni i što je deo tih uslova prosleđen izazovnim vremenima neizbežnog institucionalnog preobražaja kao deo baštine prethodnih socijalističkih vremena i oportunističke strategije koja je ta vremena karakterisala.

Svi vlastodršci vole da budu voljeni, pa je i minuli socijalistički režim nastojao da se omili kod šire javnosti, ako već ne i kod biračke mase o kojoj se u takvom političkom sistemu nije moglo smisljeno ni govoriti. Popularnost je u minulom režimu, pored ostalog, uvećavana ili bar održavana i tako što je na širokom frontu pribegavao izdašnom emitovanju brojnih privilegija i personalizovanih prava, uključujući posebno olako i prerano penzionisanje i vrlo široko odobravanje boračkih i sličnih povlastica. No, ta prava imaju svoje finansijske implikacije koje se dobro vide i bolno osećaju i dan-danas. Ta prava su osnov i izvor nemalih opterećenja za javnu potrošnju, tj. fonodove i budžete *ovoga vremena*. Socijalističke vlasti su širokim alociranjem tih obilnih i dobro izdiferenciranih prava za sebe obezbeđivale izvesnu popularnost i podršku, a trošak te podrške, u okolnostima koje su daleko nepovoljnije od ondašnjih, snose naslednici, tj. sadašnja pokolenja. I to je objektivnih činjenica koje otežavaju sprovođenje reformi; u privredi (i državi!) koja je opterećena velikim javnim izdacima, te tako i po tom osnovu silno iscrpena, reforme se teže sprovode i lošije primaju nego u sredinama koje na taj način nisu opterećene.

Ovim kao da je pripremljen teren za obrazlaganje jedne, takođe malo poznate i nedovoljno uvažavane, ali zasigurno uticajne prepreke u pokretanju i sprovođenju reformi. Na prostorima naše zemlje socijalizam je bio i ostao veoma popularan. Socijalizam u SFRJ tokom dugog razdoblja razlikovao se od socijalizma u bilo kojoj drugoj zemlji svetskog sistema kolektivistički uređenih privreda i društava. On je bio kombinacija jednog lako uočljivog iako ne i savršenog ustrojstva ekonomske sigurnosti i određenih, opet nipošto zadovoljavajućih, ali nesumnjivih i u

odnosu na druge zemlje u tranziciji nesumnjivo širih i sadržajnijih *sloboda*. Iz drugih socijalističkih zemalja na SFRJ se gledalo kao na ostrvo liberalno koncipiranih i, prema tamošnjim kriterijima, obilno doziranih sloboda i zavidnog blagostanja. Po mišljenju mnogih, u SFRJ je imalo šta da se voli, a i šta u svetu da se istakne kao njena neponovljiva prednost.

Mnogo je ugledu zemlje i popularnosti vladajućeg režima doprineo i oportunizam u razvojnoj politici i socijalnom zbrinjavanju. Ubrzavanje (a kasnije održavanje i, još kasnije, sprečavanje većeg urušavanja) rasta kroz zaduživanje i iscrpljivanje brojem i obimom ograničenih izvora, emitovanje prava čije će servisiranje pasti na teret budućih pokolenja i pružanje izvesnih sloboda koje su u surovim devedesetim godinama morale da budu suspendovane – elementi su jednog broja efemernih poboljšanja za koja se tek kasnije ispostavilo da nisu dugoročno održiva. No, to je kod najširih slojeva stvorilo veoma povoljnu sliku socijalizma i vidno demobilisalo građane u podržavanju napora da se kroz reforme stigne do tržišne privrede i parlamentarne demokratije. I to je deo već pomenute nepovoljne baštine koja otežava tranziciju posve nezavisno od posvećenosti i sposobnosti političkog direktorijuma da je pokrene i uspešno usmerava. Da stvar bude komplikovanija, ova pojava se ne iscrpljuje sećanjem na nezaboravna (memorija je selektivna, a dobar broj onih koji socijalizam prizivaju u sećanje bili su u ta minula vremena u svojim najboljim godinama) socijalistička gibanja, sva u znaku progresa i životno relevantnih poboljšanja na brojnim područjima svakodnevnog bivstvovanja. Lepim sećanjima na prošlost pridružuju se traumatična sećanja, naravno opet na prošlost, ali ovu noviju. Svako odstupanje od socijalističkog režima upravljanja i življenja bilo je u pravom smislu reči traumatično: pad proizvodnje i dohotka, masovno gubljenje radnih mesta, nepodnošljiva poskupljenja, a potom i hiperinflacije, surove kazne u režiji i inženjeringu međunarodne zajednice... Ako ovi globalni udari i nisu doslovno prouzrokovani odstupanjem od socijalističkog poretka, oni su sa tim odstupanjem sigurno koincidirali. Sama koincidencija je, međutim, dovoljna da u kolektivnu memoriju utisne duboko uverenje da je mnogo toga što se pamti kao povoljno bilo neposredno uzrokovano socijalističkim aranžmanima. Sećanje je, dakle, dvoseklo: ne samo da je zapamćeno mnogo toga što je lepo a povezano je sa socijalizmom, nego se dobro pamti i bolna traumatičnost svega što je povezano sa napuštanjem socijalizma. Da li je moguće zamisliti neku nepovoljniju kombinaciju društvenih datosti kad je reč o potkopavanju društvene podrške reformskim procesima? I opet, to su teškoće sa kojima se većina zemalja u tranziciji nije sučeljavala, a koje su u ostalim bivšim republikama SFRJ mahom bile manje naglašene nego u Srbiji. Srbija je i po ovom osnovu bila i ostaje teška za reformisanje; upravljačka elita ima ovde mnogo teži posao nego drugde, pa manji merljivi rezultat ne treba knjižiti (svakako ne isključivo) na njen konto. Sve i kad neposredno merljivi (i izmereni) rezultat ispadne manji nego u nekim drugim zemljama u tranziciji, ne treba isključiti mogućnost da je učinak elite u Srbiji suštinski veći te da bi drugi, da su se zatekli u sličnim uslovima, možda postigli prepoznatljivo manje.

Sociolozi su, na sreću, taj aspekt naše društvene stvarnosti i najnovije istorije dobro proučili i precizno izmerili; brojne ankete pokazuju da je u narodu samoupravni socijalizam neuporedivo popularniji od ovoga što ga je na prelazu milenijuma snašlo, a što teško može da se definiše (Mihailović 2010: 18, 24-6). Iskazujući stepen poverenja u institucije iz vremena Josipa Broza Tita, Slobodana Miloševića, Zorana Đinđića, Vojislava Koštunice i Borisa Tadića, građani bez dvoumca i kolebanja na istaknuto prvo mesto stavljaju institucije iz Titovog vremena! To je, uz ostalo, manifestacija znatnog troška koji je sistem socijalističkog samoupravljanja nametnuo potonjem periodu vraćanja tržištu i demokratizacije političkog sistema. On je taj teško merljivi, ali i teško podnošljivi trošak nametnuo tako što je kroz efemerna i sistemski neutemeljena poboljšanja standarda i kvaliteta života kod najširih masa stvorio nerealističnu predstavu o tobožnjoj superiornosti nepovratno iščezlog samoupravnog sistema. Pristrasna slika o životu u tom ipak urušenom sistemu javlja se danas kao ograničenje tranzicije uprkos tome što su

poboljšanja koja je doneo taj sistem na dugoročnijoj osnovi bila neodrživa. Impresionirani tim preživelim sistemom, građani razvijanju institucija tržišne privrede i višestranačke demokratije ne daju onu podršku koja je evidentna u drugim zemljama u tranziciji. Time je u procesu tranzicije stvorena jedna objektivna smetnja koja je očigledno otežava i zbog koje nije primereno svu odgovornost za polovičan uspeh, a na mahove čak i neuspeh tranzicije svaljivati na upravljačke elite.

Za razumevanje odgovornosti elite za ovakvo ili onakvo odvijanje tranzicionog procesa od ogromnog je značaja još jedna politička činjenica. Sasvim su oganičene mogućnosti elite da usmerava biračko telo i da ga menja („oplemenjuje“) na način koji će ga učiniti prijemčivijim za reforme i sposobnim da ih svojom podrškom ubrza i prilagodi životnim imperativima. Tamo gde nešto više i može na njega da utiče – bilo bi bolje da ne može: biračko telo se najlakše može zatalasati demagoškim formulama i populističkim sloganima, a to je svojevrsna kontaminacija javnosti i pomeranje masa na pozicije koje su sve samo ne proreformske. Elita, drugim rečima, mnogo lakše i češće „kvari“, nego što „oplemenjuje“ biračko telo. Elita se u svojim opredeljenjima i akcionim programima ne sme i ne može previše udaljiti od biračkog tela; pokret koji u osnovnim crtama ne sledi noseće vrednosne orijentacije u biračkom telu ili bar one koje kod njega imaju velike izgleda za prihvatanje, osuđuje sebe na marginalizaciju u političkom sistemu, ako ne i na političko samoubistvo. Mnogo toga što elite lansiraju kao program i nastoje politički da opredmete može da izgleda kao njihova samostalna i nezavisna kreacija, a u stvari je niz ideologema i sa njima povezanih političkih poteza koji su u konačnici elitama *nametnuti* jer bi ih u protivnom političko telo odbacilo kao strano tkivo. Nelogično je i nedozvoljeno za šokantno stanje privrede i svih drugih oblasti života isključivo optuživati (nekompetentne, neodgovorne, arogantne, korumpirane...) elite, a ne videti da kadikad u svemu postoji snažan i neotklonjiv uticaj biračkog tela i najšire javnosti. Reč je o suštinski važnim preferencijama milionskih masa koje su za te elite glasale, a u protivnom bi poklonile poverenje nekome drugome. Politička podrška bila bi pružena alternativnim snagama koje su spremne da, shodno „tražnji“ na političkom „tržištu“ nacionalno „osvešćenim“ masama ponude ekstremno radikalne, zapaljivim sadržajima nabijene programe u obliku koji je sve samo ne pogonsko gorivo za tranzicione procese i tokove demokratske obnove.

Možda je prikladno ovaj odeljak zaključiti sledećom opservacijom. Upravljačke elite, idući za svojim interesom, trude se da impresioniraju biračko telo i da zadobiju njegove simpatije i podršku. One to čine produkujući razne promene, takve koje u biračkom telu nailaze na dopadanje. Takve promene podrazumevaju kratkoročno ubrzavanje proizvodnje i podizanje zaposlenosti, zadržavanje rasta cena i privremeno obaranje stope inflacije, trenutno podizanje performansi u bilansima spoljnotrgovinske razmene i, šire, u bilansu tekućih transakcija, pokadšto se naprasno poboljšava i opša snabdevenost tržišta, zadržava se i po svaku cenu koč i inače neophodna i neizbežna deprecijacija nacionalne valute, poboljšavajući tako, opet zakratko, bilanse kompanija i dužničku poziciju građanstva zaduženog u stranoj valuti ili sa valutnom klauzulom... *Od suštinskog je značaja* činjenica da su sva ta „poboljšanja“ praktično trenutačna i efemerna i da u ne tako dalekoj budućnosti imaju da se plate nesavrjeno većim, neretko i mnogokratnim (u odnosu na već potrošene efemerne efekte) gubicima i (generalisanim) troškovima. U najkraćem, to što politički komesarijat unapred, posebno uoči izbora, nudi biračkoj javnosti *pokazuje se kao neodrživo*. Kratko traje, a već u doglednoj budućnosti ima žestoko da se „iskija“.

Iz rečenog sledi vrlo radikalna i za neke možda šokantna konstatacija, takva da će je mnogi specijalisti za političke nauke možda energično i ubeđeno opovrgavati. Konstatacija je sledeća: *Nigde u svetu birači nisu osposobljeni da dugoročno održiva pomeranja u privredi i van nje razlikuju*

od onih koja su efemerna i moraju već za koju godinu da se skupo plate i tako izvrgnu u svoju suprotnost. Vredi parafrazirati: svoju podršku, uz eventualne izuzetke koji se bez spoznajnog rizika mogu apstrahovati, birači daju isključivo na osnovu onoga što se trenutno zapaža i oseti. Mamurluk koji sledi posle ove slatke opijenosti oni faktički nikad ne anticipiraju. Univerzalna je zakonitost da su birači u svojim odlukama kratkovidni: u važnim stvarima koje sadrže praktički opredeljujuću vremensku dimenziju – a tu dimenziju imaju sve značajne odluke – oni nisu u stanju ispravno da odmere i samere koristi i troškove; to znači da u tim stvarima, koje zapravo život znače, nisu u stanju racionalno da odlučuju. To je drastičan i poguban slučaj onoga što ekonomisti u svom žargonu zovu *informacionom asimetrijom*. U ekonomskim sistemima informaciona asimetrija uzrokuje dalekosežne promene u funkcionisanju, uključujući alokaciju i odabir alternativnih upotreba resursa, pa je i režim rada i ukupni učinak ekonomskih sistema daleko od onoga kakav je impliciran u standardnoj, može se reći, konvencionalnoj teoriji (Trifunović 2009). Promena u strukturnim osobenostima i funkcionisanju sistema tolika je da su uvođenje informacione asimetrije neki autori označili kao skok u jednu posve novu naučnu paradigmu. Mnoge rezultate koji su dokazani u „konvencionalnoj“ teoriji informaciona asimetrija čini daleko manje povoljnim u vazda relevantnom normativnom smislu.

Jednostavno rečeno, sa informacionom asimetrijom stvari su neuporedivo lošije nego u modelima koji sa njom nisu operisali. Informaciona asimetrija umnogome potkresuje normativna svojstva sistema. U ekonomskim sistemima ona ishode čini nepoželjnijim i nedopadljivijim. U političkim sistemima ona je, međutim, mnogo zastupljenija nego u ekonomskim. Politički sistemi su teško opterećeni odsustvom prave motivacione strukture: kad kupac ode na tržnicu, on gleda isključivo svoj interes, a drugome niti pomaže niti odmaže. Glasac je tek deo jedne ogromne mase na čiju ukupnu odluku ima infinitezimalno marginalizovan uticaj. U ekonomskim sistemima informaciona asimetrija je velika manjkavost, a u političkim još i veća. Birači su već naučili da prepoznaju, pa i kazne političke prevare realizovane u vidu lažnih obećanja. No, verovatno nikada neće naučiti da dijagnostifikuju prevaru opredmećenu u stvarnim poboljšanjima za njih važnih makroekonomskih agregata, poboljšanjima koja su, međutim, dugoročno skupa, na nešto duži rok neodrživa, te stoga pogubno neracionalna. U nesporno relevantnom dinamičkom smislu, politički sistemi su (još) manje efikasni nego ekonomski. To nije nešto što bi išlo na dušu političkim elitama, nego je objektivna činjenica života. Politička konkurencija bezizuzetno goni stranke da koriste i taj, u konačnici nelegitimni izvor prednosti u izbornom i svakom drugom nadmetanju. Pribegavanje opisanoj prevari predvidiva je posledica strukture političkog sistema u kome vlast dobija onaj ko ubere najviše glasova. Ovakvu prevaru stranke prihvataju ne kao sopstveni izbor, nego kao stvar sistemske prinude kojoj se uglavnom ne može odoleti. Ko ignoriše (i) ovu opciju uvećavanja svoje izborne podrške, opasno povećava verovatnoću svog izbornog poraza, a možda i svoje političke smrti u obliku definitivnog otpadanja sa političke pozornice.

6. JAVNA KRITIKA I NJOME IMPLICIRANE ASPIRACIJE

Dok je vlasti i njenog gospodarenja, dotle će biti i kritike koja je na nju upravljena. Načelno uzev, ta kritika teško da može da ne bude opravdana. Kritikovanje vlasti je kao dobrovoljno davanje krvi: nemoguće je zamisliti okolnosti pod kojima bi mogla da bude posve neopravdana. No, na toj tački razmatranje kritike ne može da se završi, nego u stvari tek treba da počne. Svaki oblik ljudskog delanja odvija se pod izvesnim ograničenjima. Od te opšte pravilnosti ni vlast nije izuzeta. Za ispravno tumačenje ponašanja ovdašnje vlasti, a osobito njenih dometa i učinaka, od presudne je važnosti razumeti, a potom uzeti i u obzir to da je Srbija teško upravljiv objekt, a da taj nizak nivo upravljivosti ima dalekosežne implikacije. Kako je naznačeno u uvodnom odeljku, učinci svake vlasti ne zavise od nje same, nego i od uslova pod kojima (je prinuđena da) deluje. Učinci bilo koje

politike ne mogu da se mere isključivo aritmetički, i uz neko apstraktno apsolutizovanje, *nego u odnosu na uslove pod kojima su ostvoreni*. Nepovoljni uslovi znače da i apstraktno posmatrane, neposredno aritmetički odmerene skromne performanse mogu suštinski da se prihvate kao značajna dostignuća, uz logičku mogućnost da sadržajno i suštinski tvore veće rezultate nego neki aritmetički izmereni i direktno uzeti *veći* rezultati ostvoreni pod povoljnijim uslovima.

U prethodna četiri odeljka razmotren je jedan niz okolnosti koje Srbiju i njenu privredu čine ispotprosečno upravljivom i koje sve što je u javnoj politici postignuto prikazuju u drukčijem svetlu nego što je implicirano u preovlađujućem mnoštvu javnih kritika. Vlast u principu zaslužuje kritiku, detaljnija analiza može da pokaže da aktuelnoj vlasti čak sleduje pozamašna doza kritike, ali ta kritika mora da bude nijansirana i selektivno dozirana u svetlu nepovoljnih uslova pod kojima te skromne performanse vlast nekako uspeva da ostvari. Takvo doziranje kritike i njeno fino nijansiranje s obzirom na uslove pod kojima je realizovano, to na šta je kritika usmerena – u ovdašnjoj stručnoj javnosti uglavnom izostaje. Čak je i sama vlast propustila da razvije argumentaciju koja bi učinke sagledala u svetlu tih uslova pa je kritika u osnovi i u svom nosećem i određujućem korpusu u kvalitativnom smislu ispala dobro orijentisana, ali u kvantitativnom pogledu pogrešno dozirana. Vlast u kritici koja buja u različitim akademskim disciplinama, od ekonomije do političke analize i socijalnopsihološke deskripcije, nije dobila onaj „popust“ koji joj pripada. Kako se vidi iz dosadašnjeg izlaganja, svrha ovog teksta nije baš popularno nastojanje da se produbi razumevanje teških okolnosti pod kojima operiše vlast u Srbiji.

Intenzitet kritike adresirane na vlast nije irelevantan i ne može da se svede na neko sporedno i u prvoj aproksimaciji zanemarljivo svojstvo analize javnih poslova. Iako to na prvi pogled nije očigledno, taj intenzitet implicira aspiracije i ciljeve koji se zajedno sa kritikom upućuju vlasti. Ne bi trebalo da bude nikakve sumnje u pogledu činjenice da žestoka kritika podrazumeva stav da je prevelika distanca između onog što je ostvareno i onog što bi uz bolju politiku – ovde se najčešće misli na stručnu kompetentnost i naučnu zasnovanost, a potom na moralnu čistotu i pozitivnu društvenu opredeljenost – moglo i trebalo da bude postignuto. Žestoka kritika znači da je izostalo mnogo toga što je pri boljoj a *dostupnoj* politici moglo da se ostvari. To znači da se pred politiku stavljaju vrlo krupni zadaci čak i kad se insistira na tome da se situacija u Srbiji „normalizuje“ i dovede na nivo uporediv sa drugim zemljama u tranziciji. To što je u drugim zemljama u tranziciji standardno i uobičajeno može u Srbiji da se ispostavi kao herkulovski poduhvat; energija, napor i znanje potrebni da se ostvare neki ciljevi javne politike ne zavise od nivoa na kome su ti ciljevi postavljeni, nego *od distance koja ima da se savlada između (šokantno lošeg) stanja u kome se sistem zatekao i te normale za koju se neosnovano uzima da je neupitno dostupna samo zato što su je dostigle nipošto malobrojne druge zemlje u tranziciji*. Žestoka, početnim i trajnim uslovima neprilagođena, te tako i nemodifikovana kritika, logički je ekvivalentna postavljanju preambicioznih ciljeva u institucionalnom i realnom razvoju i stoga je opterećena jednom utopijskom komponentom koja je čini funkcionalno neceleshodnom i naučno nezasnovanom.

Iako to ne mora da bude neposredno vidljivo, kritika koja nije temperirana u svetlu uslova pod kojima javna politika u ovoj zemlji deluje ekvivalentna je, dakle, postavljanju nerealističnih, predimenzioniranih ciljeva za koje nema izgleda da bi vlast mogla da ih realizuje i pod najpovoljnijim eksternim okolnostima. Stoga se „kritika kritike“ može bez rizika svesti na kritiku nerealističnih ciljeva koji se pred vlast postavljaju. Takav pristup će biti i korišćen u ovom i u narednom odeljku koji unekoliko imaju udarni karakter, sa namerom da učinci ekonomske i drugih oblasti javne politike budu prikazani u drukčijem svetlu od onoga koji u javnosti odavno i uveliko prevladava.

Kao svojevrsna preliminarija, izgleda da je umesno podsećanje na jednu krajnje indikativnu okolnost, a to je da su u institucijama i brojnim forumima vlasti na koju je kritika upravljena dobro zastupljeni pripadnici iste ove akademske sredine i istih istraživačkih krugova iz koje kritika potiče. Za Srbiju se ne može reći da pripadnicima relevantnih profesija nije dala šansu. Premijer je ekonomista, na čelu brojnih resora i agencija su ekonomisti, a pada u oči zastupljenost i drugih profesija sasvim bliskih prirodi poslova koji se u odgovarajućim institucijama obavljaju. Štaviše, u ministarstvima, agencijama i savetodavnim telima našli su se – bar prema oceni nipošto zanemarljivog dela stručne javnosti – neki od vrhunskih, neupitno uglednih profesionalaca. Među profesionalcima koji su trenutno na pozicijama da istinski utiču na politiku nađu se tu i tamo i oni koji su ranije i sami oštro kritikovali vlast i njene razne politike. Već sama ova činjenica stavlja kritiku pod izvestan znak pitanja: ako je Srbija zemlja za koju bi moglo da se ispostavi da u organima vlasti i ustanovama u kojima se kreira i sprovodi politika ima u odnosu na međunarodni prosek veliki broj ekonomista i drugih stručnjaka, a privredni rezultati su razočaravajuće nepovoljni, onda bi *smesta* moralo da se zaključi da uzroci zaostajanja ipak nisu u personalnom sastavu direktorijuma koji vodi politiku, nego van tog sastava, a to znači u privrednim i društvenim uslovima koji vođenje bilo kakve politike čine teškim i hazardnim.

Nametanje preambicioznih ciljeva koje kritika – kako je upravo obrazloženo – neosporivo implicira, necelishodno je i po više osnova pokazuje se kao kontraindikovano. Iako ciljevi koji su *umereno* iznad onoga što je ostvarivo mogu da posluže kao sredstvo mobilizacije društva u postizanju poželjnih unapređenja, preambiciozni ciljevi su očigledno štetni. Ko sebi postavi nerealno visoke ciljeve, sam sebe unapred osuđuje na neuspeh. Preambiciozni ciljevi su neostvarivi pa se nastojanje da se oni (ipak!) dostignu očito svodi na pogrešno usmeravanje društvene energije i resursa: dok se uzalud i nepotrebno sredstva i raspoložive sile usmeravaju na „realizaciju“ onoga što je nedostupno, ostaju bez resursa i bez (dovoljnog) društvenog angažovanja skromniji ciljevi koji bi mogli da budu dostignuti. Pogrešno postavljeni (preveliki) ciljevi očigledan su primer neracionalnog i nepotrebno trošenja, moglo bi da se kaže i rasipanja društvenih sredstava i energije. Objektivnim, očito teškim okolnostima *neuslovljena* kritika dezorijentiše društvo i, u meri u kojoj ipak ostvaruje izvestan uticaj, goni ga na traćenje resursa i neracionalnu upotrebu oskudnih raspoloživih sredstava. Kritika koja ignoriše okolnosti pod kojima se vodi politika nameće politici nepotrebne – što direktne, što generalisane – troškove i bez rizika se može okarakterisati kao društveno štetna. Kritika takve kritike svoju društvenu celishodnost može da ispolji goneći je da realističnije sagledava okolnosti pod kojima se opslužuje javni interes i doprinoseći preciznijem doziranju i obuhvata i intenziteta onih njenih poruka koje idu za poboljšanjem javnih politika i drugih oblika delovanja vlasti.

7. VELIKE ZAMISLI I NJIHOVA MANJE IMPRESIVNA ALTERNATIVA

Alternativa nerealnim, neodmereno doziranim ciljevima su, dakako, znatno skromniji, mnogo manji ciljevi koji su usaglašeni sa brojnim ograničenjima pod kojima je prinuđena da deluje javna politika, uključujući posebno i ograničenja u samom upravljačkom sistemu. To je strategija reformi koju je davno još artikulisao K. Popper (1993/1971/: 24, 209-11 i cela IX glava) svojim poznatim pristupom malih koraka (*step by step*). Mnogo je toga što se ovoj strategiji može navesti u prilog. Pre svega, mnoge akcije ekonomske i šire javne politike karakterišu se strmo rastućim troškovima, i to ne samo ukupnim nego i rastućim marginalnim troškovima. To znači da sa povećavanjem opsega ili razmera izolovano posmatrane akcije odgovarajući troškovi rastu ne samo visokim tempom nego tempom koji se sa porastom tog opsega sistematski povećava. Veliki koraci u prilagođavanju institucionalnog poretka su, prosto rečeno, veoma često i vrlo skupi koraci. Još je važnija od toga činjenica da sa povećavanjem razmera relevantnih pothvata u menjanju institucija hazardno brzim tempom raste i neizvesnost: u planiranju skromnih, malih

koraka moguće je osloniti se na iskustvene uvide i empirijska saznanja prikupljena praćenjem i korišćenjem postojećih – ma kako da su u praksi nezadovoljavajuća – institucionalnih ustrojstava; mali koraci nas ne odvlače daleko od onoga što je rutinski korišćeno, empirijski istraženo i već poznato. Oni se zato mogu planirati preciznije i neuporedivo pouzdanije; mali koraci nose mnogo manji rizik i, posebno, mnogo manju verovatnoću kataklizmičnih urušavanja. Dodatna prednost malih koraka u odnosu na preambiciozne i neumereno dozirane sastoji se u tome što ovi potonji, ukoliko se, shodno nepovoljnom rasporedu verovatnoća okončaju krupnim, ponekad i epohalnim iskliznućima, imaju krupne i krajnje nepovoljne dugoročne implikacije. Bolne posledice krupnih koraka koji su okončani nekom globalnom ili makar širom katastrofom dugo se pamte i za posledicu imaju naglašenu averziju javnosti prema smelijim budućim promenama. U meri u kojoj rezultuju jednako krupnim neuspesima, oni javnost čine konzervativnom za duga buduća razdoblja, a sadašnji neuspesi čine sva buduća nastojanja da se upotpune i usavrše institucije mnogo težim i riskantnijim zbog otpora na koji ti dalji reformski zahvati nailaze u najširoj javnosti. Žežen u ledeno piri, a koga su zmije izujedale, i guštera se plaši. Neodmeren rizik inherentan odveć smelim i nerasudno krupnim koracima u institucionalnom prilagođavanju ima, dakle, pored trenutnih ili tekućih, i dugi niz nepovoljnih budućih efekata. Zbog toga što su uslovljeni (nesvrshodno velikim) rizikom, ti efekti su, dakako, ponderisani odgovarajućim verovatnoćama, ali to ih ništa manje ne čini ozbiljnim i, u krajnjoj liniji, nepodnošljivim društvenim troškom.

Veliki koraci mnogo pre i sa mnogo većom verovatnoćom udaraju i u čisto finansijska ograničenja. Već je istaknuta mogućnost da sa veličinom koraka znatno više nego proporcionalno rastu odgovarajući troškovi, i to ne samo čisto finansijski nego i oni manje vidljivi u političkoj, bezbednosnoj i najšire shvaćenoj socijalnoj sferi društvenog života. Reč je opet o generalisanim troškovima. Vlast jednostavno može da ne bude u mogućnosti da na pravi način namakne sva sredstva koja iziskuju veliki koraci. Njena tako tipična sklonost da se u veće zahvate upusti sa nedovoljnim sredstvima samo uvećava verovatnoću kataklizmičnog neuspeha. Baš u ovoj dimenziji alternativa malih koraka pokazuje se kao izrazito superiorna: ne samo da mali koraci impliciraju manje troškove, ne samo da se data krupnija promena može jeftinije realizovati većim brojem manjih koraka, nego jednim jedinim krupnim i hazardnim pothvatom, nego mali koraci mogu dobrim delom i sami sebe da finansiraju. Naime, poboljšanja, makar i skromna, koja dolaze kao rezultat jednog inicijalno preduzetog malog koraka mogu se ispoljiti i kroz odgovarajuće povećavanje vrednosti proizvodnje iz koga se zatim u načelu može finansirati jedan broj sledećih (takođe malih) koraka. I tako redom, iz koraka u dalje korake.

Mali koraci imaju i tu prednost da se posredstvom njih može pouzdanije i efikasnije pristupiti otklanjanju dubokih institucionalnih smetnji za vođenje delotvornije javne politike. Alternative su pokušaj da se nekim globalnim i epohalnim, takoreći veličanstvenim zahvatom preokrene ceo sistem sa nadom da će se stići do jednog bitno promenjenog i naglašeno superiornog institucionalnog poretka, ili, s druge strane, da se strpljivim i sistematičnim, dugoročno orijentisanim delovanjem kroz sitne korake postepeno menja ono što u vođenju javne politike predstavlja najveću smetnju. Alternative su, drugim račima, krupan i hazardan zalet u radikalnu i sveobuhvatnu promenu sistema, uz opasnost njegovog totalnog urušavanja i uz mogućnost da se sve svede na zahteve upućene vladajućem direktorijumu da ostvari neostvarivo i, s druge strane, realističan, manje skup i spoznajno bolje zasnovan niz sitnijih koraka koji manje koštaju, informaciono su potpunije opskrbljeni i, zahvaljujući efektima koji bi mogli da pristignu u bližoj budućnosti, mogu da generišu sredstva za preduzimanje daljih koraka u institucionalnom razvitku. Ovde valja istaći još jedan momenat na kome Poper posebno insistira: za male korake neuporedivo je lakše mobilisati široku javnost i obezbediti njenu podršku. U prirodi je i pojedinaca i grupa da se velikih promena pribojavaju i da od njih zaziru. To je valjda ishod i rezultat dugog,

mogućeg i viševjekovnog iskustva. Ono je, u meri u kojoj se svodi na uspehe, sastavljeno od sitnih, ali istrajno preduzimanih koraka. Druga strana ove krupne spoznaje i načina na koji je utisnuta u kolektivnu memoriju jesu tragovi nepovoljnih iskustava vezanih za epizode smelih i dalekosežnih intervencija u zatečene institucije. Ishodi tih korenitih posezanja u institucionalnu mašineriju društva tako često bivaju mnogostrano nepovoljni, kako u čisto finansijskom i ekonomskom, tako i u mnogo širem političkom, socijalnom i čisto ljudskom smislu.

Među često isticane, ali i ekstremno bespogovorno formulisane zahteve spada i onaj o postizanju opštedruštvenog konsenzusa o bitnim elementima institucionalne izgradnje i osnovnim komponentama ekonomske politike i drugih područja sistemske regulative. Konsenzus kakav masovno zamišljaju njegovi predlagači toliko je krupan i tako teško ostvariv društveni dezideratum da se ovde svrstava u preambiciozno dozirane ciljeve. Teško je bezmalo i zamisliti neki krupniji i manje dostupan cilj od opštedruštvenog konsenzusa. U energičnom, gotovo apodiktičnom insistiranju na širokom i čvrstom konsenzusu reklo bi se da prednjače baš ekonomisti (Sekulović 2009b), ali ni poslenici iz drugih društvenih nauka ne zaostaju mnogo iza njih. Nema nikakve sumnje da se na osnovu konsenzusa krupna pitanja lakše razrešavaju i da nema društva koje uz konsenzus ne bi bolje funkcionisalo nego bez njega. To ipak nije razlog za uverenje da konsenzus – kad je već u agregatnom izrazu društveno koristan – mora da bude i postignut. Sva društva su u izvesnom stepenu konfliktna, a etnički i u drugim dimenzijama heterogena društva predvidivo se karakterišu natprosečnim stepenom konfliktnosti. Još je Slobodan Jovanović u svojoj knjizi o državi objasnio da postoji čitava hijerarhija interesa. Oni idu počev od strogo individualnih, koje pojedinac ne deli ni sa kim, preko interesa manjih društvenih grupa, potom interesa različito definisanih društvenih stratuma (raspoređenih duž vertikale u društvenoj hijerarhiji tako da svaki sledeći sadrži sve veći broj članova zajednice) sve do zajednice kao celine.

Zajednicu takođe povezuje izvestan broj interesa, ali su oni po prirodi stvari malobrojni, veoma uopšteni, apstraktni i svedeni na gole pretpostavke njenog opstanka u opsegu i eventualno obliku u kome se zatekla. Za onaj obuhvatniji i na konkretne modalitete delovanja protegnut konsenzus u većini društava nema uslova, a pogotovo ne u konfliktno nabijenom izrazito heterogenom društvu kakva je Srbija i kakva će bez sumnje ostati u budućnosti. Konsenzus kome Srbija može da se nada bio bi samo onaj na nivou najopštijih pravila za regulisanje krupnih područja života, kao kad se šahisti saglase o pravilima igre dok njihovi ciljevi i strategije ostaju prirodno neusaglašeni i čak dijametralno suprotstavljeni. To je tanan i oskudan, ali u najdublje temelje društvenog bića ugrađen konsenzus koji će pojedinim jasno razgraničenim društvenim grupama ostaviti široke prostore za formulisane sopstvenih strategija i vođenje politika posredstvom kojih će te strategije eventualno bivati implementirane. Kad se u nastavku bude obrazlagalo zašto konsenzus nije moguć, onda se neće misliti na bilo kakav konsenzus, pogotovo ne na onaj temeljni u kome svi interesno suprotstavljeni delovi mogu prepoznati sopstvenu računicu; misliće se, naprotiv, na širok i kroz brojne detalje konkretizovan konsenzus kakav se kod nas tipično očekuje i zahteva. Konsenzus koji se pomalo utopijski proteže i na komponente u vezi sa kojima se bez većeg naprezanja može sagledati dubok i nepomirljiv interesni konflikt.

Za predloge da se maltene na prečac, a svakako po kratkom postupku, osigura opštedruštveni konsenzus rečeno je da su utopijski. To znači da od takvih konsenzusa nema ništa u vremenu koje prekrivaju naše strategijske zamisli, niti u doglednoj budućnosti. To ne bi trebalo da bude teško dokazivo. U našoj ne tako davnoj socijalističkoj prošlosti, sa sistemom koji je sadržavao ogromnu količinu prinude i na njoj se zapravo temeljio, najviše što se postiglo bio je jedan privid konsenzusa koji se prosto rasplinuo čim je intenzitet prinude dovoljno oslabljen. Ostalo je da konsenzus postignu naglo osamostaljeni delovi, sa stepenom autonomije kakav je za socijalističkog vakta bio nezamisliv. Konsenzus je, naravno, izostao, a epilog polovičnih i nepoverenjem nabijenih pokušaja bio je kataklizmičan raspad države u kojoj su mnogi od

nas proveli mladost i najbolje godine svog života. Konsenzus kakav zamišljaju arhitekti naše institucionalne armature jednostavno nije moguć. Čini se da se to može dokazati i prizemnim zdravorazumskim rezonovanjem. Da je konsenzus (bio) moguć, on bi se već i ostvario. Treba verovati da nije moguće da su predlagači konsenzualnih usaglašavanja smatrali da su relevantni učesnici ovih bazičnih sporazuma bili nesvesni njihove ogromne potencijalne korisnosti, te da je trebalo samo obavestiti ih, onako nevešte, o potrebi ovih fundamentalnih saglasnosti da bi oni odmah pregli da ih postignu.

Uostalom, apela za produkovanje nekih fundamentalnih saglasnosti na ovim prostorima nikad nije manjkalo, počev od onog ko zna kad lansiranog *Samo sloga Srbina spasava*. Rezultati su izostali, kao što će izostat i ovoga puta. Umesto rezultata, dobićemo ko zna koju po redu reprizu toliko znanog iskustva da smo u prilici da, tražeći previše na nekom području, izgubimo mnogo toga što se sitnim koracima moglo bezbedno postići u drugim domenima. Onaj ko veruje da je (tako ambiciozno postavljen) konsenzus sada moguć iako je u minulim decenijama bio van domašaja, morao bi da objasni šta se to u aktuelnom trenutku tako dalekosežno menja pa da postane dostupno to o čemu se dosad, bez konkretnih rezultata, tako mnogo i sa toliko žara govorilo. Niko nije u stanju da identifikuje takva pomeranja u društvenom biću ove zemlje. Da li su u dostizanju konsenzusa postojala neka ograničenja koja su ga onemogućavala u bližoj, ali i daljoj prošlosti pa su se sada na neki vošeban način, takoreći, naprečac izgubila? Ako je tako, zagovornici konsenzusa morali bi da identifikuju ta ograničenja i da opišu mehanizme njihovog prevladavanja ili otklanjanja. Budući da je to izvan domena ostvarivosti, moraće žaba da se utopi i u plićoj vodi, tj. moraćemo da se zadovoljimo (samo!) nekim elementarnim dubinskim saglasnostima. Pa i za takva skromna usklađivanja trebaće mnogo više vremena nego što smo iz ove perspektive skloni da se ponadamo. To u svakom slučaju podrazumeva znatne prostore koji se imaju ostaviti akterima za autonomno delovanje, a društvenim grupama za samostalno usaglašavanje interesa. Izgleda da je to jedini način da se stvore izgledi za koliko-toliko usaglašeno delovanje u našem vrlo složenom društvu, tako gusto premreženom mnogostrukim interesnim interakcijama. U krajnjem rezultatu, to je suštinski važno, ali je daleko manje nego što odgovara zamislama, pa i definicijama konsenzusa koje prevladavaju u ovdašnjim i sadašnjim stručnim raspravama.

8. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Prva poenta ovog rada, a i osnovni razlog njegovog nastajanja, jeste pledoaje za jedan objektivniji i trezveniji pristup oceni dometa i učinaka javne politike, a pre svega, ekonomske politike i napora na području institucionalnog prilagođavanja. Za ocenu performansi ovih bitnih oblika javnog delovanja od značaja su ne samo direktno mereni i doslovno interpretirani učinci nego i uslovi pod kojima su oni tokom godina bili ostvarivani. Srbija je notorno komplikovana zemlja, sa upadljivo niskim stepenom upravljivosti. Niz epizoda iz njene novije, ali i one starije istorije imalo je za posledicu da se njena privreda i društvo u celini u reformskim procesima prepoznatljivo drukčije ponašaju nego što je to slučaj sa drugim društvima u procesu tranzicije. Kad se odgovarajući, nipošto impresivni učinci posmatraju u svetlu tih uslova i u odnosu na njih, slika se vidno menja i, zahvaljujući tako postavljenom *realističnijem* pristupu, ocena tranzicionih dometa ispada osetno povoljnija nego pri neposrednom sagledavanju mernih karakteristika pojedinih dimenzija transformacionih preobražaja, bez interpretativnog obuhvatanja okolnosti pod kojima se promene ostvaruju.

Postoje najmanje dva važna razloga zbog kojih je takav *objektivniji* pristup evaluaciji tranzicionih učinaka poželjan i društveno celishodan. Prvi je čisto saznajni i svodi se na činjenicu da je tako proces tranzicije potpunije sagledan te da rezultujuća analiza u mnogo većem stepenu aproksimira naučnu istinu. Ne treba posebno dokazivati da je istrajna i intenzivna težnja ka istini veliki i

nezaobilazni imperativ svakog istraživanja. U meri u kojoj nisu sagledani svi relevantni aspekti istraživane stvarnosti, ono što pretenduje na status istraživački ustanovljene istine – u stvari, prestaje da bude istina. Takođe je od značaja da otklon od istine, izazvan ignorisanjem važnih komponenti izučavanog problemskog kompleksa, kompromituje ekonomsku nauku i čini je manje uticajnom u izboru velikih alternativa pred kojima se u izvođenju reformi nalazi društvo u tranziciji. Da bi bila uvažavana, pa tako i uticajna, nauka mora da gradi i čuva svoj ugled, a to se postiže prevashodno maksimalnom priklanjanju objektivnoj istini, razume se, u meri u kojoj je to pri datom nivou razvoja naučne misli uopšte moguće. Drugi razlog odnosi se na ugled zemlje i njenu reputaciju u međunarodnim krugovima. U društvenom interesu ne može biti stvaranje neodmereno loše slike o javnoj politici, sistemskim prilagođavanjima i rezultatima do kojih se kroz te hazardne procese najzad dolazi. Nepovoljna slika stvara nepoverenje u međunarodnoj javnosti, posebno kod potencijalnih ulagača, a to se na očigledan način odražava na razvojne izgleda i ekonomske perspektive zemlje. Ovakvo insistiranje na potpunijoj istini sigurno ne znači zagovaranje objektivno neutemeljenog povlašćivačkog ili čak apologetskog odnosa prema upravljačkoj eliti i vladajućem establišmentu iz koga se ona regrutuje. To je insistiranje na objektivnosti bez koje ni sama ta elita jednostranu i objektivno neutemeljenu kritiku neće biti sklona da prihvati. Jednostrana kritika i krnja analiza koja joj je u osnovi nanosi nauci očevidnu štetu, a ekonomskoj politici i drugim oblicima usmeravajućeg javnog delovanja zasigurno nimalo ne doprinosi.

Niska upravljivost sistema, a posebno zabrinjavajuća širina stranačkih koalicija na kojima počiva vlast, ima za posledicu objektivno tešku realizaciju mnogih važnih poduhvata, ali i nedovoljnu prozračnost u pogledu alokacije zadataka i konkretnih akcija na koje se ti poduhvati prirodno dekomponuju. To znači da se u sistemu kakav se uspostavio u Srbiji odgovornost mnogo teže utvrđuje nego u nekoj manje složenoj zemlji. Veliki broj članica u koalicionim vladama, te tako i veliki broj aktera koji se uključuju u realizaciju reformskih pothvata, ali i u vođenje tekuće politike, ima za posledicu lagodnu mogućnost zaklanjanja iza drugih učesnika ovih aktivnosti, te tako, zahvaljujući mogućnostima da se izbegne odgovornost, i upravljačku aroganciju, lako i nekažnjeno priklanjanje zloupotrebama i, po tom osnovu, obaranje efikasnosti i društvene racionalnosti javne politike. Stoga je kritička naučna misao, ali i šira javnost, pred delikatnim zadatkom: neophodno je da se, uvažavanjem objektivnih teškoća pod kojima politika operiše, društvena kritika digne na najviši mogući nivo objektivnosti, ali je u isti mah potrebno i da ostane budna i trajno osetljiva na već tipičan politički voluntarizam i lako uočljivo skretanje vlasti sa magistralnih linija posredstvom kojih se ispoljava i operacionalizuje društveni interes.

Svaka kritika implicira ciljeve, a ponekad direktno vodi i njihovom eksplicitnom formulisanju. Naglašeno oštra kritika, posebno u slučaju kada je oštrina odraz neuvažavanja objektivnih uslova i, iznad svega, ograničenja pod kojima se politika sprovodi, ima za posledicu postavljanje preambicioznih, objektivno nedostupnih ciljeva. A utvrđivanje svrsishodno postavljenih, racionalno doziranih ciljeva jedan je od najdelikatnijih zadataka u neizvesnom i brojnim preprekama opterećenom procesu usmeravanja društvenog razvoja i njime impliciranog institucionalnog prilagođavanja. Pogrešno postavljani, a posebno neodmereno dozirani ciljevi znače traćenje resursa i nepotrebno izlaganje društva gubicima i suvišnim troškovima: trošeći resurse na ono što ne može da se realizuje, društvo propušta priliku da ostvari ono što je u domenu dostupnog. Pored neposrednog, konvencionalno shvaćenog troška, javlja se i onaj manje vidljivi oportunitetni trošak. Realistično odmeravanje ciljeva put je ka velikim resursnim uštedama. Pored trenutnih šteta, loše dimenzionirani ciljevi imaju i dugoročne implikacije: straćeni resursi i neostvarena moguća poboljšanja znače izostajanje nizova budućih efekata koji bi iz tako sačuvanih i pribavljenih resursa mogli da se generišu, a razočaranje javnosti povodom postepeno, ali neminovno otkrivenih neuspeha u realizaciji ciljeva ima jasan demobilizujući efekat i u razvojnoj politici otežava preduzimanje neophodnih akcija u dugoročnoj perspektivi.

Respektovanje šire pojmljenih uslova pod kojima se sprovode mere i akcije tekuće i razvojne politike – a to je bitna komponenta realističnosti na kojoj se ovde toliko insistira – značajno je i zbog implikacija koje ima u pogledu krupnih dinamičkih alternativa na kojima je celishodno tražiti šanse za znatnije dizanje delotvornosti javne politike. Jednostrana kritika upravljačkih garnitura, tako tipična za tekuću profesionalnu analizu i interpretaciju aktuelne društvene stvarnosti, sadrži jasnu ali činjenično pogrešnu implikaciju da se bitne mogućnosti poboljšanja aktuelne šokantno nepovoljne situacije sastoje u promeni ovih vladajućih skupina. To sigurno nije izgledan put. Oni koji bi da menjaju garniture, insistirajući na tome da na najviše pozicije u sistemu vlasti (najzad!) dođu „umni i čestiti, javnom dobru bespogovorno odani pojedinci“ zaboravljaju dve stvari. Prvo, Srbija baš i nema rezervne garniture sa kojima bi tako lako mogla da zameni ove na vlasti, pogotovo ne takve koje bi pouzdano bile superiorne u odnosu na ove sadašnje. Drugo, te garniture su se poprilično menjale tokom minule decenije, pa i tokom one koja joj je prethodila, pa iz tih promena nisu proisticala nikakva vidna poboljšanja. Treće, pri raznim važnim regulativnim i upravljačkim telima već su (poodavno i uveliko) oformljena kolektivna tela sastavljena od vrhunskih stručnjaka (Fiskalni savet, Savet Narodne banke Srbije, savetnici premijera i predsednika republike...) pa je ono što se uporno predlaže, uz vapaje da vlast takva tela iz nekih opskurnih razloga sistematski izbegava, odavno već realizovano, možda čak i u meri nešto iznad društvenog optimuma. Drugim rečima, kad je reč o tim kolegijima mudrih i časnih, možda se već malo i preteralo; pre bi moglo da se govori o višku, nego o pomanjkanju ili prikračivanju ovih kolektivnih inkarnacija naše nacionalne ekspertske pameti. Celishodan pravac akcije nije promena garnitura, nego promena sistema, osobito promena političkog sistema, budući da je i ovde ponašanje sistemski opredeljeno i da bi se u istom sistemu i neke druge, makar i radikalno izmenjene garniture slično ili istovetno ponašale.

Isključiva i jednostrana kritika zvaničnika i njihovih različito komponovanih kolegija zapravo skreće društvenu akciju sa magistralnog pravca koji je potencijalno najdelotvorniji i istinski prioritetan, a to je promena sistema koji, takav kakav jeste, predstavlja jednu od najvećih smetnji u modernizaciji Srbije, a u nekim manje vidljivim elementima čak i refleksiju naše socijalističke prošlosti. Istinski prioritet u institucionalnom razvitku treba da postane promena regulativnih mehanizama, a ne promena personalnog sastava upravljačkih tela; kad se nađu u neizmenjenim institucionalnim ustrojstvima, i nove skupine zvaničnika ponašaće se kao i one prethodne. Kao što je to slučaj i s privrednim subjektima, ponašanje pojedinaca uslovljeno je sistemskim strukturama, a ne njihovim individualnim intelektualnim ili moralnim svojstvima. Uz sve, ne bi smele da se potcene bezmalo prohibitivne razmere opsežne kolekcije poslova koji imaju da se obave u vezi sa institucionalnim preobražajem privrede i društva u celini. Kad i ako se prihvati propozicija o sistemskim, tj. upravljačkim ograničenjima kao prepriči u vođenju ekonomske politike, utoliko pre moraju da se prihvate ograničenja u razvijanju institucija i njihovom prilagođavanju novonastaloj situaciji. Razvijanje sistema teže je od redovnog vođenja ekonomske politike, pa i ograničavajuća dejstva sistemskih zapreka u razvijanju samog sistema utoliko pre dolaze do izražaja. Povrh toga, inicijativa za razvijanje i radikalno menjanje institucija po pravilu je u rukama onih koji takvim promenama ponajviše mogu da izgube. Kad se sve sabere i oduzme, ne bi trebalo da nas iznenadi što se reforme sporo odvijaju i uz zastoje koji se ne daju predvideti. Pre bi trebalo da iznenadi ako bi se kojim slučajem reforme sprovodile reskim tempom i bez tako tipičnih smetnji i napetosti. Iz rečenog bi u vidu najkraćeg rezimea mogle da se iskristališu sledeće preporuke. Strateški dimenzionirana društvena akcija treba da se okrene bazičnim sistemskim ograničenjima u vođenju politika i realizaciji reformi; nastojanje da se u vrhovima vlasti znatnije promeni personalni sastav neće proizvoditi željene rezultate, kao što se vidi iz dosadašnjih iskustava personalni sastav upravljačkih direktorija kontinuirano se menjao, ali iz tih promena nisu sledila nikakva krupnija poboljšanja.

1. Sistemska ustrojstva su glomazna i komplikovana; ona ne mogu da se menjaju ni brzo ni lako. U reformskim pregnućima treba izbegavati postavljanje preambicioznih ciljeva jer svaki onaj koji sebi postavi neostvarive ciljeve sam sebe unapred osuđuje na neuspeh. Izgledna strategija sistemskih promena trebalo bi da se sastoji od sitnijih (popoverovskih) koraka, ali ni ona neće biti uspešna ukoliko se ti koraci ne utkivaju u jedan sistematski sproveden, a interno konzistentan dugoročni koncept.
2. U postepeno ostvarivanj i na sitne korake dekomponovanj rekonstrukciji centralno mesto treba da ima temeljna prepravka političkog sistema jer on kroz slabe koalicione vlade sveukupnu politiku čini uznemirujuće neefikasnom i jer on u konačnici opredeljuje karakteristike i efikasnost institucionalnih mehanizama i regulativnih ustrojstava u svim oblastima društvenog života, uključujući posebno privredu. Politički sistem spada u one segmente institucionalne strukture koji se ponajteže menjaju pa je tu potrebna sistematska i dugoročno koncipirana akcija koju nije lako obezbediti ni u jednom društvu, a posebno je teško u mnogostrano heterogenim društvima sa velikim konfliktnim potencijalom i daleko vanstandardnim interesnim divergencijama.
3. Posebnu ulogu i osobito važne implikacije u rekonstrukciji političkog sistema treba da odigra definitivno i ireverzibilno ukidanje vertikalne podele vlasti koja je neposredna posledica usitnjenosti stranačke pozornice i preterano širokih političkih koalicija na koje su prinuđene ovdašnje vlade. Vertikalna podela vlasti znači segmentiranje prostora političkog delovanja na strogo odvojene i upravljački razjedinjene režnjeve, i to tako da je svaki od tih heremetički razdvojenih delova dat na neometano a i nenadzirano upravljanje nekoj stranci ili političkom savezu stranaka unutar široke vladajuće koalicije. Svaki takav režanj predstavlja svojevrstan politički plen; stranka, odnosno, savez u čijem je vlasništvu kadrovski zaposeda sve nivoe u hijerarhijski uređenoj upravljačkoj strukturi tako da se sve nadzorne i kontrolne aktivnosti obavljaju unutar političke organizacije koja je taj režanj zaposela. Logika koalicionog sporazuma, zasnovana na punom političkom „vlasništvu“ onoga što je dobijeno kao naknada za članstvo u koaliciji, te tako i za mogućnost određivanja vlade, podrazumeva da se nijedan partner ne može mešati u poslove drugog partnera; inače bi ono što je sporazumom dobijeno bilo delom obezvređeno i elektoralno-koalicioni plen ne bi bio plen u pravom smislu reči. Ovim je otklonjen svaki element podele vlasti, a i sama ta ideja ovim je aranžmanom principijelno negirana. Preporuka je, dakle, da se vertikalna podela vlasti frontalno anulira, da se jasno prepozna jedan broj institucija za koje je *zabranjeno* da budu zaposednute partijskim kadrovima, a da u institucijama koje će kadrovski popunjavati stranke iz vladajuće koalicije bar tri najviša mesta budu popunjena kadrovima iz različitih partija.
4. Institut kovertiranih ostavki već je na sreću ukinut, ali je, nažalost, ostalo ono što je bio njegov logički korelat: poslanici se još uvek biraju pod aurom stranaka, na osnovu svoje reputacije u javnosti i na osnovu informacija koje javnost ima o strankama, a ne o ugledu i zaslugama ličnosti predložene – sa izgledima i planovima da bude i izabrana – za odgovornu funkciju poslanika. Važna načelna postavka da poslanici treba da imaju punu slobodu u raspolaganju mandatom i njegovom korišćenju ima smisla samo ako poslanik do tog mandata dođe sopstvenim naporom i ugledom koji ima u javnosti, a ne da se do parlamenta dovuče pod stranačkim patronatom, a često i pod šinjelom stranačkog lidera. Da bi prestali da budu roboti u skupštinskom odlučivanju, glasajući po direktivama partijskih centrala, oni moraju da budu oslobođeni tog svojstva i u samom izbornom nadmetanju. Bio bi to konkretan primer uvek poželjnog uspostavljanja jasne veze između napora i doprinosa, s jedne, i prava i ubranih koristi, s druge strane.

5. Zbog etničke i svake druge heterogenosti, a posebno zbog njome uslovljene ekstremne razuđenosti političke scene, Srbija će zadugo još imati jednako razuđene, politički raznorodne i u stranačkom pogledu mnogočlane koalicione vlade. Izvršna vlast će zbog toga biti ekstremno slaba tamo gde bi trebalo da bude jaka pa makar i da je, zbog dominantnog položaja i ucenjivačkog kapaciteta stranaka koje je tvore, neodmereno jaka tamo gde to ne bi trebalo da bude. Zbog preterano razuđene, brojnim kompromisima sputane i u komplikovane procedure usaglašavanja trajno upletene izvršne vlasti, u Srbiji će država biti i dalje upadljivo neefikasna, a takva će i ostati do u daleku budućnost o kojoj se iz ove perspektive bilo šta određenije može reći. Po nekim obrazloženim uverenjima, *svakoj* zemlji treba mala, ali na području koje joj pripada jaka i efikasna država. Za Srbiju to važi više nego za ogromnu većinu drugih zemalja. Srbiji treba država koja će u ovlašćenjima biti jako ograničena (*mala država!*), ali koja će na tom uskom području, prirodno i nerazlučivo vezanom isključivo za nju i njenu institucionalizovanu prinudu, biti delotvorna i svoje funkcije obavljati sa maksimalnom efikasnošću. Mala država pedodrediće i mali prostor za zloupotrebe i, posebno, korupciju po kojoj u svetskoj javnosti, kako se razabira na osnovu brojnih lista, izgledamo krajnje nedopadljivo.

6. Važan pravac strateškog delovanja na liniji sređivanja države i javne uprave, a posebno u podizanju efikasnosti državnih službi i javnog sektora, jeste priključivanje Evropskoj uniji (EU). Motivacija za priključivanje ne treba da bude participiranje u distribuciji javnih fondova i sredstvima koja bi po toj osnovi pritekla bez i povrh domaćeg proizvodnog doprinosa. Motivacija treba da bude institucionalno sređivanje i dalekosežno preoblikovanje državne administracije i celog javnog sektora, sa izgledima da se najzad otklone brojne štete koje svojim razobručenim voluntarizmom izaziva pravoj kontroli izmakla i na mahove podivljala država. U isti mah bi prestrukturiranje države silno uvećalo koristi od njenog delovanja na uskom, ali važnom području na koje bi ustavom i zakonima bila ograničena. I u jednoj i u drugoj komponenti preoblikovanja države, važnu ulogu bi mogli da odigraju i dragocene efekte da produkuju pritisci koji bi bez sumnje kontinuirano pritali iz EU. Drugi razlog za istrajno energično delovanje u pravcu približavanja EU jeste Kosovo i Metohija. Kad se oba ova dela Srbije nađu u EU, geopolitički pritisci na relaciji Pokrajine i (ostatka) Republike bez sumnje bi osetno splasli i mnoge posledice prevelike napetosti predvidivo bi iščezle. S druge strane, ovako krupna promena u položaju Kosova i Metohije i cele Republike oslobodila bi veliki deo ovdašnjeg upravljačkog kapaciteta za dalje sprovođenje reforme i institucionalni razvitak. Dobitke po ovom osnovu nije lako proceniti, ali ne bi trebalo da bude sumnje da bi oni bili znatni i, posebno, na tekućoj osnovi dostupni na veoma dugi rok.

LITERATURA

Antonić, Slobodan (2011), Uloga istaknutih ličnosti u srpskoj tranziciji: Vojislav Koštunica i Boris Tadić, Srećko Mihailović, ur. (2011), Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 103-115.

Begović, Boris, Gordana Matković, Boško Mijatović i Danica Popović (2009), Od siromaštva do prosperiteta: Tržišna rešenja za privredni rast, Beograd, Službeni glasnik.

Begović, Boris (2002), Antimonopolska politika u SR Jugoslaviji, Beograd, Centar zaliberalno-demokratske studije.

Dušanić, Jovan B. (2008), Bečarska ekonomija - Tranzicija u Srbiji, Beograd, Beogradska poslovna škola.

Kovačević, Mladen (2009), Ekonomsko-finansijski odnosi sa inostranstvom – nužnost nove strategije, referat na istoimenom savetovanju održanom 15. oktobra 2009. u Kragujevcu u organizaciji Naučnog društva ekonomista Srbije sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskog

fakulteta u Beogradu, objavljen u istoimenom zborniku, Beograd, Ekonomski fakultet, 13-64.

Kovačević, Mladen (2011), Geneza i uzroci teških problema u sferi ekonomsko-finansijskih odnosa Srbije sa inostranstvom, referat na savetovanju Položaj i perspektive Srbije u evropskoj i svetskoj privredi, održanom 15. septembra 2011. u Kragujevcu u organizaciji Naučnog društva ekonomista Srbije sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskog fakulteta u Beogradu, objavljen u istoimenom zborniku, Beograd, Ekonomski fakultet, 3–48.

Mihailović, Srećko (2010), Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama, S. Mihailović, ur. Kako građani Srbije vide tranziciju – Istraživanje javnog mnjenja tranzicije, Beograd, Friedrich Ebert Stiftung, 9-28.

Mijatović, Boško (2008), Kapitalizacija penzijskog osiguranja, Službeni glasnik i Centar za liberalno-demokratske studije.

Pavlović, Dušan i Slobodan Antonić (2007), Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine, Beograd, Službeni glasnik.

Poper, Karl (2002/1963), Pretpotavke i pobijanja, Sremski Karlovci i Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, preveo Dragan Lakićević.

Poper, Karl (1993/1971), Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, Beograd, Beogradski izdavački i grafički zavod, preveo Branimir Gligorić.

Prokopijević, Miroslav, red. (2002), Dve godine reformi u Srbiji: propuštena prilika, Beograd, Centar za slobodno tržište.

Prokopijević, Miroslav, (2009), Ekonomska kriza u svetu i njen uticaj na Srbiju, referat na savetovanju u organizaciji Naučnog društva ekonomista Srbije sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskog fakulteta u Beogradu, objavljen u: Božidar Cerović i Miladin Kovačević, red., Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza, Beograd, Ekonomski fakultet, 139-156.

Schoenfelder, Bruno (2011), Vom Spaetsocialismus zum Privatrechtsordnung. Eine Untersuchung zur Wechselwirkung von Wirtschafts und Rechtsordnung am Beispiel von Glaebigerschutz und Kredit, u štampi.

Sekulović, Marko (2009a), Tranzicija u ogledalu krize, referat na savetovanju i rad u zborniku: B. Cerović i M. Kovačević, red. op. cit. 215-223.

Sekulović, Marko (2009b), Od vašingtonskog konsenzusa ka beogradskom konsenzusu, referat na savetovanju Ekonomska politika Srbije u 2010. godini – Ka novom modelu makroekonomske stabilnosti u organizaciji Naučnog društva ekonomista Srbije sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskog fakulteta u Beogradu, objavljen u istoimenom zborniku, red. Boško Živković i Stojan Stamenković, Beograd: Ekonomski fakultet, 187-195.

Spinoza, Benedikt de /Baruch/ (2000/1677), Tractatus Theologico-Politicus, Zagreb: Demetra, bilingvalno izdanje, priredio i preveo Ozren Žunec.

Stojanović, Božo (2009; 2011), Nadnice u ekonomskoj teoriji, tomovi I i II, Beograd, Službeni glasnik.

Stojiljković, Zoran (2001), Ima li svetla na kraju tunela, Beograd, rukopis.

Trifunović, Dejan (2009), Asimetrične informacije na finansijskom tržištu – primena teorije igara sa nesavršenim informacijama, doktorska disertacija, Beograd, Ekonomski fakultet.

ODUSTAJANJE OD IDEOLOGIJE I PREUZIMANJE ODGOVORNOSTI

APSTRAKT

Neodgovoran odnos institucija društva i akademske zajednice prema reformama neophodnim prevashodno u obrazovnoj, a i u drugim sferama društvenog života, podstiče okretanje segmenata populacije, naročito među omladinom, prema neošovinizmu i međuetničkoj netoleranciji, koja ponovo narasta. Svetski trendovi otuđenja omladine od opštih društveno-ekonomskih tokova doprinose razvijanju grupnih, a ne individualnih i društvenih vrednosti, pri čemu je grupa često zasnovana na usvajanju neošoviniističkih i/ili neonacističkih simbola, slogana i akcija.

Neposredna, široka i temeljna institucionalna reforma obrazovanja i društveno-ekonomskih odnosa je neophodna za buduću društvenu koheziju.

Ključne reči: tranzicija, ekonomija, obrazovanje, nacionalizam, omladina, društvo, globalizacija, nepoštovanje.

U modi su, a možda su se na skupu pod nazivom Lavirinti tranzicije mogle i očekivati optužbe na račun odgovornih za državnu politiku zašto više ne podrže privredu. Ja sam odlučila da govorim više o društvenom životu, posebno političkom i akademskom, jer mi se čini da se tu okoštavaju neki nesporazumi i da nedostaju razmatranja političkog i društvenog života na osnovu činjenica, a ne ideoloških predrasuda i razmatranja ispravnosti ekonomskih teorija, političkih strategija i obrazovnih metoda na osnovu uspešnosti (ne zaboravimo uveravanja političara da je obrazovanje strateški cilj našeg društva koje će postati društvo znanja, kao ni profesorsku samouverenost u sopstvenu kompetenciju).

Naravno, to nije slučaj samo kod nas:

„Svaku ideologiju u najvećoj meri utemeljuje intelektualna klasa. Njeni pripadnici preuzimaju ulogu dvorana ili sveštenika i žive od mrvica što spadaju sa stola glavnih uživalaca istine koja u tom trenutku preovlađuje. Na prvi pogled se čini da su oni tek nešto više od pukih sluga ideologije. Ali uloga ovih čuvara pravovernosti od presudnog je značaja. Kao prvo, njihova dobrobit zavisi od dokazivanja da ova nova ideologija predstavlja važno otkrovenje istine koju samo oni mogu da potpomognu i odbrane. Ideologija opravdava njihovo postojanje.”²⁴

Moram da dodam da se na preseku rada sa omladinom i ekonomije za koju možemo okriviti i druge, svakako nalaze i stranke. Uočavamo, čak i na globalnom nivou, jednu novu pojavu: stranke više nemaju da nam prenesu nikakvo osećanje pripadnosti (zato ga omladina često traži u ekstremnijim grupama), kao ni stvarnu kompetenciju, a ponajmanje uverenje, njihovo oglašavanje u javnosti se od reklame za pivo razlikuje samo po tome što ne osvežava.

Za stranački život u Srbiji karakterističan je dug period pod sankcijama, pa vladavina u teškim uslovima i bez izgrađenog kompetentnog kadra. Loš kadar je „zacementiran“, rešenja su privremena, mnogo je trulih kompromisa, što slabi unutarstranačku koheziju. Svaka sličnost sa

²⁴ Džon Ralston Sol (John Ralston Saul) u: Propast globalizma i preoblikovanje sveta, Arhipelag, Beograd, 2011, prevod Igor Cvijanović i Alen Bešić (str. 350).

političkim opredeljenjima izbrisana je iz stranačkih života, direktno pred kamerama se sumanuto kalkuliše bez ikakvog obzira prema tradicionalnim podelama poput onih koje postoje između liberala i socijaldemokrata jer stranke više liče na sportske klubove koji igraju utakmice u raznim kombinacijama nego na nosioce ideja.

Postoji period koji otvara mogućnosti kada se javni komunikacijski prostor prazni od uvreženih shvatanja prihvaćenih za neprikosnovene istine koja pripadaju odlazećim ideologijama i kada još nema jasne prevlasti novog sistema mišljenja. Tada je prilika za konstruktivne promene.

„Svima je jasno da je globalistički pristup koji je prevladavao protekle tri decenije danas zastareo. I većina nas uviđa da je došlo do promene. Ključ rešenja ove krize nije u obnavljanju starih struktura iz poslednje tri decenije, zasnovanih na starim pretpostavkama. Niti je rešenje da se iznova uspostave strukture koje su prethodile globalističkim. Pruža nam se prilika da izgradimo mnogo istančaniju vrstu blagostanja zasnovanu na uravnoteženosti društvenih, ekoloških i tržišnih potreba.“ (Sol, 2011: 374)

Volela bih da svoj doprinos ovoj diskusiji o tranziciji (rečeno sad već dotrajanim rečnikom, pretpostavljam da to znači menjanje društveno-ekonomskog poretka prepoznatog u državi Srbiji 2012. u neki bolji) omeđim impresijama i saznanjima sa frontova na kojima sam učestvovala:

1. Prvu grupu čine državne institucije, gde sada radim.
2. Drugu grupu čine one organizacije civilnog društva (tu ubrajam i sindikate) koje imaju učešća u forumima na kojima se pojavljuju ministri i čiji predsednici i predsednice imaju funkcije članstva u nekim državnim savetima, sa kojima saradujem.
3. Treću grupu čine strane donatorske organizacije, obično veoma vezane za politiku zemlje iz koje potiču, sa kojima sada saradujem.
4. Četvrtu grupu čine udruženja građana, sa kojima saradujem.
5. Petu čine neformalne grupe građana.
6. Šestu čine akademski krugovi, u kojima sam nekada radila.

Ima još mnogo grupacija koje bi bile zanimljive za društvenu analizu, ali se ograničavam na one sa kojima sam na ovaj ili onaj način saradivala pa mogu nešto o njima da kažem iz ličnog iskustva. Kasnije ću nešto reći o ekstremno desnim grupama i navijačima pošto im nisam pripadala, a istraživala sam ih na vrlo ograničen i posredan način, a i ne smatram ih značajnim za promenu matrice mišljenja u društvu. Razmatranje stranačkog života prepuštam drugima koji se njime i inače profesionalno bave a doprineće ovoj diskusiji.²⁵

Problem sa ideološkim mišljenjem je u tome što je ono privlačno: možete odjednom, bez ikakvog iskustva, napora i razmišljanja da stvarate cele rečenice i paragrafe o predmetima o kojima nemate nikakva stvarna saznanja i da osećate razumevanje, kao kad naučite da igrate šah pa proučavate već odigranu partiju. Ono, međutim, nije od pomoći kada nastojite da rešite neki problem i pokušaću da kažem nešto više o tome kako navedene grupe reaguju na probleme suviše se oslanjajući na ideološko mišljenje.

1) U državnim institucijama rade ljudi koji dolaze iz neke od drugih navedenih sfera, suprotno stavovima često izraženim od strane „nezavisnih“ intelektualaca (oprostićete navod, iz iskustva je o njihovoj zavisnosti od donatora raznih vrsta) jer Srbiju nisu okupirale snage koje su odnekud dovele ljude da u tim institucijama donose odluke.

²⁵ Inače, smatram da je uticaj stranaka precenjen i obično nedovoljno povezan sa ovim i drugim grupama (osim navijačkih grupa, upravljačke strukture sportskih društava i slično).

Moram da uđem u digresiju povodom „donošenja odluka“. Važna je to sintagma, stalna kako u teorijskim radovima, civilnom i konsultantskom sektoru (tačnije, sektoru koji se bavi „biznisom razvoja“) tako i u državnim dokumentima te u novinskim člancima. Da bi se ozbiljno govorilo o donošenju odluka, neophodno je da mislimo da odluke imaju posledice²⁶ i da te posledice nisu jednostavni proizvodi tih odluka²⁷, već zavise od niza faktora kako u sferi donošenja odluka tako i u realnosti van nje.

Odluka je nešto što, psihološki gledano, ima motivaciju (željenu posrednu posledicu) i intenciju (željenu neposrednu posledicu), proces argumentacije i moć sprovođenja.

Uzmimo da je moje mesto direktorke Uprave za rodnu ravnopravnost u Ministarstvu rada i socijalne politike mesto donositeljke odluka. Recimo da odlučim da se pojavim na konferenciji o tranziciji na Fakultetu političkih nauka. Motivacija je da budem viđena kao osoba koja se konsultuje sa stručnjacim sa univerziteta i iz prakse pre produbljenog razmišljanja o ekonomskom osnaživanju žena (Vlada Republike Srbije je već donela odluku da ću se ja time, između ostalog, baviti). To mi je motivacija, onda imam intenciju da sa poštovanjem saslušam kolege i upotrebim njihove savete. Ali pošto konferencija dugo traje, a ja na samom njenom kraju posle slušanja mnogo profesora i profesorki ekonomije, politikologije, sociologije i drugih oblasti, uviđam da mi nisu dali ni jedan jedini upotrebljiv savet, pa čak ni uvid. Pokušavam potom da shvatim zašto je to tako.

Možda je jedan od uzroka neinventivnosti beogradskog profesorskog sloja kad je u pitanju tranzicija to što je jedna od sistemskih reformi koja nije dala visoke rezultate svakako reforma obrazovanja. Možda je to činjenica da je još jedna važna sistemska reforma koja zapravo nije nikako ni sprovedena upravo reforma državne uprave. To je verovatno zato što među građanskim grupama poput partija, udruženja, nevladinih organizacija, konsultantskih kuća, klubova privrednika i slično, državna administracija nije ni shvaćena kao mesto donošenja odluka, već kao mesto: a) sprovođenja odluka; b) privida brige grupa stvarne moći za ona društvena pitanja koja moraju biti javno formulisana na državnom nivou, ali nisu stvarni prioriteti.

Takođe, o državnoj administraciji predsednik države i ministri često govore kao o otuđenom telu na koje nemaju (bar ne dovoljan) uticaj pa je ona neki nepredviđen kamen spoticanja za sprovođenje njihovih mudrih ideja kao sneg u februaru ili vrućina u julu.

2) Ne znam zašto se veliki broj organizacija iz ove grupe koja javno daje savete uzdržava od konkretnijeg angažmana koji bi istinski tranziciono delovao i doprinomio reformama iako imaju poluge delovanja.

3) Ako je istina da strane organizacije, na primer, MMF i UNDP, imaju velikog uticaja kroz kontrolu donatorskih sredstava, da li je samo krivica zemlje domaćina što se ta sredstva nekako samo vrte ukруг čeprkajući stalno po istim problemima na isti, dokazano nedelotvoran način? Ukoliko uviđamo da se to događa i u drugim zemljama, možda je vreme za opsežniju kritiku načina njihovog rada?

4) Ovde se postavlja pitanje zašto se podrazumeva da građanske grupe koje po pravilu ne odgovaraju nikome (po sadašnjem zakonu može ih osnovati troje ljudi i mogu konkurisati za projekte i imati pri tome brojne povlastice) tvrde da predstavljaju velike grupe ljudi, dok državni aparat po sveopštem mišljenju ne predstavlja nikoga?

²⁶ Na primer, moja prošlogodnja odluka povodom nove godine da držim dijete nije imala posledice, kao ni odluka pisaca grafitu da ne daju Kosovo

²⁷ Kao što odluka da u frustraciji jer vam ne ide sa donošenjem odluka srušite čašu sa stola ima za direktnu i jednostavnu posledicu da se ta čaša razbije.

5) Veoma jaki muški, ženski i mešoviti klubovi koji, za razliku od nekih formalnih grupa, imaju definisane interese (neopterećeni formom, jasna je njihova motivacija za postojanje).

6) Akademska zajednica u širem i užem smislu zahteva posebnu analizu, ali jasno je da ta grupa presudno utiče na sve ostale i time ostvaruje uticaj mnogo veći nego što se to čini na prvi pogled. Stiče se utisak da je profesorski kadar sačinjen o ljudi neverovatnog talenta da svoj važan profesorski posao obavljaju sa lakoćom i minimalnim utroškom vremena jer je to jedini posao bez sukoba interesa i veliki broj poznatih ljudi ga obavlja uz brojne druge obaveze. Ta nepodnošljiva lakoća nas vara da oni samo nešto malo komentarišu, dok često, na svojim drugim funkcijama, donose odluke koje utiču na sve ostale grupe uticaja.

Kako ove grupe utiču na tranziciju?

Ako je tranzicija zaista temeljna promena sistema vrednosti, društveno-ekonomskih odnosa, državnog uređenja i preovlađujuće slike sveta, onda:

1. Prva grupa ima veoma mali uticaj, radi na zahtev drugih grupa i s otporom prema promenama koja je inercija velikih sistema usporava bilo kakve promene, ali ne može ni svojim sastavom ni ulogom da ih oblikuje;
2. Druga grupa ima veoma veliki uticaj na makroekonomske prilike i ograničavajuće dejstvo na druge promene, ali ne unosi istinske novine u sliku sveta, društvene odnose i vrednosti;
3. Organizacije iz treće grupe prenose iz većih sistema konkurentne modele društveno-ekonomskih odnosa;
4. Organizacije iz četvrte grupe amortizuju društveno-ekonomske procese uvodeći novu klasu „profesionalno angažovanog aktiviste“ koja uvodi neformalno obrazovanje (treening iz rodne ravnopravnosti i multikulturalizma) u ravan ekspertskeg mišljenja i menja društvenu pokretljivost unutar građanske klase i medijski može da bude vrlo aktivna (veselnici) ili u potpunosti ilegalni (profiteri);
5. Njihov uticaj je interesni i, kao takav, iako veliki u konkretnim slučajevima, nema koherentnost koja pripada teorijskom mišljenju;
6. Ova grupa pati od ideologije kao jedne vrste intelektualne lenjosti i licemerja kao načina učešća u društvu. Brojne su ideološke predrasude od kojih pate naši intelektualni i akademski krugovi: a) makroekonomske liberalne gluposti; b) devetnaestovekovni nacionalni programi; c) rasistička nacionalna karakterologija; d) rigidni zastareli modeli ideoloških društava. Ova grupa ima mnogo veći uticaj nego što joj na prvi pogled pripada; ne zaboravimo da grupe nisu međusobno isključive, da mnogi ministri predaju na fakultetima i da su neki profesori bili ministri i savetnici ministara tako da pripadaju grupi 1; da svi profesori pripadaju i raznim organizacijama iz grupa 2, 3, 4 i 5, da se veoma mnogo pojavljuju (mnogo više nego na zapadu i istoku, severu i jugu, ali oko proseka za centar, srednju Evropu i Balkan) u medijima, da obrazuju generacije stručnjaka koje se regrutuju u sve ostale grupe, kao i stranke i medije, da utiču na donosiocima odluka kroz njihovu decu i decu njihovih rođaka koji kod njih rade diplomatske i doktorate. Ne možemo reći da akademska zajednica (univerziteti), za razliku od Akademije u užem smislu (SANU), nije prošla kroz reforme, ali da li su te reforme bile tranzicione ili kozmetičke? Da nisu bile, kao reforme u državnoj upravi, deo zaposlenja za „razvojni biznis“, prilika da se neke sumnjive *ad hominem* odluke donesu i plate povećaju i honorari omogućće ili su bile istinski transformativne? Da li su imale za cilj da, bez obzira na stanje i potrebe u društvu Republike Srbije, promene obrasce, sistem, sadržaj i posledice obrazovnog procesa ili su bile žrtva nedovoljne pažnje jakih donosioca odluka, namernog kočenja malih donosioca odluka i ideološkog slepila u svojim redovima?²⁸

Naravno, problemi tranzicije su globalni problemi. Velika izolacija kroz koju su prvo nasilno, a zatim po navici i lenjosti prošli svi ovi sistemi čini da se ne vidi dovoljno našu povezanost sa globalnim problemima, ali, nažalost, ni sa mogućim rešenjima ponuđenim na globalnom tržištu ideja.

„Možemo videti, u debatama o globalizaciji, kako se problemi kolektivne akcije koje je država nekad rešavala na nacionalnom nivou ponovo pojavljuju u međunarodnom kontekstu, gde nema vladavine prava. To pokazuje koliko su naše organizacione moći ograničene kada ne možemo da se pozovemo na moć države.“²⁹

Dodala bih da je problem i u tome što ova prividna regulacija u sferi obećane budućnosti posle tranzicije omogućava grupi 3 i 5 (donatorske organizacije i neformalne grupe građanstva koje imaju uticaj), a posredno 2 i 4 (naše uticajne građanske organizacije i one manje) da blefiraju: pozivaju se na pravila koja nisu napisana i za njih ne važe, podložna su promenama i kreativnom tumačenju, a sve to zamagljuje potrebu za stvarnim pravilima i ozbiljnim institucijama (državnim i akademskim) da ih artikulišu i sprovede.

Razlog zbog koga govorim o neophodnosti promena u visokom obrazovanju da bi se desile promene u političkom životu Srbije je u tome što sam se ranije bavila temom nacionalizma, a pre nekoliko godina, u pripremi za jedan skup u SANU, napravila sam malo istraživanje interneta s ciljem da se upoznam sa ekstremno desničarskim organizacijama u Srbiji i zabrinula me je njihova prisutnost u institucijama visokog obrazovanja. U međuvremenu, jače se manifestovala svetska socio-ekonomska kriza, pa i opasnost od ponovne pojave ekstremnog nacionalizma u velikom zahvatu, naročito među mladom populacijom.

„Veoma je važno da univerzitet zadrži i reprodukuje tu tradiciju u momentu kada pritisci iz svih pravaca nastoje da ga pretvore u konformistički poslužavnik za svaku prolaznu i loše postavljenu političku inicijativu. Evropski univerzitet mora se, koliko god može, suprotstavljati moći, uključujući državnu, ekonomsku i medijsku, moći ideologije i religije, u ime istine i pravde. On mora ostati mesto bezuslovnog otpora dogmatizmu, moralizmu i konformizmu. Da se razumemo, to je gotovo neostvariv zadatak koji je Kant postavio sebi početkom modernog doba. Sama mogućnost univerziteta zasnovana je na ovom nemogućem distanciranju od vlasti i moći.“³⁰

Da, teško je doleteti počastima, čudnim položajima u vlasti koja idu uz profesorsko zvanje i lepim honorarima stranih donatora, ali bez doslednosti nema ni trajnog učešća u formiranju duha epohe kroz uticaj na mlade, a zar to nije nešto više?

U Srbiji smo se jedno vreme pomalo odmorili od svakodnevne brige je li nacionalizam u porastu i truje li mlade, a time i sve tokove društva. Odmoru je kraj, krajnje je vreme da se ponovo veoma ozbiljno zabrinemo.

Termin šovinizam dolazi od imitiranja govora iz sedamdesetih kada je on deo svoje privlačnosti crpao iz utiska da je jedini autentični otpor komunizmu, kao što i sada nacionalizam može da deluje kao jedini autentični otpor hiperglobalizmu. Zato imam potrebu da evociram taj pomalo zaboravljeni termin. Ovde shvatam njegovu upotrebu kao podsećanje na naše specifičnosti u nacionalizmu i na nedvosmisleno negativan i preteran vid nacionalizma. Inače, smatram da svaki nacionalizam kolapsira u šovinizam jer bez otklona od drugog i negativnog shvatanja istog ne može biti ni nacionalnog ponosa.

²⁸ Nije ni bitno kojoj se ideologiji priklanja neko u obrazovnom sistemu, bitno je da ne može slobodno da razmotri činjenice bez okova predviđenog modela. Jesam li zaboravila da spomenem zaljubljenost koja vlada našim medijima i ostalim javnim prostorom, školama, crkvama, sednicama vlade, itd. u našu posebnost i u dobru i u zlu?

²⁹ Džozef Hit i Endrju Poter (Joseph Heath i Andrew Potter): Prodaja pobunjenika: zašto kultura ne može da se zakoči, prevod Natalija Mićunović, Hedone, Beograd, 2011, str. 324.

³⁰ Kostas Duzinas (Costas Douzinas): Ljudska prava i imperija, Službeni glasnik, Beograd, 2009. str. 18.

„Predlažem sledeću definiciju nacionalizma: nacionalizam je skup uverenja o ekskluzivnim, ako ne imanentno superiornim, onda barem 'posebnim' ili 'simpatičnim' atributima ljudi iste nacionalnosti, u kombinaciji sa stavom distanciranja na granici neprijateljstva prema drugim nacionalnostima, osećanjem ponosa zbog pripadnosti nacionalnosti i delanju da se doprinese interesima te nacije.“³¹

Jedna od novina u izražavanju uverenja su i internet adrese koje omogućavaju njenu neograničenu slobodu, anonimnost posetiocima i veliku raširenost. To je u odnosu na internet adrese izbegličkih grupa izučavala Ljiljana Gavrilović i zapazila je stvaranje zajednice koja nije sasvim stvarna, kao što možda i pristaje „nebeskom narodu“:

„Tako je počeo proces (za koji se može pretpostaviti da će se u narednom periodu ubrzano odvijati) formiranja novih, virtuelnih manjinskih zajednica koje će nastojati da očuvaju elemente svoje kulture ne samo eventualnom getoizacijom u novom okruženju nego i stalnim kontaktom sa pripadnicima istog kulturnog modela.“³²

Potražila sam na internetu, upotrebljavajući ključne reči: „patriotizam“, „srpstvo“ i „srbstvo“, internet adrese i najveći utisak na mene je ostavila stranica „Srpskog Obraza“ (a postoji i ruski), koje upućuju na mnoge naše i strane veze, kao i na ispravan i neispravan život. Osim opisa ispravnog života, imamo i opis akcija „Svaki Srbin je Radovan“ i „Razbijanje gej parade“, kao i hvalisanje uvećanjem članstva koje se meri u hiljadama. Ikonografija je zastrašujuća, ona možda najbolje pokazuje veze sa pravim nacističkim uzorima: dominiraju crni, simetrični krstovi, paradoksalno, ne pravoslavni, ali tako se valjda ustanovljava veza sa svetskim organizacijama.

Vidimo veliki spisak internet veza koje preporučuju crkva i vojska, Ruski obraz, Glas desnice, Udruženje pravoslavnih medicinara „Vitez“, čiji je glavni cilj zabrana abortusa; kod veze: heroji, podrška nalazimo, pored srpskih haških optuženika, i adresu podrške Gotovini koja je označena šarmantnom žutom tračicom (oznaka čekanja nekoga iz rata kod Amerikanaca) savijenom poput one za borbu protiv side ili raka dojke, pa malo naherenom, to je valjda pokušaj legitimacije ove adrese kao još jedne adrese podrške koja treba da izazove simpatije, kod Obraza vidimo zdravu srpsku ruku koja guši crnu ruku (EU, Soros fondacije, UČK i domaćih izdajnika) koja se zloslutno pruža prema srpskim bebama. Sigurno ste, makar u ratnim filmovima, videli takve crne jevrejske ruke koje se pružaju ka arijevske deci. Adresa Dveri srbske otvorena je kao glasilo studenata srbistike na Filološkom fakultetu: obratimo pažnju na pesnicu, tri prsta, ljubav prema bogu i srpstvu i ikonu, obaveznu ćirilicu (kampanja: budi Srbin, piši ćirilicom). Mora im se priznati izvesna nezavisnost od zapadnih simbola.

U našem društvu je zaglušujuća tišina i/ili zbrka u odnosu insitucija autoriteta prema netolerantnom diskursu, a postoji opšta ozbiljna kriza relevancije obrazovanja koja se još lakše prima u raspadajućem obrazovnom sistemu.

Uz nedostatak jasne orijentacije političkih faktora i utemeljenosti opredeljenja levo/desno, javlja se kvaziretradicionalizacija, pri čemu se tradicija ne uzima ozbiljno, uopšte ne izučava ni podučava, a zloupotrebljava se za promovisanje ispraznih grupa kroz nasilne akcije i uvredljive tekstove.

Nema sumnje da su slabost vrednosti i ozbiljnog shvatanja međunarodne, nacionalne ili makar i lokalne zajednice, brzina i neartikulisanost globalizacije i dezorijentisanost marginalaca i/ili mladih ključno doprineli strašnom porastu, umrežavanju i dominaciji neonacizma. Naravno,

³¹ Natalija Mićunović u: „Pretpostavke nacionalizma“, dvojezično izdanje „Specter of Nation“/ „Utvara nacije“, Beogradski krug 3–4 1996/ 1–2 1997, Beograd.

³² Ljiljana Gavrilović, „Krasno lice za svet“ u: Položaj i identitet srpske manjine u jugoistočnoj i centralnoj Evropi, SANU, Beograd 2005, str. 436.

to nije jedini put kojim marginalizovana mlada populacija može da krene, možemo videti i artikulisanije ideje i solidarnije pokrete među levo orijentisanim antiglobalistima. Ali, naš deo sveta nema tu sreću da može da odahne i na pozitivan način promisli i iskoristi svoju tradiciju. Umesto toga, postoji dominacija političkih i ideoloških razmatranja u većem delu savremene društvene teorije, naročito u kontekstu Balkana. Sa značajnim političkim promenama u ovoj regiji, rasla je i relevantnost ideologije. Najžešće debate između nacionalista i globalista utrlje su put i raspravi između socijaldemokrata i liberala. Veze sa politikom i lobiranje raznih vrsta dovele su do toga da nemamo uvid u realnu situaciju i do sličnog nedostatka teorijskog razumevanja među velikim delom vrlo uticajnih filozofa, sociologa, političkih naučnika i drugih društvenih teoretičara u Jugoistočnoj Evropi, kao i među onima koji pišu o tome. Preimućstvo ideologije nad teorijom ima opasne posledice na samu društvenu strukturu: stvaranje spoljnih i unutrašnjih stereotipova, zanemarivanje pogleda na skoriju prošlost i porast provincijalizma u popularnoj kulturi, između ostalog.

Pripadnici neonacističkih, neošoviniističkih grupa, skinhedsa, onih koji „rasteruju perverzne“ i ostalih grupa i grupica razlikuju se od pripadnika pravih kolektiva u osnovi po negativnom određenju udruživanja. Ako je, po jednoj ciničnoj definiciji, „porodica skup ljudi koji se mrze jer moraju da žive zajedno“, onda je politički i društveno nekorektna grupa „skup ljudi koji su zajedno jer moraju da mrze“. Uz sva uveravanja predstavnika KKK, Obraza i sl. da oni mogu da predstavljaju porodicu mladim ljudima koji im se pridružuju, to nije istina, jer nema one povezanosti zasnovane na ljubavi i afirmativnoj validaciji (bez nužnog suprotstavljanja neprijatelju) osnovnom za porodicu.

Možemo da iskoristimo tu nepotpunost u stvaranju zajednice koje ekstremisti mogu da izgrade i da pokušamo pozitivno da upotrebimo posebnosti.

„Redefinisanje pojmova ‘matice’ i ‘matične države’ omogućuje konstruisanje strategije koja bi se odnosila na realne ljude u realnim životnim situacijama umesto na apstraktne političke kategorije, čime bi moglo realno da se pomogne pripadnicima manjina da uspostave/održavaju svoj etnički/kulturni identitet u meri i na način kako oni to žele.“³³

Ograničavanje zajednice na određene verske i nacionalne pripadnosti i pripadnosti „normalnim“ delovima populacije negativno utiče na društvenu integraciju i izgradnju šire zajednice koja deli osnovne vrednosti i interese.

Tema poštovanja vraća nas onim drugim, mlađim i glupljim nacionalistima. Osnovni kod ulične bande uključuje „poštovanje“. Ono je vredno borbe u okruženju koje inače pruža tako malo. Nama je ono uskraćeno. Ne samo intelektualcima već i nekima od beslovesnih mladih ljudi koji nemaju mnogo izbora pa se pridružuju nekoj vrsti ulične bande koja je ozbiljnije shvaćena - „patriotima“, da bi dobili poštovanje, lažnu porodicu i lažnu budućnost.

U Srbiji 2012. godine u toku je tranzicija iz postkonfliktnog društva nepotpune privatizacije u predevropsko društvo skoro potpune privatizacije. Istovremeno, na globalnom planu je u punom razvoju ozbiljna društveno-ekonomska kriza na koju se još ne nazire ni intelektualan ni praktičan odgovor. Šta bismo mogli da preporučimo važnim institucijama koje su pomenute na osnovu sopstvenog skromnog iskustva?

³³ Ljiljana Gavrilović, apstrakt teksta „Matica: između mita i stvarnosti“ na str. 24. Programa i knjige rezimea skupa SANU Položaj nacionalnih manjina u Srbiji održanog 24-26. novembra 2005.

PREPORUKE

Neophodno je artikulisanje novog koncepta humanog razvoja, nešto što se mora uraditi u sinergiji sa okruženjem i globalnim trendovima, i na osnovu toga, formulisanje strategije razvoja Srbije, uz široko učešće zainteresovanih struka, generacija, interesnih grupa, centara odlučivanja. Preduslov konstruktivnom i informisanom dijalogu je dubinska reforma obrazovanja, naročito visokog, potrebno je da ljudi na mestima odlučivanja i/ili podučavanja promovišu solidarnost, najviše solidarnost.

LITERATURA

Duzinas, Kostas (2009), Ljudska prava i imperija, Službeni glasnik, Beograd.

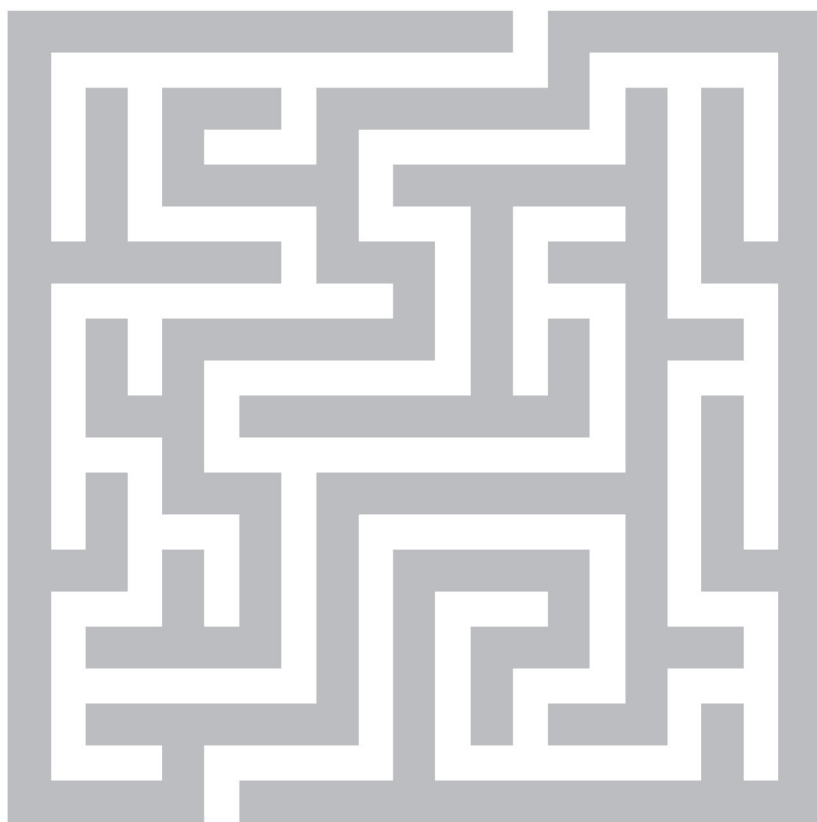
Gavrilović, Ljiljana (2005), Krasno lice za svet, u Položaj i identitet srpske manjine u jugoistočnoj i centralnoj Evropi, SANU, Beograd.

Gavrilović, Ljiljana (2005), apstrakt teksta Matica: između mita i stvarnosti, str. 24. Programa i knjige rezimea skupa SANU Položaj nacionalnih manjina u Srbiji održanog 24-26.11.2005.

Hit, Džozef i Poter, Endru (2011), Prodaja pobunjenika; zašto kultura ne može da se zakoči, prevod Natalija Mićunović, Hedone, Beograd.

Mićunović, Natalija, u: Pretpostavke nacionalizma, u dvojezičnom izdanju Specter of Nation/ Utvara nacije, Beogradskog kruga 3–4 1996/1–2 1997, Beograd.

Sol, Džon Ralston (2011) Propast globalizma i preoblikovanje sveta, Arhipelag, Beograd.

LAVIRINTRANZICIJE

EKONOMIJA U RALJAMA
TRANZICIJE I KRIZE

SRPSKA PARADIGMA – NEDOVRŠENE REFORME I KLJUČNE DISPROPORCIJE

APSTRAKT

U radu se identifikuju nedostaci dosadašnjih reformskih poduhvata i ključne disproporcije bez čijeg otklanjanja u Srbiji nije moguće obezbediti ekonomsku ekspanziju i socijalnu ravnotežu.

Ključne reči: disproporcija, proizvodnja, potrošnja, štednja, investicije, razvoj.

UVOD

Nažalost, Srbija je danas, posmatrano po ključnim segmentima, nedovršena država, sa brojnim otvorenim pitanjima teritorijalne organizacije, političkog modela i ekonomskog mehanizma kojim se može finansirati održivi razvoj i uspostaviti novi vrednosni sistem u društvu.

Već šest decenija u Srbiji su otvorena ključna politička, socijalna i ekonomska pitanja. Ubrzo posle komunističke revolucije, to jest, radikalne zamene sistema, Srbija je izlagana stratejskim turbulencijama koje su potrošile ogromnu energiju, često predstavljale socijalni eksperiment in vivo, a nisu rezultirale adekvatnim obrascem stabilnosti i razvoja. Od 1945. do 1990. godine Srbija pokušava da definiše status unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), ali je posle svake institucionalne reforme sve dalje od toga da ga reši. Isto se ponavlja i u narednom periodu, 1990–2012, nakon raspada SFRJ i Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Nažalost, još nisu pronađeni obrasci koji bi omogućili njenu teritorijalnu celovitost, političku stabilnost i ekonomsku efikasnost. Tokom čitavog rečenog razdoblja, „reforma“ je verovatno najčešće pominjana reč. Stoga je logično postaviti pitanje da li su te reforme koje se pola veka zagovaraju stvarno nameravane ili iznuđene; da li su oktroisane i tehničke ili suštinske; je li reč o stvarnoj promeni sistema ili personalnoj zameni režima. Svaka reforma mora da pronađe balans između pravednosti i efikasnosti, pri čemu je država ključni civilizacijski instrument napretka. Nažalost, kod nas je učinjen stratejski promašaj jer je država kod nas instrument preraspodele (staleške, regionalne, međugeneracijske) umesto da bude baza za stvaranje novog bogatstva nacije.

Umesto da razvoj bude društveni prioritet, stalno smo suočeni sa „sistemskim deficitom“ koji se pokriva neprekidnom preraspodelom. Tako se razaraju, a ne konsoliduju temelji društva kao celine.

Retke su zemlje poput Srbije koje sa najviših nivoa zagovaraju dugoročne strategije razvoja i formiraju mnoštvo institucija za njihovu implementaciju, a vode dijametralno suprotnu politiku favorizujući kratkoročne interese.

KLJUČNE DISPROPORCIJE

Dugogodišnje odlaganje istinskih i celovitih reformi vodilo je kumuliranju mnogobrojnih **DISPROPORCIJA**, među kojima ističemo sledeće:

Prvo, bazična disproporcija između ukupne proizvodnje i rastuće potrošnje je ugaoni kamen komunističke revolucije. Tokom oficijelnog socijalizma (1945–1990), opštu podršku dobilo je zalaganje za društvo koje neprekidno traži pravo na potrošnju potpuno zapostavljajući zdrav

razum. Naime, da to pravo bez povećanja proizvodnje stvara brojne distorzije i potkopava razvojnu bazu društva. Pristup po kome je postojeće bogatstvo trebalo drugačije raspodeliti naišao je na konsenzus. Socijalna revolucija je uhvatila duboke korene i stvorila društvo preraspodele koje i danas ima širok krug pristalica. Danas preraspodelu traže svi, samo svako misli da će se o nju okoristiti: bogati traže da ne vrate kredite kojima su stvorili ličnu i poslovnu imovinu, a radnici plate bez obzira na to što su bez posla. U periodu 1945–1960. kopirana je standardna komunistička matrica primenjivana od 1945. do 1950. godine: nacionalizacija, konfiskacija, agrarna reforma, industrijalizacija. Stabilnost je građena na entuzijazmu, represiji i nerealnim očekivanjima da će društvo jednakih biti brzo uspostavljeno. Raskid sa Sovjetskim Savezom je otvorio pitanje finansiranja razvoja i održavanje i minimalnog nivoa potrošnje. Vođena je politika koja bi se mogla nazvati „nešto između“ a da nikad nije obnarodovana ogromna civilna i vojna pomoć Zapada, kojom je direktno i indirektno finansirana potrošnja bez pokrića države koja je izabrala „treći put“. Ta opsesija da smo izuzetni „Istok na Zapadu – Zapad na Istoku“ i danas zavodljivo zvuči našim političarima, mada se stanje iz korena promenilo.

Prva kriza kao posledica nesrazmere između proizvodnje i potrošnje nastupila je već 1960. godine usled toga što je smanjena spoljna pomoć, a to se desilo zbog detanta između SAD i SSSR i smanjenja političkog interesa za Jugoslaviju. Prvi put je oficijelno upotrebljen izraz „privredna reforma“ da bi se sistem suštinski menjao, a to je i danas najčešći politički termin. Sistem zasnovan na redistribuciji sve više je širio „sistemski deficit“ koji se ispoljavao kao nezaposlenost, odsustvo investicija i hipertrofija tekuće potrošnje. Zbirni pokazatelj strategijskih promašaja je rastuća nezaposlenost u zemlji koja nema prirodne potencijale i kojoj je stanovništvo jedini razvojni resurs. Umesto da mladi i obrazovani ljudi postanu razvojni faktor, postali su višak. Umesto robe, već 50 godina izvozimo stanovništvo, i to ono sa najvećim stručnim i radnim sposobnostima. Umesto privredne reforme koja se verbalno zagovara, režim je liberalizovao mogućnost dobijanja pasoša i odlazak na „privremeni rad“ u inostranstvo koji ne prestaje do danas. Jugoslovenski „meki komunizam“ toliko hvaljen u svetu i kod nas stvorio je lošu naviku da se i danas zanosimo socijalnom alhemijom umesto da sprovodimo ključne hitne duboke promene. Od tada pa do danas razlika između onoga što se ovde stvara i što se ovde troši finansira se velikim delom radničkim doznakama iz inostranstva. Dalja eskalacija potrošnje, privremeno sanirana emigracijom, već 1971. godine se dramatično javlja jer prvi kontingent emigranata počinje u inostranstvu da troši više nego što šalje u zemlju. Politički sukobi među republikama eskaliraju, svi se osećaju pokradenima i država počinje da uzima spoljne kredite za finansiranje deficita. Zaduživanje kulminira 1980. godine kada je pređen prag spoljne zaduženosti, a u uslovima praktične spoljne insolventnosti, politički odnosi se dodatno komplikuju. Počinje inflatorno finansiranje uz redukovanje potrošnje (benzin, kafa, bonovi i dr.). Predugo bi trajalo nabiranje svih „dugoročnih“ programa stabilizacije, razvoja, antiinflatornih programa posle kojih smo upadali u sve dublje privredne i društvene krize. Desetogodišnji period je protekao, ali reforme nisu sprovedene. U nemogućnosti da promeni sistem i društvo, SFRJ se raspada u građanskom ratu. Svi govore o pravima i potrošnji, a niko ne razmišlja o proizvodnji i obavezama.

U periodu 1990–2000. Srbija verbalno napušta socijalizam, ali vrednosna, politička, socijalna i ekonomska paradigma ostaju netaknute. Sistemski deficit se pokriva enormnom inflacijom, rušenjem bankarskog sistema i trošenjem devizne štednje građana te prodajom porodičnog dobra (Telekom i dr.). Establišment nesposoban da izvrši korenite unutrašnje reforme ulazi u konflikt sa Zapadom i urušava se 2000. godine u građanskim nemirima.

U periodu 2000–2012. godine sistem se deklarativno menja, ali praktično opstaje stari ekonomski model. Disproporcija između ukupne proizvodnje i neprekidnog rasta potrošnje

stvara sve dublji jaz koji se pokriva donacijama, doznakama, privatizacionim prihodima, novim zaduživanjem države, javnih i privatnih preduzeća, stanovništva i visokom stopom inflacije. Establišment je konačno priznao da je model zasnovan na rastu potrošnje pogrešan i neodrživ na duži rok. Dramatično deluje saznanje da industrijska proizvodnja iz 2011. godine iznosi oko 50% industrijske proizvodnje iz 1990. godine. Za zemlju naše veličine, položaja i raspoloživih resursa porazno je saznanje da industrija u bruto društvenom proizvodu učestvuje manje od petine. Budžet predložen za 2012. godinu, i pored diktata MMF-a, planira deficit i visoka inflaciona očekivanja bez radikalnih strukturnih promena i na prihodnoj i na rashodnoj strani. Sistemski deficit (disbalans između ostvarene proizvodnje i rastuće potrošnje) ključni je društveni problem Srbije. Dugogodišnja pogrešna razvojna filozofija ne nalazi nove izvore za pokriće deficita. Reforme koje slede biće iznuđene, a na političarima je da stvore konsenzus kako bi ih društvo kao celina podržalo jer jedino u tom slučaju imamo šanse za uspeh. Dužničko društvo je postalo planetarni problem. Nova paradigma u osnovi je jednostavna: može se trošiti samo stvoreno bogatstvo, a sve preraspodele imaju teritorijalne i generacijske limite. Kraha je neizbežan kada izlaz novca iz sistema zbog otplate dugova više ne bude moguće pokrivati zaduživanjem, doznakama i reprogramom.

Drugo, disproporcija između domaće akumulacije i nivoa neophodnih investicija vodi odlaganju ulaganja, a kada je to nemoguće, novom zaduživanju pod sve nepovoljnijim uslovima. Socijalizam je etabliran kao društvo potrošnje, raspodele i preraspodele. U periodu 1960–2000. isprobani su razni teorijski i praktični modeli da bi se obezbedila akumulacija za neophodan nivo privrednih investicija unošenjem brojnih ograničenja u raspodelu nacionalnog dohotka. Od državnih akumulacionih fondova, preko kamata na poslovne fondove preduzeća, programirane akumulacije te samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora o raspodeli dohotka uvek se radilo o nedostatku motiva za akumulaciju i njenom nametanju spolja državnim i političkim odlukama. Invalidnost u formiranju akumulacije je strateška slabost samoupravnog preduzeća i ekonomskog sistema zasnovanog na njemu. Devedesete godine predstavljaju finale tog destruktivnog procesa i rezultirale su urušavanjem BDP, industrijske proizvodnje, životnog standarda i enormnom hiperinflacijom.

Kriza formiranja akumulacije, ranije pripisivana strateškim slabostima koncepta društvene svojine, nastavlja se i posle privatizacije privrede, što pokazuje da nesklonost društva da štedi (akumulira), pored sistemskog, ima i endemski karakter. Ključni preokret u društvu nastupiće kada štednja bude ugaoni kamen javne i privatne vrline, kada se eliminišu inflatorno obezvređivanje štednje i borba za dužnički dobitak. Emisija euro obveznica u 2011. godini i pokrivanje projektovanog deficita daljim zaduživanjem može se očekivati s velikom izvesnošću. To govori da se trend dezinvestiranja nastavlja, tj. prodaja imovine ili rast zaduženja radi finansiranja tekuće potrošnje.

Nedostatak akumulacije u privatnim preduzećima, oslonac na strane i domaće kredite, težnja da se dobiti privatizuju, a gubici socijalizuju te da se krediti obezvrede ili učine mekim pokazuje da je matrica novih preduzetnika jednaka matrici socijalističkih direktora. Primarna emisija, inflacija i obezvređenje štednje su obrazac koji mnogi i dalje imaju nameru da primene. Otuda i pritisak na obavezne rezerve, apresijacija kursa i želja da se preraspodelom, a ne kreacijom sačuva stepen dostignutog bogatstva. Naširoko se govori o investicijama, a niko ne želi da štedi, čime se otvara fundamentalna neravnoteža vidljiva kroz javni i privatni dug u odnosu na BDP te enormno učešće potrošnje u BDP.

Treće, disproporcija između uvoza i izvoza je trajna karakteristika privrede Srbije iz svih perioda razvoja. U razdoblju od 1960. do 2000. struktura izvoza i njegova regionalna usmerenost pokazuju nedostatak strateških promena ponašanja. Uvoz tehnologije sa Zapada i prodaja

potrošnih dobara neadekvatnog kvaliteta socijalističkim i nesvrstanim zemljama doživeo je krah jer su se promenile navike i struktura tih tržišta. Bez obzira na izvoz u SSSR i druge zemlje, stepen pokrivenosti uvoza izvozom je trajni problem. U periodu 2000–2012. disproporcija između uvoza i izvoza stvara neodrživ jaz koji se pokriva novim zaduživanjem, pritiskom da se održi devizni kurs, što dalje onemogućava razvoj domaće proizvodnje, a nedostatak priliva novog kapitala ozbiljno povećava javni i ukupan dug prema inostranstvu, vrši pritisak na kreditni rejting, dramatičuje stanje deviznih rezervi i ugrožava spoljnu likvidnost zemlje.

Mala država kakva je Srbija može prosperirati ako se eksportno orijentiše, ako u BDP prevlada učešće industrije, zbog čega je potrebna nova industrijska politika i politika kursa.

Četvrto, disproporcija između aktivnog i izdržavanog stanovništva traje tokom celog posleratnog razvoja, s tim što je ovaj problem zaoštren polovinom šezdesetih godina kada je počelo masovno penzionisanje u vojsci, policiji, javnim službama i kada se proširila lepeza različitih beneficija, disproporcija između aktivnog i izdržavanog stanovništva se neprekidno pogoršava i pored toga što stanovništvo nema prirast već se smanjuje (od 30.000 do 45.000 godišnje). Kod nas se urušava biološki potencijal jer se izdržavano stanovništvo ne povećava zbog visokog nataliteta (rasta populacije do 18 godina), već rasta kontingenta izdržavanog stanovništva u najboljem radnom periodu (od 18 do 50 godina).

Peto, disproporcija zaposlenih i nezaposlenih postala je ozbiljan problem polovinom šezdesetih kada je srušen tabu da socijalizam obezbeđuje punu zaposlenost i ustavno „pravo na rad“. Prvi talas nezaposlenosti uslovio je masovan odlazak u inostranstvo, prevashodno u Nemačku, koja je tada bila u izrazitoj ekspanziji. Ovaj problem je rešavan i fiktivnim „obaveznim zapošljavanjem“ kako u industriji, tako i u administraciji. Disproporcija zaposlenih i nezaposlenih kako agregatno tako i strukturno, uz stopu stvarne nezaposlenosti od oko 20% i odliv školovanih u inostranstvo te nezadovoljavajuću kvalifikacionu strukturu na tržištu rada, otvara pitanje ko će raditi ako ikada počnu investicije u realni sektor (industriju).

Strategijski promašaj u školstvu, orijentacija na „virtuelna“ zanimanja, besmisleno štampanje i prodaja diploma kao novi rastući biznis imaće po društvo pogubnije posledice od drugih promašaja u privrednoj politici. Katastrofalni promašaji u privatizaciji i narasla tajkunizacija društva mogu se korigovati mnogo lakše nego iskoreniti ambrozija koja je zatrovala naš obrazovni sistem. Lakše je poništiti prevarne privatizacije nego poništiti hiljade fiktivno stečenih diploma ili promeniti degenerisani vrednosni sistem društva. Društvo u kome su učitelji na vrhu rang-liste poniženih teško može da očekuje preporod. Stanje u kome se penzionisani učitelji sa punim radnim stažom hrane iz kontejnera, a estradni umetnici koji nisu nikad plaćali porez (a poseduju ogromnu imovinu) nagrađuju nacionalnim penzijama ukazuje na društvo koje je uveliko potrošilo svoju budućnost.

Šesto, disproporcija između zaposlenih u administraciji i proizvodnom sektoru te sistem nagrađivanja sugerišu najkreativnijem delu populacije da se usmeri na traženje posla van industrije. Višedecenijsko zvanično zaklinjanje u smanjivanje administracije rezultiralo je njenim neprekidnim povećanjem. Mi stvaramo birokratsku državu koju ne može da opsluži armija činovnika. Svaka privredna ili socijalna situacija regulisana je bezbrojnim propisima, ali u praksi ništa nije jednostavno. Posle svake reforme sudstva, procesi su sve duži, posle svakog uređenja dužničko-poverilačkih odnosa, međusobna dugovanja su sve veća. Besmisleno je donositi na hiljade zakona sa desetinama hiljada članova kad je u praksi nemoguće razrešiti elementarni privredni odnos: da dužnik u roku mora da plati svoj dug. Ako je isplativije kršiti zakon nego ga poštovati, tirade o pravnoj državi su besmislene. Ako je dužnik nagrađen a poverilac kažnjen, nalazimo se na ishodištu antiekonomije koja je kod nas uhvatila duboke

korene. Donošenje zakona koji kreiraju „tražnju za birokratijom“ svojevrsni je srpski *contradictio in adjecto*. Pomenimo samo Zakon o ličnim kartama (skraćivanje njihovog važenja sa deset na pet godina) koji je praktično udvostručio birokratski posao, legalizaciju koju armija činovnika ne može da sprovede, popunjavanje evropskih upitnika i drugo, uz neprekidni rast ugovora o delu sa svakim novim budžetom.

Sedmo, disproporcija između razmenskog i nerazmenskog sektora kumulirala se dugi niz godina uprkos deklarativnom socijalističkom opredeljenju prema industriji i višekratnom zabranom neprivrednih investicija. Uprkos zabranama, neprivredne investicije su rasle, a udeo administrativnih radnika u industriji je postao enorman. Raspodela i široka lepeza drugih prava favorizovala je „bele kragne“ tako da nije ni čudno što taj trend do danas nije promenjen. To je omladini jasno pokazalo da treba da izbegava industrijske škole i da se opredeljuje za neproizvodna zanimanja.

Disproporcija između zaposlenih u nerazmenskom (banke, trgovina, usluge) i razmenskom sektoru (industrija i poljoprivreda) dodatno odvlači najtalentovanije studente prirodnih nauka (fizika, matematika, tehnika) u nerazmenski sektor koji ne doprinosi ekspanziji proizvodnje i izvoza, već prodaji tuđeg novca i tuđe robe na domaćem tržištu.

Osmo, disproporcija između broja zaposlenih (naročito u razmenskom sektoru) i broja penzionera u uslovima nepostojanja kapitala penzionih fondova zahteva stalne intervencije iz budžeta u penzioni sistem, što dovodi do njegove neodrživosti i čitavog niza drugih stečenih prava.

Neadekvatna strategija industrijalizacije i povećanje nezaposlenosti potpuno su pogrešno rešavani masovnim penzionisanjem i širenjem mogućnosti za odlazak u prevmenu penziju. Prosečan uplaćeni radni staž iznosi oko 20 godina, penzioni fondovi su devastirani inflacijom i nemaju imovinu tako da pri odnosu jednog ili dva zaposlena na jednog penzionera sistem doprinosa za penzije postaje nedovoljan i zahteva neprekidne intervencije iz budžeta. Penzioni sistem je u strategijskoj disproporciji i otvara ključne probleme međugeneracijske preraspodele nacionalnog dohotka. U situaciji kada je prosečna starost u Srbiji u svetskom vrhu, kada najproduktivniji deo nacije odlazi u emigraciju i kada broj umrlih prevazilazi broj novorođenih, cela nacija se nalazi pred dramatičnim odlukama da se ovi trendovi preokrenu.

Nedostatak volje i snage da se ide u korak sa svetom potvrđuje i odlaganje produženja radnog staža i starosne granice za odlazak u penziju. Istovremeno, restrukturiranje privatizovanih i javnih preduzeća rezultira masovnim odlaskom u prevmenu penziju ili na biroa rada, čime se postojeće disproporcije uvećavaju.

Deveto, disproporcija između razvijenih i nerazvijenih regiona se povećava uprkos tome što se već 60 godina intenzivno vodi politika ravnornog regionalnog razvoja i radi toga troše ogromna budžetska sredstva. Nikada se nije ozbiljno istražilo zašto se u praksi država ponaša suprotno svojim proklamacijama. Decenijama je ulagano na Kosovo i Metohiju da bismo doživeli fijasno. Svedoci smo da se i sada ogromna sredstva troše na regionalni razvoj, a rezultati su suprotni željenima. Očigledno je da teorijska platforma za rešenje tih pitanja nije adekvatna. U datim okolnostima problemi regionalnog razvoja se politički odražavaju i od ekonomskog postaju državno i teritorijalno pitanje. Međusobno okrivljivanje za eksploataciju i nerazvijenost razorili su bivšu Jugoslaviju, posle koje su bogati (eksploatatori) postali još bogatiji, a siromašni (eksploatisani) još siromašniji. Istovremeno, protura se teza da će se razvoj ubrzati formiranjem regionalne vlasti (parlamenta, vlade, birokratije). Preporučujem da se prouče iskustva kantonalnog sistema u Bosni i Hercegovini, koji je do „perfekcije“ doveo „južnoslovenski regionalizam“ i njegov „blagotvorni“ uticaj na razvoj, uz „nemerljiv doprinos“ kantonalnih ministarstava.

Deseto, disproporcija između prebogatih i presiromašnih drastičnija je u Srbiji nego u ostatku Evrope, uključujući i susedne zemlje, u kojima goruće pitanje nije toliko veličina bogatstva (mada je ono zamašno i stečeno uz korišćenje defekata ili pak namere sistema), već dubina siromaštva koje može trajno destabilizovati održivi razvoj. U takvim okolnostima pritisak na preraspodelu već postojeće imovine može u drugi plan da potisne stvaranje uslova za izlazak iz siromaštva stvaranjem novog bogatstva. Bez pretpostavki da mehanizam stvaranja novog „bogatstva naroda“ zameni više puta primenjeni obrazac preraspodele već postojećeg bogatstva, neće se postići socijalna stabilnost bez koje nema ekonomskog prosperiteta. Korigovanje sistema poreza i stimulisanje produktivnog ulaganja uslov je promene imovinskog portfolija pojedinca, preduzeća i države kao baze za racionalan ekonomski i prihvatljiv socijalnopolitički sistem.

ZAKLJUČAK

Srpsko društvo mora ozbiljno da se pozabavi neprekidnim kumuliranjem navedenih disproporcija, da ih radikalno zaustavi i preokrene. Nesumnjivo je da koren preokreta i temelj održivog razvoja mora biti promena ekonomskog modela i mera tekuće ekonomske politike. Srbija kao mala zemlja može popraviti svoje mesto u svetskoj privredi samo povećanjem proizvodnje, smanjivanjem tekuće potrošnje i usmeravanjem tako formiranog viška u kapitalne investicije. Takav pristup otvara put prema pozitivnom trgovinskom bilansu i stvaranju osnove za postepeno smanjivanje spoljnog duga. Kreiranje nove strukture društvenog bruto-proizvoda (rast proizvodnje i izvoza) i novi principi njegove raspodele (favorizovanje štednje i investicija nasuprot tekućoj potrošnji) stvoriće osnovu za promenu odnosa aktivnog i izdržavanog stanovništva, novu socijalnu konfiguraciju i preokret prema ravnomernijoj regionalnoj razvijenosti. U novim prilikama verovatno se može očekivati promena demografskih trendova ili pak radikalnije useljavanje radno aktivnog stanovništva umesto iseljavanja. Nastavljanje dosadašnjih trendova gde svi kvalitativni parametri razvoja beleže pad, a smanjivanje populacije prati visoka nezaposlenost mladih i školovanih ljudi i njihovo iseljavanje nesumnjivo je znak dubokih poremećaja i alarm za hitno preduzimanje mera za krupne promene. Novi obrazac privrednog razvoja zahteva novi vrednosni koncept društva kao celine, čime se stiču pretpostavke za racionalan ekonomski model i jeftinu i funkcionalnu državu.

Stoga predlažem establišmentu da poput vernika koji neprekidno čitaju deset Božjih zapovesti obrate posebnu pažnju na deset navedenih ključnih disproporcija i da s njihovim otklanjanjem počnu odmah, a ne za deset godina. Rok za to je prošao juče, danas je već možda kasno, ali će zasigurno, ukoliko se počne sutra, njihovo otkanjanje biti višestruko skuplje.

IZVOZNI RAST U SRBIJI

Privredne reforme za koje se prvih godina 21. veka zalagao Zoran Đinđić uspostavile su ranije narušene odnose Srbije sa inostranstvom i stvorile su osnovu za privredni rast. U vreme njegove vlade, Srbija je ponovo primljena u Ujedinjene nacije, u Međunarodni monetarni fond, Svetsku banku i Evropsku investicionu banku, dobila je ponovo pristup međunarodnim kreditima i počela da prima stranu pomoć. Na jednoj donatorskoj konferenciji odobrene su joj donacije i investicioni krediti u iznosu od 1,3 milijarde dolara. Pariski klub otpisao je Srbiji 66% privatnih spoljnih dugova, a ostatak je reprogramiran na 22 godine. Restriktivnom finansijskom i monetarnom politikom inflacija je do 2003. smanjena na 8,9 %, suštinska reforma poreskog sistema obezbedila je državi redovne prihode i omogućila čak i budžetski suficit. Strane direktne investicije došle su u zemlju. Godine 2008. u Srbiji je registrovano 800 stranih preduzeća.³⁵ Rezultat je bio sledeći: od 2000. do 2008. godine Srbija je imala privredu čiji je rast bio među najvećima u Evropi. Sve je to izgledalo kao uspešan početak. Sa današnje tačke gledišta, jasno je da su sa osnovama za rast postavljeni i temelji za deficite tog rasta: radilo se o rastu bez industrije, bez izvoza i bez zapošljavanja. Nastavljena je *deindustrijalizacija* Srbije; između 2000. i 2006. godine opao je udeo razmenljivih dobara³⁶ u društvenom proizvodu sa 42 na 24 %.³⁷ Posledica toga bio je kontinuirano visok deficit trgovinskog bilansa koji je pratio rast i koji se morao pokriti novcem srpskih migranata na radu u inostranstvu, stranim investicijama i stranim kreditima. Zajedno sa industrijom, opadala je i stopa zaposlenosti: danas je u Srbiji 1,7 miliona ljudi formalno zaposleno, tj. 23%. Rast je, ukratko, bio praćen preuranjenom terciarizacijom privrede i bio je baziran na snažnom uvozu i privatnoj potrošnji srednjih slojeva po gradovima (odnosno, u glavnom gradu), potrošnji finansiranoj u najvećoj meri kreditima u stranoj valuti.

Naravno da bi te deficite srpskog privrednog rasta bilo pogrešno staviti na teret Zoranu Đinđiću i njegovim saradnicima pošto je privredni rast u svim državama zapadnog Balkana bio isti, bez industrije, izvoza i zapošljavanja. To je bilo moguće jer je međunarodnu ekonomiju obeležila masovna raspoloživost povoljnih kredita – ekonomija koja je 2007. zapala u globalnu finansijsku krizu. Visoke stope rasta na zapadnom Balkan bile su (kao i u Grčkoj) druga strana medalje te ogromne evropske trgovinske neravnoteže, koja je kontinent podelila na sever sa suficitom (pre svega, Nemačka, ali i Austrija, Skandinavija i Holandija) i na jug koji se bori sa deficitom. Kako su trgovinski suficiti automatski i krediti koje države sa suficitima daju državama sa deficitima, spoljnotrgovinska neravnoteža automatski se odražava na finansijske odnose država dužnika i država poverilaca. Globalna finansijska i ekonomska kriza, koja je na zapadni Balkan stigla sa zakašnjenjem – 2008. godine – uz neravnotežu je donela i kraj rasta povoljnih kredita kojima su prethodno finansirani trgovinski deficiti Srbije i kojih odjednom više nije bilo na raspolaganju. Shema rasta zasnovana na privatnoj potrošnji finansiranoj iz kredita sa velikim udelom uvoza postala je nefunkcionalna.

Izvozna slabost Srbije (i ostalih država na Balkanu) nije, međutim, bila samo posledica dešavanja u međunarodnoj ekonomiji između 2000. i 2007. godine, već i sociološko-strukturnog elementa karakterističnog za sve zemlje nekadašnjeg Istočnog bloka: velika sklonost potrošačkog srednjeg sloja prema uvozu, uz istovremeni nedostatak domaćih socijalnih aktera koji bi uticali na jaču

³⁴ Mihael Erke je direktor kancelarije Fondacije Fridrih Ebert u Beogradu.

³⁵ Iako obim stranih direktnih investicija po glavi stanovnika ne prelazi jednu četvrtinu obima u centralnoj Evropi.

³⁶ Ona dobra koja se izvoze ili koja mogu da konkurišu uvezenoj robi.

³⁷ S. Mihael Erke, Ed. Export-led Growth, Beograd 2011.

izvozu orijentaciju. U centralnoj Evropi, pre svega, u Mađarskoj i Slovačkoj, praznina između velikog uvoza i slabog izvoza bila je popunjena stranim investitorima koji su pokrenuli do tada skoro nepoznatu reindustrijalizaciju i koji su lokalne privrede na tehnološki relativno visokom nivou uključili u evropske i globalne lance dobavljača. U Srbiji i na čitavom zapadnom Balkanu ta spolja indukovana reindustrijalizacija je izostala uprkos svim stranim investicijama.

VELIKA UVOZNA ORIJENTACIJA: EVROPEIZACIJA POTROŠAČKOG STANDARDA

U svim nekadašnjim socijalističkim državama velikoj uveznoj orijentaciji uzrok je privatna potrošnja, pri čemu preovlađujuća potrošnja sledi uzor zapadne Evrope. Kako je je to Janoš Kornai konstatovao za socijalizam, da to uređenje predstavlja preuranjenu državu blagostanja (*premature welfare state*), čija ponuda socijalne sigurnosti i javnih usluga nije imala pokriće u rezultatima privrede, tako je i u nekadašnjim socijalističkim državama nakon preokreta prerano stvoreno potrošačko društvo (*premature consumer society*) u kome postoji neravnoteža preovlađujućih potrošačkih standarda i rezultata privrede. U socijalizmu je, zbog izolacije od Zapadne Evrope, potrošački standard mogao da bude u ravnoteži, iako osetljivoj, sa proizvodnim kapacitetima, u ravnoteži u kojoj su potrošači morali da se zadovolje lošijim verzijama zapadnih proizvoda – trabantom umesto BMV-om. Nestankom granice između sistema, nestala je i ta prinudna ravnoteža: roba koja u nekadašnjim socijalističkim državama nije mogla da bude proizvedena uopšte ili barem ne u željenom kvalitetu, mora i može da se uveze, što je često finansirano kreditima u evrima ili švajcarskim francima.

U centralnoj Evropi preuranjeno potrošačko društvo ojačano je članstvom u Evropskoj uniji (EU). EU predstavlja, kako se uvek naglašava, zajednicu vrednosti, ali te vrednosti ne čine samo manje ili više prihvaćene prosvetiteljske tradicije, već se one manifestuju i u džipovima i najmodernijim kompjuterskim monitorima. Članstvo u Uniji, drugim rečima, opravdava zahtev srednjih slojeva društva da dobije zapadnoevropski potrošački standard nezavisno od privrednih kapaciteta sopstvene zemlje. To se ne odnosi samo na nove države članice EU već i na srednje slojeve zapadnog Balkana, čije države nisu još članice EU. I oni smatraju da su deo evropske zajednice potreba, barem kada se radi o privatnom potrošačkom standardu. S jedne strane, to članstvo već im je odobreno, a s druge strane, šaroliki svet zapadnoevropskog potrošačkog društva na Balkanu je prisutan baš koliko i u centralnoj Evropi: u reklamama, medijima, kroz paletu proizvoda zapadnih firmi od Benetona do Audija. Evropeizaciji potrošnje ne odgovara, za razliku od centralne Evrope, delimična evropeizacija proizvodnje niti uključenje u evropske lance dobavljača i marketing, koji bi mogli da omogućе finansiranje odgovarajuće međunarodne potrošačke sheme.

U Srbiji i u ostalim državama zapadnog Balkana još dva faktora utiču na visoku uveznu orijentaciju. Prvo, veliki deo nekadašnjeg jugoslovenskog stanovništva živi i radi u Zapadnoj Evropi – delimično već generacijama. Ti radni migranti, od kojih su mnogi preuzeli državljanstvo države u kojoj rade, nisu prekinuli kontakte sa sunarodnicima iz domovine, naprotiv: znatan deo prihoda šalju u nju. Taj novac često je višestruko veći od direktnih stranih investicija i znatno je doprineo finansiranju trgovinskih deficita u prošlosti. Nekadašnji gastarbajteri ne donose, međutim, samo novac u svoju staru otadžbinu već sa novcem već decenijama „uvoze“ i svoj potrošački stil koji odgovara standardu njihove nove domovine. Oni svojim porodicama i sunarodnicima pokazuju koja zapadnoevropska roba odgovara kojem društvenom statusu i direktno i indirektno ih pozivaju da se ugledaju na njih.³⁸

³⁸ Vidi András Inotai, *The European Union and Southeastern Europe. Troubled Waters Ahead?* (Evropska unija i Jugoistočna evropa. Nemirne vode pred nama?), Brüssel 2007.

Novac koji dolazi od nekadašnjih gashtarbajtera ne jača samo efekat demonstracije potrošačkog stila koji kreće iz zapadne Evrope, već generalno povećava sklonost ka potrošnji na račun investicija, proizvodnje i izvoza. Njihov novac je relevantna privredna veličina, ali je rascepan na mnogo malih i mikro suma i skoro da ga je nemoguće ukрупniti kako bi mogao biti uložen u proizvodnju robe kojom se može trgovati na međunarodnom tržištu. Taj novac je pretežno pomoć užoj i široj porodici i odlazi u privatnu potrošnju. Delimično se njime finansira izgradnja stambene kuće, koja treba da bude prva ili druga kuća koja će se koristiti kada se ode u penziju, što znači da oni finansiraju i lokalni građevinski sektor koji takođe ne proizvodi robu za trgovanje na međunarodnom tržištu. Ukoliko se uopšte može tvrditi da taj novac finansira investicije, onda su to male usluge poput kioska koji nude hranu ili malih radionica koje ne mogu da povećaju izvozne kapacitete države. Tome treba dodati da se, kao posledica slanja tog novca u domovinu, ekonomski status asocira sa aktivnostima u inostranstvu, što upravo kvalifikovane mlade ljude motiviše da im teže, čime se investiciona ili radna aktivnost u sopstvenoj državi indirektno diskvalifikuje.

Drugi faktor koji potiče sklonosti ka potrošnji u Srbiji je struktura privredne elite. Njome dominiraju takozvani tajkuni, preduzetnici koji su se obogatili u prvim fazama privatizacije za vreme vladavine Slobodana Miloševića ili Franje Tuđmana i koji su, u poređenju sa ekonomskom snagom svojih država, uspeli da izgrade ogromna bogatstva. Kao nagradu za političku podršku, od vlastodržaca su dobili privredne privilegije kao što su prava na monopol i uvozne licence. Tajkuni su profitirali od ratova i zbog ratova i embarga bili su isključeni iz međunarodne tržišne utakmice, a nisu za nju ni bili zainteresovani jer su njihove pozicije u okviru monopola na malim tržištima njihovih država bile sigurnije i unosnije od riskantnog učešća na međunarodnom tržištu. Nakon pada Slobodana Miloševića i smrti Franje Tuđmana, uspeli su da se dogovore s njihovim naslednicima na vlasti i izgradili su privredne strukture – iznad svega imperije trgovanja na veliko i na malo koje profitiraju najviše od uvoza potrošačke robe. Najmoćniji privredni interesi Srbije povezani su stoga sa sektorom uvoza. Oni su zainteresovani za što veću vrednost nacionalne valute, naravno, na štetu konkurentnosti izvoza. Pojednostavljeno bi se moglo reći da u Srbiji u privredi dominira koalicija srednjeg sloja društva u (glavnom) gradu, čiji je veći deo zaposlen u javnom sektoru, i od tajkuna, pri čemu ovi drugi zadovoljavaju evropeizovane potrošačke potrebe onih prvih. Potencijalni protagonisti izvozne privrede, industrijski preduzetnici i industrijski radnici marginalizovani su u odnosu na preovlađujuću uvoznu koaliciju.

NEMA PROTAGONISTA IZVOZA

Veliki uvoz Srbije prisiljava na izgradnju uporedivo velikih izvoznih kapaciteta pošto su veliki trgovinski deficiti na duge staze neizdrživi. Postavlja se, međutim, pitanje koja grupa privrednih aktera i preduzetnika treba to da ostvari. Tajkuni per definitionem ne dolaze u obzir kao protagonisti aktivne izvozne strategije. Njihove privredne imperije koncentrišu se na proizvodnju robe i usluga koje nisu konkurentne na međunarodnom tržištu, dakle, na trgovinu na veliko i na malo, na segmente finansijskog sistema koji nije eksponiran na međunarodnom tržištu, na građevinski sektor, oblast nekretnina i osiguranja. Naravno da je moguće da pristupanje država zapadnog Balkana Evropskoj uniji promeni privredno okruženje do te mere da čak i tajkuni budu primorani da promene strategiju. Kada potencijalno tržište nekog preduzeća u Srbiji više ne bude obuhvatalo milione, već 450 miliona kupaca, možda će to biti podsticaj da se uzme u obzir ulazak u utakmicu na tako velikom tržištu. Osim toga, veća konkurencija na unutrašnjem tržištu slomila bi monopolski položaj tajkuna i prisilila ih da jačaju svoju konkurentnost. Ali moguće je takođe da tajkuni prodaju svoje imperije stranim investitorima i da se srednjoročno povuku iz aktivnog privrednog života. U tom slučaju, oni bi prestali da blokiraju izvozni rast, ali bi i dalje ostalo otvoreno pitanje koja bi alternativna grupa trebalo srpsku privredu da preorijentiše prema izvozu.

Tu grupu aktera teorijski bi mogla da predstavljaju mala i srednja preduzeća udružena u klastera koja bi u intenzivnoj međusobnoj interakciji s kupcima, dobavljačima i institucionalnim okruženjem popunila niše na međunarodnim tržištima. To bi bila modernizacija po južnonemačkom, austrijskom ili severnoitalijanskom uzoru. Za tako nešto, međutim, slabe su polazne osnove. Ne postoji zanatsko-industrijska tradicija kojoj bi se malo preduzetništvo te vrste moglo okrenuti. Takođe nije jasno ostavlja li globalizacija slobodan prostor za preduzetničke strategije iz 19. veka, iz prelaska sa zanatske na industrijsku privredu.

Alternativa tome bila bi strateška povezanost države sa izabranim velikim preduzećima (koja bi možda država mogla i da osnuje) i koja bi težila izvozu po uzoru na istočnoazijski, japanski ili korejski model. U istočnoj Aziji privredni rast vođen izvozom (*export-led growth*) bio je rezultat razvojne strategije države koja je imala za cilj da izbegne specijaliziranje na proizvodnju sirovina i jednostavne industrijske robe, a time i zamku dugoročno gledano sve lošijih uslova poslovanja (*terms of trade*). U okviru te strategije, na svetskom tržištu identifikovane su industrije značajne za budućnost i nacionalna velika preduzeća subvencijama i drugim merama državne pomoći dovedena su u stanje da mogu da učestvuju na globalnom tržištu sa odgovarajućom robom. Ta strategija je bila neobična pošto je država odlučila da uradi ono što po neoliberalnom pristupu tržištu treba da ostane isključivo u njegovim rukama, naime, da izabere proizvode i preduzeća i da im, uprkos logici tržišta, pruži preferencijalni tretman. Bila je to uspešna strategija: dok je Svetska banka Japanu šezdesetih godina preporučivala da se specijalizuje za proizvodnju tekstila, japanski industrijski političari i velika preduzeća koja su podržali imali su viziju i uvideli su da je na pomolu elektronska industrija. Tu strategiju, međutim, skoro da više nije moguće ponoviti. S jedne strane, privredni rast na bazi izvoza azijskog tipa uspešan pedesetih i šezdesetih godina 20. veka podrazumeva zaštitu koja u odmakloj globalizaciji 21. veka više ne postoji. Prema evropskim propisima, državni izbor branši i preduzeća ne samo da se smatra neadekvatnim sa stanovišta tržišta te stoga i neefikasnim već je *de facto* zabranjen. Osim toga, akteri azijskog modela rasta – država sposobna za vođenje privredne strategije i nacionalna velika preduzeća koja su u stanju da sarađuju s državom i imaju potencijal za razvoj konkurentnosti na međunarodnom tržištu – u Srbiji i ostalim državama zapadnog Balkana ne postoje.

Danas zamislivi nosioci izvoznog rasta nisu ni mala ni velika preduzeća ni država već transnacionalna preduzeća koja lokalne proizvodne kapacitete po centralnoevropskom modelu mogu da uključe u međunarodne lance distribucije kojima dominiraju. To znači da država raspolaže samo još sa dva instrumenta koja može da upotrebi u cilju rasta izvoza: s jedne strane, ona mora da učini sve što je potrebno kako bi potencijalnim međunarodnim investitorima ponudila najpovoljnije moguće uslove investiranja, dakle, niske zarade, poreze i davanja, povoljnu infrastrukturu i pravnu sigurnost, generalno povoljnu klimu za preduzeća i investicije u obrazovanje radne snage. U nekoj vrsti nadmetanja između potencijalnih lokacija, država može da pokuša da privuče strane investitore, ali ona nema uticaj na to šta će se pod kojim uslovima i sa kakvim dugoročnim privrednim efektima proizvoditi i stavljati na tržište. Preduzeća odlučuju o tome da li će proizvoditi za izvoz ili će biti zadovoljna manje riskantnim aktivnostima na malom unutrašnjem tržištu. Državi tako preostaje samo drugi instrument: što niža vrednost nacionalne valute. Za to, međutim, Srbija mora da se izbori ne samo uprkos interesa tajkuna već i uprkos uvoznjoj orijentaciji nacionalne privrede koju pokreću gradski srednji slojevi stanovništva. Država bi na taj način od skoro svih snaga u društvu načinila neprijatelje: od ekonomske elite, zaposlenih (čije bi zarade i socijalna davanja morali da budu niži nego drugde) i od srednjeg sloja stanovništva koji bi mogao manje da uvozi i da putuje nego pre uvođenja izvozno orijentisanog privrednog rasta.

REORGANIZACIJA UNUTRAŠNJE EVROPSKE INDUSTRIJSKE PODELE RADA – ILI BUSINESS AS USUAL?

Obim stranih direktnih investicija u Srbiji i u zemljama zapadnog Balkana po glavi stanovnika iznosi otprilike trećinu onih u centralnoj Evropi. Najveći broj investicija finansiran je preko preuzimanja preduzeća iz nekadašnjeg državnog, odnosno „društvenog“ vlasništva, što znači, privatizacijom. Privatizacije, međutim, nisu kao u centralnoj Evropi otvorile vrata grinfield investicijama; novi proizvodni kapaciteti, uz malobrojne izuzetke, nisu otvoreni, već su kao posledica privatizacije znatno smanjeni kapaciteti i broj radnih mesta. Cilj privatizacije u mnogim slučajevima nije bilo održanje ili proširenje proizvodnih kapaciteta, već kratkoročno povećanje državnih prihoda. Ali, pre svega, veoma je mali broj izvoznih projekata koje nose strane investicije; većina stranih investicija finansirala je proizvodnju robe i usluga kojima nije moguće trgovati, dakle: telekomunikacije, tržište nekretnina, medije ili finansijski sistem. Očigledno je potencijalna konkurentnost privreda na zapadnom Balkanu procenjena kao suviše mala da bi opravdala rizik izvozno orijentisanih investicija.

Ta povučenost međunarodnih investitora na prvi pogled ima smisla: kada je devedesetih godina veliki talas investicija zahvatio centralnu Evropu, na prostoru bivše Jugoslavije su se vodili ratovi, a nakon ratova, konflikti nisu prestali da tinjaju. Unutrašnje uređenje tih država takođe deluje nestabilno, (male) privrede su previše politizovane, pravna sigurnost je problematična, korupcija i organizovani kriminal nisu iskorenjeni, infrastruktura je nije dovoljno izgrađena. Mnogi od ovih negativnih faktora postojali su, međutim, devedesetih godina u centralnoevropskim državama i na Balkanu pa u principu nisu sprečili strane investicije. Razlika između dva regiona u transformaciji nije bila toliko u unutrašnjoj strukturi država koliko u dimenziji investicija: direktne strane investicije koje su devedesetih godina ušle u centralnu Evropu bile su mnogo obimnije nego što se moglo očekivati s obzirom na veličinu lokalnih privreda. Dok je Kina u to vreme privlačila manje od polovine stranih investicija u odnosu na svoj društveni proizvod, taj iznos je u centralnoj Evropi iznosio dvostruko do trostruko više.³⁹ To znači da je talas investicija u centralnoj Evropi bio mnogo veći od „normalnog“. Pri tome, upravo velika izvozna orijentacija direktnih investicija pokazuje da je porast investicija povezan sa suštinskom reorganizacijom industrijske podela rada u Evropi. Centralna Evropa je za kratko vreme postala mesto gde se obavljaju samo najprostiji poslovi u okviru nemačke automobilske i elektronske industrije. Taj proces imao je višeslojan tok: na periferiju su premešteni pre svega komplikovaniji segmenti proizvodnje, koji zahtevaju manje znanja i tehnologije, dok su segmenti proizvodnje za koje je potrebno veće znanje i koji su bliži kupcu zadržani u zapadnoj Evropi. U mnogim slučajevima, kao u automobilskoj industriji, u centralnoj Evropi su stvoreni kapaciteti za finalnu proizvodnju.

Problem Srbije i ostalih privreda Balkana leži u tome što izvozno orijentisana privredna strategija, zasnovana na direktnim investicijama transnacionalnih preduzeća, ne može da se osloni na takav kontinentalni industrijski preokret. Nasuprot tome, na Balkanu do evropeizacije proizvodnje dolazi po principu business as usual: ako se smeši profit od privatizacije, on se prihvata, mala unutrašnja tržišta opslužuju se ograničenom izgradnjom kapaciteta, u izuzetnim slučajevima grade se čak i izvozni kapaciteti, kao u slučaju fabrika *U.S. Steel* i *Fiat*, ali to ostaju izolovani slučajevi koji ne utiču na stvaranje izvoznih klastera. Transformaciji balkanskih država nedostaje istorijska dimenzija preokreta u centralnoj Evropi kojeg bi bio svestan i menadžment zapadnih velikih preduzeća na koju bi industrija odgovorila podjednako „istorijskom“ međunarodnom reorganizacijom. Možda su tome doprinele svesne ili nesvesne kulturne preference: za menadžere (nemačkih) velikih preduzeća centralna (srednja) Evropa bila je samosvojan kulturni

³⁹ S. Robert A. Lipsey, Measuring the Impact of FDI in Central and Eastern Europe, NBER Working Paper 12808, Cambridge, MA, 2006.

region iako ju je 40 godina pod okupacijom držala neprijateljska sila. Balkan se, međutim, u Evropi doživljava kao nešto strano, a to je predstava koja je sa ratovima devedesetih godina pojačana i emituje jače predrasude.

Politika Evropske unije takođe je negativno uticala na percepciju potencijalnih investitora. Sastavni deo evropskih ugovora, koje su početkom devedesetih godina dobile centralnoevropske države, bile su ne samo mape puta za evropsku integraciju, već i vremenski plan. Investitori su znali da će države centralne Evrope u određenom trenutku postati članice Unije i da će poštovati njene propise. U skladu sa tim, bilo je moguće okarakterisati dugoročne rizike od investicija kao relativno niske, svakako kao niže od rizika u istočnoj Aziji. Kombinacija procene rizika s jedne strane i troškova (zarade, porezi i ostala davanja), s druge strane, zajedno sa geografskom blizinom učinila je atraktivnim dugoročne investicije u „Centralnoj Evropi. Državama zapadnog Balkana 2003. godine jeste potvrđena „evropska perspektiva“, ali one nikada nisu dobile tako jasnu potvrdu kao centralna Evropa, a i nisu dobile jasan vremenski plan. Državama je ostavljeno da se po principu regate približavaju Evropskoj uniji, pri čemu su različiti rezultati tog približavanja nagrađeni različitim terminima za učlanjenje. Ta integracija bez termina i sigurnosti učlanjenja pojačava nesigurnost potencijalnih investitora.

U trenutnim uslovima Srbija i države Balkana (osim Hrvatske) nude se kao dobre lokacije za proizvodnju, pri čemu do izražaja dolaze prednosti autsajdera, odnosno, prednosti nečlanstva u EU i nepostojanja obaveze da se poštuju određeni propisi. To se odnosi na kraj lanaca za snabdevanje na kome se plaćaju izuzetno niske zarade koje u centralnoj Evropi više nisu uobičajene. To se odnosi i na procese proizvodnje koji prilično opterećuju zdravlje i životnu sredinu, krše socijalne standarde, zaobilaze zaštitu potrošača i ne poštuju prava intelektualne svojine. Veće investicije u takve privredne oblasti veoma su rizične pošto bi odgovarajuće prednosti lokacije sa učlanjenjem u EU izgubile vrednost. Odluke o investiranju zasnovane na budućem članstvu država Balkana u EU i koje bi pretpostavile poštovanje evropskih propisa uključuju rizik da učlanjenje ipak izostane ako bi se jedna od 27 država članica Evropske unije usprotivila proširenju. S obzirom na neizvesnost u vezi s oblikom privrednog uređenja koji će se uspostaviti u narednih deset godina, za potencijalne investitore je racionalno da najpre *sačekaju* da vide šta će biti.

PERSPEKTIVE

Da li je izvozno orijentisani privredni rast moguć u državama zapadnog Balkana, iako, za razliku od centralne Evrope, ne postoji oslonac u kontinentalnim industrijskim procesima reorganizacije kao ni u jasnom političkom horizontu (sigurno članstvo u EU).

S tim u vezi treba upozoriti da industrijska reorganizacija prevazilazi državne granice i da nije izolovan događaj koji će jednom biti završen, već da ima kontinuirani tok. Direktno strane investicije u centralnoj Evropi devedesetih godina bile su samo jedan posebno visok talas u tom procesu. Dokle god su industrije pod pritiskom konkurencije, biće *primorane* da koriste međunarodne razlike u platama, porezima i ostalim troškovima i uslovima koji se nude. Primer koji pokazuje da je zaista tako jeste odluka *Fiata* da otvori proizvodnju u Srbiji a da zatvori fabriku u Italiji. Srpske plate su mnogo niže od plata u Bugarskoj i Rumuniji i u uslovima jake konkurencije na međunarodnom tržištu ta razlika može biti značajna. To se još mnogo više odnosi na dobavljače u automobilskoj industriji, koji imaju veliku proizvodnju i za koje je razlika u troškovima plata od odlučujućeg značaja za uspeh na tržištu. Industrijske aktivnosti iz centra Evrope biće premeštane na poluperiferiju i periferiju i u budućnosti iako to neće uticati na tako naglu promenu podele rada u Evropi kao za vreme rasta investicija devedesetih godina u centralnoj Evropi.

Za izvozno orijentisani privredni rast nedostaje još jedan međunarodni preduslov: dinamičan razvoj potražnje, pre svega u EU, najvećem trgovinskom partneru Srbije. U centralnoj Evropi potražnja je nastala sama od sebe u toku modernizacije proizvodnih struktura: ista preduzeća koja su izgradila proizvodne kapacitete u Mađarskoj ili u Slovačkoj potraživala su i proizvode iz tih država koje su onda koristila u svojim međunarodnim mrežama. Bez te povezanosti, izvozne šanse Srbije i država na Balkanu zavisice od opšteg razvoja potražnje kod trgovinskih partnera, dakle, pre svega u državama koje su u godinama pre krize ostvarile velike izvozne suficite. Pošto te države sa suficitima, pre svega, Nemačka, i dalje rade na ostvarenju izvoznih suficita (i time slede strategiju koja je i dovela najpre do globalne krize, a onda i do krize javnog duga zemalja evrozone), skoro da nema izgleda da dinamika njihove potražnje državama sa izvoznim deficitom pruži šansu da preumere privredni rast na izvoz. Srbija i Zapadni Balkan tako predstavljaju deo onih evropskih neuravnoteženih odnosa čiji efekti se danas najjasnije vide u Grčkoj. Srbija i privrede Zapadnog Balkana – takoreći periferija južne periferije – previše su male da bi njihova kriza privukla međunarodnu pažnju, nisu članice ni EU ni evrozone tako da njihovo finansijsko propadanje neće imati vidljiv uticaj na bogate države članice EU. Bez evropskog privrednog razvoja, koji podstiče razvoj obeju strana postojeće neravnoteže, dakle, država koje ostvaruju deficit (na jugu) i država koje ostvaruju suficit (na severu), neće se ni u Srbiji ni u ostalim državama zapadnog Balkana, a ni u Grčkoj, dogoditi čudo samookrepljenja kroz samouništenje.

LITERATURA

Ehrke, Michael (Ed.) (2011), *Export-led Growth*, Belgrade.

Inotai, András (2007), *The European Union and Southeastern Europe. Troubled Waters Ahead?* Brussels.

Lipsey, Robert A. (2006), *Measuring the Impact of FDI in Central and Eastern Europe*, NBER Working Paper 12808, Cambridge, MA.

GLOBALNA PRIVREDNA STAGNACIJA I REBALANSIRANJE EKONOMSKE MOĆI: POLOŽAJ SRBIJE

APSTRAKT

Prethodne tri i po godine obeležila je najjača ekonomska kriza u poslednjih sedam decenija. Posle snažnog pada privredne aktivnosti krajem 2008. i početkom 2009. godine, dolazi do blagog oporavka. Krajem 2011. i početkom 2012. godine, industrijalizovane zemlje su ili u recesiji ili imaju slab rast, sa izglednim blagim poboljšanjem u drugoj polovini godine.

Nakon sporog rasta razvijenih zemalja u prvoj deceniji 21. veka i krize iz 2008. godine, nastaje kriza suverenih dugova Evropske unije, pada kreditni rejting mnogih zemalja zapada, evro dospeva u krizu a kineski rast se usporava. Dodatne probleme predstavljaju: opadanje produktivnosti, stagnacija industrije, pad zaposlenosti i spor rast izvoza na zapadu tokom poslednje dekade.

Globalna kriza menja konstelaciju globalne ekonomske moći, odnosno, dolazi do rebalansiranja. Procenjuje se da bi u narednih deset godina američka dominacija, uz laganu disperziju globalne moći, mogla opstati iako je ekonomska supremacija razvijenih ekonomija znatno umanjena u odnosu na zemlje u razvoju, posebno Kinu. Kapitalistički tržišni model, sa povećanom ulogom države, za sada nastavlja da dominira.

Pozicija Srbije je nepovoljna jer njena privreda u velikoj meri zavisi od nepovoljnih tendencija u evrozoni. Analizirani su (pogoršani) makroekonomski pokazatelji od 2008. godine i date procene makroekonomskih indikatora za Srbiju i svet u narednom periodu.

Ključne reči: stagnacija, globalna ekonomija, kriza, rebalansiranje, 21. vek, Srbija.

STAGNACIJA GLOBALNE EKONOMIJE NA POČETKU 21. VEKA

Posle relativno brzog rasta tokom devedesetih godina, zapadne ekonomije ušle su u novi vek sa ozbiljnim strukturnim problemima, koji su skoro prepolovili stope rasta. Japan već dve („izgubljene“) dekade beleži prosečne stope rasta niže od 1%, što praktično ukazuje na stagnaciju. U periodu 2002–2011, godine, prosečna stopa bruto društvenog proizvoda (BDP) Sjedinjenih Američkih Država (posle korigovanja podataka „nadole“) iznosi samo 1,6%.⁴⁰ Stanje je lošije u evrozoni (rast od 1,3% u prvoj deceniji 21. veka). Istovremeno, druga ekonomija sveta i vodeća zemlja u razvoju, Kina, nastavlja snažan trend iz devedesetih i u razdoblju 2001–2010. godine beleži prosečan rast od 10%, koji je samo blago usporen 2011. godine. Indija tokom tog perioda ima nešto nižu prosečnu stopu rasta (7,2%), dok Rusija raste umerenije (5,3%).

Industrijska proizvodnja u evrozoni i SAD tokom prve decenije ovog veka kumulativno je porasla za tek nekoliko procenata. U toku 2011. godine industrija beleži umeren rast od 1,3% u evrozoni i 3,7% u SAD. Imajući u vidu i blag rast populacije u SAD i EU, jasno je da je u *per capita* izrazu, industrija praktično onde gde je bila 2000. godine. Istovremeno, u Kini je od 2000. godine industrijska proizvodnja utrostručena.⁴¹

⁴⁰ Bureau of Economic Analysis, 2012.

⁴¹ National Bureau of Statistics of China, 2012.

Zajedničko obeležje za SAD, EU i Japan, zaključno sa 2007. godinom, jeste konvergencija stopa rasta produktivnosti, i to ka sve nižim vrednostima. Npr. u SAD produktivnost rada je padala već od 2004. Tokom krize beležen je faktički nulti rast produktivnosti rada za privrede OECD (po 0,1% za 2008. i 2009) i oporavak u 2010. (rast od 2,1%). Ako se uporedi poslednja decenija 20. i prva dekada 21. veka, indikativno je znatno usporavanje prosečnih stopa rasta produktivnosti rada za zemlje Grupe sedam (G-7): sa 2,1% na 1,5% (OECD, 2012).

I usporeni rast pred krizu i opadanje ukupne zaposlenosti sa krizom u zemljama OECD pokazatelji su da se stanje u realnom sektoru pogoršava, što je doprinelo izbijanju finansijske krize. Zaposlenost opada u najvećoj ekonomiji sveta nakon 2007. godine, dok je slična situacija i u evrozoni, gde zaposlenost pada od 2008. (OECD, 2012b).

Gubljenje radnih mesta mnogo je izraženije u zapadnim zemljama, odnosno, na prostoru Angloamerike i Evrope (i zapadne i istočne). Stopa nezaposlenosti u zemljama Zapada porasla je tokom krize za 4–5 procentnih poena i drži se na nivou veoma bliskom dvocifrenom (u SAD je nezaposlenost porasla sa 4,6% /2007/ na čak 9,6% /2010/ i pala na 8,5% u decembru 2011; u evrozoni sa 6,9% /2007/ na 10% u decembru 2010. i 10,3% u novembru 2011). Nezaposlenost je od početka krize znatno manje opadala u Kini (sa 4% na nešto preko 6%) i drugim zemljama u razvoju (The Economist, 2012).

REBALANSIRANJE EKONOMSKE MOĆI: RAST GLOBALNOG ZNAČAJA MNOGOLJUDNIH ZEMALJA U RAZVOJU

Nesumnjivo se može govoriti o rebalansiranju ekonomske moći u svetu, od razvijenih zemalja ka zemljama u razvoju, koje već poseduju više od polovine globalnog BDP izraženog u kupovnoj moći. Najvažniji razlog slabljenja relativnog ekonomskog značaja razvijenih zemalja na početku 21. veka je njihova deindustrijalizacija i dramatičan industrijski rast zemalja u razvoju, pre svih, Kine. Velika ekonomska kriza koja je pogodila svet krajem prve decenije 21. veka znatno je ubrzala ovaj proces.

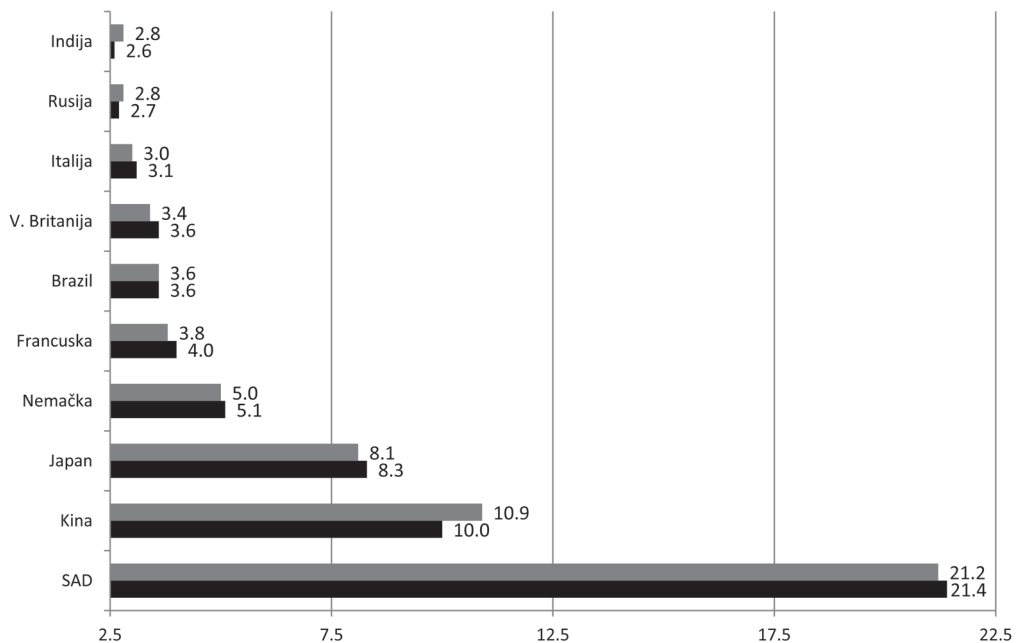
Pažnju ekonomista, ali i geopolitičara, zaokuplja pitanje kako će izgledati poredak tih džinova u ovoj deceniji budući da od ekonomije dugoročno zavisi i vojna moć. Stvari, po svemu sudeći, neće biti ovakve kakve su danas. Londonski Ekonomist ukazuje na to da bi Kina mogla prestići SAD 2018. ili 2021. godine. U prvom predviđanju polazi se od toga da će prosečni rast kineskog BDP u sledećoj deceniji biti 7,75% (SAD – 2,5%), kineska inflacija 4% (američka – 1,5%) i prosečno godišnje jačanje juana prema dolaru 3%. Prema drugom predviđanju, Kina usporava; realni rast je prosečno 5%, dok sve ostalo ostaje nepromenjeno te bi Kina prestigla SAD 2021. godine. U optimističnom scenariju za najmnogoljudniju zemlju sveta, Kinu, prosečni rast BDP u sledećoj deceniji ostaje isti (kao i jačanje juana), ali se rast SAD zadržava na trenutnom proseku (1,6%), kineska inflacija dostiže prosečno 5,5% (a američka 2%). Godina prestizanja je onda 2017! Ranije projekcije MMF-a ukazivale su na to da bi Kina mogla da sustigne SAD dvadesetih godina 21. veka (IMF, 2009).

Kriza je samo ubrzala preraspodelu ekonomske moći. Kao njen glavni uzrok neretko se navodi krah tržišta hipotekarnih kredita u SAD i dužnička kriza perifernih zemalja evrozone. Međutim, finansijska i ekonomska kriza dominantno su posledica pogoršanja stanja u realnom sektoru ekonomija razvijenih zemalja, što govori da ona neće lako proći. Treba naglasiti i to da su u krizi razvijene zemlje, dok zemlje u razvoju beleže dinamičan, samo blago usporeni rast.

Kriza je posledica i deo procesa rebalansiranja globalne privrede, odnosno, pomeranja njenog težišta sa zapada na istok. Taj proces je čitavu deceniju praktično bio odlagan monetarno-

fiskalnim stimulansima u zapadnim ekonomijama (obilno kreditiranje stanovništva, privrede i država) usled čega su se nagomilali javni dugovi i veoma mnogo povećala likvidnost, tj. količina novčane mase (npr. nastanak evrozone podstakao je nerazboritu bankarsku ekspanziju u centralnoj Evropi). Preraspodela ekonomske moći se desila kada su zemlje u razvoju i vodeće države izvoznice nafte akumulirale ogromne količine obveznica SAD (i u manjoj meri, drugih „bogatih zemalja“), što je dovelo do izraženog rasta globalnih trgovinskih neravnoteža, posebno zbog enormnog rasta uvoza SAD i izvoza Kine (nastali platnobilansni deficit SAD finansiran je prodajom hartija od vrednosti, pre svih, azijskim zemljama). U srcu neravnoteže nalazi se Amerika, sa ogromnim fiskalnim i trgovinskim deficitom, i Kina sa simetričnim suficitima te je potreban dosad nezabeležen nivo koordinacije ovih dveju zemalja da bi došlo do „mekog prizemljivanja“. „Pomeranje“ prerađivačke industrije iz SAD i Zapadne Evrope ka Aziji (prebrza deindustrijalizacija tih zemalja) godinama je nadomeštano rastom udela finansijskog sektora u BDP i, posledično, snažnim rastom kreditiranja koje je podsticalo potrošnju, odnosno, uslužne delatnosti. Svetska finansijska, a godinu dana kasnije, i ekonomska kriza ogolile su dubinu i značaj postojećih neravnoteža i ubrzale preraspodelu globalne ekonomske i geopolitičke moći.

Grafikon 1: Udeo 10 najvećih ekonomija sveta u globalnom BDP 2011. i 2012. godine

Izvor: MMF, 2012; proračuni za 2012. na osnovu projektovanih nominalnih stopa rasta.

Osnovni destabilizacioni faktor u svetskoj ekonomiji čine masivni javni i privatni dug u razvijenim ekonomijama. Domaćinstva i banke se lagano razdužuju, dok se njihove vlade suočavaju sa sve većim pritiskom da smanje fiskalne deficite i javne dugove kako bi i dalje imale pristup finansijskim tržištima. Rast plata iznad rasta produktivnosti snizio je konkurentnost mnogih ekonomija na zapadu. Razduživanje (*deleveraging*) ne može se obaviti istovremeno u svim sektorima. S obzirom na to da su veliki suficiti tekućih transakcija u Kini i Nemačkoj strukturni, domaćinstva, preduzeća i javni sektor u SAD i većem delu Evrope ne mogu da se razduže istovremeno u ovim sektorima jačajući svoje bilanse. Bez talasa investicija i smanjenja neraspoređene dobiti na zapadu, kao i bez pada suficita, pre svega u Kini, ovaj proces je praktično nemoguć (Oman, 2011). Faktori koji su doprineli visokim stopama štednje javnog

i korporativnog sektora, kao i stanovništva najmnogoljudnije zemlje sveta su, pre svega, posledica sprovedene strategije rasta Kine. Ukoliko se ta politika znatnije ne promeni, globalnu neravnotežu biće veoma teško ukloniti (Chinn, 2011: 6–7).

Preraspodela ekonomske moći je uzela i političku formu kroz Grupu dvadeset (G-20), 19 najvećih ekonomija sveta, plus EU i BRIKS, koje delimično preuzimaju ulogu G-7 kao foruma za globalno kreiranje politike. Ohrabruje to što zemlje zemalja u razvoju čiji je rast brz, budući da intenzivno koriste prednosti globalizacije, imaju snažan interes da obezbede uslove kako tranzicija ka multipolarnom sistemu ne bi bila praćena finansijskom nestabilnošću ili otežavanjem međunarodne trgovine, međunarodnih tokova kapitala i investicija.

BRIKS, trenutno verovatno glavni izazivač postojećem svetskom poretku, jeste grupa pet mnogoljudnih zemalja u razvoju (Brazil, Rusija, Indija, Kina, Južna Afrika).⁴² BRIKS preseca stare dihotomije Istok–Zapad, Sever–Jug i, na neki način, postaje novi most između bogatih i nerazvijenih. BRIKS je, pre svega, mehanizam za pritiskanje „bogatih“ (G-7) da radikalno promene uloge u globalnom upravljanju. Velike zemlje sa neproporcionalno malo moći na globalnom planu, kakve su članice BRIKS, dugo su čekale šansu i definitivno će (i kroz G-20) pokušati da uzdrmaju postojeći, šest i po decenija star monopolarni monetarni (i politički) poredak. BRIKS nema istorijsku, legalnu i geografsku koherentnost kao EU; niti se suočava sa zajedničkom bezbednosnom pretnjom kao NATO u početku. Ove zemlje konkurišu međusobno, i uz to konkurišu sa SAD i EU. Postavlja se pitanje da li svet ide famoznom G-2, telu koje bi koordinisanom politikom Kine i SAD donosilo strateške odluke. Ne treba naglašavati da za ostale velike sile nije poželjan ni kondominijum Sino-SAD (G-2) niti njihova konfrontacija (Saran, 2010: 4). Za sada, položaj SAD je mnogo povoljniji, eventualna političko-ekonomska blokada Kine (npr. zbog navodne valutne manipulacije) proizvela bi joj dramatične posledice, dok bi negativni efekti za SAD, u vidu rasta kamatnih stopa i slabljenja dolara, bili blaži.

KAKO ĆE SE KRIZA REPERKUTOVATI NA SRBIJU?

Analitičari se uglavnom slažu da ćemo se suočavati sa godinama sporog rasta. Srbija je, po najnovijim procenama, imala rast od 1,9% u 2010. godini⁴³, a u 2011. 1,5%. Kako je išlo punjenje budžeta, odnosno, koliko je izdašan PDV u toku poslednjih meseci 2011. godine (pad realnih prihoda od PDV-a iznosi 4%), ovo je vrlo optimistična procena i čini se mogućim da 2012. bude godina nultog rasta. Ni nova recesija ni znatno unapređenje realnog sektora u narednih 12 meseci nisu realistični.

Efekti krize se u Srbiju prelivaju preko zapadne Evrope (koja se sve izvesnije približava recesiji), pored ostalog, i zbog slabog rasta u SAD i usporavanja u Kini. Naravno, glavni problem je kriza evrozone. Usporavanje uvozne tražnje u Italiji, Nemačkoj, kao i u susednim zemljama (CEFTA) već usporava srpski robni izvoz. Priliv stranih investicija će skoro izvesno biti manji nego 2011. godine (blizu dve milijarde evra). Sumarno, može se očekivati da će manjak deviza dovesti do trošenja deviznih rezervi (procene MAT su da će u naredne četiri godine pad deviznih rezervi iznositi skoro 5 milijardi evra⁴⁴) i pada potrošnje, a posledično, i životnog standarda kroz obaranje uvoza.

U svakom slučaju, Srbija mora biti spremna da ublaži problem likvidnosti ako postane veći, kao i da dodatno podstakne investicije. Da li će biti moguće postići novi Bečki sporazum koji bi

⁴² Zemlje BRIKS-a čine čak 44% globalne populacije, 18% svetskog izvoza, skoro petinu globalnog priliva SDI. Ove države naprosto koriste prednosti ekonomske, kulturne i informacione globalizacije. BDP Kine je rastao prosečno 10% u periodu 1980–2010 (IMF, 2011).

⁴³ Republički zavod za statistiku, 2011.

⁴⁴ Ova procena je iznesena na Savetovanju ekonomista NDES 17.12.2011. godine u Beogradu.

garantovao da nivo plasmana u Srbiji ne bude smanjen, teško je prognozirati, ali se reprogram duga čini veoma realnim. Mogući su oštri lomovi cena primarnih proizvoda, što bi smanjilo troškove uvoza nafte i sirovina. S druge strane, pad cene izvoznih primarnih proizvoda (što projektuje *Economist Intelligence Unit*) otežao bi položaj naše metalurgije. Jasno je da bi znatniji pad cena hrane, bakra, aluminijuma i gvožđa, koji čine čak dve petine domaćeg izvoza, znatno usporio njegovu dinamiku. Dobro je to što doznake i penzije iz inostranstva ne pokazuju povezanost sa krizom (one će 2012. godine u bruto iznosu iznositi oko 3,3 milijarde evra).

Srbija čak 58%, a sa Hrvatskom koja će 2013. godine postati punopravna članica EU, blizu 62% robnog izvoza plasira u zemlje EU (nijedna teškoća u EU ne odgovara Srbiji i utiče na smanjenje uvozne tražnje). Kanal preko koga kriza u EU može da utiče na ovdašnju privredu je i finansiranje države, gde Srbija relativno dosta dobro stoji. Učešće kratkoročnih izvora u finansiranju države među najnižima je u regionu. To čini Srbiju veoma stabilnom, dakle, zemlja nije previše izložena takozvanim rizicima refinansiranja. Kriza u EU može da utiče na Srbiju i preko finansijskog sektora pošto u zemlji više od 75% bankarske aktive čine strane banke. Srpski bankarski sistem je, istina, mnogo manje izložen riziku refinansiranja kratkoročnih kreditnih linija, a dobro je i sve veće učešće dugoročnih kreditnih linija u izvorima finansiranja bankarskog sektora. Eventualno eskaliranje krize pogodilo bi domaći bankarski sistem jer bi bilo otežano i skuplje zaduživanje domaćih banaka). Može se očekivati i rast odbojnosti investitora prema tržištima u razvoju, što bi ugrozilo stabilnost dinara.

Srbija je sada blago pod uticajem krize u Grčkoj, ali ako kriza eksplodira u Italiji (što je na početku 2012. godine verovatnije nego što se činilo polovinom 2011), to može imati mnogo veći uticaj na Srbiju zbog pada izvoza u tu zemlju, znatnih investicija Italije u Srbiji, kao i zbog toga što i italijanske banke imaju znatno tržišno učešće u Srbiji.

Kriza se efektira i usporavanjem domaće industrije (desezonirani pad od maja do novembra 2011. iznosi 7%). Industrijska proizvodnja u Srbiji je u 2010. godini povećana za 2,9%, nakon pada od 12,1% u 2009. Uz rast od 1,5% u 2011. godini, industrija će još uvek za skoro 8% biti ispod nivoa u 2008. godini.

Razmena sa zemljama BRIKS čini relativno stabilan deo ukupne razmene Srbije. Udeo ovih zemalja je relativno skroman kada je u pitanju izvoz (oko 7%), dok zemlje BRIKS čine znatan deo uvoza Srbije (21 do 23%). Čini se da postoji znatan prostor za rast izvoza u Rusiju. Nedavno potpisani strateški međudržavni ugovor Srbije sa Kinom treba da omogući povećanje inače minornog izvoza u najmnogoljudniju zemlju sveta. Ekspanzija Kine na srpsko tržište nije niukoliko specifična za našu zemlju budući da Kina snažno povećava izvoz u skoro sve zemlje sveta poslednje dve decenije. Razmena sa ostale tri zemlje BRIKS je vrlo mala i teško je verovati da bi se ona, pre svega, zbog prostorne distance, ali i znatne podudarnosti ponude, mogla bitnije povećati (možda je izuzetak Indija, koja ima šansu u softverskim tehnologijama).

Jedan od načina za amortizovanje uticaja krize je zajednički nastup zemalja bivše Jugoslavije na trećim tržištima. To bi smanjilo jedinične troškove ulaska, kao i postizanje dovoljne ekonomije obima uticalo na prevazilaženje prvobitnih troškova transporta .

Kada je u pitanju uticaj krize na kurs dinara, došlo je do depresijacije srpske monete od 26,8% od oktobra 2008. godine. Slabljenje su beležile i ostale monete istočne Evrope, ali uglavnom u manjoj meri (ukrajinska valuta depresirala je čak 32,3%; poljska za 23,8%, mađarska za 22,8%, beloruska rublja je u poslednje tri godine smanjila svoju vrednost prema evru na manje od trećine; ostale valute su depresirale znatno manje od srpske).

GLOBALNE EKONOMSKE PERSPEKTIVE

MMF će izvesno opet smanjiti projekciju globalnog privrednog rasta, i to usled pogoršavanja dužničke krize u Evropi. Revidirane prognoze biće objavljene krajem januara. Inače, MMF je u septembru 2011. godine već smanjio prognozu za globalni rast u 2012. na 4%. U Autluku MMF za Aziju (IMF, 2012) navodi se da bi dalje pogoršanje situacije u evrozoni tokom 2012. imalo velike negativne repkusije na taj kontinent. Ipak, MMF smatra da će Azija, i pored toga što je pogođena usporavanjem globalne trgovine, imati kapacitet da odgovori na globalno usporavanje agresivnijom fiskalnom i monetarnom politikom.

Nešto ranije, i Svetska banka je projektovala usporavanje globalnog rasta na po 3,6% u 2012. i 2013. godini. I Ujedinjene nacije predviđaju da će se usporavanje rasta svetske privrede, koje je počelo sredinom protekle godine, nastaviti i tokom 2012. Globalni BDP trebalo bi da se ove godine uveća, prema najnovijoj prognozi eksperata UN, za 2,6%. Navodi se da je koordinirana politika za rešavanje krize u njenoj ranoj fazi, koja je pomogla da se stabilizuju finansijska tržišta i počne oporavak, počela da jenjava. Vlade većine razvijenih zemalja su se preorijentirale sa fiskalnih stimulansa na pre vremene mere stroge štednje, što je dodatno oslabilo svetsku tražnju.

Kako navodi londonski *Economist*, najnoviji statistički podaci, posebno oni o trendu globalne industrije, pokazuju da neće biti iznenadne recesije (The Economist, 2012b). Ukupan efekat bi trebalo da bude usporavanje, ali ne dramatično; globalni BDP bi mogao da poraste za 3%, istina, mnogo ispod proseka iz prošle decenije. Ekonomisti koje pomenuti list redovno anketira procenjuju da će BDP evrozona pasti za 0,5%. Kada je u pitanju Kina, agresivnija makroekonomska politika biće dovoljna da se spreči oštrije usporavanje. Ipak, rast u 2012. verovatno neće biti iznad 8%, što će otežati položaj glavnih izvoznika sirovina u Latinskoj Americi. Faktički, profesionalni prognostičari se slažu da će američki BDP porasti za 2% u 2012.

Prognoza *Economist Intelligence Unit* koja obuhvata, pored 2012, i period do 2016, lišena je uobičajenog optimizma karakterističnog za većinu projekcija (*Economist Intelligence Unit*, 2012). Naime, pokazuje se da čak i preliminarne procene američkog BDP-a kasnije budu korigovane nadole za 0,4% (barem je to prosek u poslednjoj deceniji). Naravno, ovo je dobrim delom i posledica snažnog uticaja koje projekcije uglednih institucija imaju na tržišne transaktove, odnosno berze, potrošače, investitore. *Economist Intelligence Unit* procenjuje da će globalni BDP rasti 2% u 2012. godini (da bi se ubrzavao nakon toga i 2015. dostigao 3%). Globalni BDP po kupovnoj moći će rasti (prirodno) brže: 3,2%. Interesatno je da će zemlje OECD imati rast od samo 0,7%, dok će ostale svetske ekonomije imati rast od čak 5,9%. Najveća ekonomija sveta, američka, imaće rast BDP od 1,3%, Japan – 2,2%, evrozona pad od 1,2%, dok će kineski rast biti nešto usporeniji, ali i dalje vrlo visok (8,2%). Rast BDP u Latinskoj Americi iznosiće 3,5%, u supsaharskoj Africi 4,6%, na Bliskom istoku i Severnoj Africi 4%, dok će Zajednica nezavisnih država (ZND), posle rasta od 4,2% u 2011, usporiti u 2012. na 3,2%. Zemlje u tranziciji će imati rast BDP od 2,3% u 2012, a četiri zemlje Balkana (Bugarska, Hrvatska, Rumunija i Srbija) samo 0,3% (već 2013. rast će iznositi 3%, a 2014: 4,2%). Počevši od 2013, u svim ovim regionima očekuje se lagano ubrzanje rasta BDP.

Prema *Economist Intelligence Unit*, rast obima globalne robne trgovine biće usporen sa 6,6% u 2011. na 4,2% u 2012. Potom će se svetska trgovina narednih godina ubrzati (rast od 5,9% u 2013. i 6,7% u 2016). Prosečna inflacija u svetu će ostati nepromenjena narednih godina (3,2%). Procenjuje se da će ona u SAD, posle 3,5% u 2011, pasti na 2,1% u 2012. U evrozoni inflacija će sa 2,8% 2011. opasti na 1,9% ove godine, dok će Japan beležiti ubrzanje rasta cena sa skromnih 0,3% 2011. na 0,8% 2012. Kina će posle 5,6% u 2011, beležiti pad inflacije na 3,8% 2012, a potom rast na 4,5%. Inflacija će u ZND konstatno opadati (sa 8,6% u 2011. na 6,7% u 2012. te 5,6% u 2016.

godini). Prosečna cena sirove nafte (BRENT) će sa 111 dolara po barelu, 2011. pasti na 95 dolara po barelu 2012, a potom porasti na 97,5% 2013. godine. Lagan rast biće nastavljen i narednih godina. Cene ostalih sirovina na globalnom nivou će u dolarskim iznosima posle pada u 2012. godini od 12,7% i naredne dve godine beležiti opadanje, ali znatno umerenije (-2,8%, -1,6%) da bi potom ostvarile blag oporavak (rast od 3% i 2,8%). Kamatne stope će ostati niske, dok će ECB dodatno sniziti svoju baznu kamatu (na 0,5%). Očekuje se da će dolar apresirati prema evru od 2012. do 2014. godine da bi potom počela njegova depresijacija. Japan i Kina su saopštile da će podsticati korišćenje sopstvenih valuta u bilateralnoj trgovini, koja se sada obavlja uglavnom u dolarima, što će umanjiti globalni značaj američke valute. Juan će fluktuirati, ali će apresirati 2–3% prema dolaru (te bi sa trenutnih 6,3 juana za dolar kurs trebalo da bude 6,2 krajem 2012. godine). Deficit tekućeg računa platnog bilansa ostaće bitnije nepromenjen u 2012. godini; u SAD će iznositi 3%, u evrozoni 0,4% BDP, dok će suficit Kine biti nešto niži nego 2011. (2,9%).⁴⁵

Jasno je da će visoka nezaposlenost i slaba potrošnja snažno usporavati rast zapadnih ekonomija ove i narednih godina. Većina analitičara se slaže u tome da se zapad suočava sa godinama sporog rasta. Neki procenjuju da bi to moglo potrajati tri godine, a pojedini ekonomisti, i celu narednu dekadu, koja bi mogla biti slična onoj koja joj je prethodila. Ipak, zapadni (kapitalistički) ekonomski model će, po svemu sudeći, nastaviti da dominira i zato što ga i Kina, Indija i Rusija usvajaju (Blackwill, 2009: 7).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na početku 21. veka dolazi do rebalansiranja globalne ekonomske moći, što je ubrzano krizom krajem dvehiljaditih. Nadolazeći multipolarni svet čini se neminovnošću (tzv. *Post Western World*) i vrlo je bitno da prelazak na njega bude što bezbolniji. Srbija se mora pripremiti za nove okolnosti, koje ne moraju nužno biti lošije. Ohrabrujuće je da zemlje u razvoju koje beleže brz rast, budući da intenzivno koriste prednosti globalizacije, imaju snažan interes da obezbede uslove kako tranzicija ka multipolarnom sistemu ne bi bila praćena finansijskom nestabilnošću ili otežavanjem međunarodne trgovine, međunarodnih tokova kapitala i investicija.

Srbija, mnogo više nego zemlje regiona, pokušava da balansiranjem svoje politike pojača pregovaračku poziciju prema zapadu po nekim strateškim političkim pitanjima dajući znatno veći značaj dvema zemljama grupacije BRIKS, Rusiji i Kini. Koliko zbog toga trpi evropska orijentacija Srbije, nije lako reći. Takođe, da li postoji alternativna politika koja bi bolje odražavala realne interese zemlje i njen dignitet, takođe je teško proceniti. Dakle, rastući geoekonomski značaj BRIKS nije bez uticaja na Srbiju, ali EU i dalje dominira kao strateški prioritet naše zemlje.

Glavni globalni rizici su evropska dužnička kriza, slab rast u SAD, kao i usporavanje Kine. Potencijalni, za sada malo verovatni rizici za svetsku privredu su i raspad evrozone i dramatično usporavanje Kine. Pored toga, agresivnija monetarna politika može dovesti do napumpavanja aktiva na tržištima hartija od vrednosti (tzv. baloni). Moguće su i tenzije u vezi sa manipulacijama kursovima (i time izazvani put u protekcionizam), snažan rast cena nafte, podiranje vrednosti dolara.

Dodatni problem je i u tome što oko 8.000 milijardi dolara obveznica, zajedno sa kamatnim kuponima, dospeva tokom 2012. Najveće obaveze ima SAD (2.995 milijardi dolara), Japan (3.117), Italija (500), Francuska (421). Većina vlada vodećih svetskih ekonomija se suočava sa porastom troškova pozajmljivanja (prema Bloombergu, troškovi pozajmljivanja za G-7 će porasti čak 39%).

⁴⁵ <http://www.economist.com/node/21542442>.

Amerika proširenu Evropsku uniju (kao i NATO) smatra važnim organizacijama za suzbijanje, obuzdavanje (*containment*) stratejskih pretnji (oporavljena Rusija, rastuća Kina, terorizam), širenje demokratije i liberalizaciju globalne ekonomije (Hadar, 2010: 26). Ipak, čini se da nisu ni bez argumenta oni koji tvrde da Atlantik postaje sve širi. Ovde posebno treba imati u vidu donekle paradoksalni proces jačanja evrozona i slabljenja EU. Naime, realno je da, i pored svih rizika sa kojima se suočavaju, Nemačka i Francuska nađu način da, uz pomoć MMF i ECB, održe zajedničku valutu. Verovatno će se produžiti planovi otplate dugova prezaduženih članica evrozona. Time će se kupovati vreme u nadi da će jači rast u 2013. olakšati teret suverenih dugova. Posao evrozoni otežava agencija Standard i Pur (*Standard & Poor's*) koja je smanjila kreditni rejting Francuske, Italije i sedam drugih evropskih zemalja 13. januara 2012. (trenutno, vrhunski AAA rejting imaju samo Nemačka, Holandija, Finska i Luksemburg). Pomenuta agencija je upozorila da se evropski političari kreću suviše sporo ka ojačavanju monetarne unije i da evrozoni prethodi druga recesija u poslednje tri godine (Alderman, 2012).

Kada su pitanju mnogoljudne zemlje u razvoju, usporavanje bi ih moglo prisiliti da krenu ka rebalansiranju forsiranjem rasta vođenog domaćom tražnjom, što implicira i realno jačanje nekih valuta poput juana ili rublje, reala. To bi donekle olakšalo poziciju razvijenih zemalja.

Procenjuje se da bi u narednih deset godina američka dominacija, uz laganu disperziju globalne moći, mogla opstati iako je ekonomska supremacija razvijenih ekonomija znatno umanjena u odnosu na zemlje u razvoju, posebno Kinu.

LITERATURA

Alderman L. and Donadio R. (2012), Downgrade of Debt Ratings Underscores Europe's Woes, The New York Times.

http://www.nytimes.com/2012/01/14/business/global/euro-zone-downgrades-expected.html?pagewanted=1&_r=1&nl=todaysheadlines&emc=globaleua2, posećeno 14. 1. 2012.

Bureau of Economic Analysis (2012), Current-dollar and "real" GDP, "Percent change from preceding period", US Department of Commerce.

<http://www.bea.gov/national/index.htm#gdp>

Blackwill Robert (2019), The Geopolitical Consequences of the World Economic Recession – A Caution, Occasional Paper, RAND CORPORATION, p: 7.

Chinn, Menzie (2011), Rebalancing of the World Economy and Asia, University of Wisconsin and NBER; HIRO ITO Portland State University, pp: 6–7.

http://web.pdx.edu/~ito/Chinn_Ito_Handbook_06022011.pdf

Economist Intelligence Unit (2012), Global Outlook: January 2012. pp: 2, 42–43.

Hadar Leon (2010), Multipolarism sans the EU Pole? The Geopolitics of Europe's Economic Mess, The Huffington Post, May 14, 2010. p:26.

IMF (March 28, 2007) World Economic Outlook Database, October 2009: Nominal GDP list of countries. Data for the year 2008. The N-11: More Than an Acronym - Goldman Sachs study of N11 nations, Global Economics Paper No: 153.

http://www.nationmaster.com/graph/eco_gdp-economy-gdp&date=1989

IMF (April 2011), World Economic Outlook.

IMF (2012), Outlook for 2012 Asia in 2012: Resilient, but at Risk from Euro Downturn (Shekhar Shankar Aiyar), IMF Asia and Pacific Department (January 5, 2012).

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2012/CAR010412A.htm>, posećeno 9.1.2012.

National Bureau of Statistics of China (2012), Growth Rate of Value-Added of Industry

http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/monthlydata/t20111213_402771992.htm.

OECD (2012), StatExtracts, Labour productivity growth in the total economy
<http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=PDYGTH>, posećeno 14.1.2012.

OECD, 2012b, StatExtracts, FTPT employment based on national definitions
<http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=PDYGTH>, posećeno 14.1.2012.

Oman, William (1. July 2011), China, the West, and the rebalancing of global growth, Global Policy.

<http://www.globalpolicyjournal.com/blog/01/07/2011/china-west-and-rebalancing-global-growth>, posećeno 14.1.2012.

Republički zavod za statistiku (2011), Saopštenje, br. 355, 29.12. 2011. godine, Ekonomska kretanja u Republici Srbiji 2011.

<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=925>

Saran Shyam (2010), Geopolitical Consequences of the Global Financial and Economic Crisis – A Reassessment after One Year, India Habitat Centre, New Delhi, April 26, 2010.

<http://www.maritimeindia.org/pdfs/TheGeopoliticalConsequences.pdf> (20.12. 2011.), p: 4.

The Economist (2012), Output, prices and jobs,

<http://www.economist.com/node/21542811>, posećeno 16.1.2012.

The Economist (2012b), The World Economy: Self-induced sluggishness, posećeno 7.1.2012.
www.economist.com/node/21542411.

PRIVREDNI TOKOVI I EKONOMSKI SISTEM SRBIJE: NA STRANPUTICAMA KRIZE I PROPUŠTENIH REFORMI⁴⁶

Ogroman je trošak propuštenih prilika koje su srpskoj ekonomiji i društvu pogoršavale referentnu poziciju tokom poslednje dve decenije. Velike nade u rezultate ekonomskih i političkih promena 2000. godine došle su uporedo sa počecima tržišnih reformi. Postsocijalistička ekonomska i politička tranzicija u zakašnjenju, uz zaokret ka politici otvorene, liberalizovane i Evropi okrenute privrede i zemlje, zahtevale su dinamičan rast proizvodnje, investicija, zaposlenosti. Izgledalo je da je sve to, pre ili kasnije, osigurano za napaćene građane Srbije.

Institucionalne i stvarne promene krenule su od 2001. godine, naizgled u dobrom pravcu, uglavnom usled efekta visokih stopa rasta u okruženju i globalne konjunktura koja je vladala planetarnim ekonomskim prostorom do 2007. godine. Trebalo je da globalna finansijska i ekonomska kriza pokažu sve protivrečnosti prethodnog razvoja da bi se u punoj meri pokazali lažni rezultati, propusti i strukturni debalansi srpske ekonomije i njenih reformi.

Srbija je danas u dubokoj recesiji realnog sektora ekonomije, nelikvidnosti, unutrašnjoj i eksternoj prezaduženosti a da pri tom stope zaposlenosti i siromaštva permanentno rastu i ostavljaju sve manje prostora za neophodne strukturne mere i promene u sistemu privređivanja, naročito u javnom sektoru i državnoj upravi. Sistem partijske vladavine i podele vlasti po vertikali povećava drastično troškove krize i reformi, što kroz hronični pad međunarodne konkurentnosti ekonomije, nedovoljnu proizvodnju i slabiji izvoz, porast spoljnotrgovinskog deficita i inostranog duga, što zbog širenja endemske korupcije, kriminalizacije organizovane i narastanja sive ekonomije.

U takvim okolnostima, odsustvo socijalnog dijaloga prelazi u odsustvo socijalnog partnerstva i bilo kakve društvene kooperacije u prevladavanju krize. A izlazak iz aktuelne krize pak može biti stvar spontanih rezultata rasta svetske privrede i oživljavanja investicione i potrošačke tražnje u okruženju. Srbija će, sasvim sigurno, jednog dana ostvariti koristi od takvog opšteg preokreta i novih izgleda za rast proizvodnje i izvoza, pa i zaposlenosti.

Međutim, dugoročno posmatrano, mnogo je važnije kakve će sistemske, institucionalne i strukturne pretpostavke imati takav rast i razvoj. Razvoj na novim osnovama, ne u smislu modela, već prakse koja zahteva vladavinu institucija nije stvar jednokratnog preokreta, već dugog i teškog pomeranja ka održivosti, korak po korak. Promene u obrazovanju, demokratizacija informisanja i uticaj javnosti, širenje ekonomije znanja i znanja uopšte, kao i kulture, mogli bi da posluže kao odskočna daska za održivi ekonomsko-socijalni razvoj i perspektive u Srbiji.

Ključne reči i izrazi: ekonomska tranzicija, troškovi reformi, socijalna sigurnost, efikasnost, zaposlenost, konkurentnost, socijalna kooperacija, nezaposlenost, održivi razvoj.

U borbi između vas i sveta ja ću se kladiti na svet .

Kafka

Ne može zemlja tek tako da propada. Zato postoji sistem.

Domaći aforizam

⁴⁶ Ovaj rad rađen je u okviru projekta „Modeliranje razvoja i integracije Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja“, evidencioni broj 179038, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Mnoge vesti svedoče da krizu preživljavamo sa lakšim posledicama nego ostali u regionu, odnosno, uz nešto više prosečne stope rasta bruto društvenog proizvoda (BDP) tako da se ekonomija Srbije nalazi u lošem ali „stabilnom“ stanju (EBRD 2011; str. 153). U krizi su svi pokazatelji ekonomske aktivnosti niski, ali su prognozirane stope rasta kako za Srbiju tako i za globalno i neposredno evropsko okruženje gotovo permanentno u opadanju tokom poslednjih godinu dana.

Najnoviji nalazi o stanju Srbije i sličnih zemalja regiona jugoistočne Evrope govore o tome da je ono danas poprilično u senci globalne ekonomske krize, ali i vrlo problematičnih i kontroverznih rezultata ekonomskih i drugih reformi u okviru tranzicije. Pri tome treba imati u vidu da nije moguće razmatrati rezultate tranzicije odvojeno od faktora globalne ekonomske krize, kao i krize u regionalnom i evropskom okruženju. (IMF, 2011)

SRBIJA U DRUGOM TALASU KRIZE

Po zvaničnim obrazloženjima, reč je o *drugom talasu globalne krize*, koja, kako sledi i iz izveštaja Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i Svetske banke, dodatno pogađa loše pripremljene male ekonomije. Prognoze rasta u Srbiji od strane Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD) takođe su lošije nego prethodne. U oktobarskom Izveštaju „Regionalne ekonomske perspektive“ konstatuje se da se „srpska ekonomija stabilizovala, ali njen *privredni rast ostaje nizak*“. U izveštaju se navodi da bi „potrošnja pred izbore koji slede mogla da podstakne privredni rast na kratak rok, ali da glavni rizici ostaju, uključujući veliku zavisnost od zone evra“. EBRD je takođe naglasio da je inflacija u Srbiji i dalje iznad stopa koje beleže zemlje u regionu. Ovo nikako nije dobra vest, naročito ako se uzme u obzir povećanje potrošnje i javnih rashoda izazvano preraspodelama budžeta koje su učinjene na račun investicija.

Čak i da je Srbija u članstvu Evropske unije ili da je osvojila kandidaturu za tu poziciju, gotovo bi izvesno preživljavala teške trenutke i iskušenja krize rasta i razvoja, dužničke krize u nas i u svetu, uzdrmanih i formalizovanih institucija u zemlji, pada tražnje i dohotka, gubitka tržišta i, naročito, smanjenja zaposlenosti, uz opšti porast nezadovoljstva, pad tolerancije i poverenja u institucije, kao i poverenja i optimizma uopšte.

A uz krizu globalnih finansija, produbila se kriza realnog sektora a međunarodni dužnički problem eskalirao. Srbija je mali dužnik gledano sa stanovišta apsolutnog iznosa njenog duga, koji u celini iznosi blizu 25 milijardi evra (naročito u poređenju sa italijanskim dugom koji se meri hiljadama milijardi eura), ali je Srbija ipak veliki, odnosno, hronični i težak međunarodni dužnik sa stanovišta tendencije zaduživanja. Nije na odmet već u startu napomenuti da je 2011. godine Srbija samo za vraćanje spoljnog duga javnog sektora platila 620 miliona evra i, dok će 2012. godine morati da plati 999 miliona evra, u 2013. ukupan račun po tom osnovu dostići će čak 1,5 milijardi evra, a 2014. dodatne 1,4 milijarde. Naime, spoljni dug je pre krize dinamično rastao po osnovu privatnog zaduženja, ali je nakon izbivanja krize, odnosno tokom poslednje tri godine, kako spoljno, tako i unutrašnje javno zaduženje države u toj meri ekspandiralo da je od kraja 2008. do oktobra 2011. javni dug povećan za 4 milijarde evra. Ukupni iznos javnog duga od blizu 15 milijardi evra, krajem 2011. približio se polovini BDP (Kovačević, 2011: 8)

JAVNI SEKTOR I DRŽAVA KAO IZVORI KRIZNIH TOKOVA

JAVNI DUG

Jedan od ključnih indikatora ekonomske uloge države je onaj koji govori o generisanju i iskorišćavanju javne zaduženosti. Ukupni javni dug Srbije tokom protekle tri godine (2009–2011) uvećan je za preko 6 milijardi evra, a samo u 2011. godini za preko 2 milijarde evra. Kada

je preuzela dužnost 2008, aktualna vlada startovala je sa javnim dugom od 8,7 milijardi evra, a potom ga uvećala na 14,4 milijarde evra. Nakon emitovanja evroobveznica u vrednosti od milijardu dolara, javni dug Srbije povećao se, prema zvaničnim procenama, na 44,4% BDP. Ukupni spoljni dug Srbije, koji je u prvom tromesečju 2008. godine iznosio 17,9 milijardi evra, na kraju jula 2011. godine dostiže iznos od 23,1 milijardu evra, a krajem 2011. blizu 25 milijardi evra ili čak preko 80% BDP.

Srbija je, bez obzira na novi zakon o budžetskom sistemu i posebne fiskalne odredbe o limitiranju javnog duga na 45% BDP, sasvim sigurno prešla taj nivo, a u kom procentu će to biti u 2012. godini, to uglavnom zavisi od realnog kursa dinara. Ako dinar realno deprecira makar još za 5%, a bruto-domaći proizvod poraste za 1%, to će definitivno biti relacija od preko 50% učešća javnog duga u BDP.

Nezadovoljan sprovođenjem maksimalne norme od 45% za visinu javnog duga, MMF početkom 2012. nije verifikovao reviziju aranžmana iz predostrožnosti sa Srbijom. Naime, MMF je odložio reviziju aranžmana sa Srbijom zbog toga što je država probila odgovarajući nivo zaduženosti. Prema rečima guvernera Narodne banke Srbije, efekti će se osetiti u smanjenom prilivu direktnih stranih investicija, i to kako grinfild, tako i portfolio (ulaganja u hartije od vrednosti), a zbog rasta rizika zemlje koji će uslediti, poskupeće i finasiranje našeg spoljnog duga“ .

Nagomilavanje duga neminovno vodi opštoj likvidnosti, koja povlači za sobom sve veće odugovlačenje izmirenja obaveza, kako privrednih subjekata i građana tako i države, o čemu je već bilo reči. Međutim, u takvim uslovima preostaje (ili se prosto traži) državno ili političko arbitriranje u preraspodeli likvidnosti i usmeravanju finansijskih tokova prema administrativno-političkoj volji, dakle, mimo i iznad tržišta, a u skladu sa odnosima moći monopolskih, političkih i poslovnih struktura. Tako se opet dolazi do zatvaranja začaranog kruga: nereformisani ekonomski ambijent – loše institucije – još gore ponašanje privrednih subjekata – konačno administriranje i politička arbitraža u ekonomiji, što vodi ka sva nižoj efikasnosti.⁴⁷

OTKAZI FISKALNOG SISTEMA

Unutrašnja javna finansijska sfera nije ništa manji problem od spoljne. Država je inače veliki potrošač, ali i proizvođač obaveza i pravih neprilika u ekonomskoj sferi. Naime, najveća opasnost za jednu ekonomiju su sistem oporezivanja, odnosno, javne potrošnje i njena usklađenost sa performansama ekonomije u celini. Da li privreda može da servisira preskupu i neefikasnu državu, čije se potrebe uvećavaju direktno proporcionalno sa produblivanjem krize?

Na to pitanje pravi odgovor mogu da daju samo empirijska ekonomsko-finansijska kretanja koja će se neposredno ticati nekih budućih vlada, ali i generacija. Mada je i globalni (kapitalistički ekonomski i finansijski sistem) u temeljnom preispitivanju, upravo sa stanovišta održivosti⁴⁸, naš problem je mnogo očigledniji.

Javna potrošnja u Srbiji je pod pritiskom mnogih vanrednih potreba, ne samo plata javnih službenika i troškova funkcionisanja novih institucija države već i rashoda i gubitaka u javnom sektoru. Rebalansiranje budžeta postaje pravilo, a budžetski deficit koji se prenosi kao negativno kumulisana obaveza i obaveza za naredne generacije poslednjih godina iznosi oko 4,5% BDP,

⁴⁷ Danas, 24. januar 2012.

⁴⁸ U Davosu, svetski ekonomsko-finansijski i politički lideri već decenijama unazad diskutuju o modelu odgovornog kapitalističkog društva. Početkom 2012. ključni inspirator ovog skupa, prof. Klaus Švab poručuje: „Nalazimo se u eri temeljnih promena koje hitno zahtevaju nove načine razmišljanja umesto uobičajenih. Imamo opštu krizu morala, nismo voljni da investiramo u budućnost, podrili smo socijalnu skladnost i u opasnosti smo da u potpunosti izgubimo poverenje budućih generacija“, (izvor http://www.slobodnaevropa.org/content/davos_da_li_kapitalizam_ima_buducnost/24461895.html pristup: 26. januar 2012).

dakle, preko milijardu i po evra godišnje. Pri tom je upotreba javnih sredstava u okviru državnih organa i paradržavnih institucija pod velikom zakonskom i ekonomskom upitnošću.

Teoretičari bi rekli da je reč o evaziji poreza koji su ili predimenzionirani za dati stupanj razvoja i realno stanje ekonomije ili su u pitanju druge slabosti – državne institucije koje ne rade svoj posao kako treba. Tokom prvih deset meseci 2012. smanjen je domaći prihod od PDV-a za deset odsto, pri čemu je zatvoreno 765 objekata, a podneta su 1.042 zahteva za pokretanje prekršajnog postupka zbog neizdavanja fiskalnih računa. Javni sektor i država duguju mnogo svim ostalim učesnicima privrednog života, a samo privatnom sektoru 4,5 milijardi dinara (Đukić 1011a: 12). Sve to neminovno vodi povećanju PDV-a, većim akcizama i još višem poreskom teretu za onemoćalu privredu Srbije.

KORUPCIJA, SISTEM I POREZI

Sve to opet na daleko viši nivo podiže korupciju. Ne treba mnogo istraživačkih napora da se dokaže porast tereta korupcije u Srbiji. Dovoljno je pročitati bilo koji izveštaj evropskih institucija, Evropske komisije, EBRD, Svetske banke, kao i ovdašnja i međunarodna istraživanja javnog mnjenja.

Ekonomski gledano, korupcija je primarno vezana za prenaplašenu javnu sferu ekonomije i prevelika javna ovlašćenja. Razume se da ona zavisi i od političke predistorije, kao i od odbrambene snage pravnih i institucionalnih mehanizama. Podaci koji su tokom jeseni 2011. već objavljeni u ovdašnjoj štampi govore o tome da poreski obveznici (preduzeća i građanstvo) duguju državi preko 700 milijardi dinara, pri čemu preko polovine od toga, *svega 100 obveznika* čija imena dugo nisu bila poznata javnosti. Za to je bila neophodna promena zakona, ali se čak i selektivnim objavljivanjem liste najvećih dužnika, po osnovu neplaćenih poreza, ništa bitno ne postiže niti menja. Stanje privrede je trenutno takvo da bi u likvidaciju moglo da ode više od 50.000 privrednih subjekata.

Uredba Vlade o sopstvenoj „samodisciplini“ kojom se rok za vraćanje duga od strane države maksimizira na 60 dana nema faktičko pravno dejstvo s obzirom na to da bi država kao garant takve obaveze trebalo sama sebe da sankcioniše. Naime, prema Uredbi, nakon isteka roka od dva meseca, sledi zatezna kamata, pa opet dogovori o reprogramu.

Međutim, na tome se problem ne završava. Na dnevnom redu vlade i skupštine uskoro će biti *Predlog zakona o finansijskoj disciplini*, rokovima i reprogramu, koji će regulisati obaveze čitavog javnog sektora ekonomije. Rešenje se, međutim, i ne nazire u jednom novom zakonu pa niti u mnoštvu institucionalnih promena. Reforme koje su u fiskalnoj sferi bile na dnevnom redu već deset godina trebalo je da donesu bar efekte koji bi javne finansije učinile transparentnim i koliko-toliko održivim. A te reforme počele su još 2001. godine. Nakon prvih rezultata sa prestankom pokrivanja javnih rashoda na osnovu inflatornog novca ili čak i uravnoteženja budžeta, kao i uvođenja novih instrumenata kao što je PDV, ubrzo se, a naročito u krizi, pokazalo da problem nije u institucionalnim promenama i formalnim mehanizmima, već u njihovoj relativizaciji i formalizaciji u praksi. Poreska praksa je, naime, bila i ostala veoma selektivna, diskriminatorna i neodrživa.

TRŽIŠNE REFORME: REZULTATI, SISTEM I PRAKSA

Ako je već tako, valja se zapitati šta je to u sistemu reformi i njihove realizacije potenciralo aktuelnu krizu i donelo Srbiji neslavne rekorde i nazadovanje poverenja, pozicije u ekonomskim slobodama ili pak sve lošiju relativnu poziciju u globalnoj konkurentnosti. Jedna od ključnih kategorija koja stoji kao pozitivna referenca reformi sistema u pravcu otvorene, izvozno orijentisane tržišne ekonomije je konkurentnost.

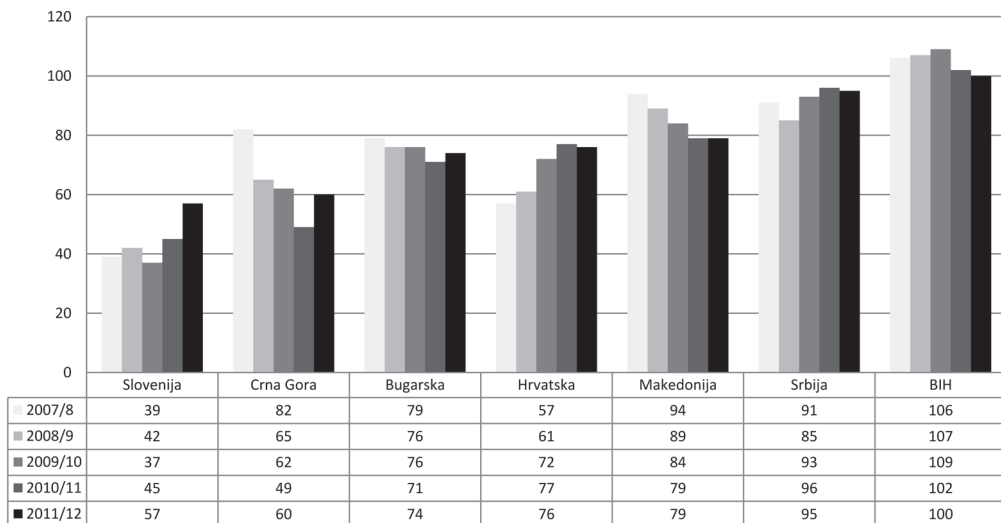
Za ovu priliku valja objasniti da je konkurencija po definiciji utakmica, takmičenje, najmanje dva rivala u vezi sa istim ciljem kako u sportu, kulturi, nauci, politici tako i na tržištu, kao borba za kupce, što veći plasman proizvoda i što veći profit kao rezultat. A konkurentnost je stanje na utakmici ili pojedinačni plasman svakog takmičara, što zavisi od njegove takmičarske, kondicione, tehničke i druge spremnosti za duga i teška takmičenja. Ti rezultati se moraju bitno unapređivati osvajanjem novih tržišta, tehnološkim napretkom, smanjenjem troškova i povećanjem prihoda kako bi se konkurentnost stalno popravljala.

KONKURENTNOST SRBIJE

Svetski ekonomski forum (*Global Economic Forum – WEF*) odavno procenjuje stanje konkurentnosti pojedinih nacionalnih ekonomija sa stanovišta pozitivnih uslova i pomaka u raznim sferama koje pogoduju ekonomskom životu, investicijama i rastu. Naime, gotovo svake godine u igri je sve veći broj indikatora, svrstanih čak u 12 stubova konkurentnosti. Svetska banka takođe rangira zemlje prema lakoći poslovanja, odnosno, na osnovu elementarnih pretpostavki za investicije i razvoj.

Tako, na primer, u Izveštaju o poslovanju za 2012. godinu (*WB, Doing Business, 2011*) Srbija zauzima 92. mesto na svetskoj listi, što predstavlja pad u odnosu na prethodno 88. mesto. U saopštenju Svetske banke stoji da je Srbija u proteklih godinu dana napredovala u dve oblasti koje se mere u izveštaju: u upisu nepokretnosti i rešavanju pitanja nesolventnosti, a takođe je ubrzala i prenos prava vlasništva ponudivši opciju ubrzanog postupka i usvojila zakon kojim se uvode profesionalni zahtevi za stečajne upravnike i reguliše naknada za njihov rad. Prema pojedinačnim kategorijama, Srbija je po lakoći poslovanja zauzela 92. mesto, kao i u pokretanju poslovanja, po dobijanju građevinskih dozvola je na 175. mestu, po uvođenju električne energije se našla na 79. mestu, po registraciji nekretnina na 39. mestu. Zatim, po dobijanju kredita je na 24. mestu, po zaštiti investitora na 79. mestu, po plaćanju poreza na 143. mestu, po prekograničnom trgovanju na 79. mestu, po primeni ugovora na 104. mestu i, na kraju, po rešenju nesolventnosti na 113. mestu“ (*WB, 2011*).

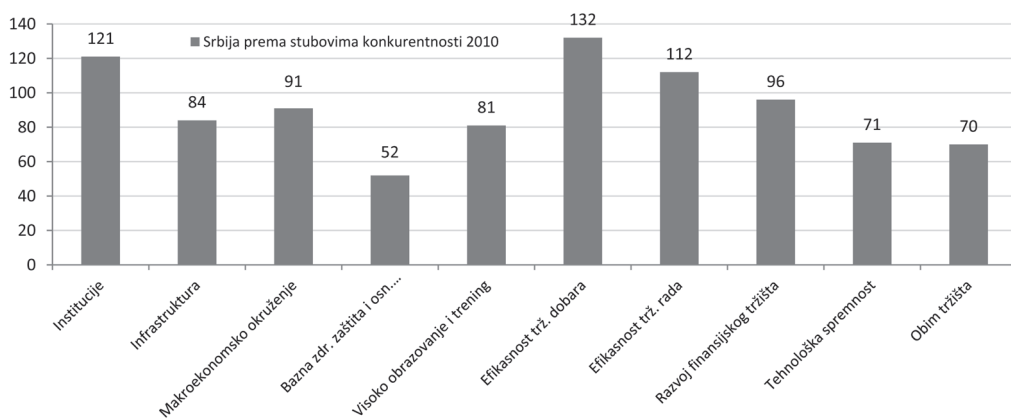
Grafikon 2: Slika uporedne konkurentnosti Srbije i ostalih u okruženju, napravljena na osnovu različitih godišnjih izveštaja WEF (*Global Competitiveness Report*)

Radi poređenja sa ostalim relevantnim ekonomijama, valja se vratiti na rangiranje od strane WEF. Srbija je, zajedno sa Crnom Gorom, razumljivo, startovala relativno lošim 82. mestom sredinom prve decenije 21. veka, ali je tokom 2006. pala na 85. poziciju. Šta se dešavalo od 2007, može se videti na Grafikonu 2. Zabrinjavajuće je to što se njena pozicija permanentno pogoršavala tako da je u Izveštaju za 2010. godinu zauzimala čak 96. mesto (od 144 zemlje) da bi godinu dana kasnije napredovala za jednu poziciju zauzevši 95. mesto do 139 zemalja na rang-listi globalne konkurentnosti.

Ako se uporede pozicije zemalja u okruženju kao što su Bugarska i Albanija koje značajno napreduju, tako da je Albanija znatno pretekla Srbiju već od 2010, da se i ne pominje Crna Gora sa pozicijom od 35 mesta ispred Srbije za 2011. Sa stanovišta reformi, vrlo je bitno to što su najlošije ocenjene institucije Srbije, njena infrastruktura, kao i sam tržišni ambijent (odnosno, stanje na tržištu dobara – Grafikon 3). To nije beznačajno jer 132. mesto po efikasnosti tržišta dobara govori o visokoj koncentraciji i monopolizaciji tog tržišta, sa jedne strane, kao i odsustvu stvarne volje nosilaca ekonomske politike ili stvarne moći nadležnih institucija da preduzmu mere kontrole i otklanjanja tržišnih deformiteta, sa druge strane.

Grafikon 3: Loše i manje loše pozicije Srbije po „stubovima“ konkurentnosti prema WEF 2011.

PRIVATIZACIJA I REFORME – TOKOVI I REZULTATI

Privatizacija je već na početku veoma pogodila postojeću privrednu strukturu, a naročito realni sektor ekonomije. Iako se ne može osnovano zaključiti da je privatizacije urušila već ionako urušen realni sektor ekonomije, kao uostalom i veći deo privrede, već deceniju izložen sankcijama i drugim lošim uticajima, o čemu je bilo reči, najveći deo poslovanja i privatizacionih koraka, preduzetih od početka privatizacije u realnom sektoru, odvijao se u nedovoljno konkurentskim i transparentnim okolnostima.

Nekoliko je faktora na to uticalo:

- prvo, *kupovina tržišta* koja se odvijala uporedo sa procesima privatizacije i finansijskog preuzimanja; na to su skretali pažnju mnogi ekonomisti od samih početaka masovne privatizacije, a to je imalo poseban značaj u slučaju kupovine duvanske industrije, kao što danas ima značaj u automobilske industriji.
- drugo, *realni sektor je bio u većoj meri izložen političkim uticajima*, koji su se ticali sve češće viših državnih, a ne ekonomskih interesa nacije. Tako je nakon određenih političkih kontakata, NIS prodat ruskom partneru za veoma nisku cenu bez tendera, na osnovu direktne pogodbe sa

jednim partnerom. Na to upućuju procenjeni rezultati poslovanja koji su od strane države za 2008. bili pozitivni, da bi se od međunarodnih procenitelja, na zahtev ruske strane, nešto kasnije vrednovali negativno (sa gubicima).

- treće, privatizacija je tekla veoma *protivrečno, po sistemu ubrzanja i usporavanja*, naročito kada su na red došla loša društvena preduzeća koja ni danas nisu privatizovana. Naime, sve što je imalo tržišnu perspektivu prodato je odmah i po principu što pre da bi se sredstva ostvorena od privatizacije brzo i olako transformisala u neproduktivnu javnu i ličnu potrošnju. Kada je došao kraj tako lako stečenim javnim prihodima, ukazalo se i dejstvo oštre ekonomske krize koja je pod znak pitanja stavila upotrebu sredstava ostvarenih prodajom nacionalnog kapitala. Direktno strane *grinfield i braunfield* investicije nikako nisu mogle da nadomeste gubitak pretpostavljenog priliva od produžetka prvobitnih tokova i finansijskih rezultata privatizacije. Njihov priliv po stanovniku u Srbiji bio je daleko niži nego u većini zemalja u okruženju, pa i u bivšoj SFRJ.

U svakom slučaju, procene govore da je u Srbiju u prvoj deceniji 21.veka, po osnovu donacija, mekih i drugih kredita, doznaka, stranih direktnih investicija i privatizacije ušlo oko 75 milijardi evra tako da su ekonomija i društvo u celini naviknuti na daleko viši nivo potrošnje od granica koje joj dugoročno nameće realni BDP. To prekoračenje do skora je bilo i preko 20%. Tokom 2007. i 2008, vrednost unutrašnje tražnja prekoračivala je BDP čak za 23%, što je nadoknađivano viškom uvoza nad izvozom i deficitom robe i usluga koji je rastao po 10,9% godišnje (Stamenković et al. red 2010: 7)

REZULTATI U PRIVATIZOVANOM SEKTORU – PRAVIČNOST, MONITORING I „POPRAVKE”

Da li je u interesu onoga ko sprovodi privatizaciju da vodi neutralnu i doslednu evidenciju svih pozitivnih i negativnih rezultata vlasničkih promena? Iskustva u gotovo svim zemljama u tranziciji pokazuju da je privatizacija jednokratni proces koji provodi aktuelna struktura na vlasti onako kako misli da je za nju i narod najbolje, ne želeći pri tome da nagađa ili mnogo raspravlja o tome šta bi bilo kad bi bilo.

Iako su nosioci gotovo svih koncepcija i modela nastojali da baš svom projektu pribave epitet „pravičnosti”, pokazalo se da gotovo nema pravične privatizacije s obzirom na to da je i sama kategorija pravičnosti redistributivna, ekonomski, pa i filozofski diskutabilna, naročito sa stanovišta efikasnosti, što je opet za sebe najbitniji ekonomski kriterijum u pogledu perspektive. Izašev u oblastima koje pokrivaju probleme tzv. tržišne greške, eksternalija i, pogotovo, održivog razvoja, pravičnost i nije baš omiljen termin ekonomista. O tome dovoljno dobro govore upravo oni koji se više od ostalog bave takvim problemima tzv. međugeneracijske pravde, očuvanja planetarnog eko-sistema, održivog razvoja, globalnih klimatskih promena, trošenjem neobnovljivih prirodnih resursa kao vrednosti po sebi (Goodstain 2010: 130; Đukić 2011: 13).

Međutim, efektima privatizacije (posebno onima koji imaju naglašen socijalni karakter) po prirodni stvari više će se baviti socijalni partneri kao što su predstavnici uposlenih radnika ili involvirani poslodavci. U jednom od retkih terenskih istraživanja nisu konstatovali da je periodu od 2002. do 2011. godine u Srbiji privatizovano 3.017 društvenih preduzeća, pri čemu je čak 636 privatizacija bilo neuspešno, u preduzećima gde je radilo oko 83.000 radnika. Pri tome, gotovo 65% društvenih preduzeća u Srbiji je privatizovano ili ugašeno ili pred likvidacijom, dok samo 35% njih još uvek posluje. Ostvoreni prihodi od privatizacije iznose 2,6 milijardi evra, a tri četvrtine (75%) zaposlenih koji su radili u tim preduzećima je izgubilo posao (Ristić, Rajković, Mančić, Rajić, 2011: 17-26).

PROBLEMI RESTRUKTURIRANJA

Temeljno restrukturiranje privrede izostalo je već u startu tako što su najteži slučajevi (faktički nemogućih privatizacija) ostavljeni za kraj. Na taj način, veliki deo formalno zaposlenih uticao je znatno na politiku privatizacije i odlaganje restrukturiranja, kao i na ogromno breme visokih i besmislenih subvencija. Logična posledica bila je ogromna i netransparentna, volontaristička državna pomoć. Ona je i danas sve anahronija i neprihvatljivija sa stanovišta održive ekonomske budućnosti, kao i makroekonomske stabilnosti. U momentu dok se završava ovaj tekst, Vlada Srbije je od američke kompanije *US Steel* preuzela železaru u Smederevu zbog gubitaka, doduše, samo za jedan dolar, ali sa ogromnim obavezama države u perspektivi.

Nije loše napomenuti da sredstva od donacija i raznih oblika međunarodne i međudržavne pomoći koja su priticala bar pola decenije 21. veka nigde nisu detaljno evidentirana. Upotreba tih sredstava, kao i njihova namena, ne mogu da se uračunaju u saldo ekonomskih subvencija koje su, zahvaljujući neregistrovanim oblicima pomoći, bila i ostaju znatno veća nego što se ikada pomišljalo.

Globalna i evropska kriza donele su neprijatne novine, od kojih su neke bile tek samo rezultat činjenice da su prestali priticati ovi i privremeni izvori. Ekonomska struka je mnogo puta upozoravala na tu činjenicu. Nije loše pročitati ne samo pojedine referate iz vremena prosperitetnog perioda 2004–2007, naime, poruke koje su u vreme ostvarivanja najviših stopa rasta govorile o uludo i olako potrošenim neponovljivim prihodima od privatizacije i donacija, o skupoj državi, previše intenzivnom rastu realne potrošnje i plata iznad produktivnosti rada, što je moralo kad-tad ostvariti recesione posledice. Tim pitanjima bavile su se naučne i stručne asocijacije ekonomista (Grupa autora 2006; Naučno društvo ekonomista Srbije, 2006).

SOCIJALNA KOHEZIJA I REFORME

Posebno osetljivo pitanje javne sfere ekonomije politike i društvene kohezije u krizi predstavljaju kolektivni ugovori. Oni po definiciji imaju snagu zakona, ali ne i u privrednom životu. A Vlada je sa sindikatima i poslodavcima potpisala krizni socijalni pakt u kome su se sve strane obavezale na sopstveni doprinos naporima za kooperativno prevladavanje krize.

Neoporezivi deo zarada je pitanje ekonomske strategije za izlazak iz krize isto toliko koliko i reformi i podsticaja proizvodnje, kao i poreske evazije. Ako se taj deo zarada podigne iznad sadašnjeg minimuma na 10.000 dinara, kako predlažu poslodavci, ili ako se pak podigne na 20.000 dinara, šta bi to moglo da znači za ekonomiju Srbije? Da li je poreski sistem toliko inertan da to ne bi značilo ništa za potencijalna radna mesta? Ili su pak nova radna mesta u Srbiji nezavisna od njihove cene?

Ako je to zaista tako, ima osnova da se sumnja u bilo kakve stvarne pomake koje je dosadašnja tranzicija ostavila u liberalizaciji privrednog života. A on je više nego očigledno još uvek u rukama države kao najvećeg investitora, poslodavca i proizvođača radnih mesta. Tačnije rečeno, bezbrojnim preraspodelama, što na osnovu prethodnih obaveza, što na osnovu iznuđenih i kriznih akcija – nikad kraja. Tako, na primer, za ovu priliku nije loše pomenuti dve veoma indikativne činjenice.

Jedna se odnosi na produžetak ugovora koji je Vlada Srbije potpisala sa kompanijom *Fiat Srbija* o subvencionisanju kupovine automobila te fabrike. I dalje će iz budžeta Srbije domaći kupci Fiata Punto, po sistemu staro za novo, dobijati pomoć od 1.000 evra po vozilu. Druga vest je da će Vlada preuzeti *US Steel Srbija*, ovdašnji kompaniju, da bi održala proizvodnju u njoj. Ako već Amerikanci nisu uspeali da podnose njene gubitke na kratak rok radi dugoročnog interesa, kako

će to uraditi Vlada Srbije ako ne iz sredstava budžeta, odnosno, gomilajući gubitke na račun celog društva. Privatizacija, izgleda, nije imala više motiva za Srbiju u krizi.

A kada je u pitanju odgovornost Vlade za takvu strategiju, nije loše pomenuti kao ohrabrujuću ključnu vest – obećanje premijera dato još krajem 2008. On je tada obećao da će Vlada konačno obezbediti mehanizam obavezne isplate bar minimalnih zarada od strane poslodavaca. Nažalost, praktični rezultati govore da smo sve dalje od toga. Naplaćeni porezi i doprinosi mere se stotinama milijardi dinara, a o zakonskim isplatama, makar i minimalnih zarada, zapravo više niko i ne govori.

DEVALVIRANJE INSTITUCIJA I ISKUŠENJA POPULISTIČKOG VOLUNTARIZMA

Održivost čitavog sistema bila je definitivno loša. Onda se počelo sa obnovom strategija rasta zasnovanog na potrošnji, trebalo je preći na strategiju rasta zasnovanog na eksternoj tražnji, investicijama i štednji.

Takozvani poskrizni model ekonomskog rasta i razvoja usvojen je sa velikom pompom uglavnom od strane političkih faktora, najpre kao projekat koji su prihvatile vladajuća stranka da bi on, pre nešto više od godinu dana, bio proglašen za vladinu strategiju, a potom u potpunosti odbačen kao neupotrebljiv za uslove drugog talasa krize. O tome da su njegove pretpostavke veoma problematične i faktički neostvarljive napisano je mnoštvo radova, čak i pre usvajanja tog projekta od strane vlade (Đukić 2011: 100-105).

ŠTA SE MOŽE UČINITI?

Ekonomska politika i razvoj Srbije već tokom prve decenije 21. veka i u prvih pet godina tranzicije suočeni uključeni su u trku za rastom po sebi. Sve ostalo smatrano je manje važnim problemom. Populizam je bio i ostao jedna od temeljnih odrednica mera koje se nude i preduzimaju u ekonomskoj sferi.

Tak kada je kriza iz finansijskog sektora u svetu i neposrednom okruženju pokazala pravo lice rasta i reformi, na dnevni red je došlo pitanje kvaliteta promena. Danas se dužničko-finansijski problemi sve više nameću kao ključni za održanje sistema čitave ekonomije, mogućnosti otplate kredita i potrošnje zasnovana na kreditima i uvozu. To je iz temelja ugrozilo čitav ekonomski sistem i društveni sistem mnogih zemalja, a posebno Srbije.

Ekonomisti su primetili ovaj problem kao preteći i upozoravali na to da nedovoljan rast proizvodnje znači i bitno tehnološko zaostajanje i preteću ekspanziju uvoza.⁴⁹ Održivost je ostala temeljni problem ekonomskog sistema i prakse. Ako je već tako sistem opstojao faktički više od dve decenije, teško je poverovati da bi ikakvim jednkokratnim i brzim merama mogao da se učini kvalitativno drugačijim i održivim.

Ipak, valja početi, pre svega, od ljudi. Ne može se računati na jednokratne političke promene i nove lidere koji bi iznedrili novi, ekonomski efikasan i održivi ekonomski sistem i institucionalni poredak, na kome on u najvećoj meri počiva. Novi bolje obrazovani ljudi gradiće kvalitetnije institucije i prihvaćće neminovne promene na socijalno podnošljiviji način.

Međutim, kao što je najčešće slučaj, i u sadašnjoj krizi veoma lako se može desiti da se u očaju nosilaca ekonomske politike posegne za:

⁴⁹ Vidi tekstove Lj. Madžara, Mladena Kovačevića i P. Đukića u zborniku radova Ekonomska tranzicija u Srbiji 2001–2005: rezultati, strategije, perspektive, Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet, sa savetovanja održanog 13. i 14. aprila 2006. Tranzicija – rezultati, problemi i strategije.

- *merama protekcionizma* i novog državnog intervencionizma, koje bi Srbiju odvele veoma daleko od relevantne pozicije u međunarodnim tržišnim i konkurentskim relacijama;
- *populističkim merama* koje bi se zasnivale na daljoj eskalaciji javne potrošnje, deficitarnom finansiranju budžeta, visokoj javnoj potrošnji a, naravno, i veoma opasnim tendencijama odloženog povećanja inflacije, spoljnog duga i svih drugih socijalnih davanja.

Evropska unija je u najvećoj krizi od nastanka, a svetska privreda je i dalje u recesiji, sa velikim izazovima za novu globalnu ekonomsku strukturu i strukturu moći. Sve te činjenice uveliko utiču na percepciju današnjih razvojnih strategija. Svet definitivno neće više izgledati kao dosada. Da li su u pitanju samo nova pravila poslovanja, čvrste fiskalne i monetarne discipline ili pak fundamentalne promene samog tržišnog načina distribucije ekonomskih dobara organizacije proizvodnje?

Potpuno bi bilo pogrešno iz svega zaključiti da je došao kraj globalizaciji i tržišnom sistemu, odnosno, sistemu slobodne konkurencije kao pokretačkom motivu za tehnološki napredak i efikasnost. Štaviše, najveći deo stranih analitičara trudi se da dokaže da je u aktuelnoj krizi najvažnije očuvati tržišne institucije i izbeći zamke protekcionizma. Međutim, svet više neće moći da bude slep kada su u pitanju velika i dugoročna pitanja globalne održivosti ekonomije, bilo u smislu bolje kontrole međunarodnih finansijskih tokova, efikasnijeg odgovora na izazove globalnih klimatskih promena, pa i neke vrste socijalne pravde i solidarnosti za zemljama pogođenim prirodnim katastrofama.

Međutim, od takvih prilično diskutabilnih promena, Srbija bar skoro neće imati velike koristi. Štaviše, ona neće moći mnogo da bira šta bi zadržala, a šta odbacila od tih novih pravila igre.

Gvozdena finansijska disciplina, sva manje intervencije države u privredni život, sistem i strukturu, uz ograničenje sredstava namenjenih preraspodelama, ali uz istovremeno negovanje principa socijalnog dijaloga i društvene kooperacije – to je sasvim izvestan koridor kojim će se moći nekako kretati, uz sva ograničenja koja nameću svetska i evropska ekonomska scena.

Ekonomska politika usmerena ka rastu koji bi bio održiv i kvalitetan generišući nova produktivna radna mesta, investicije i osposobljavanje ljudi, pre svega, promenom sistema obrazovanja – to je cilj opstanka i napretka u krizi i reformama. Ma koliko ograničen, takav napredak je moguć i potreban.

LITERATURA

Dukić, Petar (2006), Strategije tranzicije između populizma reformi, Ekonomski anali, tematski broj, april 2006, Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet, sa savetovanja Ekonomska tranzicija u Srbiji 2001–2005: rezultati, strategije, perspektive.

Dukić, Petar (2011), Održivi razvoj – utopija ili šansa za Srbiju, Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Dukić, Petar (2011a), Ekonomski razvoj Srbije: između novog modela rasta i stare prakse, u zborniku Nova strategija razvoja privrede Srbije: Izazovi ekonomske politike za 2011. godinu, (red. Prof. dr Jurij Bajec, prof. dr Miomir Jakšić,) Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet, Beograd, str. 98-113.

Dukić, Petar (2011b), Srbija i EU – institucije, regulatori i razvoj, časopis Ekonomski vidici, br. 2. 2011. str. 213-222, Savetovanje Društva ekonomista Beograda, „Strategija ekonomskog razvoja Srbije i Evropske unije“ 2011–2020. Banja Koviljača, 9-10 jun 2011.

Dukić, Petar (2011c), Evropa – Balkan – Srbija – u svetlu koncepta održivog razvoja, u monografiji Balkan i EU, Institut društvenih nauka Beograd 2011, (ur. i recenzenti: Veselin Vukotić,

Slobodan Maksimović, Vladimir Goati, Danilo Šuković, Veljko Radović), EBRD (2011) Transition Report, pp. 153, <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/tr11.pdf> 2011.

Golubović, Nataša (2011), Društvena ekonomija, Ekonomski fakultet, Niš.

Golubović, Nataša (2008), Društveni kapital, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš.

Grečić, Vladimir (2010), Srpska naučna dijaspora, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

Grupa autora (2006), Rezultati ekonomske politike u 2006. godini i perspektive ekonomskog razvoja, Ekonomski vidici br. 3, 2006, str. 439–452. Savetovanje, Vrnjačka Banja 9. i 10. novembra 2006.

IMF (2011), Global Prospects and Policies

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/02/pdf/c1.pdf> (pristup: 28. I 2012)

Kovačević, Mladen (2011), Srbija pred privrednim i finansijskim kolapsom, referat podnet na Savetovanju Naučnog društva ekonomista Srbije i Ekonomskog fakulteta, Privreda Srbije u drugom talasu krize – izgledi za 2012, prezentirani referat, u Beogradu (zbornik radova je u pripremi).

Madžar, Ljubomir (2009), Ekonomska politika pred izazovima skučene upravljivosti, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Beograd.

Madžar, Ljubomir (2008), Nedostajuće dimenzije u evaluaciji makroekonomskih performansi Republike Srbije, pred izazovima skučene upravljivosti, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Beograd.

Ristić, Zoran, Rajković, Danijela, Mančić, Svetlana, Rajić, Dragoljub (2011), Efekti privatizacije u Srbiji, Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog saveta, Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije, Solidar Suisse, Swis, Labour Assistance, SLA, kancelarija u Srbiji.

Stamenković, Stojan, et al. red. (2010), Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011–2020, USAID, FREN i MAT, Ekonomski institut, Beograd.

Stojiljković, Zoran (2011), Ima li svetla na kraju tranzicionog tunela, uvodni referat za skup Lavirinti tranzicije, elektronski materijal dostavljan učesnicima savetovanja

Vukotić, Veselin, red. (2004), Kultura i razvoj, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd.

WB, Doing Business (2011), Making Diference for Entrepreneurs, A copublication of the World bank and the International Finance Corporation.

SAVREMENI SVET I SRBIJA U TRANZICIJI

APSTRAKT

Srbija se već više od dve decenije suočava sa tranzicionom krizom, koja je delimično pospešena i raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), a poslednje četiri godine, i svetskom ekonomskom krizom. Neodgovorna vlast je, umesto da blagovremeno spremi odgovore na izazove krize, dugo neopravdano uljuljkivala poslovnu javnost izjavama da će ona zaobići Srbiju i čak – da će Srbija iz nje izaći jača. Činjenice su sasvim drugačije. U svetu dramatično brzih tehnoloških i ekonomskih promena, globalne preraspodele ekonomske moći i uticaja, Srbija nema geostrateški značaj koji je imala bivša Jugoslavija, u neuspešnoj zakasneloj privatizaciji nestale su čitave privredne grane, sistem obrazovanja je neadekvatan, stanovništvo staro i iz zemlje se obrazovano stanovništvo u kontinuitetu iseljava, što zemlju u eri interneta i modernih tehnologija čini nekonkurentnom. Srbija se mora okrenuti privrednim granama u kojima ima komparativnih prednosti: poljoprivredi i na njoj zasnovanoj prehrambenoj industriji, proizvodnji „zelene“ energije i usluga u transportu i logistici, proizašlih iz geostrateškog položaja. Da bi se dalje razvijala, Srbija mora da raskine sa korupcijom, ukine monopol, reformiše državnu administraciju i javni sektor.

Ključne reči: tranzicija, ekonomska kriza, promene, konkurentnost, tehnologija, obrazovanje.

PLANETARNI RAZVOJ

Svet se od kraja osamdesetih godina menja dramatičnom brzinom. Rušenje Berlinskog zida je označilo globalnu prekompoziciju država, naročito u Evropi, a raspad Sovjetskog Saveza u Evroaziji. Raspad SFRJ ostavio je Srbiju bez izlaska na Jadransko more i bitno joj pogoršao geostrateški položaj.

Vraćanje Hongkonga pod suverenitet Narodne Republike Kine i njegovo uključivanje u kineski ekonomski prostor, uz očuvanje ekonomskog suvereniteta, bitno je doprinelo razvoju i novim investicijama u Kini, osvajanju i primeni novih tehnologija te vanrednom rastu konkurentnosti kineske privrede. Rečju, to je bio generator kineskog ekonomskog buma. U početku su glavni investitori u Kini bile su kompanije u vlasništvu Kineza iz emitovanog programa zajedno na tri najgledanije američke televizije od 1948. godine, kada je ABC Hongkonga, a potom i sa Tajvana, koje nisu imale jezičke i kulturološke barijere. Danas se Kina razvija ka tome da je država broj jedan u svetu po broju stanovnika koji govori engleski jezik.

Ta pionirska ulaganja u privredu Kine otvorila su ogromne mogućnosti za razvoj njene industrije, a potom su investicije usmerene i u sve druge mnogoljudne azijske zemlje.

Ekonomski razvoj, podizanje nivoa zdravstvene zaštite i povećana proizvodnja hrane u svetu produžili su životni vek u Indiji i drugim azijskim zemljama i izazvali demografski bum u njima. Adekvatna ponuda jeftine radne snage preselila je proizvodnju iz razvijenih država u mnogoljudne zemlje u razvoju.

Prema internet sajtu *indiaonlinepages.com*, danas u je u Indiji polovina stanovništva mlađa od 25 godina, 610.000.000, dvostruko više od ukupnog broja stanovnika Sjedinjenih Američkih Država (SAD). Prema internet sajtu *globaldemographics.com*, u SAD je u januaru 2012. bilo 316.266.000 stanovnika, od toga 153.232.000 radno sposobnih; u Kini 1.344.466.000, od čega

radno sposobnih 763.408.000, dok Brazil ima 195.476.800 stanovnika, a radno sposobno je 95.405.000. Turska ima 74.961.000 stanovnika, a radno sposobno je 22.606.000.

Znanje i svekolika svetska baština svakodnevno su demokratski dostupni na internetu. Milijarde informacija se svakodnevno na njemu razmene. Značaj interneta za razvoj sveta i globalne ekonomije je nezamenljiv i ogroman. Danas internet koristi preko 1,9 milijardi ljudi širom sveta. Najpopularniji deo interneta – veb (engl. *World Wide Web*) počeo je da se koristi 1989. godine kada je 50 ljudi delilo svoje veb-stranice.

Prema *Office of the CIA*, između 1.790.000.000 i 2.230.000.000 svetske populacije će tokom 2012. koristiti internet, od čega u SAD-u oko 282.000.000, Kini – 440.000.000, Japanu – oko 124.000.000 i Nemačkoj – oko 76.000.000.

Financial Times od 2. februara 2012. navodi da 845.000.000 ljudi svakog meseca koristi *Facebook*, što je 12% svetske populacije. Polovinu tog procenta čini stanovništvo Severne Amerike i Evrope. Da su *Facebook* korisnici stanovništvo države, to bi bila treća po veličini država u svetu, posle Kine i Indije. Broj korisnika je porastao između trećeg i četvrtog kvartala 2011. godine za 6%.

Mi živimo u ekspanzionalnom vremenu.

Facebook, *YouTube*, *Twitter*, *Myspace* pre sedam godina nisu postojali. *Google* mesečno obavi preko 31 milijardu pretraga a 2006. godine samo 2,9 milijardi. Da bi ga koristilo od 50.000.000 ljudi, radiju je trebalo 38 godina, televiziji 13, internetu 4, *Ipod 3*, *Facebook* dve godine.

U poslednja dva meseca na *YouTube* je postavljeno video zapisa više nego što je televizija emitovala direktnim prenosom a do danas.

U toku 2009. godine postavljene su 1,4 milijarde *e-mail* naloga, a u toku godine poslato je 90 biliona *e-mail* poruka. 95% pesama preuzetih s interneta nije plaćeno ništa.

Prema *New York Times* u tom listu se za nedelju dana objavi informacija više nego što je prosečan stanovnik SAD u 18. veku prikupio i saznao za ceo život. Procenjuje se da se svake godine proizvede 4 exabajta (4×10^{19}) novih jedinstvenih informacija, što je više nego prethodnih 5.000 godina. Japanski stručnjaci su uspešno testirali optički kabl koji provodi 14 triliona bita po jednoj žici, što odgovara količini od 210 miliona telefonskih poziva u svakoj sekundi.

Broj novih tehničkih informacija u svetu se duplira svake dve godine, zbog čega studenti tehničkih nauka već na trećoj godini imaju problem sa zastarelim znanjem stečenim u prve dve godine studija.

Na univerzitetima postoje kursevi kojih pre deset godina nije bilo, na primer, *E-business*, Nanotehnologija (*Nanotechnology*) ili *Supply Chain Management*.

Najtraženija zanimanja s najvećim razvojnim potencijalom tiču se kompjutera i onlajn mreža. To su, na primer, inženjeri softvera, specijalisti kompjuterske podrške, mrežni i kompjuterski sistemski administratori, za kojima potražnja godišnje premašuje 100%.

Razvoj i širenje interneta, naročito bežičnog, podstiče tražnju za stručnjacima koji rade na razvoju interneta, intraneta i web aplikacija. Procenjuje se da će 2020. godine 90% internet konekcija biti bežično.

Druga grupa traženih zanimanja vezana je za zdravstvo, produženje životnog veka, za razvoj medicine i biotehnologije. Razvoj biotehnoških istraživanja usmerenih ka novim medicinskim tehnologijama, tretmanima i farmaceutskim sredstvima podstiče tražnju za biohemičarima, biofizičarima i medicinskim ekspertima.

Od deset najtraženijih zanimanja u SAD 2010. godine, šest pre deset godina nije postojalo.

To znači da danas školujemo kadar za zanimanja i poslove za koje ne znamo kako će izgledati, da će se koristiti još neizumljene tehnologije i rešavati problemi za koje ne znamo kakvi će biti i u kojem obliku će se pojavljivati.

U SAD i Velikoj Britaniji devet od deset tinejdžera ima kod kuće kompjuter, konzolu i mobilni telefon. U Velikoj Britaniji milion i 400.000 učenika ima svoju veb-stranicu.

Njih uče nastavnici od kojih je manje od polovine ikada igralo kompjutersku igricu.

Da li se zbog toga njih 64% izjasnilo da najbolje uči izvan škole?

Prema procenama Biroa za statistiku rada SAD, današnji učenici će do 38 godine promeniti 18 poslova. Današnja radna snaga u proseku menja 11 poslova od svoje 18. do 44. godine.

Zadržavanje kod jednog poslodavca zavisi od životnog doba kada otpočinje zaposlenje tako da se čak 71% radne snage od 18. do 22. godine kod poslodavca zadržava kraće od godine, a 93,8% kraće od 5 godina, dok se 33,5% radne snage od 39. do 44. godine kod poslodavca zadržava kraće od godinu dana, a 67,6% kraće od 5 godina.

Oglašavanje u tradicionalnim medijima svakodnevno opada: prošle godine oglašavanje u novinama iznosio je 18,7%, na televiziji – 10,1%, radiju – 11,7%, a u magazinima je pad iznosio 14,8%, dok oglašavanje na internetu rapidno raste. 83% ispitanika smatra da je imejl najsigurniji i najdelotvorniji propagandni metod. Potrošači koji dobijaju imejllove sa ponudama troše 138% više novca od onih koji ih ne dobijaju. Kad su u pitanju lokalne usluge i servisi, čak 97% ispitanika na internetu traži njihove pružaoce. Od svih učesnika ispitivanja, njih 90% veruje da je na internetu pronašlo najpovoljniju cenu proizvoda ili usluga koje je kupilo.

Danas više od 220 najvećih kompanija u svetu ima svoje informaciono-tehnološke operacije (IT) bazirane u Indiji.

Kineski izvoz visokotehnoloških proizvoda je od 10 milijardi dolara u 1996. godini povećan na 200 milijardi 2006. godine.

Petogodišnji plan kineske vlade je strateški pomak da sa ekonomije označene kao *Made in China* pređe na ekonomiju *Designed in China*.

U januaru 2012. godine vlasti Pekinga i Šenžena odlučile su da povećaju minimalnu platu za 8,9% tako da ona sada u regionima Pekinga i Šenžena iznosi oko 185 evra.

PRAKSA U SRBIJI

Dok se svet razvija do sada nezabeleženom stopom, i pored globalne krize koja od 2008. godine usporava ekonomski razvoj, Srbija više od 20 godina u vrtlogu tranzicije i raspada zemlje neuspešno pokušava da izađe iz krize, a njeno zaostajanje za razvijenim svetom povećava se iz godine u godinu.

Sa raspadom SFRJ i, kasnije, Državne zajednice Srbija i Crna Gora, Srbija je znatno izgubila na geostrateškom značaju, izlaz na Jadransko more i status mediteranske zemlje. Međutim, sa gubitkom izlaska na more, nismo izgubili i mediteranske navike, naročito kad je prekomerno trošenje i zaduživanje u pitanju. Postpetooktobarske vlade su odgovorne za krajnje nekritičko sprovođenje neoliberalne ekonomske politike, nepriladođenu ekonomsku politiku čiji bi cilj bila tranzicija privrede Srbije uz očuvanje radnih mesta, bujanje administracije i javnog sektora i preveliko zaduživanje zemlje.

U Srbiji danas postoji 147 državnih agencija koje su osnovane uglavnom kao državne ustanove paralelne sa već postojećim, koje imaju ista ili slična ovlašćenja i koje su popunjene najčešće po partijskom ključu.

Posebno su odgovorne zato što nisu završile proces denacionalizacije, i to pre privatizacije, jer će sada to biti dodatno opterećenje za poreske obveznike i povećanje javnog duga enormno iznad zakonskog maksimuma.

U Srbiji, zemlji koja je među najsiromašnijima u Evropi, prema zvaničnim izveštajima Svetske banke, godišnje se korupcijom u sistemu javnih nabavki izgubi 750 miliona evra. Vlada neodgovorno zadužuje zemlju iz meseca i mesec. Tako se samo u januaru 2012. zadužila 320 miliona evra. Za otplatu ranije uzetih kredita, prema procenama Fiskalnog saveta predsednika Vlade Srbije, u 2012. godini biće potrebno oko 5,1 milijarda evra. Kako će u toku 2013. i 2014. godine dospeti na naplatu i krediti koji su reprogramirani 2003. i 2004. godine, to će Srbija biti pred ozbiljnim izazovima urednog finansiranja obaveza. Dodatno se ekonomska situacija komplikuje i visinom javnog duga u zakonskom maksimumu od 45% bruto domaćeg proizvoda. Prema nalazima revizora Republike Srbije, Vlada u zvaničnim izveštajima nije prikazivala obaveze od 1,6 milijardi evra te je s njima visina javnog duga dostigla 48,1% bruto domaćeg proizvoda. Moguće je da zbog visine javnog duga Srbiji dodatno opadne i kreditni rejting, što bi još više poskupelo kredite i udaljilo inostrane investitore od zemlje.

Nosilac izvoza u Srbiji u zadnjih nekoliko godina *US Steel* napustio je zemlju i vlada je podržavala tu kompaniju. U 2011. godini, umesto dovršetka privatizacije, dodatno su podržavljani PKB Beograd, Telekom Srbija, državne investicije i izgradnje hotela na Staroj planini. I na taj način se otvorila pandorina kutija ponovnog državnog upravljanja preduzećima. Može se očekivati da će rasti pritisci sindikata da država preuzme i druga preduzeća i da vlada na teret poreskih obveznika nastavi igranje biznisom. Postavlja se pitanje kako država može da objasni sindikatima, npr. sindikatima radnika preduzeća za izgradnju puteva, zašto ih ne uzme pod državne skute.

U isto vreme, vlada ništa ne čini da smanji monopolizovanost Srbije, već je podstiče.

Godinama po stepenu monopolisanosti prednjačimo u svetu, i to je glavna prepreka dolasku inostranih investitora.

U vreme kad samo na znanju zasnovana ekonomija može da povuče ekonomiju zemlje iz krize, obrazovni sistem se nedovoljno brzo reformiše. Na testovima funkcionalnosti znanja PISA, učenici iz Srbije su na pretposlednjem mestu u Evropi, a Srbija je isprepletana mrežom fakulteta, a nijednog od njih nema među prvih 300 u svetu.

Nivo ulaganja u obrazovanje i nauku se iz godine u godinu smanjuje, a domaći instituti koji su bili nosioci primenjene nauke u Srbiji privatizovani su bez obaveze da se bave naučno-istraživačkim radom, najčešće su ugašeni ili prepušteni sebi.

Zanemarujemo čak i oblasti gde smo prednjačili u svetu, poput semenske proizvodnje u poljoprivredi, a zanemarujući sopstvena dostignuća, postajemo pogodni za neokolonizaciju.

PREDLOZI ZA PROMENE

Umesto da kupujemo dolazak multinacionalnih kompanija često bogatijih od same Srbije, plaćajući im i do 10.000 evra po zaposlenoj osobi, i to vrlo često u industrijama i gradovima gde već postoje privredni subjekti koji zapošljavaju mnogostruko više zaposlenih u istim delatnostima, **trebalo bi efikasno demonopolizovati ekonomiju, stabilizovati pravni sistem,**

lako izdavati građevinske dozvole, poreski sistem učiniti stimulativnim za ulaganja i zarade opteretiti slično kao u EU.

Najvažnije se **fokusirati na borbu protiv systemske korupcije** izmenama zakona koje je izazivaju, zatim promenama u pravosudnom sistemu i smanjivanjem mogućnosti države da arbitrira.

Reformisati državnu upravu i javnu sektor, i to ozbiljnim smanjivanjem broja zaposlenih u upravi i naročito redukovati mreže ustanova javnog sektora, škola, univerziteta, bolnica, domova zdravlja, i primeriti je realnim mogućnostima države.

Pretpostavka za to je da država uvede elektronsku upravu po ugledu na zemlje slične veličine i iskustva kakva je Estonija.

Posebnu pažnju država mora posvetiti razvoju poljoprivrede i na njoj zasnovane prehrambene industrije. To se može učiniti podrškom poljoprivrednim domaćinstvima za obnovu sela, razvoju zadrugarstva i kooperativa i promenom sistema državnih robnih rezervi, čija bi se uloga promenila pa bi od skladištara strateških sirovina postala aktivan učesnik i regulator na tržištu, naročito poljoprivrednih proizvoda.

Vlada mora **reformisati i izgraditi sistem obrazovanja** koji će odgovoriti izazovima današnjeg sveta, a da bi se to postiglo, u narednih nekoliko godina treba višestruko povećati izdatke za obrazovanje i nauku.

LITERATURA

Financial Times, Facebook: doing it by numbers, posećeno 2. februara 2012.

Stojiljković Zoran (2011), Srbija u lavirintima tranzicije, Službeni glasnik, Beograd.

Suliven and To (2011), Search and Non Wage Job Characteristics, US. Bureau of labor Statistics.

U.S. Bureau of labor statistics (2010), Numbers of Jobs Held, Labour Mar Suliven and To ket Activity, and Earnings Growth Among the Youngest Baby Boomers: Results from a Longitudinal Survey, U.S. Bureau of labor statistics, 2008, Overview of the 2008 - 18 Projections.

www.about.com, Search and non-wage job characteristics, posećeno 2. februara 2012.

www.global-dem.com, posećeno 2. februara 2012.

www.internet.com, posećeno 2. februara 2012.

www.mediametrix.com, posećeno 2. februara 2012.

www.bls.gov, Fastest growing jobs 2000–2010, posećeno 2. februara 2012.

EFEKTI PRIVATIZACIJE U SRBIJI – IZNEVERENA OČEKIVANJA I OSTVARENJA U PRAKSI

„Kada prevaranti trguju sa prevarantima i kada svako može biti prevaren, niko ne zna ko će u krajnjoj liniji imati neto prednost“

Joahim Starbati

APSTRAKT

Tranzicija, privatizacija, strukturno prilagođavanje, uspostavljanje novog ekonomskog i društvenog sistema u poslednje dve decenije bile su magične reči kojima su mnogi u Srbiji često pridavali konotacije obavezujućeg napretka, ulogu čarobne formule koja će razrešiti sve probleme. Ipak, sve je vidljiviji jaz između očekivanih ciljeva, odnosno, proklamovanih principa ekonomski i socijalno prihvatljivih tranzicionih poteza i stvarno postignutih rezultata. Vreme je pokazalo da su procesi tranzicije i privatizacije veoma „skupi“, da neminovno dovode do smanjenja radnih prava, povećane nezaposlenosti, socijalne nesigurnosti, promene strukture privrednih subjekata...

Ovaj rad predstavlja pokušaj autora da ukaže na najčešće probleme sa kojima se privatizovana preduzeća i zaposleni u njima suočavaju sa ciljem da se greške ne ponavljaju u tek započetom ozbiljnijem postupku restrukturiranja i ostvarivanja javno-privatnog partnerstva u javnom sektoru, gde se potencijalno mogu pojaviti još veći problemi, imajući u vidu strateški značaj ovih preduzeća za privredu Srbije i sve građane.

Ključne reči: tranzicija, privatizacija, nezaposlenost, radna prava, socijalna nesigurnost.

UVODNE NAPOMENE

Posle burnog početka 2001. godine, tranzicija se u Srbiji usporila, ponegde i zaustavila. U nekim segmentima je podosta učinjeno, a u nekima, na primer, restrukturiranju javnog sektora, neformalnom tržištu rada, korupciji i drugde nije se odmaklo dalje od početka. Srbija je danas još uvek podosta udaljena od prave tržišne privrede i vladavine prava. Nju karakteriše mali broj ulazaka novih preduzeća, spori rast nove, produktivne zaposlenosti, budžetski transferi su isuviše veliki, subvencije znatne, državna intervencija je sveobuhvatna a poslovni rizik velik. Sve u svemu, prilično sumorna slika.

Kako vreme odmiče, sve je jasnije da bi se, za razliku od mnogih koji su na početku privatizacije mislili da je to lak i jednostavan posao, danas jako malo njih složilo sa tom konstatacijom. Postajemo svesni da privatizacija nije nimalo jednostavna, da se ona ne može odigrati preko noći i da, osim pozitivnih efekata, ima niz drugih negativnih, posebno socijalnih, naročito izraženih u prvim godinama njenog sprovođenja. Prethodne dve decenije pokazale su da je reformisanje socijalizma krupan problem i da svaka vlada ima neograničen broj mogućnosti da učini nešto loše, a malo mogućnosti i snage da učini nešto dobro. Čini se da se iz godine u godinu stvara sve veći jaz između očekivanih ciljeva, odnosno proklamovanih principa „ekonomski efikasnih i socijalno odgovornih reformi“, i postignutih rezultata. Očekivanja da će zapadni standard odmah preplaviti ove prostore nisu se obistinila, a kapital koji je gotovo „nervozno“ čekao na

granicama na zeleni signal (demokratsku vladu) nije pohrlio u onoj meri u kojoj se to očekivalo i najavljivalo. Naprotiv, svaki novi dan je donosio manje ili više neprijatnih iznenađenja.

Ekonomsko stanje većine privatizovanih preduzeća i socijalni položaj zaposlenih u njima danas je lošiji nego na početku tranzicije. Veliki broj privatizacija sveden je na puki promet nekretninama i zloupotrebu prava korišćenja građevinskog zemljišta, a na štetu države, lokalne samouprave i građanstva Srbije. Privatizacija nije donela ekonomsku efikasnost i ekonomski rast, a istovremeno je proizvela armiju nezaposlenih, dodatno siromaštvo i socijalne probleme. Sledi nam i restrukturiranje te ulazak privatnog kapitala u javni sektor, što je započeto sa NIS-om, a sledi isti proces i u drugim državnim, javnim i javnim komunalnim preduzećima, gde se mogu očekivati još veći problemi imajući u vidu njihov strateški značaj za privredu Srbije i sve njene građane.

UZROCI I CILJEVI PRIVATIZACIJE

Krajem dvadesetog veka socijalizam kao društveno uređenje i privredni model prestao je da bude alternativa kapitalističkom privrednom modelu. Iako su zvanične statistike prikazivale rast privredne aktivnosti koji je nekada prevazilazio stope rasta razvijenih tržišnih privreda, nije se radilo o zdravom rastu. To nije bio rast koji stvara, već rast koji uništava vrednost preduzeća. Ista situacija je bila i u našoj zemlji. Direktno državno administriranje, a zatim i samoupravljanje, odredili su našu ekonomsku istoriju posle Drugog svetskog rata. U takvom ekonomskom sistemu nije postojala jasna i direktna veza između rezultata i vrednovanja rada. Posledično, lični dohoci su se u potpunosti otuđili od stvorene vrednosti i ostvarenog uspeha. Takvo stanje vodilo je niskoj motivaciji, a ona niskoj produktivnosti. Faktičko stanje se nije priznavalo pa je pokrenut proces socijalizacije gubitaka. Takav stav i odnos prema preduzećima lošeg finansijskog zdravlja imao je domino efekat na jaka preduzeća. Sumarni efekat prethodnih procesa doveo je do urušavanja socijalizma i odustajanja od tzv. socijalističke paradigme. Početkom devedesetih godina dvadesetog veka Srbija je, poput ostalih socijalističkih zemalja, ušla u tranziciju na čijem se početku pitanje privatizacije nametnulo kao centralno. Očekivanja su bila da će privatizacija biti pokretač svih promena te da će dovesti do brzog poboljšanja poslovanja preduzeća.

Generalno se može reći da je osnovni cilj privatizacije podizanje ekonomske efikasnosti privrednih subjekata. Istovremeno, sa težnjom da se postigne veća efikasnost, javlja se potreba za obezbeđenjem socijalne pravde. Potpuno ostvarivanje oba ova cilja je nemoguće imajući u vidu to da ekonomska efikasnost i socijalna pravda predstavljaju konfliktne ciljeve. Iz tog razloga državni organi, kao nosioci privatizacije, moraju veoma obazrivo pristupiti njenom sprovođenju vešto balansirajući između težnje da se poveća ekonomska efikasnost, podstaknu privredni rast i razvoj a da se istovremeno sačuva zaposlenost i ne izazovu dublje socijalne promene i raslojavanje. (Lakićević, 2011: 52)

Za uspeh privatizacije, prema ocenama većeg dela ekonomskih analitičara i eksperata, neophodno je ostvariti nekoliko važnih preduslova:

1. Izbor odgovarajućeg metoda i efikasnu organizaciju poslova u vezi sa njenom primenom;
2. Stabilno makroekonomsko okruženje;
3. Odgovarajuću ekonomsku politiku;
4. Transparentan sistem i stabilan sistem propisa i mera kojima se regulišu pravila igre u privredi.

Ključni problem je u tome kako aktivirati ekonomske resurse, transformisati stare sisteme, manje-više komandne, netržišne ili polutržišne privrede, i zatim, kako postići da socijalna cena takvih promena bude što manja. U pokušajima da se u praksi taj problem uspešno reši nailazi se na brojne prepreke i ograničenja.

DOSADAŠNJE ISKUSTVO IZ PROCESA PRIVATIZACIJE

Komparativna prednost naše startne pozicije za prelazak na tržišnu privredu olako je prokockana. Umesto da imamo najmanju i najkratkotrajniju transformacionu recesiju pri prelasku iz sistema koji se urušio (socijalizam) u novi „prosperitetniji“ sistem (kapitalizam) naši vlastodršci „za pravilo ludost izabraše“ (Njegoš), tj. počеше da se vladaju po Marfijevom zakonu: ako može najgore, ima i da se desi najgore!

Aktuelna privatizacija u Srbiji se odvija po četvrtom po redu modelu za protekle dve decenije.⁵⁰ Nakon političkih promena 2000. godine, nova vlada se suočila sa izazovom uvođenja reformi u ekonomiju, razorenu nakon decenije dezinvestiranja, sankcija i rata i usvojila je ambiciozan program ekonomskih reformi obavezujući se da će izmeniti trendove iz prethodne decenije i integrisati zemlju u evropske, svetske političke i privredne tokove.

Na osnovu brojnih koncepcijskih i operativnih slabosti prethodnih zakona o privatizaciji, uz konsultacije sa stručnjacima iz Evrope i sveta i uzimanje u obzir iskustava zemalja u tranziciji, koje su manje ili više uspešno do tada već prošle kroz taj kontroverzan proces, sastavljen je i usvojen Zakon o privatizaciji. Osnovna načela na kojima je ovaj zakon baziran jesu obaveznost i vremenska ograničenost privatizacije društvenog kapitala, uz stvaranje uslova za razvoj privrede i socijalnu stabilnost, obezbeđenje javnosti, fleksibilnosti i formiranje prodajne cene prema tržišnim uslovima. Za privatizaciju državnog kapitala u javnim preduzećima u oblasti infrastrukture, saobraćaja, energetike, šumarstva, komunikacija, komunalnih delatnosti nije definisan zakonski rok. Modeli sadržani u ovom zakonu, po kojima se privatizacija i danas sprovodi u Srbiji, jesu prodaja kapitala i prenos kapitala bez naknade. Naime, 70% kapitala se prodaje javnim prikupljanjem ponuda potencijalnih kupaca (javni tender) ili javnim nadmetanjem potencijalnih kupaca (javna aukcija) u skladu sa utvrđenim uslovima prodaje, a ostatak kapitala koji se privatizuje se besplatno deli zaposlenima i građanima prema određenom ključu. Proces je zamišljen tako da se obezbede većinski novi vlasnici (domaća ili strana fizička ili pravna lica), a ukoliko zainteresovanih kupaca nema (usled loše finansijske situacije i nesolventnosti preduzeća, velikog broja zavisnih preduzeća i zaposlenih i njihove poslovne perspektive), preduzeće je dužno da se najpre restrukturira (izvrši statusne, odnosno organizacione promene, poravnanje iz dužničko-poverilačkih odnosa i sl.).

U tabeli koja sledi prezentirani su rezultati privatizacije ostvareni primenom aktuelnog koncepta:

Tabela 1: Rezultati privatizacije u Srbiji, sumarni prikaz 2002 – septembar 2011. godine⁵¹

000 EUR	Broj javnih poziva	Ukupno ponuđeno	Ukupno prodato / raskinuto	Procenat uspešnosti	Broj zaposlenih	Knjigov. vrednost (K)	Prodajna cena (P)	Investicije (I)	Socijalni program (S)
Tenderi (T)	301	218	90	41%	67.627	921.038	1.074.590	929.760	276.689
Tenderi – raskidi ugovora			37		27.014	423.036	546.060	226.047	2.042
Aukcije (A)	4.061	2.461	1.555	63%	129.813	976.075	876.318	201.995	
Aukcije – raskidi ugovora			599		55.484	357.184	514.333	79.765	
Tenderi+ aukcije (T + A)	4.362	2.679	1.645	61%	197.440	1.897.113	1.950.908	1.131.755	276.689

⁵⁰ Da podsetimo, privatizacija je u Srbiji započela donošenjem Zakona o društvenom kapitalu 1989. godine da bi 1991. godine bio donet Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine, 1997. godine Zakon o svojskoj transformaciji, konačno, 2001. godine Zakon o privatizaciji koji je na snazi i danas (sa određenim izmenama i dopunama).

⁵¹ Izveštaj Ministarstva za ekonomiju i regionalni razvoj Republike Srbije.

Tržište kapitala (Tk)		663	564	85%	115.653	520.003	531.959	5.902	0
Tržište kapitala – prethodno raskinut ugovor (Tkr)		264	172	65%	21.046	95.016	101.196	0	0
Tržište kapitala – prethodno privatizovano (Tkp)		1.067	902	85%	85.994	75.963	53.053	0	0
UKUPNO (T+A+Tk+Tkr+Tkp)		3.606	2.381	66%	334.139	2.588.095	2.637.116	1.137.657	276.689

* Pošto su preduzeća u redu Tržište kapitala – prethodno privatizovano već računata u aukcijama, odnosno tenderima, broj manjinskih paketa prodatih od strane AF, kao i broj zaposlenih u tim preduzećima, nisu uzeti u obzir u ukupnom zbiru (T+A+Tk+Tkr+Tkp). Međutim, finansijski efekti (cena) i knjigovodstvene vrednosti ulaze u ukupni zbir tabele jer su nastali prodajom akcija na berzi od strane AF.

Pompezno najavljivana, uspešna ekonomski, socijalno i razvojno usmerena privatizacija iz 2001. godine pokazala se, nažalost, više kao uspešan marketinški trik. Može se oceniti da se proces privatizacije pokazao komplikovanijim i dugoročnijim od prvobitnih očekivanja, a praćen je nizom različitih posledica. Danas posle čitave decenije primene ovog koncepta, osmišljena kampanja privatizacije pod sloganom „Početak za imetak” zvuči kao ironično smejanje u lice nezaposlenima i sve siromašnijem stanovništvu u Srbiji. Tvorci i realizatori novog modela privatizacije u Srbiji, polazeći od aksioma da je društvena svojina, a samim tim i preduzeća zasnovana na njoj ekonomski neefikasna, došli su do „spasonosne” formule koja razrešava gordijev čvor stare ekonomske strukture – a to je privatizacija odmah i po svaku cenu. Pretpostavka o apriornoj ekonomskoj neefikasnosti društvenih preduzeća je proglašena za aksiom, nešto u šta se ne može posumnjati, pa prema tome, ni kritičari aksioma se ne moraju uzimati za ozbiljno.

Kada se ocenjuje ovaj proces i sagledavaju njegovi efekti, uputno je to učiniti najmanje sa dva aspekta. Prvi od njih je ekonomske prirode i podrazumeva procenu mere u kojoj je proces privatizacije stvorio preduslove za izgradnju produktivnije i konkurentnije privrede, povećanje zaposlenosti i rast životnog standarda. Drugo, svakako treba izračunati neželjene efekte.

IZNEVERENA OČEKIVANJA I OSTVARENJA U PRAKSI

Početakom devedesetih imali smo povoljnije infrastrukturne uslove od drugih bivših socijalističkih zemalja. Međutim, danas, u odnosu na njih zaostajemo mnogo. Ukratko, nalazimo se u stanju ekonomskog haosa.

Neuspeh privatizacije u Srbiji prouzrokovan je time što je ona bila sama sebi cilj i sprovedena je bez obzira na posledice, nije ostvaren konsenzus u vezi s konceptom privatizacije, najvažniji cilj je bio budžetski prihod, a ne rast životnog standarda zasnovan na rastu proizvodnje, zaposlenosti i izvoza.

Najvažniji argumenti za tvrdnju da privatizacija u Srbiji nije bila uspešna su sledeći:

1. Veoma je mnogo raskinutih kupoprodajnih ugovora. Od obavljene 2.271 privatizacije, poništene su 634, što čini skoro 30% ukupno privatizovanih preduzeća. (Izvor: Agencija za privatizaciju, oktobar 2011).⁵²
2. Eskalacija štrajkova i protesta radništva koji nisu politički motivisani, već su izraz njegovog teškog položaja u privatizovanim preduzećima (u toku 2009. i 2010. godine preko 100 štrajkova godišnje).

⁵² Najčešći zbog neplaćanja kupoprodajnih rata, neizvršavanja obaveza iz socijalnog programa, neizvršavanja obaveza iz investicionog programa i nepoštovanja odredbe da se obezbedi kontinuitet proizvodnje.

3. U mnogim privatizovanim preduzećima zaposleni ne dobijaju redovno plate, a njihova eksploatacija postaje ekstremno velika (njihovo radno vreme je duže i od 10 sati dnevno).
4. Niz privatizovanih preduzeća je ugašen, što je velikim delom posledica nesposobnosti novih vlasnika ili njihovih nečasnih namera prilikom kupovine (kupovina poslovnog prostora, zemljišta, kupovina novcem sumnjivog porekla, anonimnost stvarnih kupaca preduzeća i sl.).
5. Broj zaposlenih u privatizovanim preduzećima je znatno smanjen i sve je izraženije „seljenje“ privatizovanih preduzeća u sferu neformalne „sive“ ekonomije.

Katastrofalno raspoloženje radništva Srbije pre svega je rezultat niskog životnog standarda i opšteg pada kvaliteta života. Svemu ovome su na poseban način kumovala i nerealna očekivanja da će nakon političkih promena 2000. godine brzo doći do velikih i bezbolnih ekonomskih i socijalnih promena i do sveopšteg boljitka. Očekivanja da će zapadni standard odmah preplaviti ovu zemlju nisu se obistinila. Naprotiv! Tranziciju su pratili mnogi bolni procesi. Pokazalo se da sistem koji je toliko dugo funkcionisao ne može biti uspešno zamenjen preko noći. Razočaranje građanstva u privatizaciju i reforme uopšte veće je nego u vreme zadnjih godina Miloševićeve vladavine.⁵³

U tranziciji se gubi veliki broj radnih mesta, u to nema više nikakve sumnje. Vremenska disproporcija između potrebe brzih promena i stvaranja efikasne privredne strukture i zatečenog stanja sa viškom zaposlenih među radništvom stvara nesigurnost i strah od gubitka posla. Potpuno je izvesno da će u dužem periodu postojati veća ponuda radne snage od tražnje za njom. Ovo, pored materijalno-socijalne dimenzije, ima i specifičnu psihološku dimenziju. Prava konkurencija se na tržištu rada otvara između mladih, visokoobrazovanih ljudi koji prvi put traže posao i sredovečnih radnika koji nemaju uslove za penziju, a izdržavaju decu koja još nisu sposobna da sama rade.

Oni koji to nisu smeli često su zaboravljali da tranzicija nije samo ekonomska, već je uvek i socio-politička, a priča da negativnih posledica u tom procesu nema jednostavno nije tačna. Pokazalo se da je „žrtava“ tranzicije mnogo i da je ona teška za sva društva, posebno za radne slojeve. Bilo bi lepo kada bi svi i odmah bili na dobitku, ali je činjenica da tranzicija nije, barem na kratak rok, bezbolan proces. Ona je veoma skupa, neminovno smanjuje radna prava, povećava nezaposlenost i socijalnu nesigurnost. Nepoverenje, nezadovoljstvo, razočaranja, izrazito loš imidž vlasti i beskrajno loše viđenje novih vlasnika preduzeća postali su norma, opšte uverenje, standard (Mihajlović, Stojilković, Ivanić, 2004: 7).

Sada je potpuno jasno da privatizacija nije „magična mašina za stvaranje profita“ i da neće učiniti efikasnim sva postojeća preduzeća – mnoga od njih „spasioci“ nisu uspeli ili neće uspeli da ozdrave. Zaposleni stanje u preduzećima posle privatizacije percipiraju kao crno. Sve vidljiviji je jaz između očekivanih ciljeva, odnosno proklamovanih principa socijalno prihvatljivih tranzicionih poteza, i postignutih rezultata izuzimajući nekoliko retkih primera sa pozitivnim efektima. Iskustvo drugih zemalja za nas očigledno nije bila dovoljna opomena. Stanje je gotovo tragično jer se u velikom procentu pokazalo da su preduzeća ekonomski veoma oslabljena, položaj zaposlenih veoma težak, a broj zaposlenih osetno smanjen. Oni koji to nikako nisu smeli ipak su zaboravili da privatizacija nema isključivo ekonomsku, već uvek i socio-političku dimenziju, a tvrdnja da negativnih posledica u tom procesu nema nije tačna. Vremenska disproporcija između potrebe brzih promena i stvaranja efikasne privredne strukture i zatečenog stanja sa viškom zaposlenih stvara nesigurnost među zaposlenima i strah od gubitka posla. Potpuno je izvesno da će u dužem vremenskom periodu postojati veća ponuda od tražnje za radnom snagom. Ovo, pored materijalno-socijalne dimenzije, ima i specifičnu psihološku dimenziju.

⁵³ Istraživanje Centra za obrazovanje, istraživanja i privatizaciju UGS „Nezavisnost“, 2011.

Dublja istraživanja bi verovatno ukazala na korelaciju između ovakve situacije i pogoršanja demografske situacije (pada prosečne stope sklopljenih brakova, smanjenja stope rađanja uz istovremeno povećanje stope smrtnosti i dr.).

„Kad bujica raste, s njom se dižu i svi čamci na vodi“, tako je Džon Kenedi jednom sveo vezu između rasta i blagostanja. Danas, međutim, od takve filozofije nije ostalo ništa – uspeh svake vlasti građani mere debljinom novčanika. Naprosto, radništvo doživljava privatizaciju kao nešto u čemu oni ne vide svoju korist, osećaju da gube, zbog toga se ljudi koji sprovode privatizaciju moraju zapitati kakva je percepcija ovog procesa, ne samo percepcija Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), Svetske banke ili nekih drugih međunarodnih organizacija, već i percepcija građanstva, radništva, biračkog tela – ako se ne uvažavaju njihovi legitimni interesi, postavlja se pitanje neizvesnosti i rizika kuda će politički proces odvesti Srbiju u bliskoj budućnosti. Neko bi morao da objasni paradoks: kako to da je naša privatizacija toliko uspešna da nam se svet divi, dok mnogi primeri iz prakse to demantuju.

Potvrdu gornjih navoda najočiglednije daju i rezultati istraživanja koje je Stalno radno telo za ekonomska pitanja Socijalno ekonomskog saveta Republike Srbije sprovedo tokom 2011. godine. Naime, ovo istraživanje je pokazalo da tek oko 35% privatizovanih preduzeća i danas posluje, odnosno, da je njih 65% ugašeno ili je pred gašenjem. Takođe, ono je ukazalo na činjenicu da je ogroman broj radnika ostao bez posla. Prosečan broj zaposlenih u privatizovanim preduzećima koja su nastavila da posluju gotovo je prepolovljen, a ukupan broj zaposlenih u njima smanjen za 45,10%. Uzimanjem u obzir preduzeća koja više ne zapošljavaju ni jednog radnika, potvrđuje se procena da su tokom privatizacije posao izgubile gotovo tri četvrtine (74,41%) radnika zaposlenih u društvenom sektoru, a da pri tom nije reč o porastu produktivnosti, već o gašenju mnogih proizvodnih pogona.

Osim negativnih efekata privatizacije na povećanje broja nezaposlenih, ona je smanjila njihova radna prava i socijalnu sigurnost. Broj preduzeća koja radnike angažuju na određeno vreme je u porastu, a broj zaključenih kolektivnih ugovora i udeo sindikalno organizovanih radnika u njihovom ukupnom broju stalno se smanjuje. Sve ovo među radništvom stvara sve veću nesigurnost.

Da privatizacija nije dala ni očekivane ekonomske efekte, potvrđuju i podaci o obimu iskorišćenih kapaciteta i plasmanu proizvoda na inostrana tržišta. Obim iskorišćenih kapaciteta u privatizovanim preduzećima koja i dalje posluju čak je manji nego neposredno pre privatizacije, a izvoz tek neznatno veći. Da namera kupaca nije bila oživljavanje proizvodnje, potvrđuje i podatak da je tek u svakom četvrtom preduzeću kupac investirao nešto više od iznosa koji je bio obavezan, a da u svakom petom nije investirao ništa ili je čak otuđio imovinu preduzeća. Privatizacija domaće privrede nije izazvala promene u njenoj strukturi, a analizom privatizacije u Srbiji, može se zaključiti da ona nije donela očekivani ekonomski rast na bazi unapređenja efikasnosti poslovanja, već svojevrsnu preraspodelu imovine i ekonomske moći.

PROBLEMI U PREDUZEĆIMA NAKON RASKIDA PRIVATIZACIONIH UGOVORA

Nakon raskida ugovora o kupoprodaji društvenog kapitala, po pravilu se konstatuje bezizlazna finansijska situacija, blokada računa, visoka poreska i druga zaduženja. Stanje u ovim preduzećima se u najkraćim crtama može opisati na sledeći način:

1. Nepostojanje imovine, blokada računa i visoka prezaduženost subjekta privatizacije;
2. Nemogućnost da se uspostavi kontakt sa predstavnicima subjekta privatizacije jer se preduzeća često ne nalaze na staroj adresi ili su zaključana, telefoni isključeni ili niko ne prima poštu;

3. Po pravilu, trenutkom raskida privatizacionog ugovora pokreću se sve inicijative za prinudnu naplatu i prodaju imovine, što dodatno opterećuje i umanjuje mogućnost oživljavanja procesa proizvodnje;
4. Kod ugovora o kupoprodaji na šest godišnjih rata kupci su često prodavali sve ili veći deo akcija na berzi drugim pravnim (uglavnom povezanim) licima, zbog čega je preostali kapital jednak nuli.

Na osnovu navedenog, može se zaključiti da cilj privatizacije nije bio nastavak delatnosti subjekta privatizacije, već lično bogaćenje pojedinaca ili lanaca kupaca koji su po pravilu delovali kao članovi konzorcijuma kupaca ili povezana lica.

POUKE I BUDUĆI IZAZOVI

U uslovima svetske ekonomske krize i teške ekonomske i društvene krize u Srbiji i raznih teških eksternih i internih ograničenja, nužno je usvojiti novi koncept privrednih i društvenih reformi, a u okviru toga, i novi koncept privatizacije čijom bi se doslednom realizacijom zaustavili i u pozitivnom pravcu preokrenuli vrlo nepovoljni trendovi.

Dosadašnje iskustvo pokazuje da prilikom ulaganja privatnog kapitala u javni sektor posebna pažnja mora biti posvećena sledećim zahtevima:

- U odnosu na privatizaciju u preduzećima u društvenom sektoru zahtevati prethodno definisanje ciljeva i glavnih zadataka u privatizacijskim programima, u čemu sindikat mora aktivno učestvovati.
- Zahtevati pažljivu selekciju i klasifikaciju ovih preduzeća i, u odnosu na to, izbor metoda privatizacije, čemu mora prethoditi javna rasprava i verifikacija predloženog programa od strane socijalnih partnera. Prava radnika u tim privatizacijama moraju biti zakonom određena, njihova realizacija se ne sme odgađati, niti ona može zavisiti od volje i odluka potencijalnog kupca/strateškog partnera.
- U pripremi za privatizaciju zahtevati sagledavanje socijalnih aspekata i određivanje čvrstih socijalnih klauzula, uz saglasnost sindikata.
- Privatizacijski projekti od samoga početka moraju biti podvrgnuti kontroli i praćenju umesto do sada praktikovanog naknadnog utvrđivanja nepravilnosti, koje je, pokazalo se, nemoguće ispravljati.
- Proces privatizacije može se prihvatiti isključivo ako je u funkciji porasta proizvodnosti i profitabilnosti poslovanja, osiguranja konkurentske sposobnosti i podizanja ukupne organizacijske uspešnosti, stvaranja boljih uslova rada, pružanja boljih ili kvalitetnijih usluga te primerene zaštite zaposlenih, a nikako isključivo kao jedini način smanjenja troškova poslovanja kroz smanjenje broja zaposlenih ili smanjivanje materijalnih prava.
- Ne smeju se narušavati stečena (ostvarena) i međunarodnim konvencijama utvrđena prava iz radnog odnosa, vrednosti i standardi. Mora se zahtevati jačanje mehanizama njihovog sprovođenja i nadzora, jačanje inspeksijskih službi i oštrije kažnjavanje nesavesnih poslodavaca, stavljanje prekršajnih sudova u punu funkciju, te veće afirmisanje mehanizama mirnog rešavanja ne samo kolektivnih nego i individualnih radnih sporova.
- Od inspeksijskih službi i sudske vlasti se mora zahtevati prioritarno rešavanje pritužbi, odnosno, sporova koji se odnose na povredu kolektivnih prava.
- Zahtevati poštovanje prava na pravednu i stimulativnu politiku zarada za savestan predan i kvalitetan rad.

- Insistirati na tome da se zakonitosti tržišta ne prelamaju samo na radnicima – država mora da uspostavi sistem socijalne sigurnosti za one koji su bez zaposlenja. Mere aktivne politike zapošljavanja moraju biti u funkciji ne samo podsticanja novog zapošljavanja, već i zadržavanja postojećeg broja zaposlenih.
- Zahtevati da otpremnine ne budu cilj i isključivi način rešavanja viška radnika, već treba tražiti rešenja kojima će se osigurati nastavak rada ili dugoročnija socijalna sigurnost radnika – novi proizvodni programi, dokvalifikacije, prekvalifikacije i sl.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Uprkos zamerkama mnogih analitičara i eksperata da je do sada privatizacija kao ključni segment tranzicionih reformi služila isključivo punjenju budžeta za potrošnju, da je postizanje njene istovremene ekonomske i socijalne efikasnost bila poslednja briga vlasti, da je bilo neregularnosti u sprovođenju tog procesa i da ne postoje adekvatni mehanizmi njene kontrole, bilo bi pogrešno rušiti urađeno i počinjati iz početka, već se treba posvetiti ispravljanju grešaka i daljoj afirmaciji elemenata neophodnih za efikasnu tržišnu privredu i izgradnju elemenata za socijalno odgovorne. Potrebno je odustati od strategije dalje rasprodaje preduzeća, preispitati i korigovati postojeći nivo ekonomske liberalizacije i deregulacije, razraditi i primeniti moguće modele socijalno-tržišne privrede, podsticati domaću proizvodnju, ograničiti i kontrolisati transfer bogatstva u inostranstvo, prilagoditi poreski sistem tako da oporezuje bogatije.

Privreda Srbije, zemlja u celini, i njeno stanovništvo se susreću sa sve većim problemima, a među njima se posebno ističu sve veći i inače ogroman broj nezaposlenih, teška kriza u industriji, poljoprivredi i građevinarstvu, ogromna i sve veća nelikvidnost i sve veća zaduženost, kako u zemlji tako i u inostranstvu, pad na rang-listi po konkurentnosti privrede. Imajući u vidu konkretne i realne posledice aktuelne privatizacije na položaj zaposlenih koje se i te kako osećaju u praksi, nezadovoljstvo dobrog dela kupaca stanjem u subjektima privatizacije, kao i mogućih socijalnih konsekvenci promena koje tek dolaze u javnom sektoru, dade se zaključiti da će privatizacija još dugo biti u samom fokusu interesa u Srbiji. Otuda bi trebalo da iznenađuje i zbunjuje činjenica da je ovo do sada retko bio predmet celovitije i sistematičnije analize. Ipak, to i ne mora da bude tako, a razloge takvog odnosa prema ovom problemu možda treba tražiti u nespremnosti suočavanja sa njim ili želji da se negativni efekti privatizacije ostave po strani i promovišu samo oni pozitivni.

LITERATURA

Vukčević M. (2001), *Tranzicija, privatizacija i sindikat*, Beograd Podgorica, UGS Nezavisnost SSSCG.

Goldberg I. (2002), *Privatizacija u Srbiji: pogled u kontekstu post-socijalističke tranzicije*, u: *Strategija reformi*, Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije.

Hase R., Šnajder H., Vajgelt K. (2005), *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Beograd, Konrad Adenauer Stiftung.

Hoeven R., Sziraczki G. (2005), *Lessons from Privatization, Labor Issues in Developing and Transitional Economies*, Geneva, International Labor Organization.

Kosanović R., Paunović S., Žigmund Lj. (2010), *Privatizacija u Srbiji i stavovi sindikata*, u: *Kraj privatizacije – posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, Beograd, Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, SSSS.

Lakićević M. (jul 2011), *Lice i naličje privatizacije*, u: *Acta Economica*, god. 9, br. 15, 51-77.

Mandhane R., Symington A. (1/2005) *Deset načela za otpor neoliberalnoj globalizaciji*, u: *globalizacija.com*, 227-337.

Ristić Z. (2003), *Privatizacija u praksi*, u: *Aktuelni problemi tranzicije i tokovi privatizacije*,

Beograd, Ekonomski vidici.

Ristić Z. (2007), Aktivne mere politike zapošljavanja kao način olakšavanja socijalnog udara procesa transformacije i podsticanja razvoja, u: Regionalni razvoj i zapošljavanje, Beograd, Ekonomski vidici.

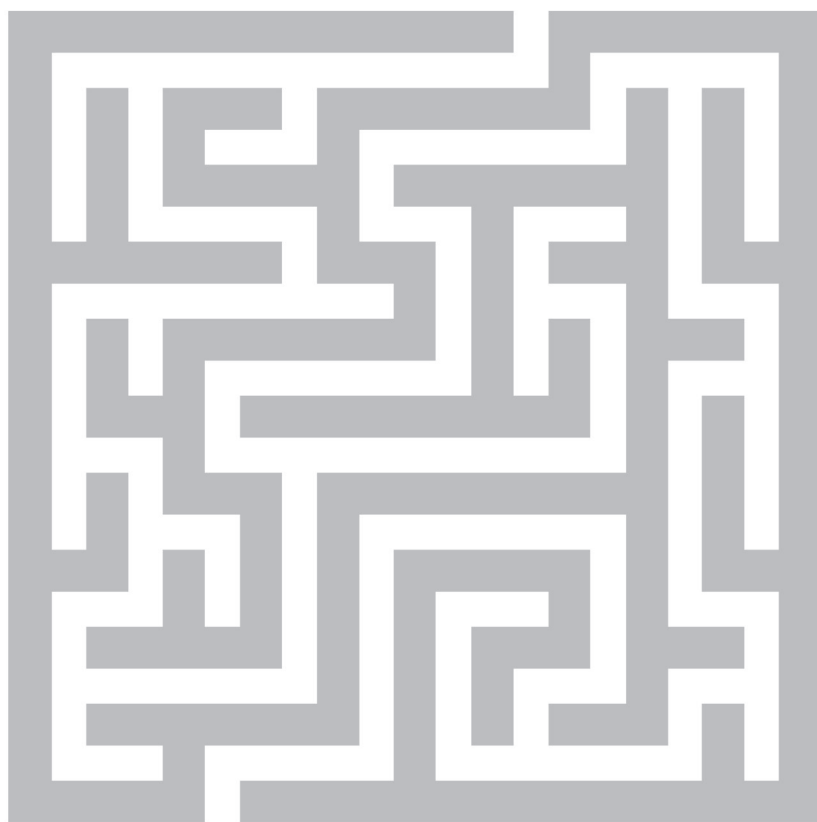
Ristić Z. (2009), Socijalna bezbednost radnika u procesu tranzicije, u: Bezbednost u postmodernom vremenu, Beograd, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti, Konrad Adenauer Stiftung.

Ristić Z., Zec Z. (2010), Sindikat i položaj zaposlenih u procesu privatizacije, Beograd, UGS Nezavisnost.

Ristić Z., Rajković D., Mančić S., Rajić D. (2011), Efekti privatizacije u Srbiji, Beograd, Socijalno-ekonomski Savet Republike Srbije.

Samajat M. (2011), Neoliberalna ofanziva i borba oko javnog vlasništva, u: Kroz tranziciju prilozi teoriji privatizacije, Novi Sad, AKO Rosa Luxemburg Stiftung.

Interni dokumenti i istraživanja UGS Nezavisnost i Saveza samostalnih sindikata.

LAVIRINTRANZICIJE

SOCIJALNI I POLITIČKO- KULTURNI
ASPEKTI TRANZICIONIH PROMENA

DR DRENKA VUKOVIĆ

REDOVNA PROFESORKA UNIVERZITETA U BEOGRADU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

MR NATALIJA PERIŠIĆ

ASISTENTKINJA UNIVERZITETA U BEOGRADU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

SOCIJALNA SIGURNOST U TRANZICIJI – IZAZOVI I (NE)REŠENA PITANJA REFORMI

REZIME

Tranzicione promene u Srbiji, u toku prethodne dve decenije, a naročito nakon 2000. godine, obeležene su socijalnim reformama. One su se odvijale, između ostalog, u penzijskom osiguranju, zdravstvu i socijalnoj zaštiti znatno menjajući do tada prihvaćene paradigme garantovanja socijalne sigurnosti. Socijalistička država blagostanja transformisana je u pravcu sužavanja prava u javnom sistemu i uvođenja mogućnosti privatnog obezbeđenja socijalnih rizika. Društvene okolnosti, kao i izvesne manjkavosti samih reformi, ograničile su njihove domete.

U ovom radu, okvir analize reformi u socijalnom sistemu je sagledavanje tranzicionih tokova i konceptualnih problema. Promene u sferi obezbeđivanja sigurne starosti, reforme zdravstvenog sistema i zaštite od siromaštva prate se hronološki. Njihovo pozicioniranje u širi kontekst prepreka i mogućnosti prošlog i budućeg razvoja sistema, zajedno sa nerešenim pitanjima, predstavlja deo zaključnih razmatranja.

Ključne reči: tranzicija, reforme, penzije, zdravstvo, socijalna zaštita.

TRANZICIONI TOKOVI

Za većinu zemalja centralne i istočne Evrope, početak devedesetih označio je trenutak prekida sa socijalizmom i početak suštinskih političkih, ekonomskih i socijalnih reformi. „Kraj hladnog rata otvorio je nove prilike i uklonio stare prepreke. Značaj tržišne ekonomije sada je prepoznat, a smrt komunizma označila je da vlade sada mogu da se okrenu od ideoloških bitki ka popravljanju problema kapitalizma“ (Stiglitz, 2006: XI–XII).

Srbija je u tom pogledu predstavljala izuzetak: usled specifičnog spleta ekonomskih i socijalnih izazova do kojih su doveli konflikti u političkoj sferi, devedesete su se odlikovale izrazito nepovoljnim društvenim trendovima i promenama. Politički, ekonomski i socijalni problemi koji su se deset godina gotovo bez prekida produbljivali zahtevali su kontinuirano različite interventne mere u socijalnom sistemu. One su, međutim, dugo nakon uvođenja, opstajale i poprimale sistemski karakter iako to nije bila njihova namena i iako de facto nisu doprinosile rešavanju problema. Svi oni onemogućavali su i/ili otežavali kreiranje jednog konzistentnog projekta društvenog razvoja (Perišić, 2012).

Stoga se prvih deset godina tranzicije u Srbiji najčešće određuje kao „blokirana“ i/ili zadržana, a ne istinska transformacija, čiji se početak uobičajeno pozicionira u period nakon petooktobarskih promena 2000. godine. Do tog trenutka, u kome je „de-blokirana“ tranzicija u Srbiji započela, bivše socijalističke zemlje već su bile daleko odmakle u sprovođenju reformi i preležale su brojne „teške bolesti“ tranzicije, koje su Srbiji tek predstojale.

Nakon 2000. godine usledilo je uvođenje brojnih socijalnih programa čiji se reformski karakter ne može osporiti, ali se može sporiti njihov intenzitet, a ponekad, i pravac. Promene u

socijalnoj sigurnosti odvijale su se na dva koloseka (Arandarenko, Golicin, 2006): tzv. kriznom – usmerenom ka rešavanju urgentnih problema i dugoročnijem – usmerenom ka uvođenju sistemskih rešenja.

Tokom prvog srednjoročnog perioda „fragilne“ transformacije, u kome je trebalo tek zasnovati brojne socijalne institucije i mehanizme ili je trebalo učiniti da one profunkcionišu, reforme u društvu bile su uslovljene promenama samih postpetooktobarskih vlada, naročito njihovih lidera. Liderske pozicije, kao i personalna rešenja, na nešto nižim (ministarskim) položajima, po pravilu, presudno su determinisale brojne „zahvate“ u različitim društvenim domenima.

„Deblokirana“ tranzicija može se uslovno podeliti, na osnovu konzistentnosti promena, na tri faze: u prvoj, koja je trajala od 2000. do 2002. godine, socijalne reforme bile su naročito intenzivne; tokom 2003. i 2004. godine, one su donekle stopirane, preispitivane i osporavane da bi od 2005. godine ponovo dobile zamah⁵⁴ (Perišić, 2012).

Od samog početka, unutar „koalicije za promene“ postojala je izvesna polarizacija između stranaka koje su je sačinjavale. Tokom vremena, sve jasnije su se profilisala dva bloka, predvođena dvema najuticajnijim partijama u zemlji. Zatečeno ekonomsko stanje predstavljalo je okvir u kome se agenda jednog dela političkih partija uverljivo prevodila u relativizovani liberalni koncept o socijalnoj sigurnosti, a agenda drugog dela u pseudopaternalistički. Tako je jedna opcija zagovarala brze i korenite društvene reforme, uz ukidanje privilegija i stvaranje minimalne mreže sigurnosti, a druga gradualne promene, uz sužavanje izvesnih prava. Kontinuitet prve opcije na vlasti prekinut je tokom 2004. i 2005. godine, ali to ipak nije značajno promenilo tok prethodno iniciranih reformi (Perišić, 2012).

KONCEPTUALNI OKVIR I PROBLEMI

Uvođenje višestranačja i tržišne ekonomije početkom devedesetih godina, čime su transformisani politički i privredni sistemi, predstavljalo je okvir sveukupnih društvenih promena u Srbiji. Međutim, vrlo brzo su spoljašnji pritisci (poput rata u neposrednom okruženju i sankcija) i s tim u vezi unutrašnji nepovoljni trendovi (oštar pad ekonomskih aktivnosti i hiperinflacija, nezaposlenost i siromaštvo) ukazali su na potrebu za snažnom socijalnom politikom. Ona je, međutim, zajedno sa svim svojim stabilizatorima, već određeni period u socijalizmu bila oslabljena, a godine koje su usledile nakon raspada države dodatno su je oslabile.

Od samog početka, socijalna tranzicija odvijala se u pravcu afirmisanja tržišnih načela, uz izostajanje očekivanih pozitivnih efekata. Devalvacija i kompromitovanost socijalističkih socijalnih vrednosti i institucija nisu ostavile nikakav prostor za opstanak onih mehanizama koji bi onemogućili nekritičko prihvatanje tržišne regulacije u socijalnoj politici.

Nepostojanje suštinski relevantnih aktera dovelo je do izostajanja istinskog dijaloga u društvu. Minimalizovanje značaja i uloge sindikata u situaciji pojave moćnih pobornika neoliberalnog kapitalizma, čiju su poziciju ojačavala konstantna finansijska ograničenja u državi, snažno je limitiralo orijentaciju ka alternativnim formama kapitalizma: na primer, socijaldemokratiji. Verovatno su marginalizaciji socijaldemokratije doprinosile i one njene odlike koje su slične socijalizmu, pre svega: značajna uloga države.⁵⁵ Čak ni zadržavanje privatnog vlasništva u zemljama socijaldemokratske orijentacije, koje je predstavljalo pravac razvoja srpske ekonomije, nije bilo dovoljno značajno za veću zainteresovanost za ovu misao.

⁵⁴ Period krize, od kraja 2008. godine predstavlja novo „poglavlje“ socijalnih reformi u Srbiji.

⁵⁵ Međutim, suštinsku razliku između ova dva teorijska postulata predstavlja upravo neutralnost i nadklasnost države u socijaldemokratskom pravcu mišljenja. U njenom „fokusu se našla redistributivna uloga države. Iz ove uloge postepeno su izrasli

Paradoksalno, široko idealizovanje liberalizma u nacionalnom kontekstu ne može se u potpunosti preneti na međunarodni okvir: mnoge države u Evropi reinstalirale su izraženije elemente tzv. država blagostanja, dok su se u Srbiji iz priključenja Evropskoj uniji konstantno crpla opravdanja za sužavanje socijalnih prava i redukovanje socijalnih naknada.⁵⁶

Dodatno, tranzicija samih faktora socijalne politike (političkog i ekonomskog sistema, nauke, demografskih karakteristika i ideološke orijentacije) predstavljala je ograničenje za postizanje konsenzusa o ostvarivanju socijalne sigurnosti. Iako nije u potpunosti realizovana, javila se tendencija ka apsolutizaciji tržišta nasuprot prethodnoj apsolutizaciji države. Pored toga, ove dve ideje u socijalnom sistemu Srbije nisu uvek bile konkurentne, nego je njihova simplifikacija za posledicu imala i to da su tokom izvesnog perioda paralelno egzistirale. To se prevelo u značajne kontroverze samih teorijskih osnova socijalne politike, uz posledično stvaranje volontarističke socijalno-političke prakse.

Stoga je politika socijalnih reformi u protekloj deceniji bila višestruko osporavana, i to pre svega sa stanovišta nove uloge države, sistemskih promena i pogoršanja nivoa životnog standarda stanovništva. Politika ublažavanja negativnih efekata globalne ekonomske krize 2008. godine potvrdila je opravdanost kritika neoliberalne razgradnje socijalnog sistema, aktuelizovala Kejnzovo učenje i učinila poželjnim socijaldemokratski pristup socijalnoj državi. U Srbiji je svetska finansijska kriza pokazala slabosti i dugoročnu neodrživost ekonomskog i socijalnog sistema (Vuković, 2011).

(NE)SIGURNA STAROST

Sistem penzijskog osiguranja u Srbiji izgrađivan je na principima socijalnog osiguranja. Period socijalističkog razvoja, reformski procesi i planski prioriteti doprineli su podizanju životnog standarda penzionera i rešavanju osnovnih socijalnih problema.

Negativni efekti krize tokom devedesetih imali su za posledicu masovnu nezaposlenost i siromaštvo, kao i urušavanje socijalnog sistema. Kriza penzijskog i invalidskog osiguranja ispoljila se pre svega u nemogućnosti da se obezbede zakonom predviđena prava kao rezultat neprilagođenosti sistema realnim potrebama. Teškoće u funkcionisanju penzijskog sistema ispoljile su se u nepovoljnom odnosu aktivnih osiguranika i korisnika penzija (2:1, odnosno 1:1 ako se isključi višak zaposlenih); velikog broja invalidskih penzionera (kao posledica liberalnih rešenja i zloupotreba); obezbeđenja relativno niskih penzija uprkos povoljnim zakonskim rešenjima za obračun penzijskog osnova (85%); visokih stopa doprinosa uporedo sa izbegavanjem njihovog plaćanja; velikog deficita u Fondu penzijskog i invalidskog osiguranja i zaduživanja kod drugih finansijskih institucija (Vuković, 1998).

Problemi u funkcionisanju javnog sistema ukazali su na nedostatke zakonskih rešenja i neprilagođenost novim, tržišnim uslovima. To je u periodu krize devedesetih dovelo do kršenja zakona i propisa, neadekvatnog obračuna iznosa penzija i njihovog usklađivanja, stvaranja

univerzalni sistemi socijalne sigurnosti, javne zdravstvene službe, obrazovni programi, aktivna politika zapošljavanja, podrška manjinskim grupama i mnogi drugi programi. Ideje društvene solidarnosti, jednakosti i sigurnosti, tj. stabilnosti, predvidljivosti i izvesnosti okruženja postaju ne samo okviri orijentacije, već se parcijalno pretaču u stvarnost" (Ružica, 2010: 32).

⁵⁶ „Početkom ovog stoleća suvereno je vladao 'vašingtonski konsenzus' [...] Vašingtonsku doktrinu svuda su pozdravljali lokalni navijači: od profitera 'irskog čuda' (mehur nekretnina u 'keltskom tigru') do doktrinarnih ultrakapitalista bivše komunističke Evrope. Čak se i 'stara Evropa' u početku bila zanela. Projekat slobodnog tržišta Evropske unije – takozvana 'lisabonska strategija', ushićeni privatizacioni planovi francuske i nemačke vlade, sve je to oslikavalo ono što su francuski kritičari nazivali novim '*pensée unique*'. Danas smo svedoci delimičnog otrežnjenja. Da bi izbegle nacionalno bankrotstvo i kolaps celokupnog bankarskog sistema, države i centralne banke izvele su zaprepasujućii zaokret, darežljivo trošeći javni novac na ekonomsku stabilnost preuzimajući propale kompanije i stavljajući ih pod javnu kontrolu bez mnogo promišljanja. Iznenađujući broj tržišnih ekonomista, obožavalaca Milтона Fridmana i njegovih čikaških kolega, staje u kolonu da položi zakletvu vernosti Džonu Majnardu Kejnzu" (Džad, 2011: 16).

velikog duga prema penzionerima (isplata manje od 12 penzija godišnje), manipulacije statističkim pokazateljima. Nezadovoljstvo pensionera i nemoć države da garantuje minimum sigurnosti starijem delu populacije rezultovali su sve značajnijim kritikama važećeg sistema i zahtevima da se on reformiše.

Priroda socijalnih problema i težina stanja u kome se nalazio najveći deo stanovništva Srbije uticali su na karakter i ciljeve socijalnih reformi nakon 2000. godine. Prvi koraci u oblasti socijalne politike bili su usmereni ka ublažavanju siromaštva i isplati zaostalih naknada. Nakon toga, preuzete su obaveze redovne isplate novčanih davanja u sistemu socijalne sigurnosti. Paralelno sa tim, uobličavana je nova politika koju je koordinisalo Ministarstvo za socijalna pitanja u konsultacijama sa međunarodnim finansijskim institucijama (Međunarodnim monetarnim fondom /MMF/ i Svetskom bankom) i vladama država donatora. Strateški ciljevi reformi penzijskog sistema definisani su kao „obežbeđenje stabilnih i dovoljno visokih penzija za sve; stvaranje finansijski održivog penzijskog sistema; povećanje domaće štednje i ubrzanje privrednog razvoja; povećanje pravednosti penzijskog sistema i proširenje mogućnosti izbora od strane penzijskih osiguranika“ (Vlada Republike Srbije, 2003: 113).

Najznačajnije promene izvršene su od 2001. do 2003. izmenama ranije važećeg zakonodavstva i donošenjem *Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju*.⁵⁷ Parametarske reforme sistema tekućeg finansiranja obuhvatile su jednokratno podizanje starosne granice za pensionisanje sa 55 na 58 godina za žene, odnosno, sa 60 na 63 godine za muškarce; primenu tzv. švajcarske formule na indeksaciju penzija (koja podrazumeva usklađivanje penzija sa rastom zarada i troškova života); smanjenje stope doprinosa; obračunavanje penzija na osnovu zarada tokom čitavog radnog veka i pooštavanje uslova za ostvarivanje prava na invalidsku penziju (Vuković, 2009).

Promene zakonodavne regulative u 2005. godini⁵⁸ imale su za cilj smanjenje javne potrošnje i uspostavljanje optimalnog nivoa makroekonomske stabilnosti i vršene su pod snažnim pritiskom MMF-a. Kritični tonovi u raspravama o predloženim promenama i razlike u stavovima parlamentarnih stranki ublažile su radikalne zahteve i donele kompromisna rešenja. Starosna granica za ostvarivanje prava na penziju podignuta je za dve godine, uz postepeno uvođenje ovog rešenja do 2011. godine. Izmene su obuhvatile i način usklađivanja penzija prelaskom sa švajcarske formule na indeksaciju prema troškovima života, pod uslovom da prosečna penzija ne može biti niža od 60% prosečne zarade do kraja 2008. godine (Mijatović, 2008).

Poslednje izmene u javnom penzijskom osiguranju sprovedene su krajem 2010. godine.⁵⁹ Jednim delom, one se odnose na ukidanje izvesnih privilegija osiguranicima sa beneficiranim radnim stažom, kao i na produžetak staža za pensionisanje žena sa 35 na 38 godina i podizanje starosne granice za korisnike porodičnih penzija. Drugim, izuzetno značajnim delom, one se odnose na novu promenu načina usklađivanja penzija.⁶⁰ Uvedene su i izmene u vezi sa podizanjem najniže penzije za poljoprivredne pensionere, statusom poljoprivrednika i uključivanjem vojnih osiguranika u sistem penzijskog i invalidskog osiguranja.

⁵⁷ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, Službeni glasnik RS br. 34/03.

⁵⁸ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, Službeni glasnik RS br. 85/05.

⁵⁹ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, Službeni glasnik RS br. 101/10.

⁶⁰ O promeni mehanizma usklađivanja penzija najviše se raspravljalo i usvojeno je rešenje da se „u prve dve godine (2011/2012) penzije usklađuju u procentu koji predstavlja zbir procenta rasta potrošačkih cena u prethodnih 6 meseci i procenta koji predstavlja polovinu realne stope rasta BDP u prethodnoj kalendarskoj godini (nalik švajcarskoj formuli sa BDP). Nakon toga, penzije će se usklađivati dva puta godišnje (april i oktobar) sa kretanjem potrošačkih cena“ (Stanić, 2010: 32).

Drugi pravac reformi penzijskog sistema u Srbiji predstavljala je odluka doneta još 2001. godine u konsultacijama sa Svetskom bankom o uvođenju dobrovoljnog privatnog penzijskog osiguranja. Donošenje odluke o uvođenju tzv. trećeg stuba bilo je motivisano predupređivanjem posledica postojeće i projektovane demografske situacije u Srbiji, kao i raspodelom tereta finansiranja penzija.

Zakonska regulativa kojom je označeno uvođenje privatnog penzijskog osiguranja u Srbiji doneta je tek 2005. godine. Nedovoljna razvijenost ovog vida osiguranja može se demonstrirati malim brojem aktivnih osiguranika i niskim udelom neto imovine privatnih fondova u domaćem BDP uprkos njihovom rastu. Razlozi za to su kratak vremenski period od uvođenja dobrovoljnog osiguranja, nizak životni standard i makroekonomska nestabilnost (kriza), a delimično i nedovoljna informisanost građana.

Uporedo sa sprovođenjem prvih reformi u prvom stubu i prihvatanjem rešenja o uvođenju trećeg stuba, razmatrana je i mogućnost drugog stuba (obaveznog privatnog osiguranja), ali se od toga odustalo (na neodređeno vreme). Obrazloženje donosioca odluka za prihvatanje modela promena u kome ne postoji obavezno privatno osiguranje sadržano je u tome da „ovakvim sistemom obezbeđujemo da svi oni koji su plaćali doprinose imaju u starosti neku sigurnost“. „Ako bi se samo izdvajalo na štedne račune, i te pare investirale od privatnih kompanija, nesigurnost bi bila mnogo veća, jer je, naravno, bez obzira na sve kontrolne mehanizme i regulaciju, moguće pretpostaviti da bi se jedan broj ovakvih računa ispraznio zbog bankrota ili zbog pogrešnih investicija, što bi značilo da, iako su ljudi izdvajali za starost, ovakav sistem im to ne bi omogućio“ (Matković, 2003: 269). Navedeni su neki od razloga: visoki tranzicioni troškovi, nedovoljno razvijeno finansijsko tržište i nedovoljno ubedljivi argumenti za njegovo uvođenje u drugim zemljama (Mijatović, Hiber, 2008), kao i neadekvatni mehanizmi kontrole i nadzora privatnih fondova (Vuković, 2009).

NEDOVRŠENE REFORME U ZDRAVSTVU

Kriza zdravstva u Srbiji produbljivala se dugi niz godina, ona je započela u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Nakon njenog raspada, na početku devedesetih, zdravstveni sistem Srbije nalazio se već u dubokoj krizi kada je, pre svega, normativno i stvarno bilo u raskoraku. Nemogućnost ostvarivanja Ustavom i zakonom garantovanih prava, kao i neujednačen kvalitet zdravstvenih službi, pogoršali su zdravstveno stanje populacije i narušili ugled pozitivnog nasleđa socijalizma (principa univerzalnosti i dostupnosti usluga javnog zdravlja i sl.). I niske zarade zaposlenih u zdravstvenom sektoru kombinovane sa korupcijom trebalo je da budu dodatni i jasan signal da su urgentno potrebne suštinske reforme. Njih, međutim, duboko u devedesetim godinama nije bilo, a provizion sistem je opstajao.

Eksplisitno formulisane zdravstvene politike dugo nije bilo. Zbog toga nije bilo rezultata u javnom zdravlju, nisu određeni ciljevi nacionalne politike u skladu sa realnim (finansijskim) mogućnostima i aktuelnim potrebama stanovništva. „Razvoj zdravstvene zaštite tekao je stihijski i uglavnom iznad realnih ekonomskih mogućnosti, u okviru predimenzionisane i neefikasne infrastrukture, zanemarene primarne i prenaplašene sekundarne i tercijarne zdravstvene zaštite, neracionalnog korišćenja kapaciteta, kadrovske hiperprodukcije i drugih problema“ (Vuković, 2009: 134).

Prekretnicu u reformisanju zdravstvenog sistema označilo je definisanje *Zdravstvene politike i Vizije zdravstvene zaštite*. Zajedno sa radnom verzijom *Strategije sa akcionim planom reforme sistema zdravstvene zaštite u Republici Srbiji do 2015. godine*, ova dva dokumenta objavljena su 2003. godine u publikaciji Ministarstva zdravlja Bolje zdravlje za sve u trećem milenijumu.

Tek tada, znatno kasnije u odnosu na druge delove sistema socijalne sigurnosti, započete su reforme zdravstvenog osiguranja i zdravstvene zaštite.

Dobrovoljno zdravstveno osiguranje ima izuzetno kratak istorijat (regulisano je uredbom iz 2008. godine), koji onemogućuje pouzdaniju procenu njegovog dosadašnjeg funkcionisanja.

Kompleksnog vrednovanja rezultata primene planiranih i sprovedenih reformskih mera nema, ali parcijalni pristupi omogućuju uvid u pojedine aspekte funkcionisanja zdravstvenog sistema.

Prema oceni Svetske banke⁶¹, „sistem zdravstva u Srbiji beleži značajan napredak u poslednjih 15 godina“ (Svetska banka, 2009: 22) i najveći je u dve značajne oblasti: u upravljanju sistemom i u delatnostima Republičkog zavoda za zdravstveno osiguranje.

Međutim, „najveći deo reformskih ciljeva nije ostvaren“ (Vuković, 2009: 137). Istraživanja pokazuju da se do zakonom predviđenog prava dolazi teško i da to direktno utiče na zdravstveno stanje stanovništva. Razlike su vidljive u indikatorima o mogućnostima korišćenja zdravstvenih usluga, raspoloživosti svih vrsta ustanova, nivoa kvaliteta, zadovoljstvu korisnika i sl.

Govoreći uopšteno, zdravstvene službe su ravnomerno distribuirane, ali u skladu sa usvojenim standardima. Nedostaci su uočljiviji kada su u pitanju usluge. One su po pravilu višeg kvaliteta u većim centrima, a nekvalitetnije su u manje razvijenim sredinama. Neadekvatan obuhvat stanovništva zdravstvenom zaštitom (čak i primarnom) posebno je vidljiv na primeru rizičnih grupa stanovništva.⁶²

Izvestan napredak u podizanju kvaliteta je postignut prevashodno ulaganjem ogromnih sredstava u rekonstrukciju zdravstvenih ustanova i nabavku moderne opreme. Obnovljen je značajan broj bolnica i instituta, i to uglavnom u gradovima u kojima postoje veliki medicinski centri, dok je stanje u ruralnim područjima i dalje loše. Zastarela oprema zamenjena je novom bez racionalne nabavke tako da su kapaciteti često duplirani u razvijenijim sredinama (Vuković, Perišić, 2009). Nerazvijena preventivna zaštita je ozbiljna prepreka podizanju kvaliteta usluga. Organizacija državnih zdravstvenih službi i njihovo funkcionisanje su nasleđen problem jer je nejasna podela nivoa zaštite i jer nisu sistemski izdiferencirane. To u praksi rezultira složenim organizacionim celinama u kojima dominira klinički pristup, a promocija zdravlja i preventivne usluge su zanemarene. Nema ni stvarne kontrole kvaliteta usluga u privatnom sektoru, što povremeno izaziva velike propuste.

Problemi u finansiranju zdravstva su kompleksni, što onemogućuje parcijalne reformske mere i zahteva suštinske izmene. Nezadovoljstvo koje korisnici zdravstvenih usluga u državnim ustanovama iskazuju formalno ili neformalno, pritužbe na korupciju, liste čekanja i slično jednim delom su manifestacija problema neadekvatnog finansiranja i raspoređivanja sredstava između primarne, sekundarne i tercijarne zaštite. Međutim, to što populacija eksplicitno prihvata potrebu da se menja model finansiranja ne vodi automatski i prihvatanju posledica tog stava, to jest da se izdvaja za zdravstvo bilo po osnovu doprinosa, poreza i sl. Razlog za to je niska kupovna moć stanovništva i ograničene mogućnosti da se ono opredeli za privatne zdravstvene opcije. Faktor nasleđenog darežljivog sistema iz perioda socijalizma takođe ne ide u prilog favorizovanja privatnih opcija.

⁶¹ Svetska banka bila je, pored Evropske unije i Ujedinjenih nacija, jedan od aktera reformi zdravstva u Srbiji uslovljavajući pomoć sektoru energetike, reformisanjem zdravstva (Arandarenko, Golcin, 2006).

⁶² Veliki broj romske dece nije obuhvaćen zdravstvenom zaštitom. Nepovoljno stanje je i kod izbeglica i raseljenih lica koja ne poseduju lična dokumenta. Istovremeno, pooštreni su mehanizmi kontrole overe zdravstvenih knjižica tako da zaposleni kojima poslodavci ne uplaćuju doprinose za zdravstveno osiguranje ne mogu da ostvare pravo na zdravstvenu zaštitu.

NOVINE U SISTEMU SOCIJALNE ZAŠTITE

Oboveze (i nemogućnosti) ekonomskog i političkog sistema tokom devedesetih da obezbede (socijalnu) sigurnost stanovništva prenete su na još nemoćniji socijalni sistem, a zatim i na porodice i na mehanizme neformalne podrške. Stoga je ovaj period predstavljao izuzetno veliki izazov po funkcionisanje sistema socijalne zaštite. Međutim, i sam sistem bio je u dubokoj krizi. Ona se ticala u najvećoj meri faktičke nemogućnosti primene prava; ogromnog kašnjenja u isplati i inače niskih novčanih naknada usmerenih ka sve većem broju siromašnih građana; padom kvaliteta usluga i službi socijalne zaštite i sl.

Reformski okvir smanjenja siromaštva i strateški pravci borbe protiv siromaštva koncipirani su *Strategijom za smanjenje siromaštva* usvojenom 2003. godine. Strategija ima tri osnovna pravca: dinamičan privredni rast i razvoj, sa naglaskom na otvaranju novih radnih mesta u privatnom sektoru; sprečavanje novih pojava siromaštva kao posledice očekivane modernizacije i restrukturiranja privrede i racionalizacije države i njenih osnovnih funkcija; efikasna primena postojećih i definisanje novih programa, mera i aktivnosti direktno usmerenih na najsiromašnije i socijalno ugrožene grupe, i to posebno u najnerazvijenijim područjima (deca, stari, osobe sa invaliditetom, izbeglice i interno raseljena lica, Romi, ruralno siromašno stanovništvo i neobrazovani). Cilj ovih aktivnosti je dugotrajno osposobljavanje ovih grupa da izađu iz siromaštva time što će im se razviti sposobnosti za novu ekonomiju, uz obezbeđeni minimalni standard života (Vlada Republike Srbije, 2003).

Kreiranje programa i mera socijalne uključenosti novijeg je datuma i na tom putu su učinjeni prvi koraci. Predlog liste indikatora za praćenje društvene uključenosti u Srbiji pripremljen je početkom 2009. godine i na toj osnovi urađen je *Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji* koji je objavljen 2011. godine. Cilj je da se stvori osnova za definisanje budućih politika radi smanjenja socijalne isključenosti.

Za razliku od izražene centralizovanosti sistema socijalne zaštite tokom devedesetih, *Strategijom razvoja socijalne zaštite* iz 2005. godine predviđena je veća decentralizacija, što je u nejednakoj meri postignuto u raznim sferama. Zakonski okvir ovog dela sistema socijalne sigurnosti je u proteklih dvadeset godina bio regulisan *Zakonom o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana* iz 1991. godine.

Tokom ovog perioda, zakonska regulativa podvrgavana je brojnim, značajnim i suštinskim izmenama. Jedna od najvažnijih inovacija u sistemu socijalne zaštite uvedena je 2004. godine kada je vremenski ograničeno pravo na socijalnu pomoć korisnicima sposobnim za rad. To je smanjilo njihov broj. Međutim, ujednačavanje linije siromaštva (nasuprot prethodnom razlikovanju prema opštinama) dovelo je do dominantnijeg povećanja broja korisnika uopšte, čime je anulirano smanjenje po prethodnom osnovu.

Konačno, krajem marta 2011. godine usvojen je *Zakon o socijalnoj zaštiti* kojim je koncipiran novi okvir u ovoj oblasti. I novim rešenjima predviđena su prava na novčana davanja i prava na socijalne usluge. Prva grupa prava, tj. prava na materijalnu podršku, ostvaruje se posredstvom novčane socijalne pomoći,⁶³ dodatka za pomoć i negu drugog lica, dodatka za pomoć i negu drugog lica u uvećanom iznosu, pomoći za osposobljavanje za rad, jednokratne novčane pomoći, pomoći u naturi i drugih vrsta materijalne podrške (čl. 79, *Zakon o socijalnoj zaštiti*, 2011). Njihova svrha definisana je kao obezbeđivanje egzistencijalnog minimuma i podrške socijalnoj uključenosti korisnika.

⁶³ U pitanju je pravo koje je prethodno definisano kao pravo na materijalno obezbeđenje porodice (MOP).

Drugu grupu prava, tj. prava na usluge socijalne zaštite, uopšteno sačinjavaju aktivnosti kojima je cilj pružanje podrške i pomoći pojedincu i porodici da poboljšaju, odnosno, očuvaju kvalitet života, otklone ili ublaže rizike nepovoljnih životnih okolnosti i stvore mogućnosti za što potpuniju integraciju u zajednicu. Usluge se sastoje iz procene i planiranja, dnevnih usluga u zajednici, usluga podrške za samostalan život, savetodavno-terapijskih i socijalno-edukativnih usluga, kao i usluga smeštaja (čl. 40, Zakon o socijalnoj zaštiti, 2011).

Međutim, obuhvat stanovništva socijalnom pomoći izuzetno je nizak – 2% ukupnog broja domaćinstava u Srbiji (Matković, Mijatović, 2009). Definisani uslovi za ostvarivanje prava na socijalnu pomoć i finansijska ograničenja izdataka za socijalnu zaštitu u osnovi su opredeljivala krug korisnika, njihov socioekonomski status, broj pojedinaca i strukturu porodica, ali i iznos naknade.

Kriterijumi za ostvarivanje prava su striktni. Definisana linija siromaštva je niža od apsolutne linije koja se koristi u Anketi o životnom standardu tako da socijalna pomoć ne pokriva osnovne potrebe. Ona smanjuje rizik od siromaštva, ali ne garantuje adekvatnu materijalnu sigurnost.

Dodatno, može se još unaprediti namena socijalnih naknada. Pre svega, postojeći podaci o prosečnom učešću socijalnih transfera u dohotku stanovništva najnižeg decila govore u prilog njihovog povećanja (i to, sa 10,1% u 2006. na 12,1% u 2009. godini). Međutim, oni svedoče i da „oko 50% socijalnih transfera dobijaju oni koji nisu siromašni“ (Vlada RS, 2011: 96). S druge strane, „podaci pokazuju da je od 2006. do 2008. godine došlo do povećanja efikasnosti socijalnih transfera budući da je procenat socijalnih transfera distribuiran siromašnima (pre dobijanja socijalnih transfera) porastao sa 44,9% u 2006, na 49% u 2008, a onda je u 2009. godini on smanjen na 47,7%“ (Vlada RS, 2011: 96). Stoga socijalni transferi u Srbiji tek umereno smanjuju siromaštvo ako se njihov efekat uporedi sa prosekom EU, pri čemu je efikasnost socijalnih transfera u Srbiji „skoro sedam puta manja u odnosu na prosek Unije“ (RZR, 2009: 63). Najefikasniji su bili socijalni transferi usmereni ka deci, dečji dodaci. Oni su siromaštvo dece do 18 godina smanjili sa 24,5% na 22,1% u 2009. godini. Nasuprot tome, siromaštvo starih je nakon socijalnih transfera (bez penzija) smanjeno sa 18,9% na tek 18,2% iste godine (Vlada RS, 2011).

EFEKTI SOCIJALNIH REFORMI

Rezultati socijalnih reformi u protekloj deceniji nisu kompleksno vrednovani, a procene efekata pojedinih segmenata sistema socijalne sigurnosti prepuštene su dobro plaćenim „vladinim“ analitičarima, savetnicima i ekspertima. Međunarodne institucije (UNDP, Svetska banka) i Evropska unija finansirale su znatan broj projekata i podržale rad nevladinih organizacija, ali su efekti uloženi sredstava problematični.

Izuzetak je jedan broj studija i knjiga⁶⁴ u kojima su obrađeni problemi funkcionisanja socijalnog sistema i njegovih pojedinih segmenata. Urađen je i čitav set sektorskih strategija sa jasno definisanim ciljevima, prioritetima i akcionim planovima. Od posebne važnosti je objavljivanje dokumenta Vlade o obavezama na putu pridruživanja Evropskoj uniji,⁶⁵ kao i niz saopštenja i biltena relevantnih državnih institucija.⁶⁶ U većini slučajeva nedostaju rezultati empirijskog istraživanja stavova korisnika prava u reformisanom sistemu osiguranja (penzijsko, zdravstveno, osiguranje nezaposlenih) i programa državne pomoći (finansijska podrška porodici, socijalna

⁶⁴ Centar za liberalno-demokratske studije, Fakultet političkih nauka, Fond za razvoj ekonomske nauke i sl.

⁶⁵ Vlada Republike Srbije, Odgovor na Upitnik Evropske komisije i Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji.

⁶⁶ Opširnije videti u: Vuković, D. Perišić, N. Pensions, Health Care and Long-term Care - Republic of Serbia, za 2009, 2010. i 2011. godinu.

zaštita). Praznina je delimično upotpunjena objavljivanjem rezultata istraživanja⁶⁷ stavova građana Srbije o tranziciji i ulozi pojedinih aktera u kreiranju socijalne politike, osiguranju osnovnih rizika i obezbeđenju minimuma sigurnosti.

Rezultati istraživanja potvrđuju stav „da građani Srbije u državi vide ključnu agenciju, organizatora i alokatora podsticaja, potpora, programa i različitih usluga“. Napori da se to prikaže kao baština socijalizma tačni su, ali ipak samo u širem kontekstu evropske kulture i tradicije. I ne samo to, čak i u ovom tzv. tranzicionom periodu (2000–2010) obnove kapitalizma, i neki ključni politički akteri kao što su političke partije, i to one ‘reformске’, ne dovode u pitanje ulogu države ili njene ključne javne programe (penziono, zdravstveno osiguranje i osiguranje za slučaj nezaposlenosti, socijalnu zaštitu) (Ružica, 2010: 38). Otuda ne treba da iznenađuje podatak da se čak 75% ispitanika istraživanja⁶⁸ „potpuno“ ili „uglavnom“ slaže sa stavom da „vlada treba da zadovolji osnovne potrebe građana u slučaju bolesti, siromaštva i nezaposlenosti“. Ovo se jednim delom može tumačiti kao ostatak socijalističke prošlosti, ali je to ujedno i poželjno stanje za većinu siromašnog građanstva Srbije.

Premisa „aktivizacije“ koja se oslanja na veću odgovornost pojedinca za stanje u kome se nalazi i pronalaženje rešenja preuzimanjem rizika i posledica u slučaju pogrešnog izbora takođe je diskutabilna ili, bolje reći, neprihvatljiva za većinu ispitanika. Ako se to odnosi na „najteže slučajeve“ koji bi trebalo da dobiju socijalnu pomoć, 36% ispitanika se sa tim stavom potpuno slaže, a 17% se „uopšte ne slaže“. Na drugoj strani, broj neodlučnih koji se niti slažu niti ne (20%) ili se uglavnom slaže sa iznetim stavom (12%), ukazuje na značajna pomeranja u percepciji uloge države i odgovornosti pojedinca za svoj socijalni položaj.

Za ocenu efekata i rezultata dosadašnjeg toka tranzicionih promena u socijalnoj sferi od posebne je važnosti shvatanje uloge tržišta, odnosno, države u zapošljavanju. U skladu sa osnovnom premisom „aktivne socijalne politike“, rešenje problema korisnika državnih programa je u radu koji obezbeđuje adekvatni nivo sigurnosti pojedincu i izdržanim članovima porodice. Pokazalo se da je prepuštanje sudbine zakonima tržišta prihvatljivo za 38% ispitanika, odnosno, da 73% smatra da „država treba da brine o otvaranju novih radnih mesta, prekvalifikaciji i pomoći nezaposlenima“. Kao i u prethodnim slučajevima, teško je prihvatiti stav da je tržište najbolji i najpravedniji regulator u socijalnoj sferi.

Zaključak koji se nameće na osnovu navedenog istraživanja glasi da se „prenaglašeno shvatanje uloge države kao regulatora i organizatora javnih intervencija preklapa sa baštinama socijalizma, evropske tradicije i aranžmana, kao i stvarne uloge države u našoj tranziciji (2000–2010). Ono je svakako i deo pasivnog otpora građana čitavom nizu reformi u ključu neoliberalizma i uticaja stranih agencija. Ove reforme su (bar inicijalno) ugrozile njihove okvire orijentacije, sisteme vrednosti, kao i situiranje u novom socioekonomskom aranžmanu“ (Ružica, 2010: 45).

MOGUĆI PRAVCI PROMENA

Socijalistička država blagostanja predviđala je širok korpus prava po osnovu zaposlenosti i osiguranje osnovnih socijalnih rizika (u slučaju starosti, invalidnosti, bolesti, nezaposlenosti, siromaštva). Njena tranzicija započeta devedesetih godina i dalje se dosledno ne sprovodi, ali se generalno odvija ka prenošenju većih odgovornosti na pojedince i njihove porodice, uz umanjeno oslanjanje na državne mehanizme. Sistem je reformisan promenom zakonodavnog

⁶⁷ Friedrich Ebert Stiftung, Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu.

⁶⁸ Istraživanje su realizovali Fondacija „Friedrich Ebert“, Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID) i Centar za studije socijalne demokratije na uzorku od 1.813 ispitanika na teritoriji Srbije, bez Kosova i Metohije

okvira koji je pooštrio uslove za ostvarivanje prava kako bi se ograničio broj korisnika novčanih transfera i usluga. Decenijsko iskustvo potvrdilo je izražena strahovanja da će se broj siromašnih povećati i da će u uslovima krize porasti očekivanja pomoći od države. Na drugoj strani, tržište se prihvata kao nužnost koja u socijalnoj sferi znači jačanje nejednakosti i produbljivanje razlika. Aktivizacija čiji je cilj uključivanje pojedinca na tržište rada za većinu korisnika programa državne pomoći je neostvarljiva u uslovima rekordne nezaposlenosti.

Privatne alternative u sistemu socijalne sigurnosti obezbeđuju korisnicima dodatni izvor sigurnosti, ali su im one nedostupnije zbog niskog životnog standarda. Radikalnih rezova za sada nema, ali nije izvesno da li će ovakva situacija biti održiva. Osnovni pravci promena u socijalnom sistemu biće u najvećoj meri opredeljeni deficitnim budžetskim sredstvima, tj. potrebom da se udeo tzv. socijalnih transfera kao procenta BDP smanji i njihovom održivošću. Iako se dostupnost, kvalitet usluga i službi iz ovog domena određuje kao ravnopravan reformski cilj, efekti sprovedenih promena pokazuju da su najvažnija finansijska ograničenja.

Nepovoljan odnos radno aktivnih i penzionera, u situaciji i inače niskih stopa zaposlenosti, najveći je izazov po (finansijsku) održivost postojećeg sistema penzijskog osiguranja. Penzijske reforme ostale su na parametarskom nivou i nije verovatno da će biti uveden tzv. drugi, ali ni nulti stub. Razlozi za to takođe su uglavnom finansijski.

Postojeća istraživanja upućuju na to da bi u slučaju preusmeravanja 7% doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje (od postojećih 22%) u drugi stub, kao što je uobičajeno rađeno u drugim zemljama u tranziciji, tranzicioni trošak uvođenja drugog stuba bio izuzetno visok i dugo bi se održavao. Tržište akcijama u Srbiji odlikuje se nelikvidnošću, a finansijsko tržište nameće brojna ograničenja institucionalnim investitorima. Mogućnosti ulaganja za fondove takođe su ograničene. Na smanjenje prinosa utiče neadekvatno regulisan finansijski okvir s obzirom na to da privatne penzijske fondove usmerava da ulažu u državne obveznice i depozite po viđenju. „U Srbiji je još uvek teško utvrditi stabilnu stopu prinosa penzionih fondova zbog česte fluktuacije vrednosti investicionih jedinica penzionih fondova (ne uzimajući u obzir trenutnu finansijsku krizu). Troškovi poslovanja fondova su visoki, što znatno umanjuje prinos“ (Stanić, Živković, 2009: 178). Konačno, kriza izrazito nepovoljno utiče na funkcionisanje obaveznog privatnog osiguranja jer se smanjuje kapital fondova, što suštinski korisnicima smanjuje penzijske naknade usled smanjene akumulacije na njihovim individualnim računima.

Veliki deo populacije starih ne obezbeđuje prava na penzijske naknade jer su ona uslovljena prethodnom zaposlenošću. Prema nekim procenama, oko 400.000 lica preko 65 godina ne prima penziju niti ima stalan izvor prihoda. Zbog toga je uvođenje nultog stuba ili socijalnih penzija takođe procenjeno kao skupo. Pri tome, u Srbiji postoje dva konkurentna scenarija u vezi s tim. Tako se kreatori studije *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011–2020*. zalažu za njegovo uvođenje, ali sredinom decenije, pod pretpostavkom da izdaci za penzije padnu ispod 10% BDP. Predlaže se i da njihov obuhvat bude za lica preko 70 godina koja nemaju prihode i koja raspolažu imovinom do određenog cenzusa, kao i za poljoprivrednike koji nisu uplaćivali doprinose za penzijsko-invalidsko osiguranje. Istovremeno, njihov iznos bio bi nešto ispod iznosa minimalnih penzija (FREN, 2010). Alternativno tome, Svetska banka je predložila proširenje obuhvata starih socijalnom pomoći (Svetska banka, 2009).

Konačno, relevantni podaci upućuju na nedovoljnost iznosa penzijskih naknada – oko 50% penzionera prima minimalne penzije ili penzije čiji je iznos nešto iznad minimalnog. Postoje bojazni da će izmene u načinu usklađivanja penzija uticati na njihovo dalje smanjenje.

Problemi u funkcionisanju zdravstva i dalje su brojni. U zavisnosti od aktera diskusije, fokus je na različitim stavkama – dugačkim listama čekanja, nemogućnosti ostvarivanja zakonom

propisanih prava, loših uslova u ustanovama sekundarne i tercijarne zdravstvene zaštite, nepostojanju adekvatne i savremene opreme, niskim zaradama, korupciji itd. Ključni izazov reforme zdravstva nije rešen: problem finansijske održivosti sistema zdravstvenog osiguranja i zdravstvene zaštite. Istovremeno, podaci ukazuju na komparativno visoke troškove u kombinaciji sa nižim i/ili lošijim zdravstvenim ishodima i indikatorima u Srbiji.

Državni i privatni sektor zdravstva egzistiraju paralelno i međusobno nezavisno uprkos proklamovanim reformskim ciljevima o „povećanju učešća privatnog, profitnog i neprofitnog sektora u pružanje zdravstvene zaštite finansirane od strane RZZO“ (Ministarstvo zdravlja, 2003: 25). Čak i skoro deceniju nakon ove proklamacije, izuzev Strategije, nije bilo nikakvog pomaka. Jedina drastična promena u odnosu na period pre 2000. godine (i socijalizma, svakako) izvršena je u stomatološkoj zdravstvenoj službi: u državnom sektoru ostale su samo dečija i preventivna stomatologija.

Sa velikom izvesnošću bi se moglo pretpostaviti da bi bolje regulisan rad privatnog sektora zdravstva vodio poboljšanju položaja pacijenata. Naime, tzv. *out-of-pocket payments* iznose do 25% ukupnih troškova za zdravstvo (WHO, 2010), što svrstava Srbiju nepopularno visoko na listi evropskih zemlja. Podaci iz Nacionalnog zdravstvenog računa Srbije upućuju na to da čak 35% troškova za zdravstvenu zaštitu finansiraju sama domaćinstva (Ministarstvo zdravlja, 2010). Izdvajanje znatnih materijalnih sredstava za lečenje u privatnim zdravstvenim ustanovama uprkos uplati doprinosa za obavezno zdravstveno osiguranje dijametralno je suprotno principima proklamovanim tokom reformi.

Dalji razvoj privatne prakse predstavljao bi povoljno rešenje bar za deo problema, ali samo ukoliko bi bio regulisan neuporedivo bolje nego sada. To, međutim, i dalje ne bi bilo realistično rešenje za problem neadekvatnog obuhvata tzv. ranjivih grupa (Romi, izbeglice, interno raseljena lica) zdravstvenom zaštitom. Iako je stopa pokrivenosti stanovništva 93–94%, i dalje se može unapređivati.

Prilično je izvesno da će se debata o budućem razvoju zdravstva voditi pod pritiskom finansijskih ograničenja sistema, smanjene kupovne moći stanovništva, uz uvećana očekivanja i nezadovoljstvo zaposlenih u zdravstvenom sektoru. Čini se da su ovi faktori za sada uravnoteženi i da bi eventualno poboljšanje ekonomske situacije moglo da prebaci odgovornost na „račun“ korisnika, tj. pacijenata.

U sistem socijalne zaštite uvedeni su brojni novi instrumenti. Vremensko ograničavanje ostvarivanja prava na novčanu socijalnu pomoć, čije je uvođenje motivisano aktiviranjem korisnika novčanih naknada, znatno je ugroženo nedovoljnim brojem radnih mesta i neusklađenošću zahteva slobodnih radnih mesta sa niskim kvalifikacijama korisnika novčanih naknada. Stoga, oni su usmereni ka neformalnim izvorima dohodaka (i na kraju, ka sivom tržištu). U praksi, akcenat na odgovornostima pojedinaca koji je prihvaćen u reformama u Srbiji znatno će smanjiti broj korisnika naknada u slučaju izostanka mera njihovog istinskog aktiviranja.

Istovremeno, aktiviranje (potencijalnih) korisnika nije proporcionalno aktiviranju državnih institucija i mehanizama. „Problemi siromaštva i nezaposlenosti se individualizuju, a žrtve procesa isključenosti se ponekad stigmatizuju i krive za sopstvenu isključenost“ (Geldof, 1999: 20).

Suštinski izazov predstavlja povećanje obuhvata siromašnog stanovništva materijalnim davanjima, odnosno, usmeravanje više resursa ka sistemu socijalne zaštite. Značajan test po sistem predstavlja i uvećanje broja siromašnih tokom krize.

Postojeći procesi deinstitucionalizacije i decentralizacije socijalne zaštite predstavljaju pozitivan trend samo ukoliko se razvijaju nužne pretpostavke za to poput odgovarajućih standarda i supervizije. Decentralizacija podrazumeva i prethodnu dovoljnu osnaženost kapaciteta u lokalnim zajednicama da se bave pitanjima socijalne zaštite. To se podjednako odnosi na postojanje finansijskih sredstava, ali i dovoljno kvalifikovanih profesionalaca.

LITERATURA

- Arandarenko, M. i Golicin, P.** (2006), Međunarodni akteri i razvoj socijalne politike u Srbiji (od 2000. do 2006. godine). U: D. Vuković, A. Čekerevac (ur.), Socijalna politika u procesu evropskih integracija (str. 255-275). Beograd, Fakultet političkih nauka.
- Džad, T.** (2011), Teško zemlji. Beograd, Peščanik.
- Fond za razvoj ekonomske nauke – FREN** (2010), Post-krizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011–2020.
http://www.fren.org.rs/attachments/074_001%20Makroekonomska%20Projekcija%20Razvoja%20Srbije%202011-2020.pdf; 12.3.2011.
- Geldof, D.** (1999), New Activation Policies: Promises and Risks. In: W. O’Conghaile (ed.) Linking Welfare and Work (p. 13-26). Dublin, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Matković, G.** (2003), Reforma penzijsko-invalidskog sistema. U: Z. Vacić, B. Mijatović (ur.), Strategija reformi (str. 267-273). Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije.
- Matković, G. i Mijatović, B.** (2009), Analiza uticaja državne finansijske podrške siromašnima. Beograd, Tim potpredsednika Vlade za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva.
- Mijatović, B. (ur.)** (2008), Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi. Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije.
- Mijatović, B. i Hiber, D.** (2008), Kapitalizacija penzijskog osiguranja u Srbiji. Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije.
- Ministarstvo zdravlja** (2010), Dokumenta.
<http://www.zdravlje.gov.rs/showpage.php?id=138>, 12.2.2011.
- Ministarstvo zdravlja** (2003), Bolje zdravlje za sve u trećem milenijumu.
<http://www.mos.gov.rs/upload/dl/OMLADINA/Strategije/zdravlje.pdf>, 15.4.2010. godine.
- Perišić, N.** (2012), Socijalna sigurnost između države i tržišta – doktorska disertacija. Beograd, Fakultet političkih nauka.
- Republički zavod za razvoj – RZR** (2009), Izveštaj o razvoju Srbije 2008. Beograd, Republički zavod za razvoj.
- Ružica, M.** (2010), Država i/ili tržište – Neoliberalizam i/ili socijaldemokratija. U: Kako građani Srbije vide tranziciju iz socijalizma u kapitalizam – istraživanje javnog mnjenja tranzicije (str. 29-46). Beograd, Friedrich Ebert Stiftung.
- Stanić, K.** (2010), Nove promene penzijskog zakona. Fokus, jul 2010: 27–34.
- Stanić, K. Živković, B.** (2009), Opravdanost i uslovi za uvođenje II stuba u Srbiji. U: G. Matković, J. Bajec, B. Mijatović, B. Živković, K. Stanić (ur.), Izazovi uvođenja obaveznog privatnog penzijskog sistema u Srbiji. Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije.
- Stiglitz, J.** (2006), Making Globalization Work. London, Penguin Books.
- Vuković, D.** (2011), (Ne)uspeh socijalnih reformi. U: I. Vujačić (ur.), Godišnjak Fakulteta političkih nauka 6/2011 (str. 451-463), Beograd, Fakultet političkih nauka.
- Vuković, D.** (2009), Socijalna sigurnost. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Vuković, D.** (1998), Sistemi socijalne sigurnosti. Beograd, Fakultet političkih nauka, Institut za političke studije i Centar za socijalnu politiku.

- Vuković, D. i Perišić, N.** (2011), Pensions, Health Care and Long-term Care – Republic of Serbia, 2011. European Commission, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities and GVG.
- Vuković, D. i Perišić, N.** (2010), Pensions, Health Care and Long-term Care – Republic of Serbia, 2010. European Commission, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities and GVG.
- Vuković, D. i Perišić, N.** (2009), Pensions, Health Care and Long-term Care – Republic of Serbia, 2009. European Commission, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities and GVG.
- Vlada Republike Srbije** (2011), Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji. Beograd, Vlada Republike Srbije.
- Vlada Republike Srbije** (2003), Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji. Beograd, Vlada Republike Srbije.
- WHO – World Health Organization** (2010), Evaluation of the Organization and Provision of Primary Care in Serbia – A Survey Based Project in the Regions of Vojvodina, Central Serbia and Belgrade. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.
- World Bank** (2009), Srbija: kako sa manje uraditi više – suočavanje sa fiskalnom krizom putem povećanja produktivnosti javnog sektora.
http://siteresources.worldbank.org/SERBIAEXTN/Resources/Serbia_PER_srb_web.pdf, 15.6.2010.
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju**, Službeni glasnik RS br. 85/05.
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju**, Službeni glasnik RS br. 101/10.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju**, Službeni glasnik RS br. 34/03.
- Zakon o socijalnoj zaštiti** (2011), Službeni glasnik RS, br. 24/2011.

KONCEPTUALIZOVANJE SOCIJALNE UKLJUČENOSTI U SRBIJI – KARAKTERISTIKE I OSNOVNI ASPEKTI SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

APSTRAKT

Formulisane politike socijalne uključenosti i, uopšte, prihvatanje koncepta socijalne isključenosti u Srbiji u korelaciji je sa intenziviranjem evropskih integracija i harmonizacijom našeg zakonodavstva sa zakonodavstvom Evropske unije (EU). Koncept socijalne isključenosti postao je sastavni deo socijalnog procesa u EU krajem osamdesetih godina i njegovo usvajanje je, između ostalog, predstavljalo jedan od indikatora rešenosti EU da preuzme veću odgovornost za socijalnu dimenziju integracionih procesa. Kako je EU progresivno povećavala uključenost u socijalnu sferu, tako su se i očekivanja od država članica, kao i od država kandidata, povećavala da bi se pomirili ekonomski prosperitet i socijalna kohezija.

Međutim, rekonstruisanje temelja integracije i reformisanja socijalne politike u kontekstu izmenjenog društvenog sistema u Srbiji nipošto ne započinju uticajima evropske politike, već predstavljaju integralni deo sveobuhvatnijih procesa društvene transformacije koji je započeo pre više od jedne decenije. Reforma celokupnog sistema socijalne sigurnosti determinisana je nastojanjima da se uspešno odgovori na tradicionalne socijalne rizike, akutne posledice transformacije društva, kao i nove socijalne rizike sa kojima se savremene države blagostanja suočavaju. Nova paradigma podrazumeva veću odgovornost pojedinca za sopstveno blagostanje, dok se od države očekuje da ga pomogne ili podstakne da razvije sopstvene potencijale.

Rad ima za cilj da izloži osnovne odlike koncepta socijalne isključenosti, izvrši pregled stanja u četiri glavne dimenzije i da prikaže na koji način je ovaj koncept oblikovao aktuelne socijalne reforme unutar tih dimenzija u cilju uspostavljanja efikasne politike socijalnog uključivanja.

Ključne reči: EU, socijalna isključenost, dimenzije socijalne isključenosti, siromaštvo, tržište rada, obrazovanje, zdravlje.

KONCEPT SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI I POLITIKA SOCIJALNOG UKLJUČIVANJA U KONTEKSTU EVROPSKIH INTEGRACIJA

„Politika socijalne uključenosti u EU ponikla je na nastojanju da se evropske integracije, poodmakle u ekonomskoj, ojačaju i u socijalnoj sferi. Pokazalo se da bez novih oblika socijalne integracije koji podrazumevaju poštovanje socijalnih prava građanstva, uključivanje tog građanstva u razvojne procese i njihovu zaštitu od novih socijalnih rizika, legitimnost EU ne može biti osigurana“ (Babović, 2010: 21). Primarno, ona predstavlja integralni deo socijalne politike, međutim, njena uspešna realizacija zahteva široku multisektorsku saradnju i aktivnu participaciju svih relevantnih aktera.

Razvoj socijalnog procesa u EU je izrazito kompleksan i nelinearan. Možemo grubo razlikovati dve faze. *Prvu fazu* predstavlja period koji je prethodio usvajanju Lisabonske strategije (2000), tokom kojeg je socijalna politika EU bila duboku u senci ekonomske politike. *Drugu fazu* čini

period nakon usvajanja Strategije, u kojoj su socijalni ciljevi bili komplementarni ekonomskim i koji se može smatrati periodom eksplicitnijih nastojanja da se na nivou Unije oblikuju zajednički elementi država članica (Petrović, 2010).

Procesima evropskih integracija su tokom prvih decenija nakon potpisivanja Rimskog ugovora dominirali ekonomski aspekti. Verovalo se da će ekonomski rast po automatizmu usloviti socijalno blagostanje i, shodno tome, socijalna dimenzija integracija bila je donekle zanemarena. Usvojen je jedan broj dokumenata sa ciljem da se poveća socijalna kohezija između država članica, međutim, ti inicijalni koraci su bili ograničeni na regulisanje slobode kretanja radnika migranata i sporazume u oblasti socijalnog osiguranja. Evropski savet je 1974. godine usvojio Rezoluciju o socijalnom akcionom programu kao opšti okvir za različite programe borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti. Posebno je važno izdvojiti tri programa: Programi borbe protiv siromaštva 1–3 (*Poverty programmes 1–3*) kojima je u ostvaren priličan napredak u opisu, merenju i razumevanju siromaštva i socijalne isključenosti (Petrović, 2010).

Privredni rast Evrope u posleratnim godinama, praćen zlatnim dobom države blagostanja, učinio je nacionalne države suverenim u socijalnoj politici. Međutim, krajem 20. veka, Evropa gubi ekonomsku trku ne samo sa Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) već i sa novim akterima na svetskoj ekonomskoj sceni, zbog čega će Unija usvojiti važne strategije razvoja da bi povratila leadersku poziciju u svetu. Naime, bila je prinuđena da procese integracije uskladi sa izazovima globalizacije, unutrašnjeg restrukturiranja i promenama u principima državnog suvereniteta. Pojavili su se novi socijalni rizici na koje se moralo adekvatno odgovoriti.

Ugovorima iz Amsterdama i Nice načinjen je dodatni iskorak u saradnji i koordinaciji država članica u oblasti socijalne zaštite na nivou EU kako bi se podržale i dopunile aktivnosti članica u oblastima koje su značajne za socijalnu politiku. Na samitu u Nici 2000. godine usaglašeni su zajednički ciljevi borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti, a već naredne godine u Lakenu je usvojen skup od 18 indikatora koji bi trebalo da omogućе praćenje 4 dimenzije socijalne isključenosti (finansijsko siromaštvo, zaposlenost, zdravlje i obrazovanje).

Lisabonska strategija je dokument u kojem je iznet plan razvoja EU od 2000. do 2010. godine. Ova strategija se često ocenjuje kao prekretnica u razvoju evropskog socijalnog procesa upravo zato što socijalnu koheziju proglašava za jedan od svoja tri strateška cilja. Socijalni ciljevi njome definisani usmeravaju socijalne politike da eliminišu zamke siromaštva i investiraju u ljudske resurse obrazovanjem i zdravstvenom zaštitom. Njen glavni cilj je bio da EU učini „*najkonkurentnijom ekonomijom, zasnovaom na znanju, sposobnom za ostvarivanje održivog ekonomskog razvoja sa novim i kvalitetnim radnim mestima i većom socijalnom kohezijom, uz očuvanje životne sredine do 2010.*“ Važno je napomenuti da je ostvarivanje ciljeva Lisabonskom strategijom primarno u domenu država članica na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

Lisabonsku strategiju je 2010. godine zamenila strategija Evropa 2020. – za pametan, održiv i inkluzivan rast, koja sadrži posebne smernice za politiku socijalnog uključivanja, zajedno sa smernicama u oblasti zapošljavanja. Strategija Evropa 2020. definiše tri glavna zadatka koja bi trebalo da obezbede izlazak iz krize:

- 1. Pametan rast** – razvoj ekonomije utemeljen na znanju i inovacijama;
- 2. Održiv rast** – unapređenje ekonomije u pravcu resurno „zelenije“ i kompetitivnije i;
- 3. Inkluzivan rast** – uspostavljanje ekonomije visoke zaposlenosti koja obezbeđuje socijalnu i teritorijalnu koheziju.

Krajem 2010. godine objavljena je i nova strategija za borbu protiv siromaštva i socijalne isključenosti – Evropska platforma protiv siromaštva. Platforma bi trebalo da podstakne aktivniju participaciju relevantnih aktera, a nastojeće da obezbedi i mehanizme za širu mobilizaciju fondova, posebno u cilju podsticanja socijalnih inovacija i eksperimentisanja sa socijalnim programima (Vuković, 2010).

Usvajanje koncepta socijalne isključenosti u EU koincidiralo je sa usporavanjem privrednog rasta i manifestacijom posledica ekonomske krize koja je početkom sedamdesetih zahvatila čitav zapadni svet. Evropska unija je formalizovala svoje pomeranje sa koncepta siromaštva ka konceptu socijalne isključenosti 1989. godine kada je Savet ministara za socijalna pitanja tadašnje Evropske zajednice usvojio Rezoluciju borbe protiv socijalne isključenosti i podsticanje integracije u Evropi solidarnosti.

Rut Lister navodi neke od osnovnih komparativnih prednosti koncepta socijalne isključenosti u odnosu na koncept siromaštva:

- Omogućava širu i dinamičniju analizu različitih faktora deprivacije, kao i njihovih međusobnih odnosa;
- Koncept socijalne isključenosti neposrednije usmerava pažnju na socijalne nepravde;
- Ideja socijalne isključenosti ukazuje na poricanje širih socijalnih prava koja najčešće nisu obuhvaćena konceptom siromaštva;
- Naglasak na odnosima, nepravdi i poricanju prava omogućava da se analizom socijalne isključenosti obuhvate pitanja diskriminacije na osnovu rade, etničkog porekla i seksualne orijentacije (Lister, 2004: 98).

Savremeni koncept socijalne uključenosti je amalgam kontinentalnog shvatanja socijalne uključenosti kao osnove društvene integracije i angloameričkog koncepta siromaštva kao neuspeha da se integracija ostvari tržišnim mehanizmima (Babović, 2010). On je označio pomirenje različitih tradicija evropskih država u razumevanju i rešavanju socijalnih problema.

Savet Evrope je izložio zvanične definicije društvene isključenosti, odnosno uključenosti, kao polazišta za praćenje fenomena socijalne isključenosti u EU.

Društvena isključenost je proces kojim su određene jedinice gurnute na ivicu društva i sprečene da uzmu puno učešće u njemu zbog siromaštva, diskriminacije, nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje. Ovo ih udaljava od zaposlenja, prihoda i mogućnosti da se obrazuju, kao i od društvenih mreža, okvira i aktivnosti zajednice. Ove individue imaju malo pristupa vlasti i organima donošenja odluka i na taj način se često osećaju nemoćnima i nesposobnima da preuzmu kontrolu nad odlukama koje utiču na njihov život (Council of Europe, 2004: 8).

Društvena uključenost je proces koji onima u riziku od siromaštva i društvene isključenosti daje mogućnost i sredstva za puno učešće u ekonomskom, kulturnom i društvenom životu te postizanju životnog standarda i blagostanja koji se smatraju normalnim u društvu u kojem žive. Ona omogućavaju njihovu veću participaciju prilikom donošenja odluka, što utiče na njihove živote i ostvarenje osnovnih prava (Council of Europe, 2004: 8).

Praćenje siromaštva i socijalne isključenosti u EU realizuje se usklađenom metodologijom, analizom i praćenjem usaglašenih indikatora, što, između ostalog, omogućava uporedivost podataka. Siromaštvo i socijalna isključenost se prate preko Statistike o dohotku i životnim uslovima (*Statistics on income and living conditions – SILC*), a glavni izvor podataka je godišnja anketa EU SILC na panel uzorcima u državama članicama. Svake dve godine izrađuju se

nacionalni strateški izveštaji o socijalnoj zaštiti i socijalnom uključivanju na osnovu kojih Evropski savet i Evropska komisija pripremaju Zajednički izveštaj o socijalnoj zaštiti i socijalnoj uključenosti. Koordinacija politika socijalnog uključivanja na nivou EU je nakon usvajanja Lisabonske strategije podrazumevala primenu OMK i na socijalno uključivanje, penzije, zdravstvenu i dugotrajnu negu. Ovo je predstavljalo osnov za usvajanje Strategije socijalnog uključivanja, koja će ponuditi okvir za izradu nacionalnih strategija i nacionalnih akcionih planova u kojima će države preciznije definisati načine borbe protiv socijalne isključenosti.

EVOLUCIJA KONCEPTA SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI U SRBIJI

Tokom proteklih 20 godina srpsko društvo prolazi kroz sveobuhvatnu i dalekosežnu transformaciju. Promenama su bili obuhvaćeni svi ključni segmenti društva i one su se odvijale različitim intenzitetom i efikasnošću.

Rešavanje problema masovnog siromaštva nakon političkih promena 2000. godine otpočelo je usvajanjem Osnovnih pravaca reformi u Srbiji (2001), dok je strateški okvir za smanjenje siromaštva definisan Strategijom za smanjenje siromaštva (SSS).

Vlada Republike Srbije započela je izradu Strategije za smanjenje siromaštva još u 2002. godini, a u oktobru 2003. usvojena je konačna verzija dokumenta. Godinu dana kasnije, formiran je Tim za primenu Strategije pri kabinetu potpredsednika Vlade Srbije. Tekst dokumenta usaglašen je sa merama i obavezama koje bi trebalo ispuniti tokom pridruživanja EU, kao i sa ostvarivanjem Milenijumskih ciljeva razvoja, dok je za njegovu uspešnu realizaciju jako važna i koordinacija sa ostalim relevantnim strateškim dokumentima koje je Vlada Republike Srbije usvojila od 2000. godine.⁶⁹ Nažalost, „istraživanje životnog standarda“ sprovedeno za potrebe pripreme Strategije za smanjenje siromaštva nije uključivalo disagregirane podatke, a samim tim su izostale informacije o uslovima života izbeglica i interno raseljene populacije (IRL) Srbije, dok su podaci o Romima prikupljeni odvojeno istom metodologijom. Podaci o ovim socijalno ugroženim grupama su naknadno integrisani u SSS i dva posebna aneksa.

Strategijom za smanjenje siromaštva redefinisano je pojam siromaštva i učinjeni prvi koraci ka usvajanju koncepta socijalne uključenosti kao sveobuhvatnijeg i dinamičnijeg. Definisana je nova metodologija merenja siromaštva, formulisan opšti okvir mera i aktivnosti i utvrđeni principi novog reformisanog sistema socijalne zaštite.

Siromaštvo je u Strategiji definisano kao „višedimenzionalni pojam koji, pored nedovoljnih prihoda za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, podrazumeva aspekte vezane za ljudska prava kao što su nemogućnost zapošljavanja, neodgovarajući stambeni uslovi i neadekvatan pristup socijalnoj zaštiti, zdravstvenoj zaštiti, obrazovnim i komunalnim uslugama, kao i neostvarivanje prava na zdravu životnu sredinu, prirodna bogatstva, pre svega, čistu vodu i vazduh“ (SSS, 2003: 1).

Strategija sadrži sveobuhvatan plan mera i aktivnosti radi postizanja rasta i smanjenja siromaštva tokom postsocijalističke tranzicije ka tržišnoj privredi i prilagođavanja Evropskoj uniji. Polazeći od profila i osnovnih odlika siromaštva u Srbiji formiranih na osnovu *Ankete o životnom standardu*, SSS ima tri osnovna pravca:

- dinamičan privredni rast i razvoj, sa naglaskom na otvaranju novih radnih mesta u privatnom sektoru;

⁶⁹ Nacionalna strategija privrednog razvoja, Strategija regionalnog razvoja i akcioni plan regionalnog razvoja, Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Srbije, Nacionalna strategija održivog razvoja, Strategija regulatorne reforme, Strategija razvoja socijalne zaštite u Republici Srbiji, Strategija razvoja obrazovanja odraslih, Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom, Strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti, Nacionalna strategija za mlade, Nacionalna strategija zapošljavanja

- sprečavanje novog siromaštva kao posledice modernizacije i restrukturiranja privrede i racionalizacije države i njenih funkcija i
- efikasnu primenu postojećih i definisanje novih programa direktno usmerenih na najsiromašnije i socijalno ugrožene grupe, i to posebno u najnerazvijenim područjima (SSS, 2003).

Određivanje siromaštva kao multidimenzionalnog problema zahtevalo je redefinisane dotadašnjih pristupa u borbi protiv njega i uspostavljanje široke multisektorske saradnje na svim nivoima. Shodno tome, Strategija je predstavljala i opšti okvir sa kojim su usklađivane brojne strategije i mere koje su u narednom periodu bile usvojene.

Primena Strategije formalno je završena 2009. godine, nakon čega su usledile pripreme za normativni okvir za praćenje i borbu protiv socijalne isključenosti.

Taj koncept stigao je u Srbiju zajedno sa intenziviranjem harmonizacije srpskih zakona sa evropskim zakonima, procesima i institucijama. Potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju 2008. godine i podnošenjem zahteva za prijem u članstvo EU, socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva će postati prioritet, a sticanjem statusa zemlje kandidata za članstvo u EU⁷⁰ i obavezna komponenta integracije Srbije u EU. To podrazumeva i razvoj i usavršavanje institucionalnog okvira i metodologije za praćenje stanja u pogledu socijalne uključenosti pojedinca i društvenih grupa u specifičnom kontekstu društvenih promena u Srbiji. Početkom 2009. godine, pripremljen je predlog liste indikatora za praćenje društvene uključenosti.⁷¹ Sticanjem statusa kandidata, Srbija će biti u obavezi da izradi Zajednički memorandum o socijalnom uključivanju.

Prelazak sa jednodimenzionalnog koncepta siromaštva na višedimenzionalni koncept socijalne isključenosti zahtevaće redefinisane politike, mera i aktivnosti koje se preduzimaju u borbi protiv nje. Prilikom koncipiranja politika socijalnog uključivanja, važno je razmotriti nekoliko ključnih aspekata socijalne isključenosti:

Dimenzije socijalne isključenosti – potrebno je identifikovati u kojim aspektima su pojedinci i grupe isključeni;

- *mehanizme isključivanja* – važno je uočiti na koji način dolazi do isključivanja pojedinaca i grupa u različitim dimenzijama;
- *jedinice posmatranja* – potrebno je sagledati kakvi se obrasci isključivanja preuzimaju kod pojedinaca, domaćinstava, grupa, pa i čitavih naselja, područja;
- *uzroci socijalne isključenosti* – potrebno je identifikovati uzroke koji dovode do socijalnog isključivanja;
- *posledice socijalne isključenosti* – važno je uočiti šta su ishodi socijalne isključenosti i kako se oni reflektuju na životne šanse i kvalitet života isključenih (Cvejić et al, 2010).

Prilikom formulisanja politika i mera socijalnog uključivanja, moraju se sagledati uzroci koji su do nje doveli. Neophodno je utvrditi da li ona nastaje kao posledica načina na koji su formulisane neke relevantne politike, načina funkcionisanja ključnih institucija u društvu ili nastaje kao posledica prakse u društvu, koja je utemeljena na vrednosnom sistemu i kulturološkim obrascima koji mogu biti diskriminatorni.

⁷⁰ Srbija nije dobila kandidaturu 19. decembra, ali očekuje dobijanje statusa kandidata u martu 2012. godine.

⁷¹ Merenje će se vršiti prema *Leaken indikatorima*, uz uvođenje dve nacionalno specifične dimenzije: zadovoljavanje osnovnih egzistencijalnih potreba i socijalna participacija.

Redefinisanje javnih politika će biti vođeno potrebom da se odgovori na socijalne rizike i očuva (ojača) socijalna kohezija. Uporedo sa tradicionalnim socijalnim rizicima, važno je razmotriti još 4 nova rizika:

1. uspostavljanje ravnoteže između plaćenog rada i porodičnih obaveza;
2. starost i odsustvo porodične ili institucionalne brige;
3. nedostatak savremenih znanja i veština neophodnih za adekvatno zaposlenje u postindustrijskoj ekonomiji;
4. sve veće korišćenje privatnih mehanizama socijalnog osiguranja i privatnih usluga i rizici koji mogu da proisteknu iz neadekvatnih usluga ili nedostatka mehanizama za kontrolu kvaliteta (Vuković, 2010).

Praćenje i koordinacija politika u oblasti smanjenja siromaštva i socijalnog uključivanja je u nadležnosti Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva pri Kabinetu potpredsednika Vlade koji je formiran 2009. godine. Kompleksnost problema socijalne isključenosti iziskuje angažman i koordinaciju velikog broja ministarstava i državnih institucija. Međutim, uprkos tome što je složenost problema, kao i njegov multidimenzionalni karakter, sadržana u svim strateškim dokumentima, čini se da pomenuta saradnja nije zadovoljavajuća. „Neki od problema koji onemogućavaju saradnju su i mandati ograničeni zakonom, centralizovano odlučivanje, nepostojanje prakse da službenici tokom karijere menjaju službe i ministarstva“ (Vuković, 2010: 101). Da bi se ove poteškoće prevladale, uspostavljena su brojna multisektorska tela, a 2010. godine, Vlada je formirala Radnu grupu za socijalno uključivanje sačinjenu od predstavnika relevantnih državnih institucija i njen zadatak je, između ostalog, da pripremi godišnji izveštaj o socijalnoj uključenosti i memorandum o socijalnoj uključenosti.

Neophodno je prilagoditi ne samo normativni i institucionalni okvir već i usaglasiti metodologiju praćenja siromaštva i socijalne isključenosti. Srbija još uvek nije u obavezi da primenjuje SILC, međutim, to je jedan od mehanizama za harmonizaciju pristupa u oblasti socijalnog uključivanja, ali i osnov za pripremu zajedničkog memoranduma o socijalnoj uključenosti. SILC bi trebalo upravo da unapredi praćenje stanja socijalne isključenosti, dok je Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva pripremio i u martu 2011. godine objavio Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva gde je dat pregled stanja prema EU indikatorima, prema 4 dimenzije, dok su obrađena i dva dopunska nacionalno specifična indikatora, materijalna deprivacija i društvena participacija.

DIMENZIJE SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Zbog neusklađenosti metodologije praćenja siromaštva i socijalne isključenosti u Srbiji sa metodologijom EU nije moguće prikazati stanje siromaštva i socijalne isključenosti na dosledno uporediv način. Ipak, dostupnost brojnih istraživanja i studija sačinjenih poslednjih godina u Srbiji daje solidne uvide u stanje ovih fenomena. Sledi prikaz stanja prema četiri ključne dimenzije socijalne isključenosti.

FINANSIJSKO SIROMAŠTVO

Siromaštvo posmatrano kao materijalna deprivacija predstavlja nesumnjivo najznačajniju dimenziju koncepta socijalne isključenosti. Siromaštvo se u Srbiji smatra dugotrajnom pojavom koja je uslovljena socijalnim i ekonomskim protivurečnostima kojima je društvo izloženo. Usled sveopšte krize sa kojom se zemlja suočavala devedesetih i posledica odložene tranzicije sa kojom se otpočelo tek 2000. godine, siromaštvo je postalo masovni problem. Nakon promena 2000, nesporna je posvećenost smanjenju siromaštva i reformisanju sistema socijalne sigurnosti. Ostvareni ekonomski napredak, kao i redefinisane sistema socijalne

zaštite, uticali su na to da se broj lica koji živi ispod apsolutne linije siromaštva za samo nekoliko godina prepolovi. Međutim, održivost pozitivnog trenda rasta životnog standarda stanovništva je u velikoj meri dovedena u pitanje pošto su efekti svetske ekonomske krize već krajem 2008. i početkom 2009. godine počeli da se osećaju i u Srbiji.

Osnovni cilj postavljen u SSS, da se procenat stanovništva koji živi ispod linije siromaštva prepolovi do 2010. godine, ostvaren je već 2007. godine. U 2002. godini, 14% stanovništva je bilo siromašno, dok je 2007. godine stopa siromaštva pala na 6,6%. Pozitivni pomak je ostvaren i kada su u pitanju druga dva indikatora koja ukazuju na raspodelu siromaštva – dubina i oštrina. Dubina je 2007. godine iznosila 1,3%,⁷² u odnosu na 3% kolika je bila 2002. godine, dok je oštrina sa 1% pala na 0,4%⁷³ u 2007. godini. Međutim, ova statistika je nepotpuna, odnosno, istraživanje na kojem je zasnovana nije bilo sveobuhvatno. Analizom nisu u potpunosti obuhvaćeni Romi, interno raseljena lica i izbeglice tako da se pretpostavlja da bi situacija bila nepovoljnija sa potpunijim podacima.

Analiza *Ankete o životnom standardu* omogućava procenu profila siromaštva u Srbiji. Posmatrano prema starosti, deca do 18 godina bila su najviše izložena riziku od siromaštva. Iako je u periodu od 2006. do 2009. godine značajno smanjeno, ono je sa 20,8%, koliko je iznosilo 2008. godine, poraslo na 22,1%. U 2006. godini, žene su bile izložene većem riziku od siromaštva od muškaraca, međutim, u 2009. godini razlike prema polu gotovo da su se izgubile. One su uočljive samo ukoliko se posmatraju prema starosnim grupama pošto je stopa rizika veća kod starijih žena nego starijih muškaraca i kod mladih muškaraca u odnosu na mlade žene. Određene razlike su prisutne i u zavisnosti od tipa domaćinstva. Prisustvo dece u domaćinstvu značajno povećava rizik od siromaštva. U kategoriji domaćinstava bez zavisne dece, jednočlana domaćinstva su najosetljivija, dok s druge strane, u kategoriji domaćinstava sa zavisnom decom, dve odrasle osobe sa troje i više zavisne dece su u 2009. godini bili najviše izloženi riziku siromaštva (32,7% i 30,6% respektivno). Rizik od siromaštva, kao i indeks siromaštva, determinisan je i statusom na tržištu rada pa je saglasno tome siromaštvo najrasprostranjenije među neaktivnim licima (47,4% u 2009. godini), posebno neaktivnim ženama, a zatim među nezaposlenim licima (30,5%). Njihov položaj je u 2009. godini bio znatno pogoršan u odnosu na 2008. godinu zbog posledica ekonomske krize. Siromaštvo je u Srbiji, kao i u EU, pretežno ruralni fenomen, i stopa rizika od njega je u 2009. godini u ruralnim područjima iznosila 38,7%. Grupe koje su najizloženi riziku od siromaštva u ruralnoj Srbiji su osobe iz poljoprivrednih domaćinstava, nezaposleni, kao i stari u samočkim domaćinstvima. Siromaštvo su znatno više izložene pojedine grupe u populaciji. Romi predstavljaju najugroženiju od njih s obzirom na to da je među njima polovina siromašnih, a 6% se nalazi u stanju ekstremnog siromaštva. U populaciji raseljenih lica, na osnovu uporednih podataka za posmatrani period, uočava se pad stope siromaštva od preko 10%, ali je stopa i dalje značajno viša nego u opštoj populaciji (14,5%).

Okosnicu pružanja pomoći i podrške siromašnima čini sistem socijalne zaštite. Nakon 2000. godine, rekonceptualizacija i reformisanje sistema socijalne zaštite bili su među glavnim zadacima u borbi protiv siromaštva, ali i napora da se čitav sistem socijalne sigurnosti učini efikasnijim i održivijim. Pojedincima i porodicama je trebalo omogućiti ostvarivanje minimalne socijalne sigurnosti, pre svega, merama aktivne socijalne politike, sprečavanjem socijalne

⁷² Dubina (jaz) siromaštva iznosila je 1,3%, što ukazuje na to da bi ono teorijski bilo eliminisano ukoliko bi država mobilisala novčana sredstva u iznosu od 13% linije siromaštva per capita i usmerila ih ka siromašnima.

⁷³ Oštrina siromaštva, indikator koji uzima u obzir to što se neki siromašni nalaze dublje u siromaštvu, odnosno, niže ispod linije siromaštva od drugih iznosila je 0,4%. Oštrina siromaštva je indikator stepena nejednakosti među siromašnima, a osnovni cilj je poređenje nejednakosti među grupama i u odnosu na opštu populaciju.

isključenosti i uspostavljanjem minimalne mreže socijalne sigurnosti. Promene su realizovane na dva koloseka. Prvi je podrazumevao upravljanje krizom i pružanje pomoći najugroženijima u osiromašenoj populaciji, dok je drugi kolosek predviđao uobličavanje sistemskih reformi koje je trebalo realizovati (Arandarenko, Golicin, 2006). Nakon inicijalne sanacije sistema, otpočelo se sa njegovom rekonceptualizacijom koja je pre svega podrazumevala promenu uloge države i povećanje odgovornosti pojedinca za svoje blagostanje i blagostanje svoje porodice. Prve izmene i dopune Zakona o socijalnoj zaštiti nakon 2000. godine izvršene su 2004. godine kada su ukinute teritorijalne razlike u kriterijumu za ostvarivanje prava na materijalno obezbeđenje i centralizovan sistem. Novi koncept socijalne zaštite je trebalo uspostaviti na sledećim osnovama:

- jačanje mreža socijalne zaštite za najsiromašnije porodice preusmeravanjem sredstava sa programa koji nisu dobro targetirani i korišćenjem tih sredstava za jačanje dobro targetiranog programa MOP i daljim poboljšanjem targetiranja testiranjem novog pristupa za identifikaciju siromašnih;
- pojednostavljivanje sistema pružanja usluga modernizacijom informacionog sistema i poboljšanjem kvaliteta podataka;
- povećanje otvorenosti usluga i novčanih davanja te jačanje kapaciteta centralne vlade za kontrolu kvaliteta i jednakost;
- konsolidacija dvaju najvećih targetiranih programa novčanih davanja u Srbiji, MOP i dečjeg dodatka s ciljem povećanja stepena efikasnosti sistema (Svetska banka, 2008).

Novi zakon o socijalnoj zaštiti, usvojen u martu 2011. godine, predviđa prava i usluge koji su dostupni građanima, i to: pravo na materijalnu podršku koje čini: materijalna novčana pomoć, dodatak za pomoć i negu drugog lica, uvećani dodatak za pomoć i negu drugog lica, pomoć za osposobljavanje za rad i jednokratna novčana pomoć (finansira se iz budžeta lokalne samouprave). Sve do septembra 2004. godine, odnosno, izmena i dopuna Zakona o socijalnoj zaštiti, ostvarivanje prava na materijalnu pomoć se ostvarivalo prema decentralizovanom kriterijumu i visina novčane naknade se utvrđivala u procentualnom iznosu od osnovice, koju čini prosečna zarada ostvarena po radniku u privredi opštine tokom prethodnog kvartala. Ovaj način redistribucije materijalne pomoći učinio je da se građani nađu u krajnje neravnomernom položaju jer je visina pomoći zavisila od stepena razvijenosti opštine. Ovo je bio jedan od osnovnih razloga koji su usloveli centralizaciju sistema, dok je Republika preuzela obavezu da finansira ovo pravo. Broj korisnika materijalnih davanja je u konstantnom porastu, i to zbog redovnosti isplaćivanja, fleksibilnosti uslova za ostvarivanje prava i povećavanja broja građana kod kojih postoji potreba. On je porastao sa 66.560 u 2000. na 168.121 u 2010. godini (Brkić, Vidojević, 2011). Ona su za radno sposobno stanovništvo vremenski ograničena na 9 meseci tokom godine.

Dečji dodatak je jedan od glavnih instrumenata podrške i pomoći siromašnim porodicama sa decom, dok deca sa invaliditetom i deca iz jednoroditeljskih i hraniteljskih porodica imaju pravo na uvećan dodatak. Jednokratne novčane pomoći se, za razliku od ostalih materijalnih davanja, nalaze u nadležnosti lokalne samouprave i namenjene su zadovoljavanju elementarnih potreba. „Okolo 60% opštinskih budžeta za socijalnu zaštitu se troši na jednokratnu novčanu pomoć“ (Brkić, Vidojević, 2011: 72).

Usluge socijalne zaštite pružaju podršku i pomoć pojedincu i porodici radi poboljšanja, odnosno, očuvanja kvaliteta života, otklanjanja ili ublažavanja rizika nepovoljnih životnih okolnosti i stvaranja mogućnosti za što potpuniju integraciju u zajednicu. U suštini, radi se o različitim aktivnostima usmerenim ka proceni potreba korisnika i pružanja različitih oblika pomoći i podrške u prirodnom, odnosno, institucionalnom okruženju u zavisnosti

od identifikovanih snaga i ograničenja. Osnovni cilj je razvijanje kapaciteta korisnika za što samostaliji život i sprečavanje dugotrajne zavisnosti od socijalnih službi (Brkić, Vidojević, 2011). Usluge u zajednici su bile gotovo u potpunosti nerazvijene do 2000. godine, što je omogućilo dominaciju domskog smeštaja u proteklom periodu. Zahvaljujući, pre svega, međunarodnim donacijama i nešto većim izdvajanjima lokalnih samouprava za socijalnu zaštitu, broj ovih usluga se tokom poslednjih 10 godina znatno povećao (Brkić, Vidojević, 2011). Usluge socijalne zaštite se realizuju u vidu pomoći u kući, usluga dnevnih boravaka, stanovanja uz podršku i personalne asistencije, različitih oblika prihvatilišta, kao i različitih formi savetodavnih usluga.

Generalno posmatrano, Srbija relativno malo troši na socijalnu zaštitu. Za materijalno obezbeđenje i dečje dodatke izdvaja se oko 0,44% BDP, što je mnogo manje nego u zemljama Evrope i centralne Azije (Svetska banka, 2009).

ZAPOŠLJAVANJE I ISKLJUČENOST SA TRŽIŠTA RADA

Visoka stopa kontinuiranog privrednog rasta koju je Srbija ostvarila od 2000. do 2008. godine nije bila praćena odgovarajućim poboljšanjem stanja na tržištu rada, odnosno, povećanjem stope zaposlenosti i smanjenjem stope nezaposlenosti. „Tradicionalno visoke stope formalne nezaposlenosti uglavnom zavise od dva faktora:

- postoji znatan broj neformalno zaposlenih ili samozaposlenih;
- veliki broj neformalno zaposlenih ili stanovništva u radnom dobu koje ne učestvuje u radnoj snazi registrovano je kao nezaposleno jer status nezaposlenog obezbeđuje zdravstveno osiguranje i neke druge socijalne povlastice“ (Arandarenko, 2008: 266).

Ekonomski rast je krajem 2008. godine bio prekinut svetskom ekonomskom krizom čiji su efekti polako počeli da se prelivaju i na Srbiju. „Od oktobra 2008. godine do aprila 2010. godine, kumulativni pad BDP je iznosio 4,7%, ali je zaposlenost prema ARS opala za 12,6%. Dakle, na svaki izgubljeni procenat BDP, izgubljeno je 2,6% poslova“ (Vlada RS, 2011: 104).

Od 2001. godine zaposlenost je progresivno opadala. U aprilu 2008. godine stopa zaposlenosti iznosila je 54% (15–64), a 2009. godine pala je na 50,8%. U oktobru 2010. godine, prema ARS, broj zaposlenih je pao na 2.382.000 lica, dok je zaposlenih stanovnika radnog uzrasta bilo manje od 2,3 miliona. Stope zaposlenosti iznosile su 37,7% za odraslo stanovništvo, odnosno 47,1% za stanovništvo radnog uzrasta.

Osnovne odlike nezaposlenosti u Srbiji su: dominacija mladih žena, dugotrajnost, visoko učešće lica sa srednjim nivoom obrazovanja, regionalne disproporcije itd.

Prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje, u decembru 2010. godine broj nezaposlenih lica iznosio je 729.520, od čega su 52,69% ili 384.396 žene. Posmatrano prema starosnoj strukturi, najveće učešće u registrovanoj nezaposlenosti imaju lica od 25 do 29 godina (13,29%), zatim lica od 30 do 34 (12,46%). Rast stope nezaposlenosti starijih (55–64) u periodu od 2008. godine ne može se tumačiti isključivo u kontekstu posledica ekonomske krize, već bi trebalo uzeti u obzir i činjenicu da je Srbija potpisala sporazum s MMF koji pretpostavlja smanjenje broja zaposlenih u javnom sektoru, a i dalje je u toku prestrukturiranje preduzeća. Prema obrazovnoj strukturi, najveća je zastupljenost lica sa srednjom stručnom spremom (22,7%). Ukoliko posmatramo regionalnu distribuciju, najviše nezaposlenih živi u Šumadiji i zapadnoj Srbiji (32,57%) (Nacionalna služba za zapošljavanje, 2010).

Jedan od centralnih indikatora stanja na tržištu rada u Srbiji je i dugoročna nezaposlenost. Lica koja dugo traže posao, pored materijalnih gubitaka, suočavaju se s čitavim nizom poteškoća, dok dugotrajna isključenost s tržišta rada progresivno povećava rizik od sveukupne socijalne

isključenosti. Problemom dugoročne nezaposlenosti posebno su pogođeni pripadnici vulnerabilnih grupa. U poređenju sa EU, RS ima više nego petostruko višu stopu dugoročne nezaposlenosti u odnosu na prosek EU27 (Vlada RS, 2011).

Stopa nezaposlenosti jeste u porastu, međutim, deo problema je i u tome što jedan deo nezaposlenih prelazi u kategoriju neaktivnog stanovništva koja je u Srbiji u porastu u svim dobnim grupama. U oktobru 2010. godine, iznosio je 41,2% lica radnog uzrasta.

Radno zakonodavstvo u Srbiji je posle 2000. godine bilo izloženo čestim promenama. Sistem radnih odnosa je reformisan tako da se uspostavi diskontinuitet s pređašnjim stanjem i sprovede neophodna liberalizacija. Zakon o radu, kao ključni zakon u ovoj oblasti, dva puta je menjan. U maju 2009. godine usvojeni su: Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti i Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom.

Zakonom o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti su definisani institucionalni i programski aspekti vođenja aktivne politike tržišta rada, ali i prava radnika po osnovu osiguranja za slučaj nezaposlenosti kao instrument pasivne zaštite na tržištu rada. Zakonom je predviđena: podrška nezaposlenima prilikom zapošljavanja, smanjenje nezaposlenosti, obezbeđenje novčane nadoknade. Jedan od prioriteta reformi, pored povećavanja uticaja aktivnih mera na tržištu rada, bili su i decentralizacija i podsticanje razvoja regionalne i lokalne politike zapošljavanja.

Osnovni cilj pasivnih mera je obezbeđivanje materijalne pomoći licima na osnovu osiguranja koje pokriva rizik nezaposlenosti i predstavljaju izuzetno važan oblik zaštite lica sa stanovišta smanjenja negativnih posledica nezaposlenosti. „Značaj pasivnih mera raste u vreme krize i masovne nezaposlenosti, kao i u tranzicionom periodu koji je praćen privatizacijom i restrukturiranjem privrede“ (Vuković, 2009: 194). Međutim, reforme na tržištu rada realizovane su da bi se stvorila osnova za sprovođenje aktivne politike zapošljavanja i redukovanja pasivnih prava nezaposlenih lica. Zakonom iz 2009. godine uvedene su značajne parametarske promene u domenu prava po osnovu osiguranja za slučaj nezaposlenosti. I visina novčane nadoknade je redukovana.

Smanjenje nezaposlenosti i povećanje zaposlenosti stanovništva neposredno je uslovljeno privrednim rastom, međutim, aktivnim programima tržišta rada može biti unapređena ponuda, povećana tražnja, kao i poboljšanje funkcionisanja tržišta rada. Aktivne mere na tržištu rada imaju za cilj povećanje zaposlenosti i smanjenje rizika ostanka bez posla. Mere koje se najčešće koriste su: posredovanje u zapošljavanju, profesionalna orijentacija i savetovanje, subvencije za zapošljavanje, podrška samozapošljavanju, dodatno obrazovanje, javni radovi itd. Uprkos ogromnim potencijalima aktivnih mera, i dalje postoji velika disproporcija u odnosu na pasivne mere. Najznačajniji razlozi nedovoljne zastupljenosti aktivnih mera su nedostatak raspoloživih sredstava, kao i ograničeni kapaciteti Nacionalne službe za zapošljavanje. Na pasivne mere tržišta rada odlazi više od 80% ukupnih izdvajanja; za prosečno 80.000 korisnika mesečno se izdvaja oko 1,7 milijardi dinara, odnosno, 20 milijardi dinara godišnje, dok se za aktivne mere tržišta rada izdvaja oko 4 milijarde dinara godišnje (Vlada RS, 2010).

U strukturi aktivnih mera u poslednje dve godine dominiraju dva velika programa: program Prva šansa, usmeren ka obrazovanju mladih, kojim se subvencioniše prvo zaposlenje i Program javnih radova, usmeren prema dugoročno nezaposlenim pripadnicima manjinskih grupa. Program Prva šansa je u toku 2009. godine zaposlio preko 10.000 pripravnika u centralnoj Srbiji i oko 7.000 u AP Vojvodini (Vlada RS, 2011). Pored sredstava iz budžeta, realizovan je niz međunarodnih pilot-projekata poput projekta „Otpremninom do posla“ koji su imali za cilj uključivanje nezaposlenih ili neaktivnih lica na tržište rada.

Tokom 2010. godine, u cilju podsticaja zapošljavanja Roma, u vidu posebnih javnih poziva za dodelu subvencija za samozapošljavanje i poslodavcima za zapošljavanje lica romske nacionalnosti. Takođe, inicijativa koja čeka da bude realizovana je i uvođenje sakupljača sekundarnih sirovina u nomenklaturu zanimanja. Prema istraživanju koje je UNDP sproveo 2004. godine, čak 6% Roma je navelo da zarađuje za život prikupljajući sekundarne sirovina i polovne stvari i na tom poslu su ponekad angažovane čitave porodice.

Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom predstavlja novinu u radnom zakonodavstvu Republike Srbije. Najvažnije rešenje koje se uvodi ovim zakonom odnosi se na obavezu svakog poslodavca da zaposli određeni broj osoba s invaliditetom kako bi se uključile na tržište rada, a samim tim i povećalo njihovo socijalno uključivanje uopšte. Svaki poslodavac koji ima 20–49 zaposlenih ima obavezu da zaposli jednu osobu s invaliditetom, odnosno, još jednu na svakih 50 zaposlenih. Takođe, Zakon predviđa mogućnost oslobađanja poslodavca od ove obaveze, ali uz uslov da ispuni finansijske obaveze prema preduzeću za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom ili učestvuje u finansiranju zarada osoba s invaliditetom u preduzećima ovog tipa.

Koncept socijalnog preduzetništva je u Srbiji uveden 2000. godine, međutim, uprkos dugoročnim potencijalima kojima raspolaže kada je u pitanju smanjenje stope nezaposlenosti, posebno među pripadnicima osetljivih grupa stanovništva, ostao je nedovoljno razvijen. U EU, različiti oblici socijalnog preduzetništva čine dva miliona privrednih društava, odnosno 10% i zapošljavaju 11 miliona ljudi (6%), dok je u Srbiji broj zaposlenih u socijalnim preduzećima 12.000, što je 0,5% ukupno zaposlenih (Vlada RS, 2011). Glavne prepreke razvoju predstavljaju neadekvatni pravni okvir, nedovoljno ulaganja u ljudski kapital, otežan pristup izvorima finansiranja i neprilagođenost poreskog sistema.

OBRAZOVANJE

Sveobuhvatna reforma sistema obrazovanja zauzela je prioritetno mesto u reformskoj agendi nakon 2000. godine. Trebalo je uspostaviti sistem koji će biti kompatibilan sa izmenjenim socioekonomskim okolnostima na nacionalnom, ali i međunarodnom planu. Neophodnost urgentnih reformi proisticala je i iz činjenice da su ishodi obrazovanja bili nepovoljni i sistem se suočavao sa dva fundamentalna problema. *Prvi* se odnosio na nedovoljno kvalifikacija (rano ispadanje iz obrazovnog sistema ili završavanje samo nižeg stepena školovanja), dok se *drugi* problem manifestovao u lošim ishodima (neadekvatnost znanja i veština, odnosno, njihova inkompatibilnost sa zahtevima tržišta rada). O tome dosta govori obrazovna struktura stanovništva i, prema podacima iz *Prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva*, gde možemo videti da je 3,4% stanovništva starijeg od 15 godina nepismeno; 21,9% stanovnika starijih od 15 godina ima nepotpuno osnovno obrazovanje; 23,9% stanovništva ima samo osnovno obrazovanje; 41,1% stanovništva ima srednje obrazovanje, a 11% stanovništva ima više ili visoko obrazovanje.

Radni nacrt obrazovne reforme (2002), među ključnim problemima koje bi nova obrazovna politika trebalo da reši, izdvaja: nespremnost sistema da izađe u susret potrebama moderne ekonomije, neravnomeran razvoj školske mreže, centralizovanost administracije, finansiranje i problem praćenja postignuća i kvaliteta nastave, neadekvatna obuka nastavnika i nepotpuna obuhvatnost stanovništva sistemom obrazovanja. Neki od specifičnih ciljeva koje je reforma trebalo da ispuni bili su: prevencija ranog napuštanja obrazovnog sistema, podrška siromašnoj deci u obrazovnom sistemu, poboljšanje položaja dece iz ruralnih sredina, povećanje obrazovnog nivoa romske populacije.

Reorganizacija i modernizacija obrazovnog sistema bi trebalo da doprinesu ekonomskom oporavku i daljem razvoju zemlje, demokratizaciji društva i procesima evropskih integracija. „Obrazovne politike se smatraju važnim instrumentom u izgradnji modernih demokratskih društava, kako kroz opšti društveni razvoj i razvoj kompetencija vezanih za tržište rada, tako i kroz implementaciju vrednosti vezanih za život i participaciju u složenim pluralističkim sredinama koje ova društva predstavljaju“ (Bačević, Petkovska, 2011: 85).

Pravo na obrazovanje garantovano je Ustavom Republike Srbije kao jedno od osnovnih društvenih, ekonomskih i kulturnih prava i uređeno je *Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakonom o osnovnoj školi, Zakonom o srednjoj školi*, dok je obrazovanje pripadnika nacionalnih manjina regulisano *Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina i Zakonom o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima*. Ovo je omogućilo uspostavljanje sistemskih pretpostavki za nediskriminatorno uključivanje dece u obrazovanje i kontinuirano školovanje.

Nakon nekoliko izmena i dopuna, 2005. godine donet je novi *Zakon o visokom obrazovanju*, a u 2009. i 2010. godini Ministarstvo prosvete usvojilo je skup zakona: *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima, Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, Zakon o učeničkom i studentskom standardu*, kao i izmene i dopune *Zakona o visokom obrazovanju*.

Novi *Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju* je, između ostalog, trebalo da obezbedi transformaciju i decentralizaciju sistema koji će obezbediti kvalitetnu negu, vaspitanje i obrazovanje predškolske dece i omogućiti pravo izbora i participacije za roditelje (Čekerevac, 2007). Da bi se ovaj cilj realizovao, neophodno je partnerstvo privatnog i javnog, treba zatim podići kvalitet usluga i programa, pojačati regionalnu mrežu i povećati obuhvat dece, posebno iz marginalizovanih društvenih grupa. Novi zakon predviđa mogućnost realizacije programa na srpskom i stranim jezicima, kao i jezicima nacionalnih manjina. Predškolski pripremi program, koji je obavezan od 2007. godine, ustanovljen je kao poseban deo predškolskog programa i besplatan je za roditelje dece koja program pohađaju u javnim ustanovama, takođe, roditelji dece sa smetnjama u razvoju i staratelji dece bez roditeljskog staranja su oslobođeni plaćanja dela troškova.

Prosečan obuhvat dece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem je 38,8% i povećan je uvođenjem Predškolskog pripremnog programa (PPP), ali je i dalje mnogo ispod EU proseka. Predškolske ustanove pretežno pohađaju deca iz urbanih sredina. U velikoj meri to je uslovljeno (ne)razvijenošću lokalnih kapaciteta mreža ustanova, njihovom udaljenošću, cenama usluga, uticaju kulturoloških faktora, obrazovnim nivoom i socioekonomskim statusom roditelja. Najmanji je obuhvat romske dece, dece iz siromašnih porodica i dece iz ruralnih sredina. Obuhvat predškolskim obrazovanjem u siromašnim porodicama je svega 7%, dok je među romskom populacijom on još nepovoljniji i iznosi 4%. Međutim, otkada je *Program pripreme za osnovu školu* postao obavezan i besplatan, taj obuhvat je povećan na 87%.

Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, pored potvrde o nesegregiranom uključivanju dece u sistem obrazovanja i vaspitanja i kontinuirano školovanje, produženo je trajanje obaveznog i besplatnog PPP sa 6 na 9 meseci, olakšan je upis dece iz socijalno osetljivih grupa i regulisan je inkluzivan pristup i predviđeni mehanizmi podrške za decu i nastavno osoblje.

Posle više od pola veka kako je u Srbiji uspostavljeno obavezno, besplatno osmogodišnje obrazovanja (1952), procenat nepismenih, kao i onih sa nezavršenom osnovnom školom, i dalje

je visok. U posebno nepovoljnoj poziciji su Romi, kao i najsiromašniji slojevi stanovništva. Veliki broj romske dece nije upisan u škole, dok samo jedna trećina završi školu koju upiše. Prema ANŽ iz 2002. godine, u Srbiji je bilo blizu 69% siromašnih sa samo završenom osnovnom ili nezavršenom srednjom školom, dok je među licima sa visokim obrazovanjem bilo samo 2% siromašnih (Čekerevac, 2007: 152). Prema Studiji o humanom razvoju, 2007. godine, među siromašnim porodicama 12% dece nije bilo u obrazovnom sistemu, dok je 2002. godine taj procenat iznosi 6.

Broj učenika u osnovnom obrazovanju se smanjuje usled pada nataliteta. Obuhvat je u školskoj 2009/2010. godini iznosio 98,7%, dok je stopa završavanja osnovne škole u poslednje tri godine 99%. Međutim, uprkos gotovo potpunom obuhvatu, stopa napuštanja redovnog školovanja pre vremena je i dalje visoka. Procenjuje se da oko 7,04% učenika jedne generacije pre sticanja kvalifikacije napusti redovno školovanje. Oni najčešće dolaze iz marginalizovanih grupa (Romi) koji ili nikada ne završe školovanje ili ga nastave u školama za obrazovanje odraslih. Iako Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja propisuje formalne pretpostavke po kojima su svi građani jednaki u ostvarivanju prava na obrazovanje i vaspitanje i zabranjuje diskriminaciju po svim osnovama, prilikom realizacije ovih prava uočene su brojne prepreke. Jedan broj njih je fizičke prirode. Mreža osnovnih škola u Srbiji je raširena, ali vrlo neravnomerno raspoređena i krajnje nefleksibilna u odnosu na kretanje stanovništva. Pokrivenost odgovarajućim ustanovama je znatno nepovoljnija u ruralnim sredinama pa su tako istraživanja pokazala da osnovne škole postoje u 82%, a obdaništa u 39% sela (Cvejić et al, 2010). Procenjuje se da skoro 50% romskih roditelja ne šalje svoju decu u školu zbog nedostatka novca, narednih 20% zbog nedostatka ličnih i drugih dokumenata i nemogućnosti da do njih dođu. Takođe, pripadnici romske populacije vrlo često se sreću s jezičkom barijerom koja im otežava integraciju u obrazovni sistem, a u prošlosti je bila jedan od glavnih razloga zbog kojeg su romska deca bila ispisivana iz redovnih škola i upisivana u tzv. specijalne škole. Upis u školu onemogućava i to što roditelji ne poseduju neophodnu dokumentaciju. Kako bi se ove prepreke savladale, od 2007. godine Ministarstvo prosvete u saradnji sa Misijom OEBS u Srbiji i uz podršku Evropske agencije za rekonstrukciju započelo je projekat uvođenja asistenata za podršku obrazovanju Roma. Te godine, Ministarstvo je poslalo dopis svim školskim upravama da upišu decu čak i ako roditelji ne poseduju potpunu dokumentaciju.

Položaj dece sa invaliditetom ili sa smetnjama u razvoju, položaj romske dece i dece iz najsiromašnijih porodica postavili su inkluzivno obrazovanje kao imperativ. Prema podacima Ministarstva prosvete, pre usvajanja novog zakona:

- 85% dece sa smetnjama u razvoju nije bilo obuhvaćeno nikakvim vidom sistemskog obrazovanja;
- 80% dece u specijalnim školama činila su deca romske nacionalnosti;
- osnovnu školu je završavalo oko 75% dece sa sela;
- 68% romske dece napuštalo je školovanje još u osnovnoj školi;
- samo 10% dece iz romskih naselja bilo je obuhvaćeno obaveznim obrazovanjem (<http://www.mpn.gov.rs/sajt/>).

Normativni okvir za uvođenje i punu realizaciju inkluzivnog obrazovanja, pored *Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, inkluzivno predstavlja i *Zakon o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom*. *Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* koji je usvojen 2009. godine stvorena je mogućnost, ali i obaveza da škole prihvate decu kojoj je neophodan inkluzivan pristup. Inkluzija je deo šireg procesa demokratizacije obrazovnog sistema, ali i obezbeđivanja kvalitetnog obrazovanja za sve. „(...) inkluzivno obrazovanje

se odnosi na ideal sveopšte dostupnosti obrazovanja nevezano za poziciju pojedinca u društvenoj strukturi i/ili njegova lična obeležja, inkluzivno obrazovanje se često upotrebljava kao sinonim za uključivanje pripadnika određenih osetljivih grupa, odnosno Roma ili osoba sa smetnjama u psiho-fizičkom razvoju 'u obrazovni sistem'" (Bačević, Petkowska, 2011: 96–97). Nakon prve godine od uvođenja obaveze inkluzivnog obrazovanja, pomak je primetan. Prema podacima iz 38% osnovnih škola u Srbiji, procenat dece romske nacionalnosti upisane u prvi razred osnovne škole porastao je u odnosu na prethodnu školsku godinu za oko 9,87%, dok je procenat dece sa smetnjama u razvoju i dece sa invaliditetom porastao za 6,57% (Vlada RS, 2011).

Reforma srednjeg stručnog obrazovanja je realizovana iz potrebe za formiranjem fleksibilnijeg sistema stručnog obrazovanja. Takođe, ishodi obrazovanja su bili komparativno nepovoljni. „Kod učinka (PISA) – U sve četiri discipline pokrivene PISA testovima (matematika, čitanje, prirodne nauke i rešavanje problema), učenici srpskih škola su osvojili manje poena od svojih vršnjaka iz svih ostalih evropskih zemalja. Čak i u poređenju sa učenicima iz bivših komunističkih država, kao što su Rusija, Letonija i Slovačka, rezultati srpskih đaka su bili lošiji za nekih 20%“ (Arandarenko, 2008: 275).

Cilj reformi srednjeg stručnog obrazovanja je brža integracija stručnog obrazovanja Srbije u evropski sistem srednjeg stručnog obrazovanja. Realizacija ovog cilja će zahtevati:

„Razvoj obrazovnih standarda i sistema profila; optimiziranje sistemske strukture srednjeg stručnog obrazovanja; prilagođavanje pravnog okvira; modernizaciju sadržaja nastavnih planova i programa, obezbeđujući time fleksibilnost, unapređenje i razvoj novih veština među nastavnicima uključenim u srednje stručno obrazovanje; razvoj socijalnog partnerstva; povezivanje srednjeg stručnog obrazovanja i tržišta rada; revitalizaciju institucija za obuku odraslih, uključujući i mere za njihovo ozakonjenje i uključivanje u sistem srednjeg stručnog obrazovanja (Arandarenko, 2008: 276).

Pored neophodnosti reformisanja nastavnog plana i programa, važno je suočiti se sa nedovoljnim obuhvatom dece iz marginalizovanih društvenih grupa srednjoškolskim obrazovanjem, kao i visokom stopom ranog napuštanja školovanja. Uprkos povećanju neto stope upisa u srednje škole (sa 76,4% u 2005. godini na 82,7% u 2010/2011), stopa napuštanja srednjeg obrazovanja je i dalje visoka i iznosi 23,5% u slučaju trogodišnjeg obrazovanja i 9,3% kad je u pitanju četvorogodišnje obrazovanje. Najviše se radi o deci iz najsiromašnijih porodica, Romima, izbeglim i interno raseljenim licima. U ruralnim sredinama, analiza koja je rađena u populaciji iz uzorka starog 15 i više godina, više od polovine ispitanika čine osobe bez osnovne škole, završenom osnovnom školom ili najviše dva razreda srednje škole za radnička zanimanja (Cvejić et al. 2010). Istraživanje koje je sproveo UNDP pokazalo je da postoje značajne intergeneracijske razlike kada su u pitanju razlozi ranog napuštanja škole. Kod starije generacije, ti razlozi su najčešće spoljne prirode (kulturni obrasci, pritisak porodice), dok su kod mlađe generacije ti razlozi češće individualni (vrednosni stavovi, odnos prema obrazovanju, percepcija značaja obrazovanja, dok su finansijski razlozi manje zastupljeni). Ovo bi trebalo uzeti u obzir prilikom koncipiranja mera koje bi trebalo da osiguraju socijalnu uključenost u obrazovanje. Takođe, obuhvat dece iz romske populacije srednjoškolskim obrazovanjem je neadekvatan, dok svega 11% Roma ima završenu srednju školu (Strategija za unapređenje položaja Roma u RS, 2009).

Sa reformom visokog obrazovanja se najranije krenulo. Nakon nekoliko izmena i dopuna, novi zakon o visokom obrazovanju je usvojen 2005. godine. On je, između ostalog, trebalo da stvori sistemske mogućnosti za usaglašavanje sa evropskim sistemom visokog obrazovanja i

za realizaciju bolonjskih reformi. Srbija je 2003. godine potpisala Bolonjsku deklaraciju i tako pristupila bolonjskom procesu koji je trebalo da obezbedi opšti okvir reforme sistema visokog obrazovanja da bi se povećala mobilnost studenata, ali i nastavnika, saradnika i istraživača, transparentnost, ujednačavanje akademskih stepena (diploma, magistratura i doktorata) i lakša prepoznatljivost i poređenje različitih obrazovnih programa. Savremeno tržište rada zahteva visokonezavisne pojedince sa širokim sposobnostima prilagodljive na okruženje koje se menja. Umesto tradicionalnih kompetencija, pojedinci sve više treba da imaju opšte kompetencije, tj. sposobnost da rešavaju probleme. Reformama je trebalo, između ostalog, povećati efikasnost studiranja. Procenat studenata koji diplomira u roku je 2007. godine iznosio 31,2%, što je znatno povećanje u odnosu na 2006. godinu kada je taj procenat iznosio 21,69. Međutim, dužina studiranja i dalje predstavlja značajan problem (Vlada RS, 2011).

Pored sistema formalnog obrazovanja, reforma je obuhvatila i neformalno, ali i kontinuirano obrazovanje. Takođe, značajna pažnja se posvećuje obrazovanju odraslih. Obrazovanje odraslih je društvena delatnost i proces zadovoljavanja obrazovnih potreba odraslih ljudi, bez obzira na institucionalnu organizaciju, sadržaj, nivo i korišćene metode. Ono predstavlja preduslov socioekonomske transformacije i razvoja. Vlada Srbije je 2006. godine usvojila Strategiju obrazovanja odraslih u Republici Srbiji koja bi trebalo da ponudi opšte smernice za izgradnju društvenog ambijenta i osnovnih mehanizama za obrazovanje i učenje odraslih i kreiranje sistema za njihovu obuku i obrazovanje. Relevantnost se nalazi u tome što bi trebalo da omogući sticanje znanja i veština koje korespondiraju sa potrebama potencijalnih korisnika, odnosno pojedinca, tržišta rada i šire zajednice. Jedan od programa koji bi trebalo da obezbedi reintegraciju odraslih bez kvalifikacija u obrazovni sistem je program Druga šansa – razvoj sistema funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih u Srbiji – doškolovanje i osposobljavanje starijih od 15 godina koji su napustili školovanje pre sticanja prve kvalifikacije i/ili funkcionalne pismenosti.

ZDRAVLJE

Zdravstveno stanje predstavlja važnu determinantu participacije na tržištu rada i socijalne uključenosti uopšte, dok je, s druge strane, zdravstveno stanje stanovništva uslovljeno velikim brojem faktora poput nivoa ekonomske razvijenosti društva, kvaliteta sistema socijalne sigurnosti, kao i stopom aktivnosti stanovništva. Glavne odrednice zdravlja u korelaciji su sa uslovima života, faktorima okruženja, stilom života i biološkim faktorima kao što su starost, pol i nasledni faktori. Faktori kao što su stambeni prostor, kvalitet ishrane, radni uslovi, obrazovanje, uslovi prevoza, kvalitet i efikasnosti socijalno-političkih mera i aktivnosti često imaju snažniji uticaj na zdravje stanovništva nego što to ima zdravstveni sektor.

Prepreke univerzalnog prava na zdravstvenu zaštitu su nepotpuna pokrivenost zdravstvenim osiguranjem, ograničenja zdravstvene korpe koju pokriva javni sistem osiguranja, participacija u troškovima, kao i nedovoljna obaveštenost građanstva o svojim pravima. Nejednakost postoji u pristupu, odnosno dostupnosti, a shodno tome, i u ishodima. Tokom devedesetih godina, zdravstveno stanje stanovništva, posmatrano prema svim relevantnim kriterijumima, znatno je pogoršano, kriza sistema zdravstvenog osiguranja, pad kvaliteta zdravstvenih usluga, jačanje privatnog sektora koji je doprineo „dvostrukom“ finansijskom opterećivanju korisnika, visoka zastupljenost faktora rizika – sve to je bilo praćeno deficitom u fondovima zdravstvenog osiguranja.

Nakon 2000. godine, redefinisana je normativni okvir i usvojen čitav niz zakona koji bi trebalo da obezbede realizaciju korenitih reformi. Promene u zdravstvu su u osnovi vrlo slične onima koje su realizovane u obrazovanju. Na planu diskursa i ideologije, obe su se rukovodile idejama

o unapređenju kvaliteta, prava korisnika, odnosno pacijenata, uvođenjem privatnog sektora i decentralizacijom. Jedan od osnovnih ciljeva reforme je „uspostavljanje pravičnog i jednakog pristupa zdravstvenoj zaštiti svim građanima Srbije, za iste potrebe, kao i unapređenje zdravstvene zaštite ugrožene populacije“ (Vuković, 2009).

Među najznačajnijima su svakako *Zakon o zdravstvenoj zaštiti*, *Zakon o zdravstvenom osiguranju* i *Zakon o komorama zdravstvenih radnika* (2005).

Zakon o zdravstvenoj zaštiti iz 2005. godine sadrži stavke kojima se direktno podržava pristupačnost zdravstvenih usluga. „Načelo pristupačnosti zdravstvene zaštite ostvaruju se obezbeđenjem odgovarajuće zdravstvene zaštite građanima Rpublike Srbije koja je fizički, geografski i ekonomski dostupna, odnosno kulturno prihvatljiva, a posebno zdravstvene zaštite na primarnom nivou. Lokalna samouprava je odgovorna za stvaranje uslova za pristupačnost i ujednačenost u korišćenju primarne zdravstvene zaštite na svojoj teritoriji“ (član 19–20).

Praćenje socijalne uključenosti u zdravstvo vrši se prema dostupnosti zdravstvene zaštite i nejedakosti ishoda po zdravlje; kvalitetu zdravstvene zaštite i dugoročnoj održivosti sistema.

Jedan od ključnih indikatora dostupnosti zdravstvene zaštite je obuhvat stanovništva zdravstvenim osiguranjem. Prema AŽS iz 2007. godine, 6% stanovnika nije imalo zdravstveno osiguranje. Istraživanjem nisu bile obuhvaćene posebno ugrožene grupe (Romi, izbeglice i interno raseljena lica), što znači da je realan broj neosiguranih lica bio znatno veći. Prema Anketi o socijalnoj isključenosti, krajem 2009. godine, situacija se znatno pogoršala pa se tako broj lica bez osiguranja povećao na 8,1% stanovnika. Situacija je posebno nepovoljna među romskom populacijom pošto je utvrđeno da čak 24,7% nema zdravstveno osiguranje. Dodatno, u istraživanju socijalne isključenosti na selu iz 2010. godine, „čak 12,6% ispitanika tvrdilo je da nema zdravstveno osiguranje“ (Babović, 2011: 173), dok je 20% ispitanika navelo da zbog nedostatka novca nije bilo u mogućnosti da kupi potrebne medikamente, 8% medicinska pomagala, a 17% da plati specijalističke preglede (Babović, 2011).

Što se tiče indikatora zdravstvenog stanja stanovništva, oni se poslednjih godina poboljšavaju, ali su i dalje znatno niži od proseka EU. Prosečni očekivani životni vek je 73 godine, dok u zemljama EU on nije ispod 75 godina. Stopa smrtnosti odojčadi je u 2009. godini iznosila 7 na 1.000 živorođene dece, dok je u EU ona 4,4 na 1.000 živorođene dece. Takođe, opis stanja zdravlja prema izjavi ispitanika je u Srbiji znatno nepovoljniji u odnosu na EU. U 2006. godini, 56% građana starijih od 15 godina ocenjivalo je svoje zdravlje kao dobro, dok je u EU taj procenat bio 65.

Kvalitet zdravstvene zaštite procenjuje se na osnovu podataka o imunizaciji, kao i zadovoljstvu pacijenata uslugama zdravstvene zaštite. Prema Programu obavezne imunizacije, obuhvat dece je 2009. godine bio je za sve vakcine na zadovoljavajućem nivou, odnosno iznad 95%, osim u slučaju dece iz romskih naselja, koja su u mnogo manjoj meri obuhvaćena obaveznom vakcinacijom (od 55% do 88%, u zavisnosti od vakcine). Što se tiče zadovoljstva kvalitetom pruženih usluga, ono se u Srbiji prati od 2004. godine, a istraživanja iz 2009. godine pokazuju da su korisnici u visokom stepenu zadovoljni uslugama.

Pokazatelji koji ukazuju na dugoročnu održivost sistema su za potrošnju i rashode i zdravstvenu zaštitu. Srbija je 2008. godine izdvajala za zdravstvenu zaštitu 9,8% BDP, što je iznad proseka EU. Međutim, ukoliko posmatramo apsolutna izdvajanja za zdravstvenu zaštitu, ona su mnogo manja od proseka u EU. Važni indikatori održivosti sistema su i obezbeđenost zdravstvenim radnicima, javna i privatna potrošnja kao procenat BDP-a i ukupna potrošnja po tipovima

aktivnosti. Što se tiče obezbeđenosti zdravstvenim radnicima, u 2008. godini u Srbiji su 284 lekara opsluživala 100.000 stanovnika, dok je prosek za EU: 324 lekara na 100.000 stanovnika. Učešće javnih rashoda u ukupnim rashodima za zdravstvenu zaštitu 2008. godine iznosilo 62,5%, a u EU 76,6%. Struktura rashoda je tokom poslednjih godina ostala nepromenjena i ona izgleda ovako: preventivne aktivnosti čine 3% ukupnih troškova za zdravstvenu zaštitu, primarna zdravstvena zaštita 33%, dok na bolničko lečenje odlazi 63% sredstava. Ovo ukazuje na neophodnost daljih reformi kojima će se dodatno ojačati primarna zdravstvena zaštita.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Usvajanje koncepta socijalne isključenosti i politike socijalnog uključivanja u Srbiji predstavljali su, s jedne strane, sastavni deo reforme celokupnog sistema socijalne sigurnosti koji je bilo neophodno prilagoditi izmenjenim društveno-ekonomskim okolnostima, rizicima i potrebama, dok bi ga, s druge strane, trebalo posmatrati u kontekstu transformacije čitavog društva koja se odvija pod okriljem evropskih integracija.

Srbija je u prvim godinama nakon promena ostvarila primetan ekonomski rast, ali su rezultati koji bi bili proporcionalni tom rastu izostali. Pomak u borbi protiv siromaštva je nesporan, posebno ukoliko siromaštvo posmatramo kao apsolutnu kategoriju. Međutim, uprkos činjenici da je za samo nekoliko godina broj ljudi koji živi u apsolutnom siromaštvu prepolovljen, socio-ekonomski položaj različitih društvenih grupa izrazito je pogoršan. Pored tradicionalno marginalizovanih grupa: Roma, osoba sa invaliditetom i sl. socio-ekonomski položaj se pogoršava i kod izbeglica, interno raseljenih lica sa Kosova i Metohije, penzionera, nezaposlenih, nekvalifikovanih zaposlenih lica i drugih (Cvejić, 2010). Stanje na tržištu rada je i dalje nepovoljno zbog visoke stope nezaposlenosti, i to posebno dugotrajne nezaposlenosti i velikog broja neaktivnog stanovništva, dok su mere aktivne politike tržišta rada nedovoljno razvijene. Što se tiče obrazovanja i zdravstvene zaštite, izvestan pomak je učinjen kada je u pitanju efikasnost i dostupnost, ali i dalje se pripadnici vulnerabilnih grupa nalaze u nepovoljnijem položaju u odnosu na opštu populaciju, i to kada je u pitanju dostupnost usluga, a shodno tome i ishodi.

Napredak koji je ostvaren u sistemskim izmenama samih osnova sistema se ne može zanemariti. Međutim, prevladavanje jaza između normativnog i stvarnog zavisi ne samo od ekonomskih prilika u zemlji i normativnog okvira u kojem se realizuje politika socijalne uključenosti već i od koordinacije svih relevantnih subjekata koji su deo ovog procesa, kao i prilagođavanja usvojenih mera i aktivnosti konkretnim potrebama pojedinih osetljivih grupa koje odgovaraju njihovom specifičnom položaju.

LITERATURA

Arandarenko, M. (2008), *Od škole do posla u Srbiji*, U: Arandarenko, M., Vuković D., Tržište rada i politika zaposlenosti, (str. 266-285), Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd.

Babović, M. (ur.) (2010), *Izazovi nove socijalne politike: Socijalna uključenost u EU i Srbiji*, UNDP Srbija, Beograd.

Babović, M. (ur.) (2011), *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*, SeConS, ISIFF, Beograd.

Baćević, J., Petkovska, S. (2011) *Analiza javnih politika u Srbiji: obrazovanje*, u: M. Podunavac, *Javne politike Srbije*, (str. 85-107), Fondacija Heinrich Boll, Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu u Beogradu, Beograd.

Cvejić, S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N., Vuković, O. (2010), *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, UNDP, Beograd.

Cvejić, S., Babović, M., Pudar, G. (2011), Studija o humanom razvoju – Srbija 2010, UNDP, Beograd.

Čekerevac, A. (2007), Reforme obrazovanja u Srbiji, u: Čekerevac, A., Vuković D., Socijalna politika i socijalne reforme, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd.

Dinkić, M., Ognjenović, K., McClelland, S. (2009), Analiza uticaja mera zdravstvene politike na dostupnost zdravstvene zaštite romskoj populaciji, Tim potpredsednika Vlade za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva, Beograd, <http://www.mpn.gov.rs/sajt/>

Obrazovne reforme – radni nacrt

http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/obr_ref-radni_nacrt-ser-srb-t02.pdf

Petrović, M., Savremena politika socijalne uključenosti i razvoj socijalne dimenzije EU, U: Babović, M. (ur.), Izazovi nove socijalne politike: Socijalna uključenost u EU i Srbiji, (str. 50-73), UNDP Srbija, Beograd.

Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva (2010), Vlada RS, <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2011/03/Prvi-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva1.pdf>

Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji, Službeni glasnik RS, br. 55/05 i 71/05 – ispravka.

Strategija za unapređenje položaja Roma u Republici Srbiji, Službeni glasnik RS, 55/05, 75/05 – ispravka, 101/07, 65/08.

Vuković, D. Perišić, N. (2010), Annual National Report 2010 – Pensions, Health and Long-term Care, Republic of Serbia, available at: http://www.socialprotection.eu/files_db/910/asisp_2010_Serbia.pdf

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2009), Službeni glasnik RS, 72/09-66, 52/11-22.

Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju (2010), Službeni glasnik RS, 18/10.

SOCIJALNI DIJALOG U SRBIJI: DOGOVOR O RAZVOJU ILI GAŠENJE POŽARA

APSTRAKT

One koji učestvuju u socijalnom dijalogu u Srbiji i one koji ovaj proces posmatraju da bi ga analizirali neće iznenaditi konstatacija da je on za izvršnu vlast još uvek nužno zlo, a za socijalne partnere sredstvo pomoću kojeg žele da oblikuju svoju budućnost i budućnost onih koje predstavljaju, ali im to za sada ne polazi za rukom. To je i jedan od razloga zbog koga se može govoriti pre o gašenju požara nego o permanentnom dogovaranju o razvojnim pitanjima društva (kada gori onda dogovor nije tako strašan, pa makar bio i o kontroli vatre). Međutim, ne postoji bolji način za rešavanje problema od dogovora jer se njime obezbeđuju i odgovornost i posvećenost svih učesnika. Najuspešnije su one reforme koje građanstvu donose korist, najbolji način za jačanje poverenja u socijalni dijalog i njegove aktere je da ono ima koristi od njegovih rezultata. Preduslov za to je i da se suočimo s trenutnim slabostima i preprekama, ali i da otvoreno razgovaramo o nekim rešenjima. U tekstu koji sledi stoga su navedene ključne slabosti i prepreke.

Ključne reči: socijalni dijalog, tranzicija, socijalno-ekonomski sporazum, socijalni partneri, vlada, kolektivno pregovaranje, minimalna zarada, socijalno-ekonomski savet, evropske integracije.

UVOD

Socijalni dijalog u Srbiji, kao i u većini zemalja u tranziciji, otpočeo je pre nego što su za njega bili ispunjeni svi opštepriznati preduslovi: dobra volja socijalnih partnera i države te jasna namera da se u njemu učestvuje; odgovarajući društveni ambijent (tržišna ekonomija, aktivno civilno društvo, razvijen politički sistem i stabilizovane političke institucije bazirane na demokratskom izbornom zakonodavstvu); razvijena kultura dijaloga, pregovaračke veštine i veštine upravljanja konfliktima; poverenje socijalnih partnera; sloboda organizovanja, udruživanja i delovanja (sindikata, poslodavaca i obaveza države da stvori ambijent, a u slučaju institucionalizovanog socijalnog dijaloga, i pravni okvir); legitimitet socijalnih partnera – reprezentativnost i zastupanje interesa članstva, transparentno odlučivanje; stručni kapaciteti socijalnih partnera i pristup informacijama; odgovornost socijalnih partnera u izvršavanju dogovorenog; uravnotežena pozicija i pregovaračka moć učesnika socijalnog dijaloga. Međutim, nakon društvenih promena započetih 2000. godine, jedini način da se pobrojano dostigne bio je da se tadašnji relevantni akteri uključe u socijalni dijalog s kapacitetima kojima su raspolagali i u ekonomskom okruženju u kojem se Srbija u tom momentu nalazila. I u ostalim zemljama u tranziciji desilo se isto i, govoreći otvoreno, jedino je tako bilo i moguće jer bi čekanje u uslovima tranzicije za aktere u Srbiji značilo neuključivanje u proces, i to u samom početku uspostave novog sistema, novih institucija, zatim bi ih onemogućilo da formulišu nove vrednosti, zauzmu pozicije, pri čemu su očekivanja građana nakon raspada prethodne države, ratova i sankcija bila velika, a manevarski prostor mali. Čini se da bi pasivan odnos socijalnih partnera, pre svih, bio prepoznat kao neodgovoran, ali i nepromišljen jer su samo učesćem u socijalnom dijalogu mogli unaprediti kapacitete. Razlozi za ulazak izvršne vlasti u socijalni dijalog, s druge strane, pre su bili reakcija na pritiske socijalnih partnera (prvo sindikata, a onda i poslodavaca) nego stvar senzibiliteta da se savremeni procesi u društvu, a naročito tranzicija,

sprovode konsenzusom o neophodnim reformama. Ovakav stav doprineo je i tome da se institucionalni oblici socijalnog dijaloga i efekti rada ni posle deset godina ne mogu oceniti kao znatni. Treba otvoreno reći da postizanje konsenzusa u tripartitnom socijalnom dijalogu nije lako ni u zemljama sa jačim demokratskim tradicijama u kojima se stvara bogatstvo, a ne raspodeljuje i preraspodeljuje siromaštvo kao u Srbiji. Ovo pogotovo važi ako se ima u vidu to da je u našem društvu konsenzus pre znak slabosti nego uspeha postignutog usaglašavanjem tako da nijedna strana ne bude ponižena jer se dogovor postiže argumentima, odmeravanjem snaga i pomoću procene okruženja pregovarača.

INSTITUCIONALNI TRIPARTITNI SOCIJALNI DIJALOG

(1) Socijalni dijalog i njegove institucije u Srbiji razvijale su se u uslovima svojinske transformacije (ovaj proces još uvek traje), kratkih izbornih ciklusa na lokalnom i nacionalnom nivou, privatizacije koja je ostavila ogroman broj ljudi bez posla,⁷⁴ a samo u malom procentu je predstavljala nova ulaganja u tehnologije i ljudski kapacitet. Stopa siromaštva povećala se tokom svetske ekonomske krize i početkom 2011. godine iznosila je 9,2%. U istraživanju koje je Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog saveta za ekonomska pitanja sproveo u proleće 2010. godine došlo se do podatka da je oko 650.000 ljudi u Srbiji angažovano u svojoj ekonomiji, od čega njih 11% ima redovan posao, ali zbog niskih i neredovnih primanja dodatno zarađuje angažmanom u svojoj ekonomiji. Visoka stopa nezaposlenosti od 23% po Anketi o radnoj snazi predstavlja i dalje jedan od najvećih problema Srbije. Imajući u vidu to da je projektovana stopa rasta bruto društvenog proizvoda za 2012. godinu samo 1,5%, jasno je da će se voditi bitka za očuvanje postojećeg nivoa zaposlenosti, a ne praviti planovi za novo zapošljavanje.

Odnosi sa međunarodnom zajednicom varirali su zavisno od pitanja na dnevnom redu, od saradnje sa Međunarodnim krivičnim sudom u Hagu do još uvek otvorenog pitanja Kosova i Metohije, sada sasvim otvoreno povezanog sa procesom integracije Srbije u Evropsku uniju, odnosno, u ovoj fazi sticanja statusa kandidata za članstvo, i definisanja datuma za početak pregovora o članstvu.

Imajući sve iskazano u vidu, socijalni dijalog od početka 2000. pa sve do danas može se okarakterisati pre kao proces kojim su se povremeno gasili požari nego kao sredstvo kojim se dolazilo do konsenzusa o razvoju. Treba otvoreno reći i da deset godina ne može biti dovoljno da se institucije socijalnog dijaloga potpuno razviju i imaju znatniji uticaj u društvu. Potrebno je mnogo više vremena i dobrih rezultata koji na najbolji način pokazuju prednosti socijalnog dijaloga jer je tranzicione gubitnike veoma teško ubediti da treba razgovarati. Naime, oni gube strpljenje u situaciji bez posla, s teškoćama u ostvarivanju zdravstvene zaštite, školovanju dece, otplaćivanju kredita i s velikim brojem drugih problema.

(2) Kada se po strukturi analiziraju institucije socijalnog dijaloga u zemljama u tranziciji, sve imaju sledeću karakteristiku – direktno ušesće vlade u njihovom radu. Iako je u razvijenim zapadnoevropskim zemljama praksa takva da vlada nije član socijalno-ekonomskog saveta, već uglavnom imenuje nezavisne eksperte (na primer, u Holandiji, Španiji, Italiji), u zemljama u tranziciji, pa time i u Srbiji, postupa se drugačije iz dva osnovna razloga. Prvo, država je još uvek veliki i veoma značajan poslodavac. Drugo, učešće izvršne vlasti u radu tripartitnog tela

⁷⁴ Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog saveta Republike Srbije sproveo je u toku 2011. godine istraživanje efekata privatizacije u Republici Srbiji koje je potvrdilo pretpostavku da je oko 75% zaposlenih u privatizovanim firmama ostalo bez posla: proglašeno tehnološkim viškom, uz otpremnine napustilo radna mesta, zbog stečajeva koji su prethodili prodaji firme, nakon isteka roka u kupoprodajnom ugovoru kojim se kupac obavezao da neće biti otpuštanja. Takođe, procenat potpisanih kolektivnih ugovora u tada privatizovanim preduzećima opao je za 20% u odnosu na period pre privatizacije. A sam za sebe govori i podatak da je od ukupno 1.266 privatizacijom obuhvaćenih preduzeća (prodatih metodom tendera i aukcije) od 2001. do 2011. godine u 634 firme kupoprodajni ugovor raskinut.

obezbeđuje priliku da se najvažnija strateška pitanja usaglašavaju pre nego što se uobiče u zakonska rešenja i javne politike. I upravo u tome institucionalizovani socijalni dijalog u Srbiji podbacuje. Nakon uspostavljanja Socijalno-ekonomskog saveta u novom sazivu, septembra 2008. godine, on redovno zaseda,⁷⁵ formirana su i rade tripartitna stalna radna tela⁷⁶ i usvajaju se godišnji planovi i izveštaji o radu. Sam početak rada u novom sazivu i 2009. godina obećavali su da će se o zakonskim rešenjima iz delokruga rada Saveta⁷⁷ razgovarati na sednicama pa su tako data pozitivna mišljenja, uz određene sugestije, o Izmenama zakona o mirnom rešavanju radnih sporova; Zakonu o ravnopravnosti polova; Zakonu o sprečavanju zlostavljanja na radu i Strategiji bezbednosti i zdravlju na radu.⁷⁸ Međutim, u 2010. godini nijedan nacrt zakona nije došao na mišljenje Socijalno-ekonomskom savetu iako je to zakonska obaveza predlagача koji donose zakone iz njegovog delokruga. Isto se desilo u 2011. godini,⁷⁹ s tim da se desio izuzetak kada je Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja dostavilo krajem godine Nacrt zakona o zapošljavanju stranaca.⁸⁰ Ovakav odnos izvršne vlasti prema Socijalno-ekonomskom savetu i jednoj od njegovih osnovnih funkcija nije ostao neprimećen ni kada je u pitanju praćenje napretka Srbije u evropskim integracijama. U godišnjem izveštaju o napretku Srbije za 2010. godinu, eksperti Evropske komisije su napisali i sledeću ocenu: „Međutim, socijalni dijalog je oslabljen nerešenim pitanjem prepoznavanja socijalnih partnera i teretom njihovog međusobnog nepoverenja. Takođe, doprinos socijalnih partnera procesu odlučivanja i izrada nacrtu zakona ostaju ograničeni kako zbog toga što Vladi nedostaje strateški pristup u procesu konsultacija, tako i zbog ograničenih kapaciteta socijalnih partnera“. Slične zamerke Evropska komisija iznosila je i u prethodnim godišnjim izveštajima, ali se stekao utisak da se socijalni dijalog tretira veoma ograničeno i površno. Iako je socijalni dijalog jedna od osnovnih evropskih vrednosti, neretko se može čuti da tokom tranzicije evropski partneri vladama snažno ne prigovaraju podbačaje na ovom polju i da se ubrzani proces integracija uslovljava uglavnom ekonomskim i političkim pitanjima.

(3) Potpisivanjem socijalno-ekonomskih sporazuma, dvaput je pokušano sistematičnije bavljenje socijalnim dijalogom u Srbiji. Prvi takav sporazum potpisan je u januaru 2009. godine⁸¹ i imao je veoma ograničene, gotovo minimalne rezultate. Omogućio je da se potpiše *Aneks II Opšteg kolektivnog ugovora* kojim su privremeno odložene odredbe o finansijskim obavezama poslodavaca s obzirom na efekte svetske ekonomske krize, ali nije doveo do potpisivanja granskih kolektivnih ugovora, kao ni do ispunjenja načelnih, neoročenih i nedovoljno konkretnih ciljeva vezanih za očuvanje radnih mesta, efikasniji rad inspekcijских organa i dr.

⁷⁵ Koja se sa manjim oscilacijama zadržala do danas. U 2009. godini održano je ukupno devet sednica (7 redovnih i 2 vanredne), u 2010. godini šest (5 redovnih i 1 vanredna) i u 2011. godini sedam sednica (6 redovnih i 1 vanredna).

⁷⁶ Stalno radno telo za zakonodavstvo; za ekonomska pitanja; za pitanja bezbednosti i zdravlja na radu i stalno radno telo za kolektivno pregovaranje i mirno rešavanje radnih sporova.

⁷⁷ Zakon o Socijalno-ekonomskom savetu Republike Srbije u članu 9 predviđa: „Socijalno-ekonomski savet razmatra pitanja: razvoja i unapređivanja kolektivnog pregovaranja; uticaja ekonomske politike i mera za njeno sprovođenje na socijalni razvoj i stabilnost; politike zapošljavanja; politike zarada i cena; konkurencije i produktivnosti; privatizacije i druga pitanja strukturnog prilagođavanja, zaštite radne i životne sredine; obrazovanja i profesionalne obuke; zdravstvene i socijalne zaštite i sigurnosti; demografskih kretanja“.

⁷⁸ Podnosilac svih pobrojanih zakona i strategije podnosilac je bilo Ministarstvo rada i socijalne politike.

⁷⁹ Bez mišljenja Saveta, a iz delokruga njegovog rada, usvojeni su i sledeći zakoni: Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju (Službeni glasnik RS, broj: 57/2011); Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zdravstvenoj zaštiti (Službeni glasnik RS, broj: 57/2011); Zakon o komunalnim delatnostima (Službeni glasnik RS, broj: 88/2011); Zakon o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama (Službeni glasnik RS, broj: 88/2011); Zakon o izmenama i dopunama Zakona o platama u državnim organima i javnim službama (Službeni glasnik RS, broj: 92/2011).

⁸⁰ Stalno radno telo Saveta za zakonodavstvo pozitivno je ocenilo ovo zakonsko rešenje uz određene sugestije.

⁸¹ U ime Vlade Srbije potpisao ga je ministar rada i socijalne politike te predsednici organizacija socijalnih partnera u članstvu Saveta.

U aprilu 2011. godine potpisan je Socijalno-ekonomski sporazum za tu godinu.⁸² Namera je bila da odredbe sporazuma budu što konkretnije kako bi se njegova primena lakše pratila zahvaljujući preciznim i oročenim obavezama. Najveći broj odredbi trebalo je da popravi stanje stvoreno neizvršavanjem zakonskih obaveza kao što su uplata doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje za oko 100.000 lica, ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu zaposlenih, jačanja inspekcijskog nadzora u oblasti rada; izmirivanja obaveza države prema poslodavcima; kao i definisanje mera koje su se odnosile na podsticanje zapošljavanja, poljoprivredne i industrijske proizvodnje.

Sve pobrojano ide još jednom u prilog konstataciji da se velika energija troši na saniranje hitnih problema, a ne na dugoročni razvojni dogovor, kako se to očekuje od dokumenata ovog tipa i kako su oni planirani i ostvarivani u razvijenim evropskim zemljama. Ipak, prvi put se realizacija jednog ovakvog dokumenta redovno pratila na sednicama, uz otvorene rasprave o njegovim dometima. Deo sporazuma bile su i obaveze podsticanja kolektivnog pregovaranja na granskom nivou, i tu je učinjen napredak nakon višegodišnjih mukotrpnih pregovora (za sindikate ovo je bilo jedno od ključnih pitanja). Potpisana su tri granska kolektivna ugovora,⁸³ a Savet je za sva tri usvojio zaključke kojima se ministru rada i socijalne politike preporučuje da, u skladu sa Zakonom o radu, potpiše odluke o proširenom dejstvu na sve poslodavce u ovim delatnostima, a ne samo na članove Unije poslodavaca Srbije koja je sa reprezentativnim sindikatima potpisala posebne kolektivne ugovore. Imajući u vidu to da su zaposleni čije se plate finansiraju iz budžeta već bili obuhvaćeni kolektivnim ugovorima (zdravstvo, kultura, obrazovanje, republička i lokalna administracija i druge oblasti), na ovaj način je nakon dugotrajno neuređenih odnosa (u međuvremenu je prestao da važi i Opšti kolektivni ugovor) između poslodavaca i sindikata uspostavljen sistem koji sada treba sprovesti.

Mora se reći da su okolnosti u kojima su se i tripartitni i bipartitni socijalni dijalog odvijali bile nepovoljne i zbog efekata svetske ekonomske krize, koja je razotktila sve slabosti domaće privrede i bez posla, po različitim procenama, ostavila od 250.000 do 300.000 ljudi. U ovakvim uslovima vođeni su i pregovori o najnižoj ceni rada u Srbiji. Prvi put od 2005. godine, a u jeku svetske ekonomske krize 2010. godine, Socijalno-ekonomski savet nije uspeo da u dva navrata usaglasi iznos minimalne zarade pa je to, takođe na osnovu Zakona o radu, morala da uradi Vlada Srbije jednostrano. Ipak, važno je da je ova institucija očuvana pa je poslednja odluka o minimalnoj zaradi našla mesto i u Socijalno-ekonomskom sporazumu za 2011. godinu.⁸⁴ Treba reći i da su predstavnici Unije poslodavaca Srbije u više navrata, pa i pomenutim sporazumom, tražili da se poveća neoporezivi deo zarade, čak i do iznosa minimalne zarade, za šta su naišli na razumevanje sindikata, ali ne i države. Ovakva situacija ostavila je traga i na početak pregovora za utvrđivanje iznosa minimalne zarade u 2012. godini pa će to biti jedan od najvećih izazova tripartitnog socijalnog dijaloga početkom godine.

⁸² Potpisali su ga predsednik Vlade Srbije, predsednik Unije poslodavaca Srbije i predsednici Saveza samostalnih sindikata Srbije i Ujedinjenih granskih sindikata „Nezavisnost“.

⁸³ Poseban kolektivni ugovor za građevinsku industriju; za hemiju i metale i za poljoprivredu, prehrambenu, duvansku industriju i vodoprivredu.

⁸⁴ Skoro ¾ zemalja Evropske unije ima zakonski okvir (ili neku drugu obavezujuću formu) za utvrđivanje minimalne zarade, dok ostatak zemalja ovo pitanje reguliše sektorskim kolektivnim ugovorima s obzirom na to koliko se poštuju.

Tabela 2: Pregled minimalnih zarada od 2005. do 2011. godine

PERIOD	MINIMALNA ZARADA PO RADNOM ČASU (NETO)	BROJ SLUŽBENOG GLASNIKA REPUBLIKE SRBIJE	PROSEČNA MESEČNA MINIMALNA ZARADA (NETO)
januar - jul 2005.	38,50 dinara	10/05	6.699,00 dinara
jul - decembar 2005.	41,00 dinara	58/05	7.134,00 dinara
januar - jul 2006.	46,00 dinara	11/06	8.004,00 dinara
jul - decembar 2006.	49,00 dinara	58/06	8.526,00 dinara
januar - jul 2007.	55,00 dinara	09/07	9.570,00 dinara
jul - decembar 2007.	63,50 dinara	64/07	11.049,00 dinara
Januar - jul 2008.	70,00 dinara	11/08	12.180,00 dinara
jul - decembar 2008.	78,00 dinara	84/08	13.572,00 dinara
januar - jul 2009.	87,00 dinara	08/09	15.138,00 dinara
jul - decembar 2009.	87,00 dinara	70/09	15.312,00 dinara
januar - jul 2010.	90,00 dinara	23/10	15.660,00 dinara
jul - oktobar 2010.	90,00 dinara*	89/10	15.660,00 dinara
novembar - decembar 2010.	95,00 dinara*	89/10	16.530,00 dinara
januar - maj 2011.	95,00 dinara	35/11	16.530,00 dinara
jun - decembar 2011.	102,00 dinara	35/11	17.748,00 dinara

*Odlukom Vlade Republike Srbije, u skladu sa Zakonom o radu s obzirom na to da nije postignut konsenzus za donošenje odluke na sednici Saveta

ZAKLJUČAK

Na proleće ove godine biće održani parlamentarni izbori u Srbiji. Od toga koliko će trajati pregovori o formiranju nove koalicione vlade, zavisice i vreme konstituisanja Socijalno-ekonomskog saveta u novom sazivu. Kada god da se to desi, socijalni partneri i izvršna vlast kao učesnik u socijalnom dijalogu i kao kreator ekonomske politike zemlje i garant prava građana suočiće se sa još jednom kriznom godinom u kojoj socijalni dijalog neće biti moguće ostvariti na strateški način. I 2012. godina biće godina „gašenja požara“, ali bi trebalo i da bude godina pripreme za trogodišnji period kada će se u formi sporazuma definisati konkretni ciljevi razvoja usmereni pre svega na povećanje zaposlenosti, poštovanje prava radnika i unapređenje poslovnog ambijenta za domaće i strane poslodavce. Bez obzira na probleme naznačene u ovom tekstu koji se prenose u naredni period, da bismo imali efektivan socijalni dijalog, mora se uraditi sledeće:

- Sva nova zakonska rešenja iz delokruga Socijalno-ekonomskog saveta moraju doći na mišljenje Savetu, a pre toga je neophodno da socijalni partneri učestvuju u njihovoj izradi od samog početka kroz rad različitih tripartitnih radnih grupa.
- Neophodno je sagledati sve prepreke u funkcionisanju Socijalno-ekonomskog saveta, pa i zakonski okvir rada da bi se stvorile efikasnije institucije.
- Jačanje poverenja između učesnika socijalnog dijaloga i stepena međusobnog uvažavanja neophodan je preduslov bilo kakvih dogovora u budućnosti.
- Dalje jačanje kapaciteta socijalnih partnera i njihova saradnja sa ostalim akterima civilnog društva.
- Otvoren odnos vlasti prema socijalnom dijalogu i efikasno funkcionisanje pravne države.
- Jačanje sektorskog socijalnog dijaloga kao puta za stabilizovanje odnosa između sveta rada i sveta kapitala.

LITERATURA

EU National Economics and Social Councils and Similar Institutions (European Economic and Social Committee, Bruxelles, 2011).

Funk Lotar and Lesch Hagen, (2007), Minimum Wages in Europe, Eurofound, www.eurofound.europa.eu/eiro/2005/07/study/tno507101

Godišnji izveštaji Evropske komisije o napretku Srbije, Kancelarija za evropske integracije Vlade Srbije, www.seio.gov.rs/dokumenta/eudokumenta

Izveštaji o radu Socijalno-ekonomskog saveta i Sekretarijata u 2009. i 2010. godini, www.socijalnoekonomskisavet.rs/dokumentasaveta

Kvartalni monitor (april - septembar 2011), Beograd, Fond za razvoj ekonomske nauke.

Sednice u 2011. godini, Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije
www.socijalnoekonomskisavet.rs/sedniceu2011

Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog saveta za ekonomska pitanja, (2011), Efekti privatizacije u Srbiji, Beograd, Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije i SOLIDAR Suisse/Swiss Labour Assistance SLA.

Zakon o socijalno-ekonomskom savetu Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 125/04.

EKONOMSKO-SOCIJALNE PROGNOZE I POLITIČKE REFLEKSIJE

APSTRAKT

Autor analizom stanja srpske privrede i društva te razloga zbog kojih nije bilo efektivnog socijalnog partnerstva ni dijaloga, ali ni adekvatne partijsko-političke ponude, nastoji da dođe do izlazne sindikalne i ukupne društvene strategije – strategije koja, saglasno planetarnim izazovima, i sama mora biti planetarnog i radikalnog zahvata.

Ključne reči: tranzicija, kriza, sindikati, strategija promena.

SKICA ZA PORTRET SRPSKE PRIVREDE I DRUŠTVA

Srpska privreda je u režimu tavorenja još od kraja 2009. godine. Od tada je bilo jasno da se bez radikalnih mera kojima bi se nadoknadilo izgubljeno vreme srpska privreda ubrzano urušava. Simboličan izvoz postaje konstanta, unekoliko su ublažene posledice zbog smanjenja do tada pregrejanog uvoza. Vlada se sve više koristi marketinškim trikovima pri privrednim odlukama pravdajući to navodnom socijalnom brigom, ali je svima jasno da su predizborna obećanja iz 2008. o velikom broju novih radnih mesta probušeni balon. U nemogućnosti da privuče inače sve oskudniji strani kapital, vlast se opredeljuje za masivne subvencije protivne logici stvaranja povoljnih uslova za strana direktna ulaganja. Naprotiv, ovo postaje kupovina investicija, pri čemu država animira strani kapital da dobije najviše sa minimumom uloženog. Razliku, naravno, plaća budžet. Time se naivno verovalo da će se sačuvati najveći deo radnih mesta kada već ne može da se ostvari obećanje o otvaranju novih. No, strani kapital to čita baš kao što treba – kao očajnički gest vlasti da predupredi socijalne tenzije pa zato svodi radnu snagu na nužnu, a državi prepušta da se pobrine za viškove. Tako se odjednom pristupa izradi socijalnih programa za veliki višak radne snage, što uz već date subvencije povećava pritisak na državnu kasu. Posledice počinju da bivaju vidljive ovih dana – socijalni programi su kompletirani, spiskovi viškova gotovi, ali novca nema niotkud.

Ovo je godina kada će se ogoliti sve neuspele privatizacije i za to neće biti potrebna intervencija Evropske unije (EU). Skrivanje problema ispod tepiha više neće biti moguće jer će negativni ekonomski, a s tim u vezi i socijalni efekti izbiti svom silinom na površinu. Povremeno i privremeno prikrivanje iza svetske ekonomske krize ovog puta neće dati rezultate. Sledi da u tako ruiniranu privredu niko iole ozbiljnije neće investirati, ali će zato spekulativni kapital pohrliti ovamo, zajedno s jednokratnim ulaganjima u projekte sa ekstenzivnom upotrebom radne snage i tehnologijama koje se vrlo lako sele na druge pozicije. Ovo će pojačati pritisak na regulaciju tržišta rada: otvoreno i bezobzirno će se tražiti ozbiljni rezovi u radno zakonodavstvo u svim onim delovima koji se odnose na davanja zaposlenima, bilo direktna ili indirektna. Tržište rada će za uzvrat dodatno da se pasivizira, opet smanjujući troškove aktivnih u korist pasivnih mera. Prekvalifikacija i dodatna obuka nove i stare radne snage će biti na minimumu i većina radnih mesta će biti iz sfere najjednostavnijeg rada. Tu nema izdvajanja za promenu dinamike i kvaliteta ponude, već će sav prihod jedva biti dostatan za prostu reprodukciju.

U ovakvoj situaciji dodatno će biti ugrožene već ranjive grupe – žene, mladi i stariji od 55 godina. Oni će potražiti utočište u svojoj ekonomiji, ali i siva ekonomija ima ograničenja tako da

se može očekivati ubrzani rast siromaštva stanovništva. Domaći kapital, inače veoma uzdržan za ulaganja u Srbiju, biće, pored ostalog, i zbog bitnog pada kreditnog rejtinga Srbije prinuđen da se kao igrač bez pokrića vrati kući. To će, zajedno sa spekulativnim spoljnim kapitalom, dovesti do drastičnog širenja jaza u platama, pri čemu će vrlo mali broj biti plaćen pristojno (i dalje mnogo manje nego ono što se, recimo, u Evropi smatra za pristojnu radnu nadoknadu), dok će ogromna većina deliti najmanji deo inače gorkog kolača.

Ako u toj situaciji, pritisnuta sada nepobitnim realnostima srpske privrede, naročito odnosa realnog i javnog sektora, ali i još jačim pritiscima međunarodnih finansijskih institucija i EU u sklopu integracionih procesa vlast pristane na rezove u javnom sektoru, to, pored naglog rasta nezaposlenosti, može da dovede i do kolapsa penzijskog i zdravstvenog osiguranja.

SJAJ I BEDA „SOCIJALNIH PARTNERA“

Obično domaći, a neretko i strani kritičari kao glavne krivce za bar deo ovakvog stanja identifikuju srpske sindikate. Pri tom, oni slučajno ili namerno svode sve sindikalne organizacije na pojam sindikata. Tako, šta god jedan da uradi, važi za sve ostale ako je loše to što je uradio. Ako je slučajno dobro, onda se to ili ne pominje ili se svede na čudesne i sistemski neobjašnjive kapacitete tog sindikata. Kao i sindikati, tako se i njihov glavni proizvod, kada ga i ako ga ima – kolektivni ugovor – takođe zamagljuje uopštavanjem ili otvorenim napadanjem kao nezamislivo štetan pravni posao. U kolektivnom ugovoru dobro je uzdržavanje od štrajkova u roku dok važi. Na to se ne ukazuje, kao ni na bilo šta što bi moglo kolektivno pregovaranje da predstavi u dobrom svetlu. Ne, kolektivni ugovori su zlo za svaku privredu, oni se određuju kao nasleđe starih vremena iako je slobodno kolektivno pregovaranje u Srbiji počelo pre manje od deset godina. Tvrdi se da oni smanjuju konkurentnost privrede, daju neslućena prava zaposlenima, a zna se da je zaposleni s pravima izjednačen s neradnikom i zločincem, oni, gle još jednog zločina, garantuju sigurno radno mesto i visok stepen bezbednosti i zdravlja na radu, itd.

Nije slučajno što sindikati i njihov proizvodi prolaze tako loše u Srbiji. Uopšteno, ali ipak blizu pravog stanja stvari, u Srbiji postoje samo dva sindikata koji, u najmanju ruku, žele da se bave regularnim sindikalnim poslovima. Sve ostalo je papazjanija nezakonite trgovine, prodaje svega i svačega članstvu, uključujući i prodaju članstva poslodavcima, a rukovodstva sindikata političkim strankama. Nema sumnje, onaj deo srpskog društva koji se svrstao, svesno ili namerno, uz sindikate koji su na ivici sistemskog kriminala, a to pokrivaju socijalnim funkcijama dajući članovima deo plena iz nedozvoljenog poslovanja predstavlja rasadnik lumpenproletarijata, masovne depresije, humane degradacije i potpunog profesionalnog otuđenja. Zaista, kada samo pogledate taj deo društva, nezadrživo vam izleti iz usta: sindikati su zlo.

No, bez obzira na ovaj deo srpskog društva, veoma pomno praćen, ali stručno ili potpuno neistražen ili pogrešno analiziran drugi deo koji voli sebe da naziva blaženom reči „biznis“, taj deo je kastinski nedodirljiv, i u svojoj prošlosti i sadašnjosti, a naročito će takav biti u budućnosti. I, kao što srpski mediji pojma nemaju o sindikatima, ali ih to uopšte ne uzbuđuje, dotle ne znajući isto tako ništa o biznisu (konačno, zar to nisu dva pola istog procesa), oni to nadoknađuju tako što daju status nedodirljivosti, ponekad i obožavanja, poslovnoj zajednici. Dok je razumljivo zašto se ne bave poreklom bogatstva naših poslovnih mađioničara jer to ume da donese nevolje, dotle je nejasno zašto im propuštaju dnevne nedorečenosti, dvosmislenosti koje idu do otvorenog neznanja o osnovnim postulatima poslovanja u tržišnoj ekonomiji. Naravno, nije lako udariti na moć kapitala kao na nemoć sindikata, ali bi ipak ponegde u nekoj analizi bar kao uzgredni adut mogla da se izrazi sumnja u to nije li i

to neznanje, zajedno sa svim srpskim neprijateljima i traljavim sindikatima, uzrok bar dela naših nevolja. Tako, npr. nije li čudno što se tu pre neki dan jedan uspešan srpski poslovni čovek zgražava nad slobodom banaka u Srbiji da ne ulažu u domaću privredu, već da kupuju državne vrednosne papire. On to kvalifikuje kao nedopustivo, ali ne kaže ko to treba da ne dopusti i po kojem osnovu. Drugi, pak, jedan od najbogatijih Srba, kaže da bi ministar finansija i guverner Narodne banke Srbije morali zajednički da donose odluke. Drugim rečima, tragajući za spasom Srbije, on otkriva da su monetarna i fiskalna politika u stvari jedno te isto, da voda i vatra mogu zajedno. Ali, naravno, za sve je kriv kolektivni ugovor i zaposleni koji su nezasići svojih prava. O nezaposlenima i penzionerima neću ni da govorim. Koliko tek oni izvoljevaju!

MOGUĆI IZLAZI

Pored prihvatanja nacionalne solidarnosti i socijalnog dijaloga kao stubova izlaska iz krize, moguća su sledeća rešenja. Prvo, preliminarna premisa: Ruzveltov nju dil bio je usmeren prema oporavku siromašne većine, sadašnje sve antikrizne aktivnosti su namenjene oporavku bogate manjine. Drugim rečima, filozofiju nju dila čine ulaganja, subvencije, podsticaji, dok je neoliberalni odgovor na aktuelnu krizu štednja, kako materijalna, tako i nematerijalna. Najopasniji deo korpusa nematerijalne štednje je svakako štednja na stečenim pravima zaposlenih. U ime štednje, tržište rada bi trebalo tako da se prekomponuje da nezaposleni i zaposleni budu izjednačeni ne po pravima, čemu, inače tradicionalno teže sindikati, već u obespavljenosti i jednih i drugih. To haotično mešanje zaposlenih i nezaposlenih stvorilo bi neodrživu situaciju potpune nesigurnosti većine

radnih mesta, a nekadašnja radnička klasa ne samo što bi izgubila klasno obeležje nego bi ratovala unutar sebe a ne s povlašćenom klasom prilikom očuvanja i unapređenja svojih prava. Bez tih prava kao klasne odrednice sindikati postaju besmislena organizacija.

Sindikata mora odmah da učini poteze koji, imajući u vidu kako nasleđe sindikalne prakse u poslednjih 20 godina, tako i njene aktuelne slabosti nose u sebi izvesna revolucionarna obeležja. To bi trebalo da bude revolucija unutar sopstvenog identiteta i suvereniteta, pozitivni prevrat koji po bilo koju cenu trebalo da prekine neke ustaljene vizije sindikalizma.

Ovo pre svega znači da je neophodna spremnost na odustajanje od nečega iako to ne donosi ništa u kratkom vremenu. Konkretno, ako je rasterećenje budžeta zbog ulaganja u propulzivne grane koje ne moraju da donesu visok profitni prinos, ali donose stabilnost radnih mesta i stabilan rast zapošljavanja, uslovljeno rezovima u restrukturiranju javnog sektora, onda to treba podržati. Ovo naročito ako je alternativa privatizaciji javnog sektora jer su bolji rezovi u strukturi javnog sektora, uključujući i otpuštanje viška, nego da to radi privatni vlasnik. Konačno, u procedurama restrukturiranja uvek ima mesta za saodlučivanje radnika, dok je to, ako to radi privatni kapital, gotovo nemoguće.

Fiskalna politika, funkcionisanje institucija društvene solidarnosti, monetarna politika moraju po svaku cenu da ostanu što dalje od politike. Najbolji test za spremnost političara da prihvate tako nešto je njihovo pristajanje na uvođenje novih oblika oporezivanja, naročito kada je reč o porezu na finansijske transakcije, gde bi, npr., porez progresivno rastao za onoliko za koliko neka transakcija nema uporišta u investicionim ulaganjima. Oporezivanje bogatih progresivnim stopama, smanjenje poreskih opterećenja za radna mesta, za otvaranje i pokretanje malih i srednjih preduzeća, selektivni PDV, potpuno oslobađanje od poreza određenih kategorija stanovništva, sve bi to bili potezi koje sindikat mora da podrži. Naravno, postoje i neke opasnosti u fiskalnoj politici koje sindikat mora da prepozna i da se bori protiv njih. Tako, npr., Srbija, njeni biznismeni i njeni političari deluju kao subjekti spremni, ako se

za to ukaže prilika da ne samo socijalnim već i fiskalnim dampingom pokušaju da podignu konkurentnost srpske privrede. O pogubnosti takve politike ne treba ni govoriti, kao ni o tome da bi upravo radnici bili ti koji bi platili negativne posledice obe damping avanture. Koliko je ovo bitan segment programa za oporavak možda najbolje govori podatak da su 2010. godine, u jeku krize, u

Evropi poslovi upravljanja finansijskim kapitalom obuhvatali 27.000 milijardi evra. To je, dakle, višak vrednosti u osiromašenoj Evropi, taj višak je slobodan, deregulisan, neoporezovan ili neadekvatno oporezovan, on je agresivan, on ne voli norme, ni za sebe, a još manje za one na čijim leđima je nastao, on koketira s nacionalnim, ali je u suštini supranacionalan, ne voli da ga broje, ali on voli da broji druge.

Imajući u vidu to da je Srbija onedavno kandidat za članstvo u EU, možda bi ovde trebalo uključiti kao novu moguću relanost i osnovu za delovanje Nacrta socijalnog ugovora za Evropu koji je pre nekoliko dana pustila u javnu raspravu Evropska konfederacija sindikata (EKS). U nacrtu se EKS zalaže za četiri pravca akcije: socijalni dijalog kroz jačanje autonomije socijalnih partnera i očuvanje kolektivnog pregovaranja, upravljanje privredom ka održivom razvoju i zapošljavanju, jačanje ekonomske i socijalne pravde, uspostavljanje finasijske stabilnosti. Ove pravce EKS označava kao jedini put transformaciji evropskog socijalnog modela u novim okolnostima, ali uz očuvanje svih onih vrednosti koje stoje u temeljima posleratnog evropskog socijalnog modela.

Svakako da će, kako traganje za Socijalnim ugovorom za Evropu, tako i naše domaće bitke nužno zahtevati ozbiljne promene u filozofiji postojanja, funkcionisanja, zastupanja, predstavljanja i ideološkog usmeravanja političkih partija u Evropi i u Srbiji. Da li će to neminovno da znači rađanje nove levice ili obnova stare (ako je išta ostalo od nje) u Evropi će bitno zavisiti od rešavanja evropskog političkog pitanja broj jedan: šta je Evropa, labavi zbir suvereniteta ili nova politička paradigma koja nastaje i hrani se postepenim, odmerenim, celishodnim i racionalnim ustupanjem delova nacionalnih suvereniteta. Naime, prosto rečeno, za novi socijalni ugovor potrebna je evropska levica, a ne evropski kružok nacionalnih levica raznih nijansi crvene boje, do one neprijatno tamne. Srbija je potpuno drugačija: komplikovanija i jednostavnija istovremeno. Od sindikata zavisi kakva će biti ubuduće – komplikovanija i još ksenofobičnija ili jednostavna i otvorena za partnerstva za demokratiju i održivi razvoj.

USVOJENI ZAKONI KAO PUT KA DEMOKRATSKOM DRUŠTVU U TRANZICIONOM PERIODU

APSTRAKT

Demokratske promene u Srbiji ogledaju se u usvojenim zakonima koji uređuju pitanja ljudskih sloboda i prava garantovanih Ustavom Srbije. U tranzicionom periodu, Srbija je uredila prava čoveka i građanina na način svojstven demokratskim državama, a nevladin sektor je imao značajnu ulogu u kreiranju usvojenih promena. Puna primena novih zakona u različitim oblastima društvenog života i jednaka primena zakona za sve građane i privredne subjekte biće pokazatelj stvarnih demokratskih promena u zemlji.

Ključne reči: tranzicija, promene, usvojeni zakoni, svetska kriza, diskriminacija, nevladin sektor.

Period od 2000. godine koji je za nama kao razdoblje tranzicionih promena svakako će ostati značajan zbog brojnih usvojenih zakona čiji je pravni osnov u ustavnim načelima i poglavlju Ustava Republike Srbije⁸⁵ pod nazivom Ljudska i manjinska prava i slobode. Upravo taj odeljak uređuje osnovna ljudska prava, uvođenje institucija koje su kao demokratske tekovine već odavno prepoznate u demokratski uređenim evropskim državama, a koje su kod nas tek nedavno formalno ustanovljene.

Uvođenje nezavisnog tela – poverenika za ravnopravnost koga je izabrala Narodna skupština i usvajanje Zakona o zabrani diskriminacije⁸⁶ omogućili su zaštitu prava građanstva i onemogućili diskriminaciju u različitim oblastima društvenog života.

Zakon o zabrani diskriminacije u naš pravni poredak uvodi nezavisno telo i politički nezavisnu osobu poverenika za ravnopravnost, koji stručnošću i integritetom daje nadu da će pomenuti zakon zaštititi individuu od diskriminacije po nacionalnosti, verskoj pripadnosti, polu i rodu, životnom dobu, političkom i drugom ubeđenju, zatim od diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti ovlašćen je da postupa po pritužbama zbog diskriminacije, podiže tužbe za zaštitu od diskriminacije, podnosi prekršajne prijave, upozorava javnost o slučajevima diskriminacije i izdaje preporuke radi unapređenja zaštite ravnopravnosti.

Zakonom je prepoznata diskriminacija po etničkom poreklu ili nacionalnoj pripadnosti, precima, jeziku, rođenju, rasi i boji kože, životnom dobu, invaliditetu, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, bračnom i porodičnom statusu, verskim i političkim ubeđenjima, članstvu u političkim i drugim organizacijama, imovnom i zdravstvenom stanju, ličnom izgledu, državljanstvu, genetskim osobenostima, ranijoj osuđivanosti i drugim stvarnim ili pretpostavljenim ličnim svojstvima.

Zakonom o zabrani diskriminacije jedinka se stavlja u centar društvenog života i Ustavom zagarantovana načela o zabrani diskriminacije dobijaju svoju punu zaštitu.

⁸⁵ Službeni list RS br. 98/06.

⁸⁶ Službeni glasnik RS br. 22/09.

Poverenica za zaštitu ravnopravnosti konstatuje da Ustav Republike Srbije⁸⁷ u članu 21 zabranjuje svaku diskriminaciju, neposrednu ili posrednu, po bilo kojem osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i *psihičkog ili fizičkog invaliditeta*. Ustavnom zabranom diskriminacije kao pojave suprotne principima demokratskog društva obezbeđuje se ostvarivanje načela jednakosti i stvaraju pretpostavke da građanstvo ostvariti prava pod jednakim uslovima. Članom 71, stav 1 i 2 propisano je da *svako* ima pravo na obrazovanje, kao i da je osnovno obrazovanje **obavezno** i besplatno.⁸⁸

Usvojeni su zakoni koji zabranjuju i diskriminaciju osoba sa invaliditetom, a koji su dobili svoju punu primenu usvajanjem Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom,⁸⁹ kao i Zakon o profesionalnoj orijentaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom.⁹⁰

Ovim zakonima, osobe sa invaliditetom se prvi put i pojmovno stavljaju u jednak položaj sa ostalim osobama kojima se garantuju ljudska i građanska prava demokratskog društva. Ovim propisima insistira se na svojstvu osobe, jednake jedinice koja se i pojmovno više ne naziva osoba sa posebnim potrebama, osoba sa hendikepom, lice sa smanjenom prilagodljivošću ili invalidno lice, koje i u savremenom rečniku međunarodnih institucija Ujedinjenih nacija i dr. dobijaju poseban termin. Ovim zakonima insistira se na spoznaji i uvažavanju različitosti i mogućnosti da se osobe sa invaliditetom u punoj meri uključe u sve tokove društvenog života i da im jednako kao i drugima budu dostupne zdravstvene institucije, obrazovanje, zapošljavanje, napredovanje i ostvarivanje svih prava punopravno priznatih ostalim osobama u građanskom društvu.

Tranzicione promene stavile su akcenat na uključenost, koheziju i jednaka prava za sve pripadnike društvene zajednice i jednake šanse u ostvarivanju ljudskih prava.

Inkluzivni projekti su dobili u tranzicionom periodu posebno mesto, insistira se na globalnim vrednostima koje oni podržavaju, a značajno mesto pripada, pre svega, različitim oblicima društveno odgovornog poslovanja, inkluziji i uvažavanju različitosti svih pripadnika društvene zajednice, dostupnosti svih radnih mesta zainteresovanim licima (osobama sa invaliditetom, Romima, dugoročno nezaposlenim licima, mladima, imigrantima i sl.), jednakim šansama za napredovanje i principu doživotnog učenja, kao i insistiranje i razvijanje svesti o zaštiti životne sredine, podsticanju akcija za smanjenje potrošnje energije – ostvarivanju energetske efikasnosti i podsticanju razvoja drugih alternativnih izvora energije, a takođe i podsticanje reciklaže, upotrebe brzo razgradljivih materija i sakupljanje opasnog otpada i drugih oblika zaštite životne sredine.

Ovi društveni trendovi, prepoznati u celom svetu, našli su svoje uporište i u Srbiji. Tako je pod snažnim uticajem sektora nevladinih organizacija (NVO) iniciran i usvojen čitav niz zakona, uključujući i zakone o udruženjima građana i Zakon o političkim strankama.

Zakon o udruženjima⁹¹ koji je Narodna skupština Republike Srbije donela 8. jula 2009. godine novi je pravni okvir za osnivanje, rad i delovanje udruženja u Republici Srbiji.

⁸⁷ Službeni glasnik RS, br. 98/2006.

⁸⁸ Izvor - <http://www.ravnopravnost.gov.rs>

⁸⁹ Službeni glasnik RS br. 33/2006.

⁹⁰ Službeni glasnik RS br. 33/2006.

⁹¹ Službeni glasnik RS br. 51/09.

Ovaj zakon na savremenim osnovama, u skladu sa Ustavom i međunarodnim aktima te usvojenim standardima, uređuje sva pitanja značajna za osnivanje, rad i delovanje kako domaćih tako i stranih udruženja. Rad na donošenju Zakona o udruženjima trajao je više godina, a doprinos njegovom usvajanju jednako su dali i nadležni državni organi i udruženja građana koja su učestvovala u njegovoj pripremi kao članovi radne grupe ili učesnici u javnoj raspravi.

Novi zakon o udruženjima, pored toga što na celovit način uređuje Ustavom garantovanu slobodu udruživanja, predstavlja dobru polaznu osnovu za dalji razvoj ovog segmenta našeg društva i donošenje propisa iz nekih drugih povezanih oblasti, takođe važnih za nesmetan rad i delovanje udruženja.

Međutim, donošenje Zakona o udruženjima je samo prvi korak u ostvarivanju prava na osnivanje i delovanje udruženja građana i osnov za preregistraciju postojećih udruženja građana.⁹²

Osnovni razlozi za donošenje novog zakona o udruženjima leže u potrebi da se pravni okvir za ostvarivanje zagarantovane slobode udruživanja uredi u skladu sa Ustavom Republike Srbije, najvišim evropskim standardima i principima sadržanim u obavezujućim međunarodnopravnim aktima, ali i savremenim tendencijama koje naglašavaju novu ulogu i značaj nevladinog sektora u ukupnim društvenim procesima.

Do donošenja ovog zakona, pravni okvir za osnivanje i delovanje udruženja bio je prilično šarolik i neusaglašen.

To su, pre svega, odredbe Ustava kojima se, saglasno najvišim evropskim standardima u ovoj oblasti, garantuje sloboda udruživanja i odredbe Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, koju je naša država ratifikovala u decembru 2003. godine.

Međutim, nasuprot savremenim ustavnim normama i odredbama ratifikovane Evropske konvencije, ovu oblast uređivali su u svemu prevaziđeni zakoni, i to: Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana iz 1982. godine, Zakon o udruživanju građana u udruženja, društvene organizacije i političke organizacije koje se osnivaju za teritoriju SFRJ iz 1990. godine i Zakon o kretanju i boravku stranaca iz 1980. godine doneti u vreme u kome je Srbiju karakterisalo različito političko i društveno ekonomsko uređenje.

Navedeni zakoni delili su udruženja na društvene organizacije koje su društveno-pravna lica i udruženja građana, koja su građansko-pravna lica, za šta u važećem sistemu Republike Srbije apsolutno nije bilo osnova. Takođe, sadržavali su rešenja suprotna Ustavu, npr. odredbe prema kojima su o zabrani rada odlučivali organi uprave, a ne Ustavni sud.⁹³

Imajući u vidu to da je registar za pojedina udruženja građana bio u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova (npr. registar udruženja poslodavaca sve do 2005. godine) kada je usvojen novi zakon o radu⁹⁴ kojim je, pomoću dva podzakonska akta, definisan na nov način i postupak registracije vladinih socijalnih partnera – udruženja poslodavaca i sindikata (udruženja koja su, takođe, u najširem smislu reči, nevladine organizacije, ali na čiji rad, osnivanje, slobodu

⁹² Izvor: Vodič za primenu Zakona o udruženjima – Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu, građanske inicijative, Britanska ambasada Beograd i OEBS – 2009. godine. Uvodna reč: Milan Marković, ministar za državnu upravu i lokalnu samoupravu, http://www.drzavnauprava.gov.rs/view_file.php?file_id=485

⁹³ Izvor: Vodič za primenu Zakona o udruženjima - 2010. godine. Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu, Građanske inicijative, OEBS, Ambasada Velike Britanije.

⁹⁴ Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 54/05 i 64/09.

udruživanja i delovanja se odnose brojne međunarodne konvencije i preporuke Međunarodne organizacije rada), a ovi ratifikovani međunarodni izvori prava daju pravni okvir za definisanje mesta i uloge socijalnih partnera prema Vladi. Socijalni partneri sa usvojenim demokratskim promenama u društvu svakako dobijaju značajnije i do tada neprepoznatljivo novo mesto obaveznih konsultanata Vlade o pitanjima i kreiranju politike u svetu rada i svetu kapitala. Pravilnik o upisu udruženja poslodavaca u Registar⁹⁵ i Pravilnik o upisu sindikata u Registar⁹⁶ definišu uslove za rad socijalnih partnera kao specifičnih oblika nevladinog sektora koji svojim suprotstavljenim stavovima i interesima nastoje da nađu kompromisno rešenje sa Vladom u kreiranju tripartitnih odnosa.

Značajno mesto u tranzicionom periodu u izgradnji demokratskih odnosa i borbi sa ideološkim nasleđem tranzicije predstavlja trenutak usvajanja novog zakona o političkim strankama,⁹⁷ kao i Zakon o finasiranju političkih stranaka.⁹⁸

Zakon o političkim strankama „*obezbeđuje otvorenost prema građanima i transparentnost u radu političkih stranaka, kao i sprovođenje dobre prakse za učešće nacionalnih manjina u političkom životu Srbije*“.

Zakonom je uređeno da će ubuduće za osnivanje političke stranke biti potrebno najmanje 10.000 potpisa punoletnih i poslovno sposobnih državljana Republike Srbije umesto dosadašnjih 100. Izuzetak predstavljaju političke stranke nacionalnih manjina, za čije će osnivanje biti potrebno najmanje 1.000 potpisa punoletnih i poslovno sposobnih državljana Republike Srbije. Ovo rešenje predviđeno je novim zakonom o političkim strankama koji je Narodna skupština Republike Srbije usvojila 2009. godine.

Zakonom se uređuje Ustavom garantovana sloboda političkog udruživanja u skladu sa međunarodnim aktima i usvojenim standardima i omogućuje razvoj političkog pluralizma na novim osnovama.

U skladu sa rešenjima u novom zakonu, politička stranka će status pravnog lica steći upisom u registar koji vodi Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu i biće dužna da svake osme godine od dana upisa u registar podnese prijavu za obnovu upisa. Zakonom je predviđeno da će nastavak rada biti moguć samo za one političke stranke koje u roku od šest meseci od početka primene novog zakona svoj statut i druge opšte akte usklade sa zakonom i podnesu prijavu za upis u Registar političkih stranaka, dok će stranke koje to ne učine biti izbrisane iz Registra.⁹⁹

Usvojeni a prethodno pobrojani zakoni svakako su obeležili tranzicioni period, bili su uslov i nužnost razvoja demokratskog društva i potreba da se kroz pravni okvir omogući delovanje političkih i društvenih snaga našeg društva.

Koliko je bilo teškoća i polemika dok su se pojedina zakonska rešenja usvojila, koliko su ona od svoje početne forme izgubila u radnim verzijama i čekanju na usvajanje i u parlamentarnim debatama, veliko je pitanje.

Već sada se vidi da su pojedina zakonska rešenja preblag okvir za podizanje svesti i stvaranje pozitivnog odnosa društvenog mnjenja prema određenim društvenim fenomenima, koji

⁹⁵ Službeni glasnik RS, br. 29/05.

⁹⁶ Službeni glasnik RS, br. 50/05 i 10/10.

⁹⁷ Službeni glasnik RS, br. 36/09.

⁹⁸ Službeni glasnik RS, br. 72/2003, 75/2003 – ispr. 60/2009 – odluka US, 97/2008 i 43/2011 – dr.

⁹⁹ Reforme državne uprave Bilten br. 8, maj 2009. godine

http://www.drzavnauprava.gov.rs/view_file.php?file_id=372-25.01.2012.godine.

iako usvojeni kroz zakonska rešenja, predstavljaju daleku želju zakonodavca, a ne oslikavaju stvarno stanje stvari i postupanja građana, državnih organa i pravnih lica prema usvojenim, očekivalo bi se, imperativnim normama.

Klasičan primer takvog delovanja i slabog pomaka u razvoju svesti svakako je Zakon o ravnopravnosti polova¹⁰⁰ koji je od usvajanja do danas ipak postigao samo skroman napredak u razmišljanju o polnoj i rodnoj ravnopravnosti, posebno kada se ima u vidu to da su upravo skupštinske debate i radne grupe donele rešenje da se o ravnomernoj zastupljenosti muškaraca i žena (iliti, manje zastupljenog pola) prate i sastavljaju godišnji izveštaji samo kod privatnih poslodavaca koji zapošljavaju preko 50 lica, a obavezu dostavljanja izveštaja i ublažavanje neravnomerne zastupljenosti polova, ne očekuje se i ne podstiče kod poslodavaca u javnom setoru, koji računajući i poslodavce samostalnih delatnosti, u ovom trenutku zapošljavaju skoro polovinu ukupno zaposlenih lica u Republici Srbiji. (<http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=951> - Anketa o radnoj snazi 2011. godine, Zavod za statistiku, 6.1.2012.)

Mala su očekivanja promena po pitanju rodne ravnopravnosti ukoliko se u celokupnoj društvenoj javnosti u mnogim segmentima života ne zauzmemo za korenite promene jer, sve dok u školskim udžbenicima predstavljamo žene kao kuvarice, bolničarke i tkalje, a u dnevnim i nedeljnim medijima, pisanim i vizuelnim, predstavljamo žene kao estradne umetnice i obnažene sarlete, teško će se promeniti svest stanovništva o ukorenjenoj podeli rodnih uloga, kojim iznova učimo dolazeće generacije.

RADNO ZAKONODAVSTVO

U oblasti radnog i socijalnog zakonodavstva u tranzicionom periodu usvojili smo brojne zakone kojim se zabranjuju različiti vidovi diskriminacije i posebno zabranjuju svi vidovi diskriminacije po pitanju seksualnog uznemiravanja i drugih nepoželjnih oblika ponašanja koji se mogu desiti u radnoj sredini.

Tako je usvojen *Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu*¹⁰¹ ili, popularnije, *Zakon o mobingu*. Pompezno medijski najavljivan, sa velikim očekivanjem radnika i sindikata, ispostavilo se da u praksi i nema toliko slučajeva mobinga kako se u pripremi zakona najavljivalo. Možda je razlog tome još prisutna neukost sudova u primeni ovog zakona ili je postojeća reforma sudstva doprinela da se i Zakonom o radu predviđeni radni sporovi, umesto propisanih šestomesečnih sporova, rešavaju u dugoj istoriji radnih sporova od tri-četiri i više godina, pa stoga lica koja bi eventualno pokrenula zaštitu od mobinga ustuknu pred neizvesnim i dugačkim „stažom” i dolaskom do sudskih presuda i čekanja na zadovoljenje istine po jednoj nematerijalnoj povredi koju u vremenu enormne nezaposlenosti skoro svi zaposleni povremeno trpe.

Pojmovno su instituti u ovom zakonu jasno i precizno uređeni – pa tako pojam zlostavljanja u skladu sa Zakona o mobingu jeste: „svako aktivno ili pasivno ponašanje prema zaposlenom ili grupi zaposlenih kod poslodavca koje se ponavlja, a koje za cilj ima ili predstavlja povredu dostojanstva, ugleda, ličnog i profesionalnog integriteta, zdravlja, položaja zaposlenog i koje izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje, pogoršava uslove rada ili dovodi do toga da se zaposleni izoluje ili navede da na sopstvenu inicijativu raskine radni odnos ili otkaže ugovor o radu ili drugi ugovor”. Dalje, zakonom je kažnjivo i svako podsticanje ili navođenje drugih na navedeno ponašanje, a izvršiocem zlostavljanja smatra

¹⁰⁰ Službeni glasnik RS, br. 104/09.

¹⁰¹ Službeni glasnik RS, br. 36/10.

se poslodavac kao fizičko lice ili odgovorno lice kod poslodavca u pravnom licu, zaposleni ili grupa zaposlenih kod poslodavca, koji vrši prethodno navedene radnje zlostavljanja.¹⁰²

Doneti zakon očigledan je primer prenormiranosti jednog instituta – zaštite od seksualnog uznemiravanja jer upravo znatan broj odredbi Zakona o radu,¹⁰³ i to članovi 18–23 zabranjuju sve vidove diskriminacije i neravnomernog postupanja, odnosno, uznemiravanja prema zaposlenima od strane poslodavca pa se posebno pominje i zabrana seksualnog i svakog drugog uznemiravanja. Ovim pitanjem se u normiranju bavi sam Krivični zakonik¹⁰⁴ koji takođe uređuje ovo ponašanje kao krivično delo. Zakon o zabrani zlostavljanja na radu podrazumeva da se radnja i sam čin seksualnog uznemiravanja decidirano odnose na lica čiji je međusobni odnos, po horizontalnom ili vertikalnom nivou saradnje, povezan sa radom (radnja mobinga može se izvršiti prema licima koja su u radnom odnosu, lica angažovana van radnog odnosa, kao što su lica koja obavljaju privremene i povremene poslove ili poslove po ugovoru o delu ili drugom ugovoru, lica na dopunskom radu, lica na stručnom osposobljavanju i usavršavanju kod poslodavca bez zasnivanja radnog odnosa, volontere i svako drugo lice koje po bilo kom osnovu učestvuje u radu poslodavca),¹⁰⁵ a koji ta lica kao profesiju obavljaju.

RADNO-PРАВNI STATUS ZAPOSLENIH KAO POSLEDICA DUGOTRAJNE PRIVATIZACIJE

Svakako da su tranzicione promene uslovile donošenje novih zakona. Na potrebu njihovog uređenja svakako je uticala neuspešna i dugotrajna privatizacija koja se i posle dugog niza godina nije završila, a za koju je vrlo teško čak i prognozirati kada će se okončati.

Istovremeno se i svetska ekonomska kriza svojom bespoštednošću odrazila i na našu uzdrmanu i nestabilnu privredu, što je bio razlog da se usvoje pojedina rešenja za koja će tek buduće vreme pokazati kakve su im posledice. To se, pre svega, odnosi na Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju¹⁰⁶ i pitanje podizanja starosnih granica zaposlenih lica muškog i ženskog pola za sticanje prava na penziju.

Sa prvim naletom krize pokazalo se da će u sferi radnih odnosa i u odnosima poslodavaca, sindikata i Vlade biti neophodno de se hitno zauzme jedinstven stav u nastojanju da se predstojeći problemi što bezbolnije savladaju.

Tako je i na Generalnoj skupštini Međunarodne organizacije rada u maju 2008. godine, vladama, poslodavcima i radnicima upućena izvesna preporuka i date prognoze o ishodu dolazeće svetske finansijske ekonomske krize. Ovakvo upozorenje je svim odgovornim i svesnim vladama i socijalnim partnerima poslalo određene jasne i nedvosmislene siglane. Poznato je da je na dolazeću ekonomsku krizu moralo da se odgovori brzim, energičnim i efikasnim merama Vlade, koje su mogle da zaustave propadanje malih i srednjih preduzeća, a time i rastuću nezaposlenost, nagomilavanje socijalnih potreba stanovništva i rešavanje strukturne nelikvidnosti kako bi se podigla javna potrošnja i smanjio dolazeći udar propadanja privrede.

Potrebe da se zajedničkom akcijom preduzmu određeni koraci kako bi posledice pada DBP bile što neprimetnije, a osetan pad zaposlenosti i pomanjkanje novih investicija pokazali su potrebu da se okrenemo svojim snagama i pokušamo sopstvenim resursima i aktivnostima da

¹⁰² Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu (Službeni glasnik RS, br. 36/2010) član 6.

¹⁰³ Službeni glasnik RS, br. 24/05, 61/05 I 54/09.

¹⁰⁴ Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr. 107/2005 – ispr. 72/2009 i 111/2009.

¹⁰⁵ Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu član 2.

¹⁰⁶ Službeni glasnik RS, br. 34/03, 64/04, 84/04, 85/05, 101/05, 63/06, 5/09, 107/09 i 101/10.

što bezbolnije prebrodimo predstojeći pad zaposlenosti, izostanak stranih investicija, pad već inače slabog izvoza, pad produktivnosti i da se savlada velika kriza u dužničko-poverilačkim odnosima i ogromnim dugovanjima koja država ima prema privredi.

Na otvaranju redovnog zasedanja Međunarodne organizacije rada u maju 2008. godine u Ženevi, generalni direktor Huan Somavija predstavio je izveštaj pod nazivom Borba sa globalnom krizom zapošljavanja – oporavak kroz pristojan rad, u kome je ukazao na potrebu što hitnijeg odgovora na svetsku ekonomsku krizu, ali i nadolazeću socijalnu krizu. Generalni direktor MOR istakao je osam problema na koje naročito treba obratiti pažnju na globalnom nivou jer će se posledice predstojećih dešavanja svakako odraziti i na ekonomsku i socijalnu aktivnost zemalja članica Međunarodne organizacije rada. Jasno je da će zemlje koje su već inače bile opterećene svojim slabim privredama i velikim brojem nezaposlenih, sa slabom socijalnom politikom, biti više na udaru. Mala je verovatnoća da će takve zemlje uspeti jednu veliku svetsku ekonomsku krizu da prevladaju u svom dvorištu, bez pomoći i podrške međunarodnih finansijskih institucija.

Gospodin Huan Somavija je istakao:

1. Milioni žena i muškaraca i dalje ostaju bez posla, raste broj kompanija koje bankrotiraju, i to naročito u sektoru malih i srednjih preduzeća.
2. Očekuje se dalji rast nezaposlenosti koji će najverovatnije trajati do kraja 2011. godine.
3. Očekuje se dalji rast neformalne zaposlenosti – sive ekonomije i slabljenje srednje klase.
4. U međuvremenu, 45 miliona ljudi, uglavnom mladih, ući će u 2009. godini na tržište rada tražeći svoje prvo zaposlenje.
5. Prognoze MMF govore da će se manji globalni rast zabeležiti sredinom 2010. godine, a u međuvremenu je neophodno da zemlje usvajaju razne stimulatívne pakete (mere ekonomske politike koje će ublažiti udar finansijske krize) kako bi oporavile uzdrmani finansijski sektor. Međutim, efekti tih mera još uvek su neizvesni.
6. Prethodna iskustva pokazuju da će se čak i, kada dođe do ponovnog ekonomskog rasta posle krize, zaposlenost vratiti na pređašnji nivo tokom četiri do pet godina, a već je uveliko prisutan deficit pristojnog rada u mnogim zemljama i pre nego što kriza nastupila.
7. Kad nema poslova na tržištu rada, znatno rastu zahtevi za socijalnu zaštitu koju država mora da obezbedi.
8. Dugoročna kriza zapošljavanja je ogroman rizik za društvenu i političku stabilnost društva.¹⁰⁷

U svom ekspezeu, direktor MOR je izneo da koreni krize leže u lošem upravljanju i neodgovarajućoj regulaciji finansijskog tržišta u nekoliko industrijalizovanih i visokorazvijenih zemalja. Kriza najteže pogađa zemlje u razvoju, a naročito one koje nisu u stanju da amortizuju udarce ka ranjivim slojevima društva. Nivo stranih i, uopšte, svih investicija se drastično smanjuje, smanjuje se trgovinska razmena, opadaju devizne rezerve zemlje, otežano je servisiranje dugova i beleži se pad proizvodnje u velikom broju zemalja u razvoju. Sve navedeno Međunarodna organizacija rada shvata kao „poziv za buđenje“ jer svet mora u narednih pet do šest godina gledati da se zaštite radna mesta i pruži odgovarajuća socijalna zaštita svim građanima kojima je to potrebno i moguće. Krizi se mora prići sa što razvijenijim smislom za solidarnost između zemalja.

¹⁰⁷ Somavija, Huan, Generalni direktor, maj 2008. godine. Ekspeze na zasedanju Generalne skupštine Međunarodne organizacije rada Ženeva 8 od oko 50 % koliko se nezvanično smatralo da je postojalo devedesetih godina, do 30 ili 33 % u različitim regionima Srbije u poslednjoj dekadi, mr Paunović, Sanja i dr Kosanović, Rajko - Ekonomija u senci Beograd, 2010.

UTICAJ SVETSKE EKONOMSKE KRIZE NA SRBIJU I PROBLEMI KOJI SU POSLEDICA TRANZICIONIH PROMENA I NEZAVRŠENE PRIVATIZACIJE

Navedene prognoze pokazale su se, nažalost, kao tačne i sada se u drugom talasu krize suočavamo sa brojnim problemima koje je potrebno sa aspekta zajednice kao celine sagledati i pokušati na najbezbolniji način prevazići.

Srbija je i pre nastupanja svetske ekonomske krize bila opterećena brojnim teškoćama koje su se direktno ili indirektno odnosile na svet rada i svet kapitala, a pre svega, postojao je visok nivo sive ekonomije u privrednim tokovima, koja se kao pojavni oblik pojavljuje u ekonomski i tehnološki nerazvijenim zemljama i zemljama u tranziciji. Visok nivo sive ekonomije u privredi jedne zemlje izaziva najveće ekonomske, političke i moralne štete i predstavlja jednu od najznačajnijih prepreka u ostvarivanju političkih, ekonomskih i socijalnih reformi koje tranzicija podrazumeva.

Organizovana borba protiv sive ekonomije u Srbiji nikada nije zvanično dobila potrebne instrumente za suzbijanje ili iskorenjivanje, a bez ozbiljne političke volje, ovo je postalo stalno žarište i uzrok nedovoljnog privrednog razvoja.

Nepovoljan tok privatizacije (brojne bezuspešne i neuspele privatizacije, raskinuti ugovori, obespravljani radnici, obezvređena imovina privatizovanih preduzeća)¹⁰⁸ i neproduktivne mere aktivne politike zapošljavanja da angažuju nezaposlena lica i nove radnike koji su zbog postupka privatizacije ostali bez posla već su bili dovoljni problemi za srpsku privredu, pri čemu se još suočila i sa ekonomskom krizom u svetu.

Nestabilni uslovi poslovanja i raskinuti privatizacioni ugovori stvorili su potrebu za povezivanjem staža zaposlenima¹⁰⁹ koji su kao posledicu neuspešnih privatizacija pretili da se iz sfere prividnih radnih odnosa „preliju“ u sferu korisnika socijalne pomoći. Kako su finansijska sredstva države bila nedovoljna za zadovoljenje socijalnih potreba ugroženog stanovništva, bilo je prihvatljivije izvršiti povezivanje staža prividno „zaposlenim“ licima i stvoriti mogućnost da ova lica mogu da ostvare pravo na penziju.

Upravo ovako „iznuđena“ zakonska rešenja pokazuju nejednakost privrednih subjekata, i to posebno poslodavaca. Dugoročno posmatrano, izigrani su poslodavci koji su savesno i blagovremeno ispunjavali svoje zakonske obaveze, nesavesni su bili amnestirani merama Vlade Srbije koje se očitavaju u povezivanju staža, plaćanju neisplaćenih zarada i sl. Evidentna je činjenicom da se doneseni zakoni nisu primanjivali na sve subjekte pod istim uslovima. Ispostavilo se da su poslodavci koji su izbegavali plaćanje poreza i doprinosa bili relaksirani i potom su dobili i svojevrstan oprost duga od strane države koja je preuzimala plaćanje neplaćenih poreza i doprinosa pojedinih poslodavaca sve radi očuvanja socijalnog mira.

„Pozitivnim propisima, Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju predvideo je da je poslodavac obavezan da, istovremeno sa zaradom, zaposlenom isplati i poreze i doprinose koji se obračunavaju na teret poslodavca i teret zaposlenog. Kako je odredbama člana 105 Zakona

¹⁰⁸ U periodu 2002-2011. godine u Srbiji je privatizovano 3.017 preduzeća, što je imalo za rezultat privatizacioni prihod od 3,7 milijardi evra i ugovorene investicije od 1,4 milijardi evra. Raskinuto je 636 ugovora ili 21%, usled nepoštovanja ugovornih obaveza. U periodu januar - septembar 2011. godine privatizovano je 12 preduzeća, što je imalo za rezultat privatizacioni prihod od 13,1 milijardi evra i ugovorene investicije od 4,3 milijardi evra) -Jesenja analiza privrednih kretanja,sajt Ministarstva finansija, januar 2012. godine

¹⁰⁹ Povezivanje penzijskog staža izvršeno u 2011. godini, 627 preduzeća za 103.515 zaposlenih, podnelo je zahtev za povezivanje staža, kroz uplatu doprinosa za penzijsko invalidsko osiguranje, i to:

- na teret sredstava budžeta: 457 preduzeća za 88.304 zaposlena (6.812.462.832 dinara);
- zaduživanjem (privatni sektor): 170 preduzeća za 15.211 zaposlenih (7.435.246 dinara). Izvor Uprava za trezor, internet prezentacija Ministarstva finansija, januar 2012.godine.

o radu definisano da se bruto-zarada zaposlenog smatra ukupnim iznosom koji sadrži i poreze i doprinose koje on plaća, obaveza je svakog poslodavca da zaposlenom isplati celokupan zakonom predviđen deo zarade (neto zarade, doprinosa koji se plaćaju na teret zaposlenog, doprinosa koji se plaćaju na teret poslodavca i poreza na zaradu).

Finansijsku disciplinu u smislu praćenja ažurnosti plaćanja zakonom propisanih obaveza sprovodi Uprava prihoda pa se stoga postavlja pitanje da li će neko u toj instituciji preuzeti odgovornost za prećutnu dozvolu da se toleriše isplata zarada preduzeća koja su izmirivala samo čisti trošak zarada zaposlenih, a ostale obaveze prema državi zanemarila ili ostavila za kasnije.¹¹⁰

Ovakvo stanje stvorilo je potrebu čestih konsultacija Vlade sa socijalnim partnerima, ali i sa nevladinim sektorom kao priznatom snagom intelektualnih i praktičnih vizionara potrebnih društvenih promena, koje je kvartalno, pa i češće, trebalo prilagođavati novim naletima teškoća i nestabilnosti u kojima se država našla.

Problem je nastao ili se još više povećao s činjenicom da to nije više bio samo nezavršeni tranzicioni problem Srbije, nego globalni talas krize koji je značajno zapljusnuo slabu privredu, nestabilna ulaganja, nezavršenu privrednu i finansijsku reformu i nedovršene privatizacije. Kao i privreda u svetu, i preduzeća u Srbiji suočavaju se s ekonomskom krizom. Najveći efekat krize ogleda se u tome što privreda odlaže nove planirane i priželjkivane investicije.

Efekti recesije (smanjenje spoljne i unutrašnje tražnje, pad investicija, porast rizika i troškova ulaganja, kao i strah od neuspeha) negativno su uticali na poslovanje privrednih subjekata. Okruženje za razvoj preduzetništva u Srbiji se pogoršalo i narušena je zdrava preduzetnička dinamika iz prethodnih godina (usporeno osnivanje, rast i razvoj, ubrzano gašenje) tako da je smanjen broj radnji i preduzeća u odnosu na broj novoosnovanih (u 2011. godini je otvoreno 4.545, a ugašeno 6.892 malih i srednjih preduzeća). Tražnja potrošača je smanjena, gubljenje poslovnog poverenja je negativno uticalo na dostupnost finansijske podrške, što je bitno ograničilo otvaranje novih i za razvoj postojećih preduzeća.

Posmatrano po aktivnostima, najveći rast bruto dodate vrednosti zabeležen je u sektorima saobraćaja, skladištenja i veza, finansijskog posredovanja i industrije.

Najveći pad bruto dodate vrednosti zabeležen je u sektorima građevinarstva, poljoprivrede, hotela i restorana, države i ostalih usluga.

U najnovijem Izveštaju o konkurentnosti 2011–2012. godine kojim su obuhvaćene 142 zemlje, Srbija zauzima 95. poziciju i, sa BDP po stanovniku od 5.233 američka dolara, nalazi se na začelju grupe od 28 evropskih zemalja koje povećanjem efikasnosti teže da ostvare ekonomski rast i poboljšaju ukupnu konkurentsku poziciju.

Da bi ublažila negativan saldo poslovanja, doneta je Uredbu o merama za sprečavanje neblagovremenog izmirivanja novčanih obaveza javnog sektora prema privrednim subjektima.¹¹¹ Efekte njene primene tek očekujemo.

Cilj ove uredbe je povećanje likvidnosti i konkurentnosti privrednih subjekata, precizno su utvrđeni rokovi (60 dana) i mere za sprečavanje neblagovremenog izmirenja novčanih obaveza javnog sektora u komercijalnim transakcijama sa privrednim subjektima, a sve sa namerom da se spreče poremećaji u funkcionisanju tržišta u zemlji.

¹¹⁰ Izvor Unija poslodavaca Srbije Predlog mera upućenih Vladi Republike Srbije na početku svetske finansijske krize – 2008. godine.

¹¹¹ Službeni glasnik RS, br. 86/11.

Ipak, posmatrajući promene koje su se u desetogodišnjem ili nešto dužem period desile, možemo da zaključimo da je svakako povoljnije imati usvojene zakone, pa makar i manjkave, i takvo stanje prividne uređenosti izvesniji je od neuređenog stanja i deklarativnih normi koje su u prošlosti bile samo fiktivne i predstvaljale su norme „golog“ prava.

Svakako da veliki problem predstavlja i činjenica što se mnogi doneseni zakoni ne poštuju *u punoj meri, ali svakako da je takva situacija bila i u velikom broju zemalja u okruženju* u periodu tranzicionih promena i, posebno, postupka pridruživanja Evropskoj uniji. Ostaje nada da će navedeni zakoni naći primenu u praksi po savlađivanju konkretnih problema u kojima se nalazimo, a to su: velika svetska ekonomska kriza, rastuća nezaposlenost, veliki spoljni dug i visoka prezaduženost, loš rejting na mnogim skalama društveno-poželjnog poslovanja (od visoke korupcije, nepoštovanja zakona o javnim nabavkama, velike nekonkurentnosti privrede, neprihvatljive birokratije u dobijanju dozvola i saglasnosti za strane investiture, odnosno, lošu investicionu politiku prema stranim investitorima i sl.) i da će budući put imati i pojedine svetle tačke.

KRIZA LEGITIMITETA I MOTIVACIJE – CIVILNO DRUŠTVO NA POTEZU

APSTRAKT

Kriza legitimiteta i izostanak motivacije razmatraju se kao osnovne prepreke razvoja dinamičnog demokratskog društva u ukupnim tranzicionim promjenama u Srbiji. Kriza legitimiteta ne razmatra se filozofsko-teorijski, već na praktičnoj ravni koja se identifikuje poverenjem građanstva u institucije. (De)motivisanost je zasnovana na položaju u sferi rada i fragmentiranosti savremenog pojedinca, a njen je rezultat apatija i izostanak aktivnosti usmerene ka javnoj sferi i donosiocima odluka, što dovodi u pitanje konsenzualnu demokratiju. U radu će biti naznačeni efekti privatizacije i nezaposlenosti kao pratećih pojava tranzicije koje su pokazale neposrednu povezanost sa legitimitetom i motivacijom.

Ključne reči: legitimitet, motivacija, nezaposlenost, fragmentacija, apatija, konsenzus, demokratija.

Na pragu 2012. godine Srbija se nalazi u delikatnom položaju. Na međunarodnom planu i dalje figurira kao *l' enfant terrible* čije ponašanje treba korigovati, a za sopstveno građanstvo svakako nije podsticajna ni za život, ni za rad, ni za ispoljavanje kreativnosti. Dvodecenijska tranzicija realizovala se u otežanim uslovima tako da se određuje kao zakasnela ili blokirana, a kroz polureforme nije dala očekivane rezultate. Nisu se stvorile pretpostavke za razvoj dinamičnog demokratskog društva koje ima pozitivan efekat na civilno društvo kao njegov značajan deo. Izostala je otvorena i konkurentna privreda.¹¹² Prema globalnom indeksu konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma, Srbija je na 96. mestu. Iako se očekivalo da će proizvodnja porasti i da će nove investicije u preduzeća biti znatnije, došlo je do opadanja u dvadeset jednom sektoru koji čini 75% industrijske proizvodnje i do znatno većeg broja nezaposlenih. Prema Anketi o radnoj snazi,¹¹³ stopa nezaposlenosti u Srbiji iznosi 23,7%, što je, uz Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu, svrstava u zemlje najveće nezaposlenosti u regionu.

NEZAPOSLENOST I LOŠE SPROVEDENA PRIVATIZACIJA

Prilikom utvrđivanja ukupnog rezultata tranzicije u Srbiji, čini se da je nezaposlenost njena najteža posledica: ona je dugotrajna (60% nezaposlenih čeka na posao duže od jedne godine, a 30% duže od tri godine), pri čemu je nezaposleno 63% omladine (Lakićević, Gavrilović, 2008: 162). Veliki broj radnika ostao je bez posla i pre otpočinjanja krize 2008. godine, a taj trend se u krizi samo intenzivirao. Primera radi, metalska industrija Srbije ostala je bez 90.000 zaposlenih. Tekstilna industrija je više nego prepolovljena i ostala je bez više od 66.000 zaposlenih. I poljoprivreda, koja je sa turizmom i saobraćajem trebalo da bude jedna od glavnih okosnica razvoja, ostala je bez trećine kadra (više od 62.000 zaposlenih), dok je u turizmu i saobraćaju bez posla ostalo 30.000, odnosno, 20.000 radnika. Posebno zabrinjava regionalna neravnomernost nezaposlenosti i više njenih crnih tačaka poput Zaječarskog, Jablaničkog i Borskog okruga, gde se kreće po stopi od 32,2 do 37,6% (prosečna stopa nezaposlenosti po opštinama u Republici Srbiji).

¹¹² Ako se posmatra privreda Srbije u celini, može se reći da je njena struktura znatno izmenjena, a da je ona ostala nedovoljno ili slabo konkurentna.

¹¹³ Anketa o radnoj snazi za 2011. godinu, Republički zavod za statistiku RS, posećeno 25.1.2012. godine.

Povećanje nezaposlenosti i izostanak razvojne vizije uticali su na to da većina zaposlenih svoj status rešava u oskudici i siromaštvu: više od 9,2% stanovništva živi ispod linije siromaštva (Anketa o potrošnji domaćinstva, 2010). U opštem slučaju, rezultati tranzicije pokazuju da su gotovo sva očekivanja od nje izneverena. U analizama kojima se povremeno prati raspoloženje populacije, a pre svega zaposlenih, najveće nezadovoljstvo rezultatima tranzicije u Srbiji pokazali su gubitnici. Uz zabrinjavajući broj siromašnih, siromaštvo u Srbiji ima i određene specifičnosti – široko je rasprostranjeno, javlja se u sasvim novim oblastima i stvara nove džepove zbog modernizacije privrede, restrukturiranja i privatizacije preduzeća, a veliki procenat siromašnih pripada seoskoj populaciji. Mogli bismo reći, generalno uzev, da je osiromašenje stanovništva postalo strukturna karakteristika našeg društva (Lakićević, 2008: 223).

Kao i većina tranzicionih zemalja, i Srbija je svoju tranziciju naracijom profilirala kroz neoliberalni model a da za to nije postojao društveni konsenzus. Ako se pođe od tri postulata Vašingtonskog konsenzusa kao doktrine razvoja za zemlje u tranziciji: liberalizacije, stabilizacije i strukturnog prilagođavanja, može se reći da je kod nas malo učinjeno. Nije došlo do stabilizacije, a strukturno prilagođavanje je veoma sporo, uglavnom sa ogromnim tehnološkim viškom.

Privatizacija, koja čini suštinu tranzicije, sprovedena je bez konsenzusa i strategije iako je u pitanju jednokratni proces sa višestrukim posledicama, što potvrđuju brojna istraživanja i ankete na reprezentativnim uzorcima (Vratuša, 2010).¹¹⁴ Sudeći po podacima o nezaposlenosti i siromaštvu, ekonomski i socijalni ambijent u kome se odvija privatizacija u Srbiji imaju više društvenih pretpostavki za siromaštvo i zaostalost nego modernizacijskih uslova za rast i razvoj. (Stajić, 2010: 43).

U ovom procesu do sada se najčešće pristupalo zaključivanju tipskog kupoprodajnog ugovora i socijalnog programa koji nudi Agencija za privatizaciju, uz načelnu klauzulu da će se kupac pridržavati kolektivnog ugovora i da će poštovati zakone i druge propise kojima se uređuju prava i obaveze zaposlenih. U ugovorima se predviđa da je kupac obavezan da ne otpušta radnike do jedne godine, što znači da po isteku tog roka nema obavezu da ih zadrži. U praksi, zapravo od samog starta, počinje otpuštanje, prodaja delova preduzeća, izmena njegovog proizvodnog programa, što podrazumeva višak postojećeg profila zaposlenih, neispalčivanje zarada, nepoštovanje zakonske regulative o trajanju radnog vremena.

Smanjenje broja zaposlenih i nejednakost po granama i po regionima prilično je razočaravajuća za zaposlene i građanstvo. Korupcija, kupovina preduzeća samo zarad lokacije, pri čemu se struktura proizvodnje potpuno menja i otpuštaju radnici, kao i neispunjavanje obaveza po kupoprodajnim ugovorima doveli su i do raskida prethodno zaključenih ugovora. Tako je u Srbiji od 2002. do polovine 2011. godine raskinuto 599 ugovora o privatizaciji, sa više od 55.000 radnika, što sve iznosi 28% od ukupnog broja prodatih preduzeća na tenderima i aukciji.¹¹⁵

Veoma loše je privatizacija merena i sa aspekta urednog punjenja budžeta, sredstva su usmeravana u javnu potrošnju koja nije znatnije uticala na proizvodne mogućnosti privrede, a zanemarljiv deo išao je u privredu i povećanje resursa, što je suprotno praksi zemalja koje su proces tranzicije uspešnije izvele. Ovakvo ponašanje opšte rasprodaje i trošenja nacionalnog kapitala moguće je samo u bečarskoj ekonomiji (Dušanić, 2008).

Epilog neuspešne privatizacije je i u tome što restrukturiranje privrednih subjekata traje neopravdano dugo. Veliki broj njih ni iz više pokušaja nije dobio nove vlasnike i nad njima je otvoren stečajni postupak, a punjenje budžeta od prodaje preduzeća bilo je primarno.

¹¹⁴ Vratuša, Vera, „Za novu strategiju tranzicije“, Politika 24.12. 2010. godine.

¹¹⁵ Iz Izveštaja Ekonomskog odeljenja SSSS, novembar 2011. godine.

Ukoliko se privatizacija posmatra i kroz promene u matrici mišljenja, u kulturi i društvenoj svesti te stvaranju društvenih uslova, jasno je da je ovakav način njenog sprovođenja, uz tajkunizaciju privrede i stvaranje slabašnog preduzetničkog sloja, dao negativne efekte kad je u pitanju stvaranje mogućnosti za neophodne promene, pri čemu bi civilno društvo moglo da ima značajniju korektivnu ulogu u odnosu na odlučioce.

Tržišna privreda je svakako jedan od značajnih uslova i za uspostavljanje socijalnog dijaloga, a uloga srednje klase nezamenljiva u izgradnji civilnog društva. Nakon godina privatizacije, može se konstatovati da je uspostavljanje tržišne privrede tek u začetku, a da se srednja klasa ozbiljno smanjila. Imajući u vidu ovo smanjenje, iako su se u Srbiji pojavila i brojna udruženja i nevladine organizacije, činjenica je da je njihov uticaj na donošenje odluka nedovoljan.

KRIZA LEGITIMITETA I MOTIVACIJE – POJEDINAC U VIHORU TRANZICIJE

Tako, nakon dve decenije tranzicije, habermasovski rečeno, društvena kriza ima sve četiri komponente – ekonomsku, krizu racionalnosti, krizu legitimiteta i krizu motivacije. Pored prve dve komponente, ekonomske krize koja je evidentna i statistički potkrepljena, i krize racionalnosti, koja podrazumeva i iracionalno ponašanje subjekata, kriza legitimiteta i motivacije čini se akutnim problemom društva u Srbiji. U prilog ovom ide činjenica da je nepoverenje građanstva u institucije tradicionalno, što se u praktičnoj ravni očituje i u izostanku aktivizma i uticaja na javnu sferu. Paralelno sa tim, ide i izostanak motivacije, osećanje iskorenjenosti i nepripadanja zajednici, što uz izneverena očekivanja ili neuspele pokušaje da se nešto promeni, još više povećava apatiju. Kako su reforme najuspešnije ukoliko ih podržavaju široki slojevi društva u ovakvoj situaciji, a sa 760.000 nezaposlenih i oko 25% radnika angažovanih u neformalnoj ekonomiji, potrebna je prilična ekvilibristika da se povećaju privredni rast i izvoz, paralelno sprovode strukturne promene i restrukturiraju javna preduzeća, uz nova otpuštanja i prilično izneverena očekivanja.

Rezultat velikih razočaranja i izneverenih očekivanja te izostanak brzih promena i boljitka otelotvoren je u hibernaciji većine građanstva i zaposlenih, kojima je potrebno vreme da se pokrenu iz letargije i angažuju u kanalsanju interesa i očuvanju prava.

Situaciju u Srbiji treba posmatrati i u kontekstu ukupnih globalnih promena – promena odnosa tržišno određenog i neplaćenog rada potrošnje koji se povećava u korist potonjeg. U postmodernom dobu koje je neodvojivo od globalizacije, savremeni pojedinac se kreće u različitim društvenim modelima: potrošačkoj kulturi i globalnim rizicima; zadovoljstvu i strepnji; nesigurnim radnim mestima, u načinu izgradnje identiteta (Jašović, 2005: 126). Prema Janu Pakulskom (Ian Pakulski) i Malkolmu Votersu (Malcolm Waters), živimo u periodu „statusno-konvencionalnih društava“. Društveni slojevi se, prema shvatanju ovih autora, obrazuju na osnovu diferenciranih obrazaca životnih stilova, vrednovanja, mišljenja, identiteta, simboličkih značenja, ukusa ili potrošnje.

Proizvodnjom i potrošnjom upravlja prolaznost i po Lipoveckom (Lipovetsky), zbrisan je ideal trajnosti, a roba postaje simbolički objekat. Angažuju se čitave armije agenata, dizajnera i menadžera na širenju ideja konzumerizma, podsticanju i favorizovanju stilova života. Pojedinac je zasut reklamama i porukama kako da živi. Dovoljno je da publika u Srbiji ili bilo gde u svetu uključi televizor i biće preplavljena „korisnim savetima“ o prednostima pojedinih proizvoda, internet prijateljima i tehničkim pomagalima za komunikaciju, odnosno, svim onim „sitnicama“ neophodnim da bi se obezbedio status u društvu. Ljudi biraju svoj stil i često ga menjaju jer nisu ukorenjeni u određenu sredinu, niti se identifikuju sa određenom grupom ili zajednicom.

U središtu neukorenjenosti su gubitak identiteta radnog mesta, nesiguran posao, strah i neizvesnost te zbacivanje tereta odgovornosti da je neuspeh pitanje lične nesposobnosti ili nedovoljnog angažmana. Ranije je čovek bio siguran u svom rutinizovanom poslu. U savremenim kompanijama, praktikuje se podela između naredbi i odgovora, odgovornost se prebacuje na niže zaposlene, odnosno, one koji se nalaze na nižem hijerarhijskom mestu, što je suprotnost paternalističkom načinu upravljanja. Izdaje se naredba šta, ali ne i kako da se radi, što zaposlenog frustrira jer nije u kontaktu sa nekim ko predstavlja institucionalnu moć. „Režim moći i vremena u modernoj korporaciji postavlja ozbiljne prepreke zasnivanju identiteta na radu“ (Sennett, 2003: 248).

U modernom društvu jedinka se ne prihvata kao celina. Ona se kreće u različitim funkcionalnim svetovima, preuzima ili menja različite stilove života pa se u središtu društva nalazi fragmentirana individua. „Moderno društvo ih ne obuhvata svojim funkcionalnim sistemima kao kompletne osobe; ono se pre zasniva na činjenici da pojedinci nisu integrisani, već samo privremeno uključeni u njega svojim lutanjima u različitim funkcionalnim svetovima“ (Beck, 2001: 218). Da bi preživeo, od pojedinca se stalno zahteva aktivizam, da razvija sopstvene kvalitete, da postane kreativan i snosi odgovornost za pogrešne odluke. Tako se i fenomeni socijalne krize, strukturne nezaposlenosti prebacuju na pojedinca pa društvene krize izgledaju kolektivno individualizovane (Bek, 2001: 220). Ovo se može primeniti i na aktuelnu svetsku ekonomsku krizu. Iako ju je izazvao špekulantski kapital pa je u početku izgledalo da će ceh neodgovornosti platiti banke, svetske finansijske institucije ili vlade, činjenica je da se kriza svalila na leđa radništva, pre svega, pojedinaca koji gubitak posla doživljavaju i kao lični poraz i neuspeh.

Tehnološke promene i izmena same strukture proizvodnje, kao i konkurentnosti na osnovu inovacija i znanja, učinile su da je danas dovoljno otpočeti posao sa relativno skromnim sredstvima. Naime, dovoljno je imati kompjuter i biti umrežen. Ali problem u Srbiji je u tome što je mnogo ljudi nije umreženo. U nemogućnosti da zasnuje identitet na radnom mestu, bez autoriteta (Kastorijadis govori o novom tipu inercijskog autoriteta), izložen stalnim plasiranjem modela i oblika ponašanja i stilova života uz obilno korišćenje tehničkih pomagala, pojedinac se projektuje u različite maske spoljašnjosti (Jašović, 2005: 137) počinjući identitet da izgrađuje na imidžu, stilu, javnoj prezentaciji i ličnom marketingu. Tako postaje otuđen od promišljanja o smislu sopstvenog života, što utiče i na njegov odnos sa drugim ljudima.

Tejlor (Taylor) navodi da fragmentacija nastaje kao posledica smanjenja uzajamnog saosećanja među ljudima, što je rezultat nedostatka iskustva njihovog zajedničkog delovanja, dok osećanje bespomoćnosti čini da svaki takav pokušaj izgleda kao gubitak vremena. Čovekovo osećanje pripadnosti vlastitoj političkoj zajednici atrofira ili se preusmerava na druge socijalne lokalitete. Ovaj gubitak identiteta otežava uspešnu mobilizaciju, a osećanje bespomoćnosti pojačava otuđenost (Tejlor, 2002: 111).¹¹⁶ Apatija, za Lipovečkog proizvod personalističke igre, a za mobilizatora aktivnosti realnost vodi porastu neodgovorne moći donosioca odluka. Ovakva neodgovorna moć stvara bespomoćnost, što potkrepljuje apatiju pa je mogućnost pokretanja i okupljanja fragmentiranih radnika bez identiteta radnog mesta i pripadanja određenoj grupi koja svoje interese kreira u sferi rada znatno smanjena.

U uslovima kada je radništvo i građanstvo fragmentirano – ostaje otvoreno pitanje ko će imati uticaj na njih. Povećava se mogućnost plasiranja populizma ili partikularnih interesa pojedinih grupa ili pojedinaca. (Sládeček, 2006: 125). Gaj Standing u knjizi *Prekarijat – nova*

¹¹⁶ Tejlor, Č. (2002), *Bolest modernog doba*, Beograd: Čigoja.

opasna klasa ukazuje na opasnost „prekarnosti“ (nesigurnog rada) i činjenice da je danas veliki deo stanovništva predmet fleksibilne eksploatacije ili „fleksploatacije“ (niske i nesigurne plate, nesigurno radno mesto, neredovni prihodi itd.) i visokog rizika društvenog isključenja.¹¹⁷

Stending ukazuje na nekoliko različitih kategorija ljudi koje bi se ovde mogle svrstati: one bez obrazovanja koje nemaju perspektivu i degradirane su, ne saosećaju i nisu solidarne sa drugim ljudima; visokoobrazovane kojima nije data nikakva šansa i mogućnost za uspešnu karijeru osećaju se frustrirani i napušteni i, kao najopasniju, smatra grupu onih koji slušaju zavodljiv glas desničara. Iako za sada nisu ujedinjene, ove različite grupe, sudeći po protestima u svetu, otvoreno je pitanje njihove mobilizacije, kao i pravca u kome će se njihova aktivnost kretati.

Ekskluzivno odlučivanje i ponašanje i rastuća „politika isključenja“ nije novina karakteristična samo za naše podneblje, već se zapravo radi o krizi demokratije u čitavom svetu (misterija 21. veka je gubitak sjaja demokratije), samo što su efekti izražajni ukoliko je razvoj demokratskih procesa na samom početku, podložan čestoj autoritarnoj kontroli ili koncentraciji odlučivanja u najužim krugovima (Vujadinović, 2004: 18).

Same liberalne demokratije su mutirale, a pojedini autori smatraju da rastući populizam i povećano interesovanje za populističke ideje sve više vode iliteralizmu. Tako, iako se prividno ima utisak da je u pitanju glas većine, odliku novog populizma čini stav po kome se društvo deli na antagonističke grupacije – „ljudе, odnosno, narod“ i „korumpiranu elitu“. Shodno tome, nastaju i dve tendencije koje sa ovim korespondiraju: ostvarivanje populističkog majoritizma i rastuća manipulativnost elite. Za demokratiju je podjednako opasan populizam koji može predstavljati tiraniju većine, kao i sprečavanje elita političke zastupljenosti „opasne većine“, koja se reguliše ne ograničavanjem biračkog prava, već ograničavanjem mogućnosti izbora prilikom glasanja (Krastev, 2007, Critique & Humanism).¹¹⁸

U uslovima rastućeg siromaštva, dovedena je u pitanje sloboda izbora koja čini osnovu demokratije. Umesto smislene demokratije, nameće se „demokratija niskog intenziteta“ gde je građanin slobodan da bira, ali njegova sudbina je odlučena na drugom mestu, najčešće na tržištu (Samir Amin). U savremenom društvu potpuno je redukovan koncept demokratije jer se pretvorio u politički menadžment. Istovremeno, atomizovani i fragmentirani pojedinci udaljili su se od javnih prostora gde se vodi demokratska politika. Njihovo učešće i interes za javnu sferu, posebno u zemljama u tranziciji, poražavajući su pa je vrlo teško obezbediti propulzivnost ideja ove „tihe većine“. Otuda pojedini autori u rizike po demokratiju svrstavaju i ekstremni individualizam, koji svodi ljudska bića na populacije bez identiteta, na pasivne potrošače i jednako pasivne posmatrače.

U slučaju Srbije, nije bez značaja da se naglase dve suprotstavljene tendencije – istovremeno izražena potreba za korenitim reformama, otvaranjem i razvojem svestrane, regionalne i evropske saradnje, kao i zahtevi pojedinih stranaka i pokušaji svojevrsnog zatvaranja usled niza izrazito nepovoljnih okolnosti. Priča o dva lica ili dve Srbije – „modernoj, vizionarskoj ili novoj“, koja želi ubrzane promene i ulazak u evropske integracije, i „onoj traumatizovanoj ratovima i bedom“ zagledanoj u prošlost prerasta u višeličje. U tom pojavljivanju različitih lica, čini se da je najizražajnije, ili se bar ono najčešće prikazuje kao rezultat velikih razočaranja i izneverenih očekivanja, apatično lice, „nemušto lice“ (Stojiljković, 2008: 165) i potpuna hibernacija većine građanstva i zaposlenih, nezainteresovanih za događanja, na stalnom čekanju da se nešto mimo njih ili uz učešće drugih aktera desi.

¹¹⁷ Čini se da je klasični Marksov proletarijat u 21. veku postao Stendingov – prekarijat!

¹¹⁸ „Vreme novog populizma“, NIN, 10.1.2008, str. 62–64.

Razlog za prevagu ovog „apatičnog“ lica je i u izostanku građanske političke kulture koja nije mogla da nastane u prethodnom autoritarnom sistemu i koja se nije osnažila u poroznom i krhkom civilnom društvu pritisnutom između političke i ekonomske sfere, sa čestim zadiranjem i mešanjem države u „odrađivanju građanskih poslova“ i realizaciji utemeljene strategije društveno-ekonomskog razvoja (Howard, 2008: 52).

Duboka podeljenost i višeliče Srbije rezultirali su i izostankom konsenzusa o pravcima razvoja društva. Uspostavljanje društvenog, odnosno, socijalnog konsenzusa o osnovnim principima razvoja društva su i jedan od najznačajnijih preduslova za približavanje Srbije Evropskoj uniji (EU). Na potrebu konsenzusa upućuju kako programska dokumenta EU o potrebi uspostavljanja stabilnosti uz demokratski legitimitet, tako i istorijsko nasleđe, tragičan raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i dugotrajna kriza te neutemeljenost države sa dezintegracionim tokovima.¹¹⁹

Otuda se čini da su ove dve komponente – kriza legitimiteta i izostanak motivacije za angažovanje u javnoj sferi ili pokretanje inicijativa u okviru civilnog društva značajne prepreke za ostvarivanje reformi i pozitivnih pomaka, pri čemu bi građanstvo imalo kontrolu ili uticaj na donošenje odluka koje se odnose i na kreiranje ambijenta za život i rad. Stoga je veoma indikativno i svođenje odnosa u sferi rada na individualni odnos, na relaciju poslodavac–radnik, u kome nema mesta za kolektivna prava i gde se odnosi realizuju *ad hoc*. U prilog ovome, ide i stav da su radnici motivisani pragmatičnim zahtevima i potrebama, a ne identifikacijom sa društvenom grupom i solidarisanjem sa njenim interesima. Kriza legitimiteta može se posmatrati i na praktičnoj ravni, koliko se u ovakvim uslovima mogu okupiti fragmentirano i podeljeno radništvo i građanstvo i profilisati njihov zajednički interes? Odnosno, kompjuterskim jezikom rečeno, mogu li se obuhvatiti svi inputi i zahtevi i iznedrediti autputi koji će biti usmereni u javnu sferu?

UMESTO ZAKLJUČKA

Reforme su se najuspešnije sprovodile kad su imale široku podršku građanstva, odnosno, kada su bile utemeljene u širokim slojevima društva. Stoga je jedno od najznačajnijih pitanja motivacije za društvo u narednom periodu jačanje i podsticanje civilnog društva, privlačenje radništva i građanstva za akcije. To je i mitološko-savremena nit koja sprečava zapadanje društva u opšte beznađe, distopiju i koja vodi izlazu iz lavirinta tranzicije.

Jačanje solidarnosti i empatije za druge neophodno je i za konsenzus o najznačajnijim pravcima razvoja. Sadašnji izostanak solidarnosti, koji ne podrazumeva samo nebrigu i opstrukciju drugih, već i potpunu nezainteresovanost za tuđe sudbine i izostanak podrške može se smatrati ne nužnošću i rezultatom razvoja društva, već sistemskom greškom koju treba ispravljati. U protivnom, može doći do retribalizacije i opasnog nazadovanja.

Civilno društvo mora imati svoju viziju razvoja. U stvaranju širokog fronta za osvajanje javnog prostora čini se najprikladnija saradnja sa tzv. prirodnim saveznicima – sindikatima, studentskim, omladinskim i penzionerskim organizacijama i udruženjima, udruženjima potrošača i nevladinim organizacijama te pokretanje širokih kampanja i, pre svega, podizanje svesti o značaju rešavanja pojedinih pitanja u okviru ekonomskog i socijalnog razvoja. Na taj način će se otvoriti i perspektiva za dostizanje dela društvene moći i stvaranje mesta za donošenje odluka u kontekstu ukupnog društvenog razvoja. Ovde zaista nema prostora neloyalnoj konkurenciji i „otimanju sfere delovanja“ jer se svi nalaze na istom zadatku – podizanju kapaciteta društva za razvoj demokratije.

¹¹⁹ Iz Izveštaja EU o napretku Srbije u procesu evropskih integracija.

Aktuelna kriza zahteva brz odgovor na nekoliko pitanja. Iznalaženje mogućnosti za suzbijanje nepovoljnih efekata i racionalno donošenje odluka, koje ne podrazumeva ad hoc aktivnosti, već traženje dugoročnih rešenja oporavka i održivosti. Stoga civilno društvo mora dati i odgovor i na pitanje u kojem pravcu će se reagovati na krizu. Odnosno, koji će model nacionalne ekonomije i tržišta rada postojati posle krize na putu pridruženja Evropskoj uniji. Suzbijanje funkcionalne nejednakosti i strategija oporavka zasnovana na dugoročnom rastu, a ne kratkoročnim profitima, uz jačanje pregovaračkih potencijala civilnog društva čini se veoma prihvatljivom (Ernst, 2010: 50).

Drugo pitanje glasi: koja je misija civilnog društva? Da li će ono uspeti da iskoristi svoju šansu ili će se potiskivati ka periferiji? U svakom slučaju, polazeći od civilizacijske i edukativne uloge, ako se istinski založi za stvaranje realne i održive izlazne strategije, predstoji mu put na jačanju mobilnosti, organizovanosti i podizanju svesti o potrebi angažovanja i kanalisanja zahteva prema javnoj sferi.

Da bi se uspešno ovo realizovalo, već je načinjen prvi korak – analiza i ocena stanja na političkoj i ekonomskoj sceni, uz podršku naučne i stručne javnosti. Preostalo je informisanje i upoznavanje sa njenim sadržajem. Uloga medija je u tome značajna, kao i popularisanje ideja novog aktivizma i vrednosti. Čini se da organizacijama civilnog društva predstoji jačanje mobilizatorskih sposobnosti i spremnost za dijalog i konsultacije sa odlučiocima na različitim nivoima vlasti, priprema sopstvenih predloga koji su u skladu sa uspostavljenim ciljevima i njihova prezentacija; traženje zajedničkih rešenja u profiliranju strategije održivog ekonomskog i socijalnog razvoja na duži rok; stalna ocena i praćenje postignutih rezultata, a u slučaju neuspeha, izmena i korigovanje.

Naporedo sa jačanjem konsensualne demokratije, insistiranje za uspostavljanje i razvoj istinskog dijaloga. Demokratsko provetranje neophodno je, pre svega, da bi se obezbedila prohodnost zahteva i ideja iz baze koji bi bili usmereni ka institucijama i donosiocima odluka.

LITERATURA

Amin, Samir (2010), *The Battlefields Chosen by Contemporary Imperialism, Conditions for an Effective Response from the South*, <http://mrzine.mothlyreview.org/2010/amin070210.html>, posećeno 17.1.2012.

Bek, Ulrich (2001), *Rizično društvo*, Beograd, Filip Višnjić.

Beck, Ulrich (2004), *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Zagreb, Školska knjiga.

Dušanić, Jovan (2008), *Bečarska ekonomija – tranzicija u Srbiji*, Beograd, Poslovna škola, Visoka škola strukovnih studija.

Ernst, Ekkehard (2010), *The end of an era: What comes after financialization and what will be the consequences for labour?*, *Don't waste the crisis*, Geneva, ILO Publications, pp: 49-52.

Habermas, Jürgen (1986), *Autonomy and Solidarity*, London, Verso.

Hauard, Mark (2008), *Slabost civilnog društva u postkomunističkoj Evropi*, Beograd, Građanske inicijative.

Jašović, Boris (2005), *Dehumanizacija i samootuđenje potrošačke kulture i globalnih rizika postmodernog doba*, *Sociologija*, Vol. XLVII (2005) N°2.

Krastev, Ivan (2007), *The populist moment*, *Critique&Humanizm*, Eurozin network.

Lazić, Mladen (2005), *Promene i otpori*, Beograd, Filip Višnjić.

Lakićević, Mira (2008), *Socijalni razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, u: *Tržište rada i politika zaposlenosti* (pr. Vuković, D., Arandarenko, M.), Beograd: FPN.

- Milardović, Anđelko** (2008), Između tranzicije imodernizacije, <http://www.vjesnik.hr/html/2008/02/28/Clanak.asp?r=sta&c=1>, posećeno 15.3.2011.
- Sennett, Richard** (2003), Ulica i kancelarija: dva izvora identiteta, u: Haton V., Gidens E., (Ur.) Na ivici: živeti sa globalnim kapitalizmom, Beograd, Plato, str: 230-250.
- Sládaček, Mihal** (2006), Problem legitimnosti demokratije, u: Filozofija i društvo 2/2006, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, str. 123-134.
- Sládaček, Mihal** (2008), Politička zajednica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, Filip Višnjić.
- Stajić, Dubravka** (2010), Zablude o socijalnoj državi, Beograd, Institut za političke studije.
- Standing, Guy** (2011), The Precariat: The New Dangerous Class, London and New York, Bloomsbury Academic.
- Stojiljković, Zoran** (2008), Konflikt i/ili socijalni dijalog. Ogledi o sindikatima, tranziciji i demokratiji, Beograd, FPN i SLA.
- Tejlor, Čarls** (2002), Bolest modernog doba, Beograd, Čigoja.
- Vujadinović, Dragica** (2004), Pojam civilnog društva u savremenom kontekstu, u: Civilno društvo i politička kultura, Knjiga 2, (ur. Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V.), Beograd, CEDET.

ISKUŠENJA SRPSKE TRANZICIJE NA PUTU KA OTVORENOM DRUŠTVU

APSTRAKT

Prva dekada tranzicije u Srbiji (1989–2000) suštinski je odredila njen dalji tok. Uprkos tendencijama da se tranzicioni problemi u Srbiji svedu isključivo na ekonomske tokove i problem privatizacije, rešavanje ovog problema nije moguće bez snažnog otklona prema obrascima kolektivnog mišljenja dominantnim u ovoj dekadi. Tek rešavanjem uzroka koji su zaustavili razvoj civilnog društva i građanske svesti u Srbiji, steći će se uslovi za ispravljanje tranzicionih deformacija i nastavak kretanja prema modernoj Evropi. Srbiji je, u tom smislu, potrebna „tranzicija svesti“.

Ključne reči: tranzicija, nacionalizam, kolektivna svest, organska država, mitologija, demokratija, civilno društvo, građanstvo.

UVODNE NAPOMENE

Za analizu tranzicije u Srbiji neophodna je, za početak, vremenska odrednica. Ne postoji, međutim, saglasnost kada je (i da li je) demokratska tranzicija u Srbiji zaista počela. Raspon odgovora na to pitanje je širok, uključuje i tvrdnje da je tranzicija u Srbiji počela još 1989. godine te da traje neobično dugo i tvrdnje da je suštinska demokratska tranzicija počela tek 2001. godine, pa i tvrdnje da nije ni počela. Među teoretičarima koji trajanje srpske tranzicije ograničavaju samo na poslednju deceniju, najveći je broj onih koji uvođenje formalnog političkog i ekonomskog pluralizma ne uzimaju kao dovoljan uslov za početak tranzicionih procesa. Oni početak demokratizacije kompletnog sistema vezuju za demokratske promene od 5. oktobra 2000. godine. Ovaj stav, međutim, najčešće je anticipiran uverenjem da je reč o tranziciji iz socijalizma u kapitalizam i da, u tom kontekstu, ekonomska dimenzija predstavlja ključni pravac promena. To je dovelo do izvesne simplifikacije problema, do svođenja tranzicionog procesa na u Srbiji u najvećoj meri neuspešne privatizacije.

Međutim, za izlazak iz tranzicione krize u kojoj se Srbija sad već permanentno nalazi neophodno je sagledati sve aspekte ovog procesa (normativne, sociološke i ekonomske) koji su podjednako značajni i međuzavisni. Ukoliko su ekonomski procesi (kako oni tranzicioni, tako i oni proistekli iz globalne ekonomske krize) najodgovorniji za sve nepovoljniji ekonomski položaj građanstva u Srbiji i snažnu marginalizaciju siromašnih slojeva društva, oni i dalje nisu osnovni uzroci ograničenih političkih kapaciteta i odsustva participativne političke kulture.

U analizi srpske tranzicije neopravdano je zanemarena njena prva decenija: period od uvođenja pluralizma 1990. do oktobarskih demokratskih promena 2000. godine. Upravo u tom periodu nalaze se uzroci zbog kojih tranzicija u Srbiji traje već više od dve decenije i od procesa se pretvara u neku vrstu „stanja“. Većina tih uzroka direktno je povezana sa ideološkim predrasudama, odnosno, sa idejom nacionalizma koja dominira sistemom društvenih vrednosti, uz prateće teritorijalne pretenzije i nerešena pitanja državno-teritorijalnog suvereniteta. Zbog toga što je 1990. godine Srbija krenula putem rata, postoji kolektivna sklonost ka „brisanju“ te decenije iz sećanja, odnosno, tendencija da se taj period obeleži kao „crna rupa“ koju su popunili totalitarni režim Slobodana Miloševića i prateći ratovi. Godine u kojima je dominiralo falsifikovanje istorijskih činjenica iz daleke prošlosti dovele su srpski

građanski um do kritične tačke zamora te se on potpuno nezainteresovano odnosi prema svojoj najbližoj prošlosti, u kojoj je, više ili manje aktivno, ipak učestvovao. Ovaj latentno ignorantski stav nosi ozbiljnu opasnost. Oružani ratovi su odavno završeni, medijski ratovi su utišani, među političkim elitama je uspešno instaliran imperativ političke korektnosti, „svet života“ lagano probija planski povlačene mentalne granice, dok je termin „demokratska tranzicija“ odavno odomaćen u javnom vokabularu. Javnost koja, počev od 2000. godine, priželjkuje državni okvir u kojem su „vesti iz zemlje dosadne“, a glad za skandalima se utoljava isključivo u „crnim hronikama“ – postepeno se uspravala u iluziji da je „zapadni san“ gotovo dostignut. I dok se željene evropske integracije shvataju kao završni čin demokratizacije društva, neprimećena ostaje činjenica da istinska demokratska tranzicija još nije ni počela.

Zabluda da su za ovaj proces dovoljne promene u političkom i ekonomskom polju (pluralizacija i demokratizacija političkog sistema, uspostavljanje pravne države, normativno usklađivanje sa zakonodavstvom Evropske unije (EU) te razvoj slobodne tržišne ekonomije) postoji od samog početka – od prvih otvorenih liberalno-demokratskih težnji, nastalih na ruševinama komunizma. Međutim, uporno ostaje ignorisano društvo. Bez društva su sve intervencije u polju države bezuspešne. Bez civiliteta nema ograničenja državne vlasti, nema istinske vladavine prava (uprkos adekvatnim zakonskim okvirima), nema razvoja demokratske svesti (uprkos uspostavljanju institucionalnih demokratskih mehanizama i procedura), niti ima mogućnosti za utemeljenje demokratske javnosti kao korektiva vlasti. A civilnog društva (tzv. trećeg sektora) ne može biti bez njegovog glavnog aktera: građanstva, čija je individualna svest dovoljno osnažena da postane sposobna da se odupire svim oblicima manipulativne kolektivizacije.

Dakle, za ulazak Srbije u stvarni proces demokratske tranzicije ka otvorenom društvu, pored navedenih političkih i ekonomskih sistemskih promena, neophodne su i promene u samom društvenom tkivu, odnosno, u njegovoj elementarnoj jedinici – individui. Za izrastanje jedinice u društveno odgovornu individuu, sa celokupnim korpusom prava i obaveza koje joj moderan pojam građanstva dodeljuje, potrebna je upravo svesna objektivizacija onoga što se u Srbiji događalo u prvoj tranzicionoj dekadi.

Ukoliko suočavanje sa najbližom prošlošću koja je poslužila kao plodno tle za populizam i autoritarno urušavanje bazičnih vrednosti demokratskog društva nije dovoljan razlog za bavljenje sociopolitikološkim fenomenima s kraja 20. veka, onda bi nužnost regionalne saradnje, neophodne za dugoročni razvoj Srbije, za koju su nerešena nacionalna pitanja i dalje osnovna prepreka – to moralo da bude. Bez istinskog razvoja regionalnih odnosa, te sistemskih napora i doprinosa stabilizaciji regiona, Srbija nema mnogo šansi za pridruživanje redu razvijenih evropskih zemalja.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE PRVE TRANZICIONE DEKADE U SRBIJI (1990–2000)

Okolnosti krize i raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije /SFRJ/ (eksplozija etnonacionalizma, uspostavljanje autoritarnih režima u novim tzv. pluralističkim demokratijama i dugogodišnja ratna razaranja te odsustvo stvarnih diplomatskih aktivnosti među novonastalim državama na prostoru bivše Jugoslavije) utrlji su put jednoj nespecifičnoj društveno-političkoj i ekonomskoj tranziciji, posebno u Srbiji. Nakon raspisivanja prvih višestranačkih parlamentarnih izbora, na vlast je došao režim sa izrazitim etnonacionalističkim nabojem. Mobilisajući mase brzom i eksplozivnom rekonstrukcijom kolektivnog identiteta, vladajuća politička struktura je u službu svojih političkih ciljeva stavila mitologiju, promovisajući

kao osnovnu društvenu vrednost – „nacionalni interes“. Istovremeno sa ekspanzijom nacionalizma i ratova koji su ga pratili, svoj nesigurni razvoj započelo je civilno društvo – osnovna demokratska komponenta modernih država. U senci javnog života, dakle, razvijala se i jedna drugačija orijentacija: orijentacija ka kreiranju društvenih odnosa čija bi okosnica bila individualnog karaktera – građanstvo. No, građanska svest i identitet te sposobnost za preuzimanje individualne političke odgovornosti u Srbiji nisu do kraja izgrađeni ni do danas.

TESTAMENT SFRJ:

SRBIJA U KANDŽAMA AUTORITARNE POLITIČKE KULTURE

Glavnu prepreku instaliranju građanskog identiteta srpskog društva predstavlja korpus autoritarnog nasleđa: činjenica da su, u SFRJ, potpuno bili zanemareni i društvo i građanstvo te da je takvo političko nasleđe direktan proizvođač dominacije etničkog rezona „krvi i tla“. Iz tih razloga je Srbija, na krah realsocijalističkog samoupravljanja 1990. godine odgovorila sa predgrađanskih i pretpolitičkih pozicija: konstantnim rastom nacionalnih tenzija. U suštini, nestale su razlike između nacionalističkog i komunističkog pristupa krizi, komunisti su usvojili nacionalne ciljeve. S obzirom na činjenicu da su, na ovom prostoru, istorijski mitovi tradicionalno važniji od objektivne istine, na scenu je stupilo sistematsko izmišljanje istorije, u kojoj je akcenat stavljen na podelu MI i ONI, uz prateći hronični deficit tolerancije za manjine. Ispoljene u formi strahova, stare etničke mržnje su izvučene iz dubine kolektivne memorije.

Populistička mobilizacija je počivala na fantazijama da se bude jedno. Ovakva politika je zahtevala vođu, a demokratizacijom društva 1990. godine, otvoreno je prazno polje koje se, i te kako uspešno popunilo nacionalističkim kodovima. Manipulacija koju su sprovodile elite nikako se ne može, pri tome, proglasiti jedinim krivcem za eskalaciju enormnog nasilja. Svaka investicija nacionalnih elita u polje kolektivnog ostala bi bez uspeha da nisu postojali adekvatni receptori. Elite i masa su se, ukratko, sve vreme, na određeni način osluškivali te usmeravali i nadograđivali ono što su prepoznali kao moguću formulu za mobilizaciju.

KARAKTER RATOVA U KOJIMA SRBIJA „NIJE UČESTVOVALA“

Određivanje karaktera ratova vođenih od 1990. godine na prostoru bivše Jugoslavije i identifikacija njegovih suštinskih uzroka i dalje je polje otvoreno za suprostavljanje različitih mišljenja.

Za razliku od situacije koja je vladala do sredine 20. veka kada su ratovi viđeni kao dominantno etnički i teritorijalno-državni, danas je određen broj teoretičara sklon da rat sagleda kao izraz ekonomskih okolnosti, odnosno, da ga svede na oblik organizovanog kriminala. Iako ekonomski faktor rata nije bio i dominantan, ekonomska pozadina rata ni u kojem slučaju ne treba da ostane zanemarena. Iz ozbiljnih analiza uzroka nacional-populističkih pokreta na prostoru bivše Jugoslavije s kraja 20. veka nikako se ne smeju isključiti ekonomski elementi, posebno u svom ilegalno-koruptivnom vidu, čije se posledice uveliko provlače kroz tokove privatizacije u Srbiji. Ovi se procesi, sa druge strane, ne mogu ni objasniti isključivo ovim ekonomskim uzrocima, već samo kombinovanjem delovanja većeg broja faktora. M. Podunavac nas, u tom smislu, podseća da je razaranje poretka, odnosno legaliteta, najtraumatičnije iskustvo kroz koje može da prođe politička zajednica. Njeni članovi dospevaju u stanje nesigurnosti i nedostatka jasnih orijentira prema opštim dobrima. Kada društva isklizavaju u neporedak i haos, panika postaje glavni pokretač individualnog i kolektivnog ponašanja, a vrednosti poverenja i solidarnosti bivaju razorene. Komunistički ideal zamenjen je jednako utopističkom državom kao prirodnom i organskom zajednicom, kolektivistička legitimacijska formula bratstva i jedinstva zamenjena je kolektivističkom formulom nacionalističkog patriotizma, a

u ovim organskim idealima položeni su temelji totalitarizma. Na putu ostvarenja ovog ideala, sistemski kontekst rata je obavezan, što potvrđuje Tokvilovu tezu da onaj ko želi da uništi slobodu u novoj demokratskoj naciji – samo treba da koristi rat kao sredstvo.

Najžučnije rasprave vođene su o tome jesu li to bili sve vreme građanski ratovi ili su, činom spoljnog priznavanja nezavisnih država, postali međunarodni ratovi. Mirko Tepavac smatra da skrivena suština ipak jeste građanski rat jer su se sukobile dve civilizacije, dve kulture i dve društvene i političke orijentacije: demokratski liberalizam zapadnoevropske civilizacije, s jedne strane, i istočnjački despotizam i patrijarhalno narodnjaštvo, sa druge strane. Slovenački autor Tonči Kuzmanović ove ratove takođe smatra građanskima, odnosno, ratovima između „potencijalnih država“ sa „još-ne-državama“ ili „više-ne-državama“. Kuzmanović je za ratna događanja iz devedesetih godina 20. veka upotrebio termin koji je Hana Arent upotrebila za holokaust: radikalno i banalno zlo. On veruje da koreni ovog zla ne potiču od nacionalizma, već da je zapravo reč o jednoj specifičnoj vrsti narodnjaštva. Koncept naroda bitno je različit od ideje države jer biti pripadnik naroda i države. Osnovna razlika između zdravog nacionalizma i narodnjaštva leži u tome što narodnjaci ne žele ni naciju ni državu, već narod i narodnu zajednicu. U tom smislu, narodnjaštvo je korak unazad u odnosu na nacionalizam. Rađanje naroda bilo je, tako, rađanje tragedije koja je postmodernu Srbiju katapultirala u predmoderni mentalni kod.

PREDMODERNI ELEMENTI SRPSKE POSTMODERNE: ETNONACIONALIZAM I MIT

Početu pozadinu ratova činila je velikosrpska ideja, obojena populističkim i tradicionalnim bojama i ispunjena religijskim i nacionalnim sadržajem. Postkomunistička kolektivna nacionalna samoidentifikacija, pak, nije iznedrila nikakvu konstruktivnu nacionalnu misao, već se zadržala u običajnom, tradicionalističkom, folklornom, mitsko-istorijskom, legendarnom i vašaarskom, jednom rečju: predmodernom polju. Samoidentifikacijski prostor je popunjen kič mešavinom zastava i pesama, a crkva je zdušno podržala patetičnu sliku povratka u versko stado.

U samom korenu nacionalističke euforije nalazila se srpska nacionalna kolektivna mitološka (pod)svest koja je, tokom pola veka, bila proterana na margine, da bi se u kolektivnom umu pojavila u formi mitske i verske isključivosti. Mit o sopstvenoj naciji kao „posebnoj“ nalazi se u temelju svih nacionalizama na svetu. U ekstremnoj varijanti, sopstvena nacija je dodatno podvučena jednom vrednosnom kategorizacijom koja sebe samu doživljava kao genetski apsolutno superionu u odnosu na sve ostale, a posebno na susedne nacije. Neki teoretičari su u uspešnosti pokušaja mitološke kolektivizacije nacionalne svesti na Balkanu čak videli biološku potvrdu Jungove teorije o arhetipovima.

Ekspanzija mitova je i inače karakteristična za doba velikih društvenih kriza. Međutim, po oceni Ivana Čolovića, mit pretočen u politiku (odnosno njegovo oživotvorenje u konfliktnim vremenima) postaje izuzetna opasnost. Čak je i Platon kritikovao mitove jer je uočavao pogubni uticaj pesničkih obrada helenskih mitova na formiranje građanske vrline. Pri tome, srpski etno-mitovi nisu mnogo različiti od etno-mitova balkanskih suseda Srba.

Pokušaji stvaranja etničke države bili su praćeni idejom unutrašnjeg „nacionalnog pomirenja“. U situaciji u kojoj je promovisana teorija „nacionalne ugroženosti“ koja je permanentno proizvodila ksenofobiju, usvajanje koncepta organske države bilo je logičan izbor. Birajući između nacionaliteta i građanstva, Srbija je izabrala klasični model nacionalne države, u kojem građanstvo podrazumeva pripadnost naciji i u kojem nema prostora za razvoj multikulturalnog društva.

SRPSKI MOZAIK: NACIONALIZAM I DEMOKRATIJA

Problem sa usklađivanjem nacionalne i demokratske ideje očito imaju sve nacije koje kasne u pogledu nacionalnog razvoja, a taj se problem svodi na usklađivanje tradicionalizma i modernizma. Rešenje ovog problema ne može se tražiti niti u zastarelom idealu etnički čistih organskih država niti u čistim modelima većinske demokratije, već samo u istorijskom kompromisu između nacionalnog i demokratskog principa, odnosno, između individualnih i kolektivnih prava. Recimo, Milenko Marković je još 1992. godine govorio o demokratskom marginalizovanju nacionalnog pitanja zapitavši se šta biva sa nacionalnim pitanjem kada se uspostavi demokratsko društvo. Demokratski obojen građanski kosmopolitizam nije u stanju da reši ovaj problem, a njegovom rešavanju ne doprinose ni državna prinuda ni rat.

Jednu od mogućih formula za prevazilaženje nemačkog modela etničkog shvatanja nacionalizma, uz izbegavanje liberalno-demokratske zamke isključivog građanskog individualizma, nudi Habermas – putem novog koncepta liberalne varijante nacije: koncepta ustavnog patriotizma. On veruje da je, u okviru Evropske unije (EU) moguće stvaranje evropskog građanstva na osnovu nadnacionalnih vrednosti koje bi bile ugrađene u evropski ustav. Različite etnije unutar EU bile bi jedinstvena politička nacija zato što prihvataju liberalne ideale individualnih sloboda i jednakosti garantovane Ustavom.

U Srbiji je, pak, pokušano ono što nije moguće: konstituisanje „nacionalne demokratije“, pri čemu se nacija i dalje poima u etničkom ključu. Nemogućnost ove opcije zasniva se na činjenici da savremena demokratija podrazumeva poštovanje prava i sloboda svih pojedinaca i manjina te da isključuje ideju etničkog čistunstva i ukida strah od različitosti. Kao takva, prava demokratija je nespojiva sa populizmom koji propagira izolacionizam i vraćanje vrednostima „svete tradicije“ te mističnim kolektivizmom koji zahteva teritorijalno razgraničenje od drugih zajednica.

Srpska opozicija je, u ovo vreme, pokušala da plasira demokratske vrednosti, ali opet na populistički način i bez hrabrosti da se otvoreno konfrontira konceptu organske države. Za ovaj pokušaj čak je i skovan promotivni termin: demokratski nacionalizam, projekat koji je izgubio na izborima 1992. godine.

MODERNI ELEMENTI SRPSKE POSTMODERNE: CIVILNO DRUŠTVO I NJEGOVE KARIKATURE

U senci ovog procesa koji je odredio razmere deformacije društveno-političke i ekonomske tranzicije koja će, i u drugoj tranzicionoj dekadi, emitovati svoje pogubne efekte, paralelno se razvijalo i civilno društvo. Njegov nesigurni razvoj pratile su brojne prepreke koje su dovele do toga da ni do danas nisu do kraja izgrađeni zdravi temelji građanske svesti i identiteta te individualna politička odgovornost. Osnovni pojmovi civilnog društva često su nedovoljno precizno ili čak netačno upotrebljavani. S obzirom na to da je čitav koncept civilnog društva u tranzicijskom vokabularu nacionalističkih vladajućih struktura bio pogrešno upotrebljavan kao oznaka za (uglavnom neprijateljski konotiran) politički pokret, u Srbiji je nastala prava terminološka zbrka. Bazični pojmovi civilnog društva su ideološki obojeni, nametnut im je emocionalni naboj koji ih je udaljio od sopstvenih značenja i oduzet im je emancipatorski potencijal koji čini samu njihovu suštinu.

Pojam civilnog društva nosi ogroman normativno-demokratski naboj i zato je njegov koncept od izuzetnog značaja za sva društva u tranziciji. Međutim, tamo gde je, nakon prvih demokratskih promena, razvoj civilnog društva zaustavljen (kao što je to slučaj u Srbiji koja

je, umesto u suštinsku demokratsku tranziciju, ušla u ratove), tu postoje i ozbiljne prepreke za dalji proces demokratizacije i modernizacije društva, a represija nad civilnim sektorom ili zanemarivanje njegovog značaja nose ozbiljnu opasnost od obnove starih, parohijalnih autonomija. Milan Podunavac nas podseća na Tokvilovu napomenu da „tamo gde stari tipovi autonomija nisu preoblikovani u nove tipove civilno-društvene autonomije, imamo zakonitu tendenciju obnove novih despotija“ (Podunavac, 1995: 234).

Opasnost od obnove totalitarnih obeležja režima u okviru novoutemeljenih demokratskih principa vladavine danas leži u činjenici da se, nakon „petooktobarske revolucije“ u Srbiji, prilično brzo zaboravilo na to da je razvijeno civilno društvo osnova istinskog unutrašnjeg demokratskog razvoja društva. Demokratski orijentisane političke stranke svesrdno su prihvatile pomoć civilnih udruženja u obaranju starog režima. Nakon što su uspešno obavile svoj zadatak, pale su u zaborav. Nova demokratska vlast već više od jedne decenije ignorantski se odnosi prema svojim nekadašnjim civilnim partnerima, a osnovni mehanizmi i poluge bivšeg totalitarnog načina vladanja ostali su gotovo netaknuti. Tranzicija u Srbiji ponovo je počela bivati tek formalna, ponovo lišena istinskog sadržaja, što je rezultiralo poražavajućim naletom nove epidemije političke apatije te jačanjem retrogradnih desničarskih nedemokratskih tendencija.

Razlog za ovako poražavajući sled događaja u Srbiji najverovatnije leži u činjenici da se, u bliskoj prošlosti, u vreme konstituisanja osnova civilnog društva – promašilo u osnovnoj postavci. Nevladine organizacije bile su shvaćene kao ad hoc nosioci demokratske energije u društvu, jednokratna pomoć u smeni autoritarnog režima. Pri tome se zaboravilo da se civilno društvo gradi „u dubini“, da se demokratizacija društva ne temelji tek na normativnom uspostavljanju vladavine prava, već na suštinskom izrastanju stanovnika Srbije u slobodne građane koji, kao nosioci individualnog identiteta i individualne odgovornosti, postaju temeljem stvarnog demokratskog poretka.

U teorijskim okvirima prisutna je sledeća dilema: da li je razvoj civilnog društva uslov za demokratsku transformaciju društvenog i političkog poretka ili je on moguć tek nakon demokratske tranzicije poretka? Tako, recimo, Filip Šmiter smatra da „civilno društvo doprinosi konsolidaciji demokracije – ali je ne uzrokuje niti stvara“ (Pavlović, 2003: 86).¹²⁰ Dakle, Šmiterov zaključak glasi da se oživljavanje civilnog društva pojavljuje tek nakon početka tranzicije, a ne da mu prethodi. Ovakav teorijski stav, međutim, doveden je u pitanje upravo srpskim iskustvom. Suprotno Šmiterovom stavu, srpsko iskustvo je organizacije civilnog društva afirmisalo kao nezaobilazne nosioce društvenih demokratskih promena. Koliki značaj za demokratizaciju društvenog poretka može imati građanska inicijativa, najrečitije govore dešavanja iz masovnih građanskih protesta zime 1996/97. godine, koji su rezultirali priznavanjem poraza Miloševićevog režima na lokalnim izborima u Srbiji i konstituisanjem prvih oblika demokratske vlasti na lokalnom nivou. Ova masovna manifestacija građanske neposlušnosti koja je intenzivno trajala dva meseca bila je prva u nizu građanskih inicijativa koje su Srbiju vodile demokratskoj promeni vlasti.

¹²⁰ Naime, F. Šmiter je, proučavajući tranziciju iz autoritarnih u demokratska društva, došao do zaključka da postojanje civilnog društva nije uslov ni za odricanje od autokratije niti za prelaz na demokratiju, niti je obično dovoljno da donese promene režima. Po njegovom mišljenju, civilno društvo se može definisati kao skup ili sistem samooorganizovanih grupa za posredovanje, odnosno povezivanje, koje su: (1) relativno nezavisne – kako od javnih vlasti (public authorities), tako i od privatnih jedinica produkcije (firmi) i reprodukcije (porodica); (2) sposobne da promišljaju, ali i preduzimaju akcije u odbranu ili promociju svojih interesa i strasti; (3) koje ne nastoje da zamenene državu ni privatne jedinice produkcije, da bi preuzele odgovornost za upravljanje politetom (polity) u celini; (4) saglasne da deluju u okviru prethodno ustanovljenih pravila "civilne" prirode, to jest iskazujući obostrano uvažavanje. Tako određeno, civilno društvo počiva na četiri pretpostavke, odnosno, norme ponašanja: (a) dualna autonomija, (b) kolektivna akcija, (c) neuzurpacija i (d) uljudnost.

Razvoj nevladinog sektora bitan je i sa aspekta ostalih tradicionalnih formi političke participacije (glasanje, članstvo u političkim strankama i sindikatima) – koji beleže drastičan pad. Na Istoku je krah socijalističkih režima, koji je uzrokovao masovno kršenje ljudskih prava na politički trustnim područjima, za svoju posledicu – između ostalog – imao i postavljanje problema 'trećeg sektora' u sam fokus novih političkih orijentacija. Socijalno prestrukturiranje privrede i slabi, neefikasni socijalni programi posebno su uticali na ovu tendenciju. Međutim, ta veza nije jednosmerna: „ponovno oživljavanje neprofitnog sektora i civilnog društva u istočno-evropskim zemljama nije samo posledica promena, već i njihov značajan promoter“, tvrdi Žarko Paunović, direktor beogradskog Centra za razvoj neprofitnog sektora (Paunović, 1997).

Bez istinskog razvoja civilnog društva, nema ni demokratske tranzicije. Za razvoj građanstva, od suštinskog je značaja učenje demokratskog mišljenja i građanskog ponašanja. Kada govorimo o demokratskoj tranziciji bivših socijalističkih sistema u liberalno-demokratske, uglavnom pod tranzicionim procesima (osim ekonomske tranzicije) podrazumevamo dve strategije demokratskih promena: političku i civilnu. Njih nikako ne treba shvatiti kao alternative, one ne predstavljaju dve različite mogućnosti, već su u pitanju dva međusobno isprepletena elementa i oba podjednako nužna za uspešnu tranziciju.

Oblast zaštite ljudskih prava, civilnog utemeljenja vladavine prava i pravne kulture – deo su civilne strategije promena. Civilna strategija ide „odozdo“ „nagore“ sa građanima kao osnovnim društvenim akterima do krajnjeg cilja – građanskog društva.¹²¹ Polje delovanja civilne strategije se pomera na područje vrednosti. U civilnom konceptu se nalaze vladavina prava i pravni poredak, a umesto pravila političke igre, u civilnom se konceptu konstituišu demokratska javnost i politička kultura. Jedino kada postoji razvijeno civilno društvo, diskurs moći i dominacije može se transformisati u dijaloški diskurs, na način na koji je o tome pisao Jirgen Habermas.

U današnjim uslovima, kada Srbija vodi trku ka evropskim integracijama, razvijena građanska javnost ne podrazumeva samo razvijanje svesti o sopstvenom mestu u savremenom demokratskom svetu ujedinjene Evrope, već i razgradnju poslednjih ostataka kolektivne etničke identifikacije: konačni racionalni otklon od etnonacionalističke politike i obrazovni sistem koji će omogućiti učvršćivanje građanske sposobnosti za suočavanje sa neposrednom prošlošću i preuzimanje odgovornosti za ratne zločine.

Polje nacionalnog identiteta predstavlja polje u kojem je, takođe, neophodno obaviti tranziciju, paralelno sa tranzicijom u političkoj i ekonomskoj sferi. Građanska edukacija je neophodna, pored političko-ekonomske tranzicije koja mora da ide u korak sa „tranzicijom identiteta“. Putem građanske edukacije potrebno je postepeno razvijati kritičku distancu svakog pojedinca, odnosno javnosti, prema sveukupnim društvenim i političkim okolnostima. Najsigurniji, mada istovremeno i najbolniji put ka tome bio bi postepeno suočavanje sa neposrednom ratnom prošlošću.

Srbiji je potrebna „tranzicija svesti“. Tek uz eksplicitnu i čvrstu političku volju da se demontiraju normativni obrasci iz devedesetih godina 20. veka, Srbija može dobiti šansu da deformisane tranzicione tokove vrati na pravi put, dovrši posao koji je započela pre dve decenije i krene u korak sa razvijenom Evropom i svetom.

¹²¹ Grafički prikaz odnosa političke i civilne strategije demokratskih promena može se pronaći u: Pavlović, 2003: 94.

LITERATURA

- Arendt, Hannah** (1998), Izvori totalitarizma, Beograd, Feministička izdavačka kuća 84.
- Bajtal, Esad** (2005), Odnos nacionalnog i građanskog u BiH: Nacionalizam i apologija podaništva, Status br.6, www.ceeol.com (Central and European Online Library).
- Čolović, Ivan** (1995), Jedno s drugim, Beograd, DaMad.
- Čolović, Ivan** (2000), Politika simbola – ogledi o političkoj antropologiji, Beograd, Biblioteka 20. vek.
- Čupić, Čedomir** (2004), „Odgovornost i učešće pojedinaca u političkom životu zajednice“, u: Uslovi i strategije demokratizacije, Beograd, YUPSA i FPN.
- Golubović, Zagorka** (1995), Tradicionalizam i autoritarizam kao prepreke za razvoj civilnog društva u Srbiji, u: Potisnuto civilno društvo, Beograd, EKO centar.
- Golubović, Zagorka** (1997), Antropologija u personalističkom ključu, Beograd–Valjevo, Gutenbergova galaksija.
- Golubović, Zagorka** (2002), Karakter društvenih promena u Srbiji 2001, u: Postkomunizam i demokratske promene, Beograd, YUPSA i FPN.
- Habermas, Jurgen** (1996), intervju, u: Srpska politička misao br. 1-4, Beograd.
- Marković, Milenko** (1997), Srpsko pitanje – između mita i stvarnosti, Beograd, Beogradski krug.
- Martinić, Marija** (2000), Potencijali nevladinih organizacija u društvenim promenama, Beograd, AAOM.
- Martinić, Marija** (2001), Savremeni teoretičari: Jirgen Habermas: 21. vek – vek Sokrata?, u: Kulturtreger, Beograd, Postpesimisti Beograda.
- Pavlović, Vukašin** (1995), Civilno društvo i mogućnosti demokratskih promena ka otvorenom društvu, u: Potisnuto civilno društvo, Beograd, EKO centar.
- Pavlović, Vukašin** (2003), Društveni pokreti i promene, Beograd, Politeia.
- Paunović, Žarko** (1997), Direktorijum nevladinih organizacija u SRJ, Beograd, CRNPS.
- Podunavac, Milan** (1998), Princip građanstva i politička dinamika ideje, u: Princip građanstva i poredak politike, Beograd, FPN.
- Poper, Karl R.** (1993), Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, Beograd, BIGZ.
- Sojiljković, Zoran** (2008), Konflikt i/ili dijalog – ogledi o sindikatima, tranziciji i demokratiji, Beograd, FPN i SLA.
- Tepavac, Mirko** (1994), Demokratija ili despotija, Zrenjanin, Građanska čitaonica.
- Zbornik: Nacionalizam i demokratija** (2000), autori: Molnar, A., Simmel, G., Golubović, Z., Podunavac, M., Fon Taden, R., Milosavljević, O., Antonić, S., Mimica, A., Popov, N., Stojanović, D., Beograd, AAOM.
- Zbornik: Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika i posledice** (2004), autori: Basara, M., Dimitrijević, V., Jakšić, V., Jung, D., Kardov, K., Križman, M., Kuzmanović, T., Lošonc, A., Glišić, J., Hadžić, M., Perović, L., Podunavac, M., Vejvoda, I., Vukomanović, M., Schierup, C., Wiberg, H., Beograd, CCVO.
- Živanović, Slavica** (1997), Građanski protesti 1996/97, u Političke sveske br. 2/97, Beograd, Institut za političke studije.

AMERIKA I PROTESTI – VOLSTRIT

APSTRAKT

Dominacija američke moći, američki san i „obećana zemlja”, demokratija, stabilna srednja klasa – to je, reklo bi se, prošlost. Ekonomska kriza, nezaposlenost, nezadovoljstvo, protesti – to je realnost. Primer koji to dobro potvrđuje je i okupacija Volstrita u državi Njujork, koji predstavlja simbol ekonomske moći politike Sjedinjenih Američkih Država (SAD). Kriza i problemi u Americi se produbljuju. Razlozi zbog kojih je u krizi jedna od najmoćnijih država na svetu su mnogobrojni. Međutim, sasvim je sigurno da će Amerika morati da donese radikalne odluke ukoliko bude želela da reši sve probleme izazvane ekonomskom krizom. U ovom radu biće analizirani protesti ispred Volstrita u državi Njujork koji su skrenuli pažnju javnosti na to da su radikalne promene bitne i da više nema čekanja ukoliko ta zemlja želi da prevaziđe ekonomsku nestabilnost i krizu.

Ključne reči: Amerika, korporacije, globalno društvo, ekonomija, politika, protesti, odluke, rešenja, kriza.

VOLSTRIT – NJUJORK

Masovnim protestima i blokadom Bruklinskog mosta u Njujorku, demonstranti su izrazili nezadovoljstvo prema finansijskoj politici na Volstritu. Inicijativa „Okupirajte Volstrit” je protiv socijalne neosetljivosti, visokog procenta nezaposlenosti i neravnopravnosti SAD. Za takav kapitalistički sistem smatraju odgovornim u velikoj meri finansijsko i bankarsko sedište na Volstritu. A sve je počelo u drugoj polovini 2011. godine kada je grupa studenata odlučila da kampuje u parku ispred Volstrita.

Kao ni mnogobrojni protesti širom sveta, ni ovaj nije prošao bez sukoba sa policijom, za koju protestanti kažu da je upotrebila fizičku silu i da je hapsila. Međutim, to nije sprečilo demonstrante da se i dalje bore za svoje ciljeve. „U Njujorku su tokom protesta uhapšene na stotine ljudi koje su pokušale da blokiraju ulice oko Volstrita da bi tako sprečile zaposlene na berzi da dođu na posao. Protesti se šire i nisu locirani samo u Njujorku već i drugim gradovima Amerike: Vašingtonu, Bostonu, Las Vegasu i drugde”.¹²²

Održan je protest i u San Francisku, gde su demonstranti ušli u jednu od filijala Američke banke i pokušali da postavljaju sedište u njenim prostorijama uzvikujući parolu „Novac za škole i obrazovanje, ne za banke i korporacije”. Okupljeni spavaju na otvorenom, jedu doniranu hranu i čak štampaju novine. U njujorškoj finansijskoj četvrti protestuju stotine demonstranata pod parolom „Okupiraj Volstrit”, međutim, ističu da govore u ime miliona ljudi.

Protestanti ističu da je reč o demokratiji i da svako treba da ima šansu da govori i bude saslušan. Povod za protest – korporativna pohlepa, visoka nezaposlenost, oduzimanje domova. Svi su ujedinjeni nezadovoljstvom zbog, kako ističu, propalog sistema koji služi samo bogatima i moćnima. Nepravедni finansijski sistem diskriminiše sve osim elitističkog sloja društva. Slični protesti organizovani su i u drugim velikim gradovima. Svaki drugi Amerikanac smatra da je zemlja korumpirana.¹²³ Demonstranti samo izražavaju ono što ljudi osećaju najmanje

¹²² <http://rt.com/usa/news/studio-ows-revolution-global-221/print/>

¹²³ <http://rt.com/usa/news/studio-ows-revolution-global-221/print/>

deceniju. Ovi protesti se od sličnih antiglobalističkih inicijativa razlikuju po odličnoj i logističkoj organizaciji. Imaju medijski sektor sa računarima, improvizovane kuhinje i organizovan pristup za sve nove pristalice. Međutim, ipak im se zamera da nemaju sistemski plan i program reformi za koje se zalažu i da zahtevi treba da im budu usaglašeni.¹²⁴

Mnogi analitičari smatraju da su ovi protesti samo odraz duboke krize u kojoj se nalaze Sjedinjene Američke Države. Mnogi predviđaju krah američkog kapitalizma i dokazuju da se osnova američkog kapitala zasniva na korumpiranosti.¹²⁵ Problem je i u tome što nizak procenat ljudi u Sjedinjenim Državama poseduje veći deo bogastva, kao i moć da donosi odluke koje utiču na živote većine ljudi, što stvara zavisnost i moderan oblik manipulacije društvom.

AMERIČKO DRUŠTVO I KRIZA

Centralizacija privrede omogućava jačanje veza i spajanja korporacija, što vodi većoj moći njihovih izvršnih direktora. Stvaraju se složeni sistemi upravljanja. Razvoj korporacija nije u srazmeri sa rastom produktivnosti i pored toga što je produktivnost rada visoka u SAD. Obim korporacija bi trebalo analizirati i sa aspekta podrške finansijske upravljačke elite, kao i konkretne tehničke efikasnosti korporacija.¹²⁶

Iako izvršni funkcioneri korporacija nisu vlasnici kapitala, oni nisu bez imovine. Imaju visok standard, kao i kvalitet života i brojne privilegije. „Kontrolu ekonomske moći ne drže finansijski sa Volstrita ni bankari, već krupni vlasnici i visoki izvršni funkcioneri privrednih korporacija“.¹²⁷

Na početku rada iznete su činjenice o aktuelnim dešavanjima u Sjedinjenim Američkim Državama. Otvorena su mnoga pitanja poput sledećih: ima li kapitalizam granica, šta su sledeći potezi američke administracije, da li je globalizacija odgovorna za društveno raslojavanje, kako prevazići ekonomsku krizu, hoće li će politička elita i dalje donositi zakone u korist najmoćnijih korporacija na svetu, koliko će protesti uticati na političke lidere i dr. Vreme će bez sumnje dati odgovore na sva ova pitanja i dileme.

Sasvim se sigurno može zapaziti da sistem vrednosti američkog kapitalizma već odavno gubi na popularnosti i stiče sve više protivnika ne samo u drugim državama sveta već i među svojim građanima. U 21. veku sve više iščezava uticaj kulture američkog kapitalizma koji formira standard i sistem ekonomsko-političkih vrednosti društva. Dolazimo i do Hantingtonove teze o pomeranju uticaja ekonomsko-političke geografije sveta, kao i drugih analitičara koji su upozoravali američku javnost i političke lidere na destabilizaciju američkog sistema vrednosti. Hantington je još u prošlom veku isticao da s okončanjem hladnoratovskih podela počinju radikalne promene, dolazi do promene ravnoteže moći među civilizacijama – Zapad ostaje najmoćnija civilizacija, ali njegova moć slabi, a Azije jača; stvara se svetski poredak zasnovan na civilizacijama – zemlje se grupišu oko vodećih država.¹²⁸ Najvažnija grupisanja država više nisu tri bloka hladnog rata, već više glavnih svetskih civilizacija: zapadna (Evropa i Severna Amerika), latinskoamerička, afrička, islamska, kineska, hindu, pravoslavna, japanska i budistička.¹²⁹ I nakon hladnog rata počinje opadanje zapadne hegemonije, što je posledica iscrpljenosti Zapada. Još jedan vrlo značajan autor je upozoravao na aktuelna dešavanja u SAD, Ulrich Bek, u delu „Rizično društvo“. Bek ističe da u razvijenoj modernim društvima, proizvodnja

¹²⁴ <http://rt.com/usa/news/studio-ows-revolution-global-221/print/>

¹²⁵ http://inthesetimes.com/uprising/entry/12520/occupy_returns_to_zuccotti/

¹²⁶ Mills C. Wright, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd, 1964. godine, str. 163, 164.

¹²⁷ *Ibid*, 165.

¹²⁸ Hantington Semjuel, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 2000. godine, str. 26.

¹²⁹ *Ibid*.

dobara sistematski prati društvena proizvodnja rizika i da se problemi i konflikti shodno tome odnose i na raspodelu u društvu oskudice i poklapaju sa problemima i konfliktima koji nastaju iz proizvodnje, definicije i raspodele naučnotehnički proizvedenih rizika. On ukazuje na logiku raspodele dobara u društvu oskudice i logiku raspodele rizika u razvijenoj *moderni*, bavi se i time kako se mogu sprečiti i kanalisati rizici koji su sistematski proizvedeni kao deo modernizacije. Svi procesi koji se odnose na modernizaciju postaju ključni i predstavljaju pitanja razvoja i korišćenja tehnologije koja se odnose na oblasti prirode i društva, kao i na aktuelna pitanja rizika političkih i naučnih rukovođenja različitim tehnologijama. Bek navodi da još nije nastupilo vreme „rizičnog društva“, ali i da se ne radi samo o rizicima koji se odnose na raspodelu u društvima oskudice.

„Rizici nisu otkriće novog doba. Svako ko je krenuo da otkriva nove zemlje i kontinente – kao Kolumbo – računao je na ‘rizike’. Ali to su bili lični rizici, ne globalne opasnosti za čitavo čovečanstvo, kao one koje nastaju od nuklearne fisije ili skladištenja radioaktivnog otpada. U tom periodu reč ‘rizik’ imala je prizvuk hrabrosti i avanturizma, a ne mogućeg samouništenja života na Zemlji.“¹³⁰ Raspodelom i razvojem rizika javljaju se i socijalni položaji ugroženosti. Bek napominje da rizici modernizacije pre ili kasnije obuhvate sve klase i slojeve, one koji ih proizvode, kao i one koji su ih osmislili i od njih profitiraju. Rizici proizvode i izazivaju nove, savremene internacionalne nejednakosti između takozvanog Trećeg sveta i industrijskih država.

Širenje rizika i njegova komercijalizacija su u koordinaciji sa kapitalističkim razvojem. Rizici modernizacije su dobrim delom produkti velikih korporacija i tema su ozbiljne sociološke teorije da bi se znanje o rizicima širilo i racionalizovalo. „Rizici kao i dobra su predmet raspodela. I jedni i drugi konstituišu položaje – rizične položaje, odnosno, klasne položaje. Ali i u jednom i u drugom slučaju, radi se o sasvim drugačijoj kontroverzi njegove raspodele. U slučaju društvenih dobara, radi se o potrošačkim dobrima, zaradama, obrazovnim mogućnostima, vlasništvu.“¹³¹ Suprotno tome, rizici modernizacije dolaze kao neželjeni efekti koji se često javljaju istovremeno bez određenog plana generišući štetna dejstva društva. Sve više dolaze do izražaja nejednakost, siromaštvo i neravnomerna koncentracija kapitala. Organizuju se lokalni protesti koji se šire na građanske konflikte, i to sve kao rezultat ekonomsko-političkog sistema prilagođenog isključivo bogatim slojevima društva.

ANTIKAPITALISTIČKI POKRETI

Različite inicijative i društveni pokreti nastaju i razvijaju se na osnovu nezadovoljstva stanovnika širom sveta. Uglavnom su standardi koje kapitalizam nameće osnovni razlozi nezadovoljstva i raslojenosti stanovništva. U izvesnom smislu, ovi pokreti se mogu nazvati antiglobalističkim, što se može reći i za pokret „Okupirajmo Vol Strit“ koji je stimulisao i pokrenuo proteste širom Amerike. Aktivnost ovih pokreta opominje i naglašava neslaganje i ogorčenost finansijsko-političkim sistemom i političkom elitom koja ga sprovodi.

Antikapitalistički, odnosno, antiglobalistički pokreti su vrlo raznoliki kako po socijalnoj i starosnoj strukturi, tako i po zahtevima.

Antiglobalistički pokreti se javljaju 1995. godine prošlog veka, ali su se tek 1999. godine razvili u masovne skupove. Prvi takav protest desio se u Sijetlu 1999. godine, u vreme zasedanja Svetske trgovinske organizacije.¹³² Te godine bio je i protest u Nemačkoj tokom održavanja samita G-7 plus Rusija, kao i protest u Londonu, a 2001. godine u Đenovi. Kapitalističko društvo

¹³⁰ Ulrih Bek, *Rizično društvo – u susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd, 2001. godine, str. 34.

¹³¹ *Ibid*, 41.

¹³² Zin Haurad, *Istorijski eseji o američkoj demokratiji*, Novi Sad, Svetovi, 2004. godine, str. 12-15.

istovremeno stvara i razara. Na jednom polu su oni koji ostaju bez posla i od kojih nastaje potklasa, a sa druge strane je nova transnacionalna klasa, izuzetno pokretljiva, prezaposlena i geografski odvojena od sveta siromašnih.

Protesti protiv kapitalizma su, po svom socijalnom profilu, protesti srednjih slojeva i njihove intelektualne elite. Iako im stručnost omogućava relativno visoke dohotke, njihov status nije stabilan zbog nesigurnosti radnih mesta koje donosi fleksibilna organizacija proizvodnje i efekti seljenja kapitala tamo gde su uslovi za profit bolji.

Protiv globalizacije i o interesu svetskih moćnih elita govorio je i Naom Čomski. On je dobar deo svog rada posvetio društvenom angažovanju. Bio je na čelu antiglobalizacijskog pokreta sa ciljem i nadom da je moguće izboriti se za drugačiji i humaniji svet. Čomski poručuje građanima SAD da „ne budu pasivni i poslušni” jer je „svaki sistem vlasti, čak i fašistički i diktatorski režim, osetljiv na negodovanje javnosti”.¹³³

Logika kapitalizma je takva da dozvoljava razvoj i opstanak onima koji uspevaju da plasiraju i prodaju svoje proizvode ili usluge i ostvare profit. Kapital je proces prepoznatljiv kao njegova koncentracija. Raslojednost i nejednakost se javljaju usled nejednake raspodele tog istog kapitala.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kriza američkog kapitalističkog sistema zahteva ozbiljnu analizu, i to su problemi koji se svakako neće rešiti jednostavno. Kapitalizam, želja za uticajem, dominacijom, želja za novcem, kontrolom – sve to nije jednostavno balansirati. Američka administracija, moćne kapitalističke korporacije i uski krugovi moći se neće tako lako odreći svih privilegija i sistema koji im omogućavaju različite vrste uticaja. Sve je jasnije da će protesti širom Amerike i celog sveta biti učestaliji i da se krizni period neće jednostavno prevazići, sukobi će se još više razvijati. Svetski kapitalistički sistem konstantno reprodukuje neravnomeran razvoj na svetskom nivou. Jedni su bogati zato što su drugi siromašni, pri čemu se otvara pitanje gde iščezava srednja klasa, u bogate ili siromašne. Ovo pitanje zahteva studiosnu analizu. Međutim, sve češći nemiri ukazuju na to da se radi o visokom procentu nejednakosti i raslojavanju stanovništva. Protesti u SAD će biti sve učestaliji i sasvim je izvesno da će se kapitalistički sistem svakako radikalno izmeniti. Razvijeno društvo i vodeće korporacije će morati da osmisle savremeni sistem koji će prevazići ekonomsko-političke probleme i krizu savremenog globalnog društva.

LITERATURA

Burton, G. Malkiel (2011), *A Random Walk Down Wall Street*, W.W. Norton & Company, New York – London.

Čomski, Naom (1996), *Svetski poredak, stari i novi*, Beograd, Studentski kulturni centar.

Hantington, Semjuel (2000), *Sukob Civilizacija*, CID, Podgorica.

Mills, C. Wright (1964), *Elita vlasti*, Kultura, Beograd.

Stiglitz, E. Joseph (2010), *America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*, W.W. Norton & Company, New York – London.

Ulrih, Bek (2001), *Rizično društvo – u susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd.

Zin, Havard (2004), *Istorijski eseji o američkoj demokratiji*, Novi Sad, Svetovi.

<http://rt.com/usa/news/studio-ows-revolution-global-221/print/>

http://inthesetimes.com/uprising/entry/12520/occupy_returns_to_zuccotti/

¹³³ Čomski Naom, *Svetski poredak, stari i novi*, Beograd, Studentski kulturni centar, 1996. godine, str. 96

IME GENERACIJE TRANZICIJE ILI NJENIH NASLEDNIKA

APSTRAKT

Zahtev za definisanje pozicije omladine koja nasleđuje, procenjuje se, dve decenije tranzicijskog procesa podrazumeva osluškivanje trenutnog stanja, razumevanje uzroka i upravljanje posledicama, paralelno sa osmišljavanjem strategija, akcionih planova i projekata koji bi pomogli u susretanju s njenim potrebama. Udar tranzicije u periodu konfuzije identiteta ličnosti neizbežno podrazumeva dugotrajno lečenje generacija koje su u „osetljivim” godinama proživljavale nestabilnost i nesigurnost, opšti deficit i strah. Uzlazni indeks stanja u zemlji u pogledu optimizma nakon 2000. nije dovoljan da se zacele sve posledice onih puteva u lavirintu koje je rasulo izrovarilo kroz društvo, a onda reflektovalo na generaciju koja dolazi. Pokazatelji perspektive su blago zastareli, zato je potrebno sprovesti obimno psihološko istraživanje među omladinom.

Ključne reči: omladina, apatija, prošlost, budućnost, tranzicija, proces, upravljanje, aktivizam.

IZMAKNUTA DEFINICIJA

Kada se misli ili govori o omladini, a govori se mnogo, velikom broju pojedinaca svojstvena je usredsređenost na samo jedan od semantički habanih pojmova našeg svakodnevnog mentalnog rečnika. U zavisnosti od trenutnog kapaciteta za empatiju, misli se obično na: pasivne igrače društva koji trpe štetu iz prošlosti ili aktivne igrače budućnosti društva dok ne stanu u red u za posao; generator nasilja ili buduću generaciju pomirenja; najveći potencijal društva ili izgubljenu slučajnu žrtvu; tehničko-tehnološki prosvetljene ili funkcionalno nepismene; radne ili lenje; praktičare zdravog života ili ovisnike o supstancama. Kreativnost u osećanju i nagađanjima je velika, kao i mogućnost da je sve od toga pomalo tačno.

Pomalo je tačno i svako institucionalno definisanje omladine iako svaki od tih pokušaja unosi šarenilo o kojem retko ko razmišlja. Nikada do kraja ne bude sasvim jasno o kome govorimo kada kažemo „mladi”. Da bi se izbegle česte utešne fraze i njihova značenja poput one „Mlad je svako ko se tako oseća”, koliko god u filozofskom ili metafizičkom smislu bile tačne, potrebno nam je da kategoriju mladih definišemo opipljivim kriterijumima oštrih ivica poput godina. Ali to ne znači da postoji samo jedan takav jasan kriterijum.

Naime, postavlja se pitanje kada počinje mladost, tj. kada se osoba koja uživa ili trpi sve ono što taj status donosi registruje. To može da se odredi prema sopstvenoj proceni zrelosti, po dobijanju lične karte,¹³⁴ po polasku u srednju školu, posle proslave punoletstva, kada osoba postane član¹³⁵ političke organizacije¹³⁶ ili kada se upiše na fakultet. A završni momenat statusa može biti sticanje diplome ili gubljenje statusa redovnog studenta, prestanak osiguranja na ime roditelja, momentom zaposlenja ili momentom kad politička organizacija prestane da je računata kao pripadnika omladine, mada su i te granice proizvoljne.

¹³⁴ Prema članu 2 Zakona o ličnoj karti pravo na ličnu kartu ima svaki državljanin Republike Srbije stariji od 16 godina, kao i dete starije od 10 godina. Službeni glasnik RS br. 62/2006 36/2011.

¹³⁵ Svi termini u ovom tekstu koji su navedeni u muškom rodu, mogu se koristiti i u ženskom.

¹³⁶ U političkim partijama u Srbiji je taj prag kada se navrši 18 godina života, a status omladinca ili omladinke prestaje u 28-oj, 30-oj, ili čak 35-oj ukoliko uzmemo u obzir neke susedne, tj. zemlje EU, kao što je Bugarska, i njena Socijalistička partija Bugarske. Srpska radikalna stranka ne prepoznaje mlade kao izdvojenu grupu.

Ipak, uz potrebu da se razne interpretacije suze, kao i napor da se oblast omladine sistematično uredi, doneta je Nacionalna strategija za mlade u 2008. godini koja na pitanje ko su oni odgovara da su to osobe od petnaest do trideset godina¹³⁷ i da takvih u Republici Srbiji ima oko 20%.¹³⁸ To bi značilo da u ovu donekle suženu definiciju spadaju srednoškolci, studenti, radnici, seljaci, bračni parovi, zaposleni, nezaposleni, obrazovani, neobrazovani, ljudi iz svih profesija i tako dalje.

Načelno bi se, u daljem definisanju, razdoblje „mladosti“ mladih na koje mi mislimo odredilo kao period života između detinjstva i zrelog doba kada se jedinka uključuje u procese društva u stanju svog psihološkog i fizičkog sazrevanja, odnosno, onaj period kada se stiče izvesna socijalna sigurnost, preuzima odgovornost i uživa autonomija.¹³⁹

U DUBOKOM DVADESETOMILIMETARSKOM TRAGU TRANZICIJE

Koliko god delovalo da se neka tema, nakon što se i empirijski proživi kao prošla ili kao tema čija aktuelnost ne prolazi, analitično pretrese i zadobije opšteprihvatljivo određenje, potrebno je stalno pitati se kada je tranzicija počela i koji bi se to period mogao odrediti kao period tranzicije ili transformacije (ili konsolidacije). Naši intelektualci i tumači tranzicije – u dilemi koja je od njih stara, nova ili „prava“, oslanjajući se na dva „prelom“ u istoriji naše zemlje od devedesetih – rekli bi da je tranzicija počela 1990,¹⁴⁰ sa stankom ili novim početkom 2000. godine. Nadalje se u raspravama o tranziciji u obzir uzima i manje ili veće učešće političkih elita, debatuje se o tome da li je u pitanju planirani proces¹⁴¹ čiji učesnici svesno usmeravaju društveni razvitak (ne) znajući kuda on ide u dugoročnim društvenim terminima, računajući sa tim da se vizija mora imati i da bi bila puna nedostataka ako ne bi dosegla do barem jedne, ako ne i više generacija koje dolaze.

Dakle, 1990. godine oni koji su imali 15 godina (dakle, oni rođeni 1975.) godine 2000. imali su 25 godina, što znači da su živeli početkom tranzicije, a tokom mladosti su, prema podacima iz dokumenata, doživeli i ulazak u demokratiju srpskog stila i propratili taj deo tranzicije do 30. godine, mada su život uz nju i nastavili. Oni koji su imali petnaest godina 2000. godine, imali su samo pet 1990, a računajući s tim da njihov „mandat mladih“ traje još 3 godine, još uvek na način koji nisu mogli da biraju žive u samoj tranziciji ili bar jednoj od njenih razvojnih, možda i završnih faza. U međuvremenu su stvarane generacije godišnjih nivoa, a oni koji su rođeni u samom praskozorju transformacije našeg društva od socijalizma ka kapitalizmu danas imaju 22 godine. Ti mladi su odrastali i formirali se u teškim i nezdravim društvenim okolnostima nemaštine i izolacije kada su vrednost predstavljali pištolji i turbo-folk, heroji ulice, kada je kultura pustošena i kada su im stalno uskraćivane sve vrste sredstava za dostojanstven život. Njihovo okruženje je podrazumevalo kontrolu, atmosferu ratne propagande, besnilo i mržnju, idole s dubokim problemima zbog rizičnog života ali punog kratkog uživanja dok su živi; njihovo obrazovanje obeležili su nedostatak školske krede, skraćeni časovi, tuče mladih prokriminalaca i nedovoljan džeparac; njihov kulturni život preplavili su šund i spektakli nedoličnog ponašanja i odevanja te vrednosti erodirane u mainstream površnost, podržanu od (režimskih) medija; mašta o drugom i boljem svetu negde tamo i borba za prestiž u onome što je malo a dostupno – vazdušni đon i erikson. Razvijanje ličnog socijalnog kroz tranziciju

¹³⁷ Navode se i posebne podgrupe mladih u zavisnosti od potrebe i konteksta: od 15 do 19 godina života, od 20 do 24, i od 25 do 30 godina života. Nacionalna strategija za mlade.

¹³⁸ Nacionalna strategija za mlade, Vlada Republike Srbije, 2008.

¹³⁹ Nacionalna strategija za mlade, Vlada Republike Srbije, 2008.

¹⁴⁰ Na primer, Srećko Mihailović u: Kako građani Srbije vide tranziciju, str. 9, i u Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu, str. 9. U istom zborniku, Mladen Lazić, str. 43, i drugi.

¹⁴¹ Sintagma Dragoljuba Mićunovića u: Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu, str. 17.

društvenog izaziva iscrpljujuće procese u pojedincu, stvara duple životne zadatke i napor da se ide u korak sa optimalnim, na ličnom i civilizacijskom nivou.

Zatečena u takvim okolnostima, zbog društva i sebe omladina ne sme priuštiti sebi da potone u pasivnost i pesimizam, čemu tendencija raste, već treba da preskoči svu svoju rezigniranost i ravnopravno uloži napor u rasplitanje tranzicijskog čvora srpskog društva bez stalnog zapitkivanja: kako?

METOD IMA SVOJ UVOD U PUT KA IZLAZU

S obzirom na to da istraživanja o tome kako se mladi osećaju u 2012. godini, šta su njihovi problemi, potrebe i prioriteti nisu dostupna ili ne nepostoje ili nisu našla put ka široj javnosti, najpouzdaniji izvor informacija je govorena reč, usmena pripovetka, priča koja ciklično kruži ili istraživanja koja su rađena pre tri ili više godina.

Sledeće su ključne akcije za početak:

- definisanje gorućih problema i izazova sa kojima se mladi suočavaju u svrhu osmišljavanja strategija, planova ili projekata za njihovo rešavanje, u zavisnosti od nivoa koji rešava i obima korisnika koji su obuhvaćeni;
- radi postizanja najdirektnijih rezultata, odrediti grupu, odnosno, podgrupu mladih na koje se rešenje odnosi; i
- napraviti optimalan promer dostupnih mehanizama i raspoloživih sredstava.

Kada se sve sabere i oduzme, na nultoj tački problema, tj. u samom korenu, fokus je na apatiji, demotivisanosti, pasivnosti i rezigniranosti.

Samim tim, osećanje za učešće u aktivnom rešavanju problema koje planovi, projekti i manevri civilnog društva u Srbiji mogu da ponude je svedeno na minimum, posebno kako su energija i euforija koje su vukle promene od 2000. krenule vremenom da opadaju. Zajedničko istraživanje Cesida i Ministarstva omladine i sporta krajem 2007. godine¹⁴² na 4.794 ispitanika, ravnomerno regionalno, obrazovno i polno zastupljenih, obuhvatajući sve tri starosne podgrupe mladih, dalo je uvid u aktivizam za sopstvenu ili društvenu stvar. To su rezultati pre svetske ekonomske krize koja je u talasima zahvatala i gutala masu svesti i raspoloženja svih, a posebno mladih.

Tada je postojalo znatno veće zadovoljstvo sopstvenim životom nego stanjem u društvu – stav koji je imao influencu faktora proporcionalno postavljenih prema uzrastu, obrazovanju i uključenosti u obrazovni proces. Što su ispitanici bili mlađi, njihovo zadovoljstvo životom je bilo veće, posebno onih uzrasta između 15 i 19 godina kada uglavnom kao srednjoškolci ili tek upisani studenti još uvek ne nose teret odgovornosti, rada i samostalnosti da izdržavaju sami sebe, plaćaju sebi studije i sve ostale troškove života. To zadovoljstvo opada u trećoj i najstarijoj grupi, iako postoji veza između visokog stepena obrazovanja, uključenosti u sferu rada i, samim tim, većeg zadovoljstva.

Oko tri četvrtine ispitanih (tačnije 74%) izjasnilo se za neko od pozitivnih raspoloženja kao što su vera da će uskoro biti bolje i izražena nada i optimizam, dok se tek svaki peti ispitanik (tačnije 21%) opredelio za neko od negativnih raspoloženja (ravnodušnost, zabrinutost, strah, bes, nemoć/beznadežnost). Ipak, svega je 11% reklo da među njima prevladava spremnost za učešće u promenama. Drugim rečima, mladi imaju veru da će uskoro biti bolje, imaju nade i optimizma, ali su mnogo manje spremni na lični angažman da bi se promene ostvarile.

¹⁴² http://www.mos.gov.rs/dokumenta_omladina, posećeno 19.2.2012.

Najveći problemi mladih na lokalnom nivou su privredni problemi i nezaposlenost, nedostatak kulturnih i sportskih dešavanja, njihov mali uticaj na dešavanja, nemanje informacija o tome kako mogu da se angažuju, loš obrazovni sistem i loš kvalitet nastave i male mogućnosti za učenje van škole.¹⁴³

Pri merenju aktivizma mladih, najveći broj (48%) svrstao se u sredinu skale prema indeksu aktivizma, što pokazuje da su svesni važnosti i potrebe za aktivizmom u nekom prosečnom obimu. Neodoljivo zvuči kao zlatna sredina i pristojna, pomalo stidljiva distanca prema sopstvenoj stvarnosti koja se u manifestaciji poricanja svrstava u svet spolja i ono čime bi neko drugi trebalo da se bavi. Između ekstremnih slučajeva: izrazito negativnog (3%) ili izrazito pozitivnog stava prema aktivizmu (5%) nalazimo uglavnom ovo ili ono.

Prema procentualnoj zastupljenosti mladih i koncentraciji njihovih aktivnosti u određenim organizacijama, u vrhu su sportske i rekreativne, zatim đačke i studentske, hobi organizacije, đački parlamenti, a najmanji broj je aktivan u sindikatima, političkim ili nevladinim organizacijama, kao i profesionalnim udruženjima. U poslednjoj podgrupi mladih, što je broj godina veći, raste procenat aktivnosti u poslednje četiri grupe organizacija.¹⁴⁴

Ali koliko god izgledalo da se aktivizam s godinama povećava, ne mora da znači da je uključenost u organizacione jedinice jedne političke partije velika, samim tim što se aktivizam poistovećuje sa aktivnošću prilikom izbora. Ne uviđa se neophodnost probijanja stava dovoljnosti da se glasa na izborima ili da se preda prazan listić, preškraba cela lista, nacрта srce ili cvet, već da se podrška izvesnoj akciji i politici podrži direktno, a manje u obliku svakodnevnih dnevopolitičkih razbrajalica na internetu.

Kada bi se mladi, kao procenjeni veliki potencijal i kapacitet društva, angažovali odgovorno, u saradnji sa onima koji imaju moći da određene probleme reše ili odgovore na izazove, dozvolili sebi tu slobodu da iskreno i solidarno iskoriste postojeće mehanizme za angažovanje, izlazak iz tranzicije za bi bio zasigurno brži.

„Civilnog društva nema bez prethodne ili bar paralelne emancipacije podanika u samosvesnog i odgovornog građanina, osetljivog na uzurpaciju svojih prava, ali i spremnog na ispunjenje svojih građanskih obaveza. Korpus prihvaćenih i upražnjavanih prava i obaveza građane jasno razlikuje od podanika, odnosno, od bahatih primitivaca ili od infantilnih osoba nespremnih da prihvate odgovornost za sebe i brigu o sebi“ (Stojiljković, 2007: 24).

PODSKUP TRANZICIJE: AKCIJA ILI HIBERNACIJA?

Gde im dnevno otiče vreme, šta rade posle škole i fakulteta kada ne završavaju domaće zadatke ili ne spremaju ispite, čime su preokupirani i na šta su usmerena njihova interesovanja – kad bi se odgovorilo na ova pitanja, znali bismo zbog čega nemaju vremena i šta im troši energiju koju bi mogli usmeriti u ispunjavanje „obaveza“ dobrovoljnog članstva u aktivnom civilnom društvu ili klasičnoj politici. Izbor pada na muziku, hobi, sport i sportske događaje, okupljanja posle škole, kompjutere i internet, čari konkurentnosti među mobilnim operaterima, spravama i uslugama, turizam ili studijske posete, knjige, časopise, televizijske emisije, filmove, bioskope, koncerte, pozorišta i noćne izlaske. U svrhu razotkrivanja, krenuli su Institut za psihologiju sa Filozofskog fakulteta i Ministarstvo omladine i sporta 2008. godine sprovodeći drugo istraživanje svakodnevice mladih u Srbiji. To istraživanje je sprovedeno u okviru projekta Svakodnevice mladih u Srbiji¹⁴⁵ i bilo je fokusirano na najmlađu podgrupu mladih, tj. srednjoškolce, one rođene 1993. godine i starije, i njihove aktivnosti u slobodno vreme.

¹⁴³ „Istraživanje o aktivnom učešću mladih u društvenom životu“, CeSID i Ministarstvo omladine i sporta, 2007. godine.

¹⁴⁴ „Istraživanje o aktivnom učešću mladih u društvenom životu“, CeSID i Ministarstvo omladine i sporta, 2007. godine.

¹⁴⁵ Istraživanje „Svakodnevice mladih u Srbiji“, Institut za psihologiju sa Filozofskog fakulteta u Beogradu i Ministarstvo omladine i sporta, 2008. godine.

Najslušanije vrste muzike su pop i folk (62%); najveći broj mladih se ne bavi sportom (39%); mali broj ima neki hobi (15%); više od polovine ne učestvuje u volonterskim akcijama, a oni koji učestvuju obično se priključuju akcijama u školi (sakupljanje sekundarnih sirovina i odeće za siromašne); kompjuter (85%) se koristi uglavnom za multimedijalne sadržaje i četovanje, kao i mobilni telefon (98%); čitalačke navike se svode na čitanje onoga što se mora (21%), uopšte se (12%) ili sporadično čita (40%); u muzeje ne ide polovina mladih, u pozorište se odlazi jednom ili dvaput godišnje, gledaju se TV Pink, B-92 (Veliki brat) i RTS, izlazi se u kafiće i diskoteke; kao najteže ostvariv društveni cilj mladi određuju ulazak Srbije u Evropsku uniju; uzori su im Anđelina Žoli, Svetlana Ražnatović, Ana Ivanović i Novak Đoković; četvrtina prati politička zbivanja; a najčešće rizična ponašanja su opijanje, pušenje i poremećaj ritma spavanja. Indikatore promene navedenog možemo pročitati jedino u nekom od izveštaja primene strategije. Pitanje je samo da li strategija nosi promene ili će promene da donesu novu strategiju.

U nekom trenutku bi se sigurno došlo do zaključka da postoje difuzne varijante života unutar jedne grupe petnaestogodišnje širine. Stiče se utisak da je svaka grupa poseban tim na terenu – jedna uživa u svojoj veselosti i šou-programu, dok se druga, zaglavljena na jednoj tački trčeci u mestu, bori da njen glas odjekne negde u svemiru. Da li rezultati reflektuju privid, ulepšanu sliku stvarnosti ili je potrebno različita rešenja primeniti na različite generacije dok pokušavaju da uživaju u onome što je finansijski dostupno a vrednosno jeftino i što zapravo mnogo košta? Potrebno je uložiti napor. Udobnost sada nije realna.

STILIZOVANI IZLAZ ILI VISOKI MODERNIZAM TRANZICIJE

S obzirom na to da se za omladinu vezuje uvek izvesna doza težnje ka modernom, dinamičnom, novom i prilagođenom tehničkom napretku i novim pravcima, disciplina bi mogla da amortizuje crnu težinu tranzicionih procesa ili da je bar kontroliše u nekoj meri.

Tranzicioni menadžment je model upravljanja alternativnog tipa, uglavnom vezan za održivi razvoj, i to ne samo u ekološkom smislu. To je dovoljno pogodan koncept i za druge slučajeve. Kao model, on pretpostavlja postepeno ali neprekidno transformisanje društveno-političkih pejzaža, sociotehničkih intervencija tako da zadire u strukturni karakter društva, vodi ga iz jedne u drugu ravnotežu.¹⁴⁶ On u praksi teži usmerenju promene ka ishodu kako bi se svele na minimum nesigurnosti i osigurali rezultati koji obezbeđuju otpornost u procesu transformacije sociotehničkih sistema. Za ovo je potrebno angažovati širok spektar društvenih aktera koji imaju zajednički cilj i viziju, ali koji su svesni da prolaze test praktične primene metoda, koji su svesni međurezultata i koji prate razvojne faze procesa kako bi se usmerile promene. Ključni principi upravljanja tranzicijom kao oblikom upravljanja¹⁴⁷ podrazumevaju nastojanje da se proširi spektar uključenih aktera kako bi se proširilo polje društvenih vrednosti i verovanja; zatim uzimanje u obzir prilično dugoročne perspektive (jedne do tri generacije), i u odnosu na to odrediti kratkoročne ciljeve.

Mnogi događaji u istoriji su izazivali multiprocesualna dešavanja koja su imala svoje trajanje, a neka još uvek traju. Obično destruktivni društveni procesi, rušilački i razarajući traju kratko, uz zapaljiv početak i kraj u pepelu, dok konstruktivni zahtevaju napor generacija i napor vekova. Skloni smo da sam termin „tranzicija“ vežemo isključivo za pomeranja u političkom pejzažu poput menjanja centralizovane vlasti u liberalne i tržišne strukture, kao i promenu

¹⁴⁶ Rotmans, J; René Kemp & Marjolein van Asselt (2001), More evolution than revolution: transition management in public policy Foresight 3 (1).

¹⁴⁷ Loorbach, Derk (2007), Transition Management: New mode of Governance for Sustainable Development, Utrecht, Netherlands: International Books.

stilova upravljanja i pristupa odozgo ili odozdo.¹⁴⁸ Pitanje je da li je neki politički sistem u svakom trenutku kapacitetno opremljen da se suoči sa dinamičnim progresivnim oblikom manje ili više teške tranzicije sa svim akterima, dimenzijama i nivoima, posebno zato što je ona u stalnom stanju fluktuiranja.¹⁴⁹ Nasuprot tradicionalnim oblicima regulacije, tranzicioni menadžment ne zahteva kontrolu neizvesnosti promena, ali bi da umereno usmerava postupke i odluke aktera ka održivim rešenjima.¹⁵⁰ Krajnji cilj je upravljanje koje transformiše sistem kroz proces „kreativne destrukcije“. Džils (Geels) je oblast koja se inicijalno odnosila na inženjerstvo želeo da proširi na kreatore politike, finansijere i „dobavljače“.¹⁵¹ Recimo da su ove tri skupa sa podskupovima svojih povezanih aktera. U jaku i potencijalno moćnu grupu spadaju svakako i civilno društvo i nevladine organizacije, koje takođe mogu vršiti jake pritiske u procesu. Distribucija moći se pobrinula da svaki akter ima ulogu u oblikovanju tranzicije, uz spontano prilagođavanje zajedničkoj viziji iako se uloge mogu i preklapati ili preplitati (31). Ovo može biti povoljno u tom smislu što različiti akteri imaju različite prioritete koji bi dobijali podršku izvesnog broja ostalih ka određenju kolektivno bitnog.¹⁵²

KO ĆE DA MI KAŽE KOJE MI JE IME?

Ostaje da se utvrdi da li sami mladi, kao grupa i akter, znaju šta im je kolektivno bitno ili će uvek da se čuju vrišteći glasovi partikularizma iz te, šire shvaćene, generacije. Koeficijent zadovoljstva sopstvenim životom u istraživanjima 2007/2008. godine kao da je uhvatio poslednji trenutak da se prikaže u sjaju pre nego što se prelomio u krizi. Učeni smo da se navijemo na period od četiri godine – kroz osnovnu školu, na niže i više razrede, preko četiri godine srednje škole i, u najboljem slučaju, četiri godine fakulteta ili četiri godine od poslednje upotrebe biračkog prava, obično pasivnog. Gde li je granica umora od nezadovoljstva, prebacivanja odgovornosti ili gotovanja praćena mutnom izlaznom granicom adolescentskog sindroma traženja svog mesta u mikrosistemu... Svaka generacija ima svoj događaj, svoju borbu i revoluciju, obeležje i naziv kao znak raspoznavanja. Da li se previše generacija u 20 godina smenilo ili se paralelni svet istorije brzo dešavao a da se mladi u trenucima nisu upisivali u utisak koji ostaje hroničarima; da li je bilo previše grupa heroja da bi bili upamćeni ili ih uopšte nije bilo? Kada bi se određivalo ime generacije danas, ne bismo znali koje je ono jer vreme u generalnom ove godine izgleda da još nije počelo.

ZAKLJUČAK

Vraćajući se na navedene jednostavne i logički poređane metode da je važno prvenstveno definisati izazove sa kojima se mladi suočavaju u svrhu osmišljavanja strategija, gde je već pomak napravljen, planova ili projekata za njihovo rešavanje ali sa uplivom sile mladih koji se bore za sopstvenu stvar. Davanje previše moći drugim akterima koji imaju mnoštvo interesa, marginalizovaće mlade. Na globalnom nivou, gde je značenje sigurnosti pomereno i iscrpljeno u smislu postojanja, važno je rešiti se straha da se gradi svoj svet sigurnosti, koliko god to bilo naporno. Nacionalna strategija za mlade i akcioni planovi kojima se ona sprovodi, ostali državni mehanizmi u ponudi, praktične politike u klimavoj ali kakvoj-takvoj primeni, kao i svi

¹⁴⁸ Loorbach, Derk (2010), Transition Management for Sustainable Development: A Prescriptive, Complexity-based Governance Model, *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 23 (1): 161–183.

¹⁴⁹ Kemp, R; Loorbach, D. and Rotmans, J (2007), Transition Management as a Model for Managing Processes of Co-evolution Towards Sustainable Development. *The International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 14 (1): 78–91.

¹⁵⁰ Loorbach, Derk (2007) *Transition Management: New Mode of Governance for Sustainable Development*, Utrecht, Netherlands, International Books.

¹⁵¹ Geels, F. W. (2002), *Technological Transitions as Evolutionary Reconfiguration Processes: a Multi-level Perspective and a Case Study*, Research Policy.

¹⁵² Rotmans, J; René Kemp & Marjolein van Asselt (2001), *More Evolution than Revolution: Transition Management in Public Policy*, Foresight.

oni akteri društva koji su otvoreni za mlade i nude obrazovne programe, načine usavršavanja, studijska putovanja, kreativne radionice, priliku za aktivizam na raznim nivoima, mere kojima se izlazi u susret mladim osobama orijentisanim na biznis, kao i svakojaka ponuda u 21. veku čak i u Srbiji zahteva od omladine hrabrost. Ako ne plansko upravljanje sobom u tranziciji – ne samo fizičko učešće, već apsolutno prisustvo. To je imperativ kako generacija ne bi sebi dala ime: odsutna.

LITERATURA

Loorbach, Derk (2010), Transition Management for Sustainable Development: A prescriptive, complexity-based governance model. *Governance, An International Journal of Policy, Administration, and Institutions* 23 (1): 161-183.

Kemp, R; Loorbach, D and Rotmans, J. (2007), Transition management as a model for managing processes of co-evolution towards sustainable development, *The International Journal of Sustainable Development and World Ecology* 14 (1): 78-91.

Loorbach, Derk (2007), Transition Management, New mode of governance for Sustainable Development. Utrecht, Netherlands, International Books.

Geels, F. W. (2002), Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case study, *Research Policy*

Rotmans, J; René Kemp & Marjolein van Asselt (2001), More evolution than revolution: transition management in public policy, *Foresight* 3 (1).

Grupa autora (2010), Kako građani Srbije vide tranziciju, istraživanje javnog mnjenja tranzicije, FES, CSSD, CeSID.

Grupa autora (2011), Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu, FES, CSSD, CeSID.

DOKUMENTA:

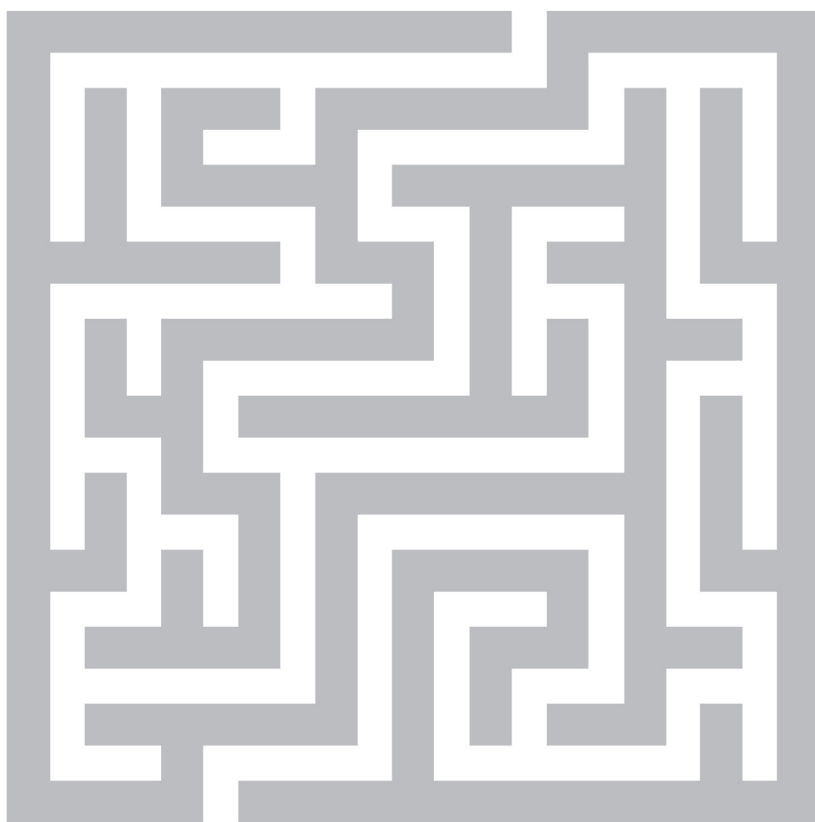
Nacionalna strategija za mlade (2008), Vlada Republike Srbije.

Istraživanje o aktivnom učešću mladih u društvenom životu (2007), CeSID i Ministarstvo omladine i sporta.

Istraživanje o aktivnom učešću mladih u društvenom životu (2007), CeSID i Ministarstvo omladine i sporta.

http://www.mos.gov.rs/dokumenta_omladina

<http://www.cssd.rs/>

LAVIRINTRANZICIJE

POLITIČKI KONTEKST
I PRAVCI PROMENA

PREPREKE KONSOLIDACIJI DEMOKRATIJE U SRBIJI

APSTRAKT

U tekstu se identifikuju potencijalni problemi koji su usporili tranziciju i, naročito, konsolidaciju demokratije u Srbiji. Reč je o prelasku iz jednog poretka u drugi, iz manje ili više autoritarnog u manje ili više demokratski poredak, iz planske u tržišnu ekonomiju, iz zatvorenog u otvoreno društvo. Demokratizacija se posmatra kao rezultat više različitih uzroka. Između ostalog, razmatraju se pitanja slabosti institucionalnih reformi, nedovršena privatizacija i njeni učinci. Neprivatizovana i nereformisana javna preduzeća predstavljaju velike gubitnike iz kojih partije isisavaju sredstva. Ona su utočište za namirivanje partijskog kadra umesto da ih vode sposobni menadžeri. Transformacija je polarizovala društvo stvorivši dobitnike i gubitnike. Širenje korupcije smatra se ključnim uzrokom niskog poverenja u demokratske institucije i neuspeha reformske politike. Kontekst u kojem je otimanje od države prisutno na više načina usporio je konsolidaciju demokratije. Svi bi da otmu što više od države, pri tom traže da ih ona zaštiti. Potom je optužuju da je za sve kriva. Sve se to dešava u nedovršenoj i neomeđenoj državi.

Ključne reči: *tranzicija, konsolidacija demokratije, partokratija, srednji slojevi, departizacija, izgradnja države.*

Političke promene u Srbiji nisu se desile 1989. godine, koja se simbolično uzima kao godina pada socijalizma, već desetak godina kasnije. Srbija se pluralizuje tokom devedesetih godina dvadesetog veka, a znatnije demokratizuje nakon 2000. godine. Očekivanja građana nakon političkih promena su bila velika, a samim tim su i razočaranja bila znatna. Pobile su demokrate, ali ne i demokratija. Adam Prševorski piše da pad socijalizma nije predvideo niko,¹⁵³ a Klaus von Bajme navodi da su „odjedanput svi to oduvek znali“.¹⁵⁴ U Srbiji su promene sprovedene bez diskontinuiteta sa bivšim režimom i praćene su liberalnim deficitom, što će se odraziti na dinamiku i uspeh reformi. Demokratizacija je rezultat više uzroka. U tekstu se razmatra problem partokratije koja u bitnom obeležava politički sistem. Ona izaziva i slabosti institucionalnih reformi, slabosti nedovršene privatizacije javnih preduzeća i njihove slabe učinke. U jednom širem smislu, demokratija nije samo politički već i socijalni i ekonomski sistem. Iako je višepartizam u Srbiji uspostavljen u isto vreme kada i u drugim istočnoevropskim državama, političke promene i demokratizacija Srbije bitno se razlikuju, između ostalog, i po suočavanju sa tri vrste izazova: (1) Srbija je u tranziciju ušla kao deo Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), zatim je nastojala da očuva Državnu Zajednicu Srbija i Crna Gora (*State Union*) u kojoj odnos ovih dveju republika nije bio rešen; (2) tranzicija u Srbiji odvija se u senci pritiska saradnje sa Haškim tribunalom¹⁵⁵ i (3) nerešen status Kosova i Metohije. Na Kosovu i Metohiji (KiM) je 1999. godine Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (SB UN), uveden *de facto* međunarodni protektorat. Status KiM je, između ostalog, važan zato da bi se odgovorilo na pitanje gde su međunarodne granice Srbije jer integracija u Evropsku

¹⁵³ Adam Przeworski: „Ovaj događaj koji niko nije predvideo za nekoliko nedelja je otvorio novi svet milionima ljudi u Istočnoj Evropi“, *Democracy and Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, str. 10.

¹⁵⁴ Beyme Klaus Von, (2002), *Transformacija političkih stranaka*, FPN, Zagreb, str. 7.

¹⁵⁵ Međunarodnim tribunalom za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji (ICTY).

uniju (EU) pretpostavlja funkcionalnu državnost i utvrđene granice. Imajući navedeno u vidu, tranzicija u Srbiji je praćena neprevaziđenim nasleđem. Osim toga, iskustvo s intervencijom NATO razlikuje Srbiju od zemalja u regionu. Kada se govori o tranziciji u Srbiji, potrebno je napraviti razliku između perioda od 1990. do 2000. godine, kada su Slobodan Milošević i Socijalistička partija Srbije (SPS, bivši Savez komunista Srbije) bili na vlasti, i perioda nakon političkih promena u Srbiji i smene Slobodana Miloševića 5. oktobra 2000. (petooktobarske promene). U radu posebno pažnju obraćamo dvema grupama glavnih aktera, a to su političke partije i privredne elite.

PARTOKRATIJA – KLJUČNO OBELEŽJE POLITIČKOG PORETKA U SRBIJI

Polazište naše analize i istraživanja glasi da partije bitno oblikuju političke institucije u Srbiji, utiču na njihov rad, diktiraju dinamiku i tok demokratizacije, ali su i potencijalna prepreka konsolidaciji demokratije.¹⁵⁶ Međutim, postavlja se pitanje ko sve potencijalno utiče na partije, odnosno, njihove lidere i oligarhijska jezgra. Pretpostavlja se da najveći uticaj imaju njihovi finansijeri. U reprezentativnoj demokratiji partije su značajan medijator između građanstva (naroda) i vlade, odnosno, one su legitimne u posredovanju političke volje između naroda i vlasti. Sa druge strane, okupiranje države od strane vladajuće partije ili partija vodi partijskoj državi, što znači da partija monopolizuje artikulisanje političke volje. Postavlja se pitanje šta je sa ostalim segmentima civilnog društva i akterima u političkom procesu: medijima, građanskim inicijativama i udruženjima, sindikatima i društvenim pokretima. Partokratija¹⁵⁷ je stanje u kojem političke partije dominiraju državom i koloniziraju sve segmente društva, od javne administracije (državne uprave, javnih preduzeća, javnih servisa, upravnih odbora) do ustanova obrazovanja, medija, kulture itd. To znači da se političke partije ponašaju kao patroni, a individue kao klijenti. Stoga je bez partijske knjižice obavljanje javnih poslova gotovo nemoguće. Građanstvo shvata da su sistem vrednosti i sistem zasluga (meritokratija) narušeni i da dominiraju partijsko članstvo, lojalnost i poslušnost. Najopasnija strukturna posledica partokratije je podređivanje države i društva potrebama vladajuće stranke ili stranaka. Partokratija uništava meritokratiju i ugrožava demokratiju. Sistem uvažavanja znanja i sposobnosti za radno mesto (*merit-based system*, *merit*, engl. „zasluga“) zamenjuje se raspodelom položaja po političkoj liniji i prema lojalnosti (*patronage system*) i sistemom podele plena (*spils system*). Maks Veber piše o politički uslovljenom profitu, pri čemu spoils znači „pljačka“, *spoils system* znači „sticanje položaja na osnovu partijske pripadnosti“, a *spilsman* je „lovac na položaje“.¹⁵⁸ Političke partije pretvaraju socijalnu moć u političku moć, a oligarhija političku moć u ekonomsku moć jer je politika u permanentnoj težnji da ekonomiju stavi pod svoju kontrolu. Slobodan Jovanović ističe: „U nedostatku uverenja i načela, stranka teži uspehu radi uspeha; ona gleda da pošto-poto dođe do vlasti i da je što duže zadrži u svojim rukama“ i nastavlja „stranka postaje društvo za eksploataciju vlasti i, kao sve druge koje su rukovođene egoističkim pobudama, širi oko sebe korupciju“.¹⁵⁹ Kao glavni cilj, partije nastoje da od države izvuku što više koristi za sebe i svoje pristalice. Po Maksu Veberu, političke partije mogu biti patronažne i ideološke. Patronažne partije postoje s ciljem da „putem izbora dovedu svoga vođu na rukovodeći položaj da bi on zatim poveravao državne službe svojim pristalicama“.¹⁶⁰

¹⁵⁶ O ovome detaljnije u: Slaviša Orlović, (2008), Politički život Srbije, između partokratije i demokratije, Beograd, Službeni glasnik.

¹⁵⁷ Partokratija (engl. *partitocracy*, franc. *partitocratie*, nem. *partitokratie*, ital. *partitocrazia*) u bukvalnom prevodu znači „vladavina partija (stranaka), odnosno, stanje političkog sistema u kojem su političke partije u prevlasti nad ‘konstitucionalnim državnim telima’ (Sartori).

¹⁵⁸ Maks Veber, (1998), Politika kao poziv, u: Kritika kolektivizma, Beograd, Filip Višnjić, str. 58, fusnota 3.

¹⁵⁹ Slobodan Jovanović, O državi. Osnovi jedne pravne teorije, Beograd, 1922. godine, str. 370.

¹⁶⁰ Maks Veber, (1976), Privreda i društvo, drugi deo, Beograd, Prosveta, str. 456.

Partokratija se u Srbiji može pratiti u institucionalnoj ravni (Ustav, zakon, izborni sistem), u političkoj kulturi i tradiciji, ali i u razumevanju politike više kao zadovoljavanja parcijalnih i ličnih interesa, a manje kao oblikovanja javnog dobra. Iako u Srbiji nema sistematskijeg rada o partokratiji, nekoliko autora se na poseban način pozabavilo ovom tematikom.¹⁶¹ Za Srećka Mihajlovića, između ostalog, „Partokratija je kanal socijalne pokretljivosti koji jednim skraćuje put u pravljenju karijere, a drugima, koji nemaju predispozicije za uspešnu karijeru, omogućava samu karijeru“.¹⁶²

Značaj uloge partija u nameštanju svog kadra i članstva je utoliko veći ako se ima u vidu efekat tranzicionih gubitnika. Višak radne snage i povećanje nezaposlenosti kao posledica restrukturiranja ekonomije (privatizacija) govore o nemogućnosti ekonomskog sistema da apsorbira višak radne snage. S obzirom na to da je jedan od glavnih problema u Srbiji nezaposlenost (između 800.000 i 1.000.000 ljudi), i pošto je država glavni poslodavac, partijama polazi za rukom da zapošljavaju svoju klijentelu kada dođu na vlast. Na taj način se samo gomila broj zaposlenih u javnom sektoru. Imajući u vidu veliki pritisak na zapošljavanje, partije koriste svoje pozicije u vlasti za prebukiranje državnih službi (videti u nastavku podatke o povećanju broja državnih službenika), javnim preduzećima, školama, zdravstvu, uslugama, administraciji. To se razume kao uzimanje dela plena posle izbora. Situirati partijski kadar i promovisati interese svojih finansijera su dve nove funkcije političkih partija. To su dovoljni razlozi da partije uzurpiraju državne institucije. Nakon izbora partije koje formiraju vladu „polažu“ pravo da zagospodare državom i da zaposednu i prisvoje javno dobro i javne službe.

RASPODELA PARTIJSKOG PLENA

Političke partije u Srbiji u prvom krugu odluka nakon izbora neprikosnoveno odlučuju o razmeštanju svojih ljudi na 250 poslaničkih mesta u parlamentu, na 18 do 30-ak ministarskih mesta u vladi, 100 do 150 mesta državnih sekretara i pomoćnika ministara (koji nisu izabrani konkursom). Ministarstvo može imati jednog ili više državnih sekretara koje na predlog ministra postavlja i razrešava vlada.¹⁶³ Takođe, ministar može imati najviše tri posebna savetnika. Za poslove državne uprave, koji se odnose na pripremu, usvajanje, odnosno predlaganje tehničkih propisa, postoje posebne organizacije.¹⁶⁴ Takođe, vlada, odnosno, ministarstva osnovala su brojne agencije.¹⁶⁵ Osim parlamentarnih izbora za Narodnu skupštinu Republike Srbije, održavaju se i izbori za skupštinu Autonomne pokrajine Vojvodine (120 poslanika), za Grad Beograd (110 odbornika), a biraju se i odbornici 23 skupštine gradova i 150 skupština opština. Sve to ulazi u „namirivanje“, pre svega, partijskog kadra.

¹⁶¹ Srećko Mihajlović, Partokratija u Srbiji, opet!, u Kako do boljeg izbornog sistema, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub i Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2006. str. 149–169; Zoran Lutovac, Od partijske ka pravnoj državi u borbi protiv korupcije, u Borba protiv korupcije u Srbiji (između Nacionalne strategije i Akcionog plana), Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006; i Vesna Pešić, Partijska država kao uzrok korupcije u Srbiji, Republika, 402–405, 1. april – 31. maj 2007, <http://www.republika.co.yu/402-405/17.html>

¹⁶² Srećko Mihajlović, Partokratija u Srbiji, opet!, u Kako do boljeg izbornog sistema, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub i Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2006. str. 157.

¹⁶³ Zakon o državnoj upravi, Službeni glasnik RS, 79/2005, član 24.

¹⁶⁴ Posebne organizacije su: Republički sekretarijat za zakonodavstvo; Republički zavod za razvoj; Republički zavod za statistiku; Republički hidrometeorološki zavod; Republički geodetski zavod; Republička direkcija za imovinu Republike Srbije; Republički zavod za informatiku i internet; Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza; Centar za razminiranje; Zavod za intelektualnu svojinu; Direkcija za unutrašnje plovne puteve, „Plovput“; Geomagnetski zavod; Zavod za socijalno osiguranje. (Zakon o ministarstvima, član 30).

¹⁶⁵ Agencija za zaštitu životne sredine; Agencija za razvoj infrastrukture lokalne samouprave; Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza; Agencija za reciklažu; Agencija za energetske efikasnost; Bezbednosno informativna agencija; Vojnobezbednosna agencija; Vojnoobaveštajna agencija; Republička agencija za mirno rešavanje radnih sporova; Agencija za energetiku; Agencija za privatizaciju; Agencija za privredne registre; Agencija za licenciranje stečajnih upravnika; Agencija za lekove; Republička radiodifuzna agencija; Agencija za telekomunikacije; Republička agencija za poštanske usluge; Agencija za osiguranje depozita; Republička agencija za prostorno planiranje; Agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća; Agencija za osiguranje i finansiranje izvoza; Agencija za rudarstvo; Agencija za kontrolu letenja; i Antidoping agencija Republike Srbije.

MESTA U UPRAVNIM ODBORIMA

Nakon ministarskih mesta, javna preduzeća su možda sledeći glavni plen političkih partija ako pobeđe na izborima. Državna svojina u javnim preduzećima još uvek je velika, delimično i zbog otpora političkih partija da izgube „vlasništvo“ nad tako izdašnim resursom. Nakon pobeđe na izborima, raspodela direktorskih mesta i mesta u upravnim odborima postaje veoma važan segment koalicionih ugovora između stranaka na vlasti. Stranke, po pravilu, na ta mesta dovode pouzdano partijsko članstvo ili simpatizere koji uglavnom ne ispunjavaju stručne uslove. Činjenica je da se upravni odbori i direktorska mesta u javnim preduzećima uglavnom raspodeljuju po tzv. feudalnom sistemu, što znači da položaj u javnom preduzeću pripada onoj stranci koja je na čelu resornog ministarstva, čime se smanjuje kontrola između koalicionih partnera, ostavlja još prostora za korupciju, u prvom redu, preko isisavanja sredstava (fiktivni ugovori, „naduvane“ fakture, itd.). Ako odgovor na pitanje o prednostima i manama privatizacije javnih preduzeća nije jednoznačan, nema dileme da je njihova departizacija nužna. Sama činjenica da je Vlada Srbije zadržala u državnim rukama oko 30% ukupne svojine, na osnovu koje se stvara oko 45% BDP, govori o njenoj ulozi na tržištu Srbije. Takođe, 40% zaposlenih zavisi od budžeta.¹⁶⁶ Prednosti zaposlenih u javnom sektoru su brojne. Plata ne samo da je „redovna i sigurna“ već je za oko 15% veća od proseka u zemlji, a oko 25% viša nego kod privatnih poslodavaca. Od oko pola miliona ljudi koji su izgubili zaposlenje zbog ekonomske krize, samo nešto preko 5.000 je bilo zaposleno u državnoj službi. Kada se tome doda da partije u vladi doživljavaju svoje položaje kao plen, preostaje logičan zaključak da je u pitanju klijentistički pristup. Ako se ima u vidu još i netransparentno trošenje budžetskih sredstava, kao i to da do 2008. godine nije postojao državni revizor (a Zakon o državnoj revizorskoj instituciji usvojen je u novembru 2005), jasno je zašto su javna preduzeća izvor korupcije. Prosečna plata u njima je viša od prosečne plate u privredi. Ova preduzeća služe kao postizborni plen partija kako bi situirale i razmestile svoj kadar.¹⁶⁷ U Srbiji partije na vlasti imenuju direktore i članove upravnih odbora za tridesetak javnih preduzeća u koja razmeste između dvesta i trista svojih ljudi na mesta direktora, predsednika i članova upravnih odbora i predsednika i članova nadzornih odbora. Kada se ovome dodaju još javna i komunalna preduzeća pokrajina, gradova i opština, dobije se veoma veliki broj mesta. Na primer, u Novom Sadu su nakon promene vlasti u jednom danu promenjeni gotovo svi direktori javnih preduzeća i drugih ustanova koje su u nadležnosti ovog grada.¹⁶⁸ Smatra se da se promenom vlasti u Beogradu menja oko četristo ljudi iz gradske uprave, javnih komunalnih preduzeća i drugih ustanova koje su u nadležnosti Skupštine grada.¹⁶⁹ Postavljanjem svog kadra, bez obzira na to da li je reč o

¹⁶⁶ Dimitrije Boarov u svom tekstu *Ekonomija i privilegije: Državna služba kao srpski san* navodi sledeće podatke: „Ako pogledamo osnovne brojeve, videćemo da država direktno zapošljava oko 310.000 ljudi (uprava, socijalno osiguranje, zdravstvo, obrazovanje), a ako se tome dodaju i zaposleni u javnim preduzećima, može se reći da je država direktni poslodavac za oko 450.000 radnika. Kad se sa tim zbroje i zaposleni u paradržavnim institucijama, ovaj broj se penje na oko 630.000 „nameštenika“ – u okviru od ukupno zaposlenih 1,79 miliona građana Srbije. Na drugoj strani je takozvani privatni sektor sa oko 1,15 miliona legalno zaposlenih i još oko 400.000 onih koji rade u 'sivoj zoni'. Pojednostavljeno, u Srbiji je u 'državnoj službi' oko 30% od ukupnog broja zaposlenih, dok se u zemljama Evropske unije to učešće kreće između 10 i 20%. Već i ovaj raskorak mnogo govori u prilog oceni da je 'država najjača industrija' u Srbiji“, *Vreme*, 1099, 26. januar 2012. godine.

¹⁶⁷ „Plata direktora kontrole leta iznosi 1,3 miliona dinara i jedanaest puta je veća od premijerove, sledi plata od 565.000 dinara koju prima predsednik Upravnog odbora NIS-a, direktor NIS – petrola prima 452.000 dinara, direktor aerodroma – 382.000 dinara, predsednik UO 'Transnafta' – 300.000 dinara“, *Politika*, 26. 7. 2007. „Direktor Agencije za kontrolu letenja ima platu od 401.890 dinara. Mesečna zarada generalnog direktora Jat erveža, po odluci Upravnog odbora, iznosi pet prosečnih plata u ovoj firmi (iz prethodnog meseca), odnosno, oko 285.000 dinara. Primera radi, predsednik Srbije dobija mesečno 132.000 dinara, premijer 116.000, a predsednik Narodne skupštine Srbije 106.000 dinara“, *Politika*, 14. 9. 2007. godine.

¹⁶⁸ *Politika*, 4.7.2008. godine.

¹⁶⁹ Skupština Grada Beograda ima 110 odbornika. Beograd je osnivač 11 javnih komunalnih preduzeća, osam javnih preduzeća, (direkcija za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda, Urbanistički zavod Beograda, RTV „Studio B“, Sava centar, Ada Ciganlija, Beogradska tvrđava, Hipodrom „Beograd“ i Beovodovod), Turistička organizacija Beograda, Arena Beograd d.o.o., sedamnaest predškolskih ustanova, tri ustanove socijalne zaštite, tri sportska centra i dvadeset sedam zdravstvenih ustanova (domovi zdravlja, apoteke, zavodi, kliničko-bolnički centri).

stranačkom članstvu ili osobama bliskim partijama, stranke, između ostalog, kontrolišu najveći deo finansijskih tokova u zemlji. Delegiranjem svojih kandidata u upravne odbore, stranke obezbeđuju kontrolu nad poslovanjem preduzeća, što im omogućava da raznim donacijama steknu i pozamašnu dobit. Takav milje odlična je podloga za korupciju koja se, između ostalog, manifestuje obezbeđivanjem poslova firmama koje kontrolišu rođaci ili poslovni partneri članova upravnih odbora, ali i nameštanjem procedura za dobijanje tih poslova. Problem predstavlja i to što političke stranke preko svojih predstavnika u upravnim odborima mogu da usmeravaju poslovanje javnih preduzeća prema dnevnopolitičkim interesima, što im može doneti bodove u izbornoj kampanji, ali se pri tom zaboravlja da su takve aktivnosti pogubne za tržišnu orijentaciju društva, ali i državnih firmi. Visoka korupcija je povezana sa višim nivoom javnih investicija i javne potrošnje uopšte.¹⁷⁰ Prema zvaničnim podacima, javna potrošnja u Srbiji od 2000. godine varira na nivou od oko 40% BDP.¹⁷¹

Preporuka: Javna preduzeća su utočište za namirivanje partijskog kadra umesto da ih vode sposobni menadžeri. Zato ih je potrebno departizovati povlačenjem stranaka iz njih tako da ne budu predmet koalicionih dogovora, a da se direktori biraju javnim konkursom, pre svega, prema znanju i profesionalnosti.

MESTA U DRŽAVNOJ UPRAVI

U stabilnim demokratskim sistemima javna administracija se ne menja ili se vrlo malo menja. Da bi se javna uprava profesionalizovala i depolitizovala, prilikom promene vlade, menjaju se državni sekretari i par saradnika oko ministara, dok ostali ostaju kao profesionalci i ljudi struke i kontinuiteta. Uporedna praksa i pravo prihvataju pravilo da područje državne uprave opslužuju državni službenici. Modernizacija državne uprave u Srbiji je jedan od važnih preduslova u procesu pridruživanja Evropskoj uniji (EU). Veoma važnu ulogu u definisanju upravnih načela i standarda kojima se moraju podvrgavati državne uprave zemalja koje pretenduju na članstvo u EU ima SIGMA (*Support for Improvement and Management in Central and Eastern European Countries*).¹⁷² U vezi sa sveprožimnom ulogom stranaka u našem javnom životu loše je i to to što je onemogućeno stvaranje stručne državne administracije pošto su ljudi u javnim službama izloženi šoku svaki put kada se menja vlada, a napredovanju i šefovskim mestima se mogu nadati samo oni koji su učlanjeni u političke stranke ili se čak na pomenuta mesta direktno dovodi partijski kadar. Zbog toga među državnim činovnicima u Srbiji, čak i onima kojima niko ne spori stručnost, nisu retki oni sa čitavom kolekcijom partijskih knjižica pomoću kojih zadržavaju radno mesto. Kod nas je ustaljena praksa da svaka vlast dovodi svoje ljude. Sposobne i čestite javne službe koje nisu vezane za trenutnu političku garnituru čak su i za mnoge razvijene zemlje daleki cilj, a kamoli za državu kakva je naša. Vlast nastoji ovu logiku da legitimiše i racionalizuje pravom pobjednika na plen, ali onda nastaju problemi. Državna administracija se od 2001. godine na republičkom nivou utrostručila jer je sa tadašnjih 8.099 popela na 27.891 zaposlenih. Praktično, kako se država smanjivala, prvo ukidanjem SR Jugoslavije i Državne Zajednice Srbije i Crne Gore, tako se republička administracija Srbije uvećavala. Administracija je zapravo mnogo brojnija kada se uzmu u obzir i zaposleni u Ministarstvu unutrašnjih poslova (MUP), Bezbednosno-informativnoj agenciji (BIA) i Vojsci Srbije. S obzirom na procenu da samo MUP Srbije ima oko 45.000 zaposlenih i da ni odbrana ne stoji ništa slabije, broj službenika u državnoj upravi bi mogao da se popne i do 100.000.

¹⁷⁰ Naravno, treba naglasiti da viši nivo javne potrošnje ne mora značiti i viši nivo korupcije. Adekvatan primer za prethodno navedenu tezu su skandinavske zemlje koje imaju visok nivo javne potrošnje, a pri tome spadaju u grupu najmanje korumpiranih zemalja.

¹⁷¹ Kako komentariše dr Dušan Vujović iz Svetske banke: „Nijedna privreda ne može da izdrži rashode države koji su veći od 40% društvenog proizvoda i koji premašuju i polovinu društvenog proizvoda kada dodamo troškove javnih preduzeća i partija. Sada se troškovi pokrivaju, na mišiće, kroz zaduživanje“. Blic, 5.12.2011.

¹⁷² SIGMA je organizacija osnovana zajedničkom inicijativom OECD i EU 1992. godine sa ciljem pružanja pomoći zemljama u tranziciji u sprovođenju političkih i upravnih reformi, a finansira se iz programa PHARE i deo je OECD službe za javni menadžment.

„Podela plena“, međutim, ne završava se samo podelom mesta u vladi i državnoj upravi, već partije svoje ljude raspoređuju i u diplomatiji, javnim i komunalnim preduzećima, institutima, agencijama, fondovima, zdravstvu, socijalnim i kulturnim centrima, studentskim domovima, veterinarskim stanicama, školama, pozorištima, bolnicama, zatvorima, službama za održavanje spomenika te memorijalnih parkova i drugde.

Preporuka: Državnu upravu treba reformisati na principima decentralizacije, depolitizacije, profesionalizacije, racionalizacije i modernizacije. U evropske standarde u pogledu javne uprave spadaju:¹⁷³ vladavina prava kao pretpostavka pravne sigurnosti i predvidljivosti upravnog delovanja i odluka, otvorenost i transparentnost, čime nastoji da se osigura nadzor nad upravnim postupcima i rezultatima, te njihova usklađenost sa ranije utvrđenim pravilima; odgovornost javne uprave zakonodavnim i sudskim organima te hijerarhijska odgovornost unutar uprave, kojom nastoji da se osigura ponašanje u skladu sa načelom zakonitosti, efikasnost u korišćenju javnih prihoda i delotvornost u postizanju ciljeva koji su utvrđeni zakonima i podzakonskim propisima. Procena u kojoj meri zemlja kandidat odgovara utvrđenim kriterijumima obavlja se evaluacijom SIGMA izveštaja i izveštaja Evropske komisije.

SLABE INSTITUCIJE I SLABO POVERENJE U NJIH

Na samom početku uspostavljanja demokratskih poredaka, važno je saznanje i uverenje da su institucije bitne i da njihov adekvatan izbor može da ima značajne efekte u daljoj izgradnji i utvrđivanju demokratije.¹⁷⁴ Postavlja se pitanje ko sprovodi ustavni inženjering – stare elite, nove elite, intelektualne elite ili postoje pritisci i uslovljavanja spolja. U Srbiji su prilikom donošenja Ustava iz 1990. godine, presudnu ulogu imale stare elite, dok su kod usvajanja ustava 2006. glavne bile nove elite, pre svega, političke partije. Dvadeset dve godine nakon uvođenja višepartizma i parlamentarizma, kao i dvanaest godina nakon političkih promena, pitanje glasi da li su konstitucionalno-institucionalne dileme u Srbiji (raz)rešene. Samo šest godina nakon usvajanja Ustava (2006), sve su jači zahtevi za njegovim izmenama. Povremeno se javljaju kritike sistema sa neposrednim izborom predsednika (polupredsedničkog, parlamentarno-predsedničkog) i kontinuirano se tiše ili glasnije, intenzivnije ili manje intenzivno zahteva izmena izbornog sistema. Najčešće su zahtevi za promenu izbornog sistema podstaknuti statusom mandata poslanika i pitanjem „blanko ostavke“. U prevečerje usvajanja Ustava iz 2006. godine, političke partije u Srbiji nudile su čak i konkurentske modele ustava.¹⁷⁵ Kada se analizira uvođenje i konsolidovanje drugih institucija, može se zapaziti odsustvo političke volje i spremnosti da se one zaista i poštuju. Dobar primer je primena Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije koji je stupio na snagu 1. januara 2010. godine. Na samom početku njegove primene javio se problem pošto dva gradonačelnika (Jagodine i Kragujevca) nisu bila spremna da ga poštuju i da odaberu da li će da budu narodni poslanici ili gradonačelnici. Hteli su da zadrže obe funkcije. Po zakonu to nije bilo moguće. Kako je parlamentarna većina krhka, tesna i neizvesna, pomenuti zakon je izmenjen u julu te godine, faktički tek što je počeo da se primenjuje. Narodna skupština Republike Srbije je 28. jula 2010. godine, dakle, samo šest meseci nakon stupanja na snagu tog zakona usvojila zakonske izmene, uz amandman kojim se svim funkcionerima koji su 1. januara 2010. bili na funkcijama odbornika, pokrajinskog ili republičkog poslanika, omogućava da do kraja mandata ostanu na toj i bilo kojoj drugoj funkciji.

¹⁷³ Sistem državnih službenika u Republici Srbiji (Zbirka propisa sa komentarima), str. 43-44.

¹⁷⁴ O ovome smo pisali u tekstu: Slaviša Orlović, Redizajniranje političkih institucija, u Pavlović, Vukašin (ur.): Kvalitet političkih institucija, Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, str. 65-101, 2010.

¹⁷⁵ Ustavne predloge ponudili su: Demokratska stranka Srbije, Demokratska stranka i G-17 plus, kao i Beogradski centar za ljudska prava, profesor Pavle Nikolić (Ustav Kraljevine Srbije) i Forum „Juris“. Procedura za promenu Ustava predviđala je dvotrećinsku većinu u parlamentu i referendumsku većinu od ukupnog broja upisanih glasača.

Razvoj javnog mnjenja kroz ankete doveo je do neke vrste stalnih neformalnih konsultacija javnosti i testiranja poverenja građanstva u institucije. Zoran Slavujević ukazuje na to da se „institucije političkog sistema suočavaju sa najdubljom krizom legitimiteta do sada“. U svom istraživanju Slavujević je rangirao institucije prema (ne)poverenju građana. Parlament i političke partije su institucije sa najnižim poverenjem. Širenje korupcije ovaj autor smatra ključnim uzrokom niskog stepena poverenja u demokratske institucije i neuspeha reformske politike. Kredibilitet se gubi kada vlast obeća hiljadu evra od prodaje NIS-a, a onda po izreci „daj šta daš“ i podeli građanstvu po 1.700 dinara“. Možda je bolje da je novac za vakcine otišao najugroženijim slojevima. Politika „čistih ruku“ bi dala argument da je novac u rukama „prljav“ i potencijalni izvor zaraze. To je već stvar za eksperte Svetske zdravstvene organizacije ili Svetske banke. U svakom društvu pažnja javnosti najviše je usmerena na tenziju između sebičnog ponašanja političkih partija, odnosno, političara i opšteg ili javnog dobra. Unutar te tenzije ključno je pitanje odnosa političkih partija i javne potrošnje. U izbornu orijentisanim (elektoralističkim) pozicijama vlade, usled učestalih izbora i nestabilnih vlada, kada je retko koja imala pun mandat, budžet se prilagođava potrebama izbornih rezultata. Na taj način postoji opasnost od manipulacije glavnim zadacima. To vodi neskladu između dugoročnih strategija i kratkoročnih poteza. Vredi li podsećati da građani politiku u znatnoj meri ocenjuju u zavisnosti od svog socijalnog statusa. Kada se patriotski baloni raspuknu ili odlete, dominiraće glasanje „na osnovu novčanika“.

Da bi se poverenje u institucije povratilo, najvažnije je uspostaviti kredibilne ustanove države i političara. Zato je važno povećati efikasnost javnih politika i smanjiti troškove poreskih obveznika, drugim rečima, potrebna je odgovorna javna potrošnja.

PROCES TRANSFORMACIJE I POLARIZOVANJE DRUŠTVA NA DOBITNIKE I GUBITNIKE

Prelazak sa komandne (planske) na tržišnu privredu neminovno je doveo do promena u socijalnoj stratifikaciji.¹⁷⁶ Razaranju društva u Srbiji tokom devedesetih godina dvadesetog veka doprineli su dugotrajni građanski ratovi, ekonomska i politička izolacija zemlje (sankcije Ujedinjenih nacija), ekonomska kriza, hiperinflacija, pad nacionalnog dohotka i opšta pauperizacija. U haosu sloma socijalizma najbolje su se snašli oni koji su se zatekli na rukovodećim položajima u monopolskim, komandno-planskim aparatima u politici i ekonomiji. Oni su istovremeno sačuvali dominantnu poziciju, odlagali tranziciju i konvertovali ekonomsko bogatstvo iz društvenih (državnih) kasa u privatne. Atmosfera građanskog rata i sankcija išla im je u prilog za mutne radnje, sivu ekonomiju i šverc. U svojoj transformaciji oni koji su bili bliži centrima moći mogli su prigrabiti za sebe veći deo plena. Neretko su u tome snalažljivije bile **stare elite** jer su već imale izgrađenu infrastrukturu, veze i kanale. Po Bajmeu, „menadžerskim privatizacijama postkomunistička je nomenklatura – a ne eksponenti mirnih revolucija sveća – uveliko postala posednik sredstava za proizvodnju. U tom je stanju stari dualizam pre glasio „populizam nasuprot tržišnom liberalizmu“.¹⁷⁷ Stare elite su iskoristile pozicije da se transformišu u nove, tržišno orijentisane, ekonomske i političke elite.¹⁷⁸ Prethodne okolnosti u kojima je politička vlast bila put do ekonomske moći išle su im naruku, kao i nove okolnosti u kojima ekonomska moć može prokrciti puteve do političke vlasti. Dok je prilagođena elita

¹⁷⁶ O ovome detaljnije u: Orlović Slaviša, (2008), *Politički život Srbije (između partokratije i demokratije)*, Službeni glasnik, Beograd, str. 273–291.

¹⁷⁷ Klaus Von Beyme (2002), *Transformacija političkih stranaka*, FPN, Zagreb, str. 57.

¹⁷⁸ O ovome smo detaljnije pisali u: Orlović Slaviša, (2008), *Politički život Srbije (između partokratije i demokratije)*, Službeni glasnik, Beograd, str. 255–261.

nasledila političku dinamiku iz prošlosti,¹⁷⁹ stanovništvo se suočavalo sa neizvesnošću i borilo se sa novim neprijateljima: nepouzdanim socijalnim institucijama, nezaposlenošću, ograničenim kretanjem, korupcijom i kriminalom. Dok je najveći deo građanstva Srbije naglo siromašio, jedan uzak krug ljudi bliskih režimu se naglo obogatilo (preko kontrole nad državnim aparatima – policijom, vojskom, birokratijom), baveći se ekonomskim poslovima u atmosferi rata i sankcija (trgovina oružjem, naftom, cigaretama). Njihovo enormno bogatstvo vodilo je monopolima i ugrožava demokratsku konsolidaciju. Oligarsi i tajkuni ponikli u starom režimu tajno podržavaju i koriste ove kanale i spregu biznisa i politike (novca i vlasti) finansirajući gotovo sve partije. Partije svojim finansijerima obezbeđuju monopolističku poziciju ili je štite, nameštaju poslove, tendere, aukcije (privatizacija), donose povoljne zakone ili ne donose nepovoljne, ne preispituju način sticanja bogatstva i tolerišu im mnogo šta.

EKONOMSKO RAZARANJE SREDNJIH SLOJEVA

Ovu koncentraciju moći prati uvećanje društvenih nejednakosti, pri čemu srednji društveni slojevi gube političke i ekonomske veze sa višim sferama, u kojima se pripadnici vladajuće klase raspoređuju među sobom. Neizbežna posledica ovakvog stanja je nestajanje ogromne srednje klase stvorene tokom jugoslovenskog socijalizma, kao i nastajanje sve brojnije niže klase koja se nalazi u oskudici i kojoj nedostaju mogućnosti. Jedna od ključnih posledica izazvanih promenama u socijalnoj strukturi je porast diferencijacija između vrha i dna društvene lestvice (dobitnika i gubitnika tranzicije). Materijalni položaj srednje klase bio je ozbiljno ugrožen u Srbiji tokom devedesetih. Srednji slojevi nisu nestali, ali su osiromašili i, pre svega, prestali da budu intermedijalni sloj između vrha i dna. Sprega političke i ekonomske elite pokidala je veze ka onima dole zatvarajući se u monopole i monologe bez adekvatnog „socijalnog dijaloga“. Novi krugovi i centri moći na vrhu društvene piramide nenaviknuti su na konkurentnost jer se nisu formirali u tržišnoj utakmici. Oni su produkt monopola, ali i njegovi čuvari. Jednim delom, srednji slojevi su oštećeni „odlivom mozgova“ usled rata, sankcija, nezaposlenosti i besperspektivnosti. Niži slojevi su nastavili da budu zavisni od države, što je obostrano pogrešna strategija. Niže slojeve čine rutinski službenici, kvalifikovani i nekvalifikovani radnici, seljaci, nezaposleni, penzioneri i slični, a nastanjeni su u manjim gradovima i selima.

Stara je ideja Sejmura Lipseta da je jaka i nezavisna srednje klasa (sloj) osnovni društveni preduslov za uspostavljanje i konsolidaciju demokratskog poretka. Ona uglavnom ima uporište u privatnoj svojini i obrazovanju i zainteresovana je za ekonomski napredak, vladavinu prava i društvenu stabilnost. Sa svojim sistemom vrednosti, srednja klasa gravitira političkom centru i izbegava ekstremne leve i desne pozicije. Srednji slojevi u stabilnim demokratijama i u bivšim socijalističkim društvima se bitno razlikuju. Dok je na zapadu srednja klasa ekonomski nezavisna, u socijalizmu je srednja klasa bila u znatnoj meri zavisna od države.

OTIMANJE OD DRŽAVE I/LI IZGRADNJA DRŽAVE

Srbija je siromašna a skupa država, odnosno, siromašna zemlja bogatih ljudi. Velika šansa i nada da će se uspostaviti stroža kontrola javne potrošnje usmerene su u nezavisna tela. U stabilnim demokratijama, izveštaji Državne revizorske institucije nisu senzacija, već redovna pojava. U Srbiji je prvi izveštaj Državne revizorske institucije zapažen samo na kratko vreme i već je zaboravljen. Osim prikupljanja izveštaja funkcionera o imovini, Agencija za borbu protiv korupcije imaće pune ruke posla oko institucionalne kontrole trošenja državnog novca.

¹⁷⁹ Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine iz 1991. predstavljao je meru za denacionalizaciju imovine u odnosu na Zakon o preduzećima iz 1988. godine. Otuda ne iznenađuje što su državni mediji tokom devedesetih vodili kampanju protiv tranzicija u zemljama pod sovjetskim uticajem putem ilustrativnih primera na državnoj televiziji.

Poverenik će i dalje podsećati na obavezu da se dostave tražena dokumenta radi slobode dostupnosti informacija od javnog značaja, ali i zaštite podataka o ličnosti. Ministrima ostaje da shvate da je informator o radu važan kao i asfaltiranje Srbije. Iz državne kase ne sme ni da se krade ni da se „kraducka“, kako se izrazio jedan ovdašnji ministar.

Kontekst u kojem se od države otima na više načina usporio je kondolidaciju demokratije. Svi bi da otmu što više od države, pri tom traže da ih ona zaštiti, a potom je optužuju da za sve kriva. Sve ovo dešava se tokom nedovršenog procesa izgradnje države i njenih institucija, odnosno, nedovršene i neomeđene države. Država je često uslovljena ili ucenjena. Ivan Krastev ove procese slikovito opisuje na sledeći način: „spoljnja ograničenja imaju za cilj sprečavanje realizacije projekta uzimanja za države koje podržavaju elite, ali istovremeno predatorska elita koristi spoljnji pritisak kao izgovor za sopstveni nedostatak društvene odgovornosti. U tom smislu, spoljnja uslovljavanja imaju negativan efekat na odnose između političara i javnosti (...) Međunarodni akteri takođe doprinose delegitimizaciji elite. Oni ne kažnjavaju elitu zbog kršenja obećanja datih biračima, već je, naprotiv, i ohrabruju da to uradi. Međunarodna zajednica kažnjava vlade zbog neispunjavanja obaveza prema MMF, ali nije zainteresovana da utvrdi do koje mere političari ispunjavaju obećanja data biračima.“¹⁸⁰ Zemlje u razvoju su u globalizacijskim izazovima razapete između nepostojanja države (*stateness*), izgradnje države (*state building*) i njene desuverenizacije. U većini postkomunističkih društava na dnevni red su došla pitanja izgradnje države (*state buildings*). Danas su mnogi elementi neophodni za određenje države relativizovani, od granica do suverene vlasti i slabih kapaciteta njihovih institucija. Uspesna demokratija zahteva funkcionalnu državu koja ima suverenitet na određenoj teritoriji i čije su granice, vladajuća elita i osnovne institucije prihvaćene od njenog stanovništva. Kao što su Huan Linz i Alfred Stepan istakli u svojoj studiji o demokratskoj tranziciji i konsolidaciji, postojanje države (*stateness*) suštinski je preduslov demokratskog razvoja, odnosno, „bez države nije moguća ni demokratija“.¹⁸¹ Po njima, bez države ne može biti građanstva (*državljana, citizenship*); bez građanstva ne može biti demokratije.¹⁸² Srbija je država koja ne zna sa sigurnošću koje su njene granice, odnosno, zna koja je njena teritorija po Ustavu, ali nema suverenitet nad pojedinim područjima. Za te iste delove države ima ogromne troškove. Od 1999. do 2008. godine Srbija je na Kosovo i Metohiju ulagala godišnje oko 500 miliona evra.

SPOLJAŠNJI FAKTORI

Da li su političari u Srbiji autonomni u donošenju ključnih odluka ili ko ih sve „ohrabruje“ u tome? Ko sve ima uticaja na politiku i politički život u Srbiji? Za konsolidaciju demokratije jedno od važnih pitanja glasi da li su izabrani predstavnici istovremeno i nosioci i posednici najviše moći u društvu. Najveći uticaj na politiku i politički život u Srbiji, odnosno, najviše moći imaju dve grupe faktora: interni (unutrašnji) – oligarsi i političke partije, njihovi lideri i finansijari; i eksterni (spoljašnji) – ambasadori velikih sila (Sjedinjene Američke Države, Rusija) i predstavnici međunarodnih organizacija (Evropska komisija, Savet Evrope, OEBS, Svetska banka, MMF i sl.). Eksterni faktori bi se mogli podeliti na evaluatore (organizacije koje ocenjuju stanje ljudskih prava, slobode, korupcije, konkurentnosti i sl.) i implementatore (to su visoki predstavnici velikih svetskih organizacija koji sede u vladinim kancelarijama ili imaju svoja predstavništva u Beogradu). Budžet se formira u dogovoru sa MMF, vojska reformiše u saradnji sa NATO, a zakoni usklađuju sa *aqui communitareom*. Izabrani predstavnici imaju potrebu da

¹⁸⁰ Ivan Krastev, Zamka nefleksibilnosti. Frustrirana društva, slabe države i demokratija, Program za razvoj Ujedinjenih nacija, Beogradski fond za političku izuzetnost, Beograd, (UNDP Issue Papers, The Inflexibility Trap: Frustrated Societies, Weak States and Democracy), str. 32.

¹⁸¹ Huan Linz i Alfred Stepan (1998), Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, str. 35.

¹⁸² Prema, Majkl Sodar, Comparative Politics, A Global Introduction, str. 210.

se dvostruko legitimišu, ka onima dole, građanstvu, i onima gore, međunarodnim akterima. Političari se, pre svega, dodvoravaju ili su u rukama finansijera njihovih kampanja i posednicima njihovih dosijea (rezervnim domenima), sa jedne strane, i predstavnicima najmoćnijih država ili međunarodnih organizacija, odnosno, njihovim šefovima, sa druge strane, a građanstva se sete uglavnom u izbornim kampanjama. To se može reći drugim rečima: političke partije imaju najviše moći u Srbiji, a građanstvo najmanje.

ZAKLJUČAK

Partije, odnosno, njihovi ključni ljudi, drže najvažnije pozicije u parlamentu, vladi i državnim službama. U tom unutrašnjem rukovodećem jezgru partija leže stvarni centri moći. Ovo naročito dolazi do izražaja kada je partija u vladi (*parties in government*). Ako je osnovna uloga partija da dođu na vlast i vladaju, one su to danas postigle više nego ikada ranije. Za partije kao da nema više velikih tzv. metanarativa, odnosno, opsednutosti doktrinama, programima i idejama, već dominiraju partikularni interesi i težnja za sticanjem što više vlasti i moći.

Proporcionalni izborni sistem na republičkom i lokalnom nivou doprineo je jačanju vrhova vladajućih partija koji ne samo što sastavljaju liste kandidata za skupštine na svim nivoima nego odlučuju i o tome koji će kandidati ući u skupštine i kako će u njima glasati. Partokratija je u Srbiji utemeljena u tradiciji (inerciji) iz vremena jednopartizma, a zatim overena i u Ustavu iz 2006. godine uvođenjem imperativnog mandata. Partije imaju državnu subvenciju, tj. delom se finansiraju iz saveznog budžeta i pokrajinskih budžeta. Politički angažovana osoba koja želi ostati izvan političke partije ili po strani od nje biva marginalizovana. Iako koncept partokratije nije sasvim razvijen, on se može testirati preko institucionalnih rešenja: ustava, izbornog sistema, zakona o finansiranju partija, načina postavljanja državne uprave i popunjavanja mesta u javnim preduzećima; zatim kulturološki – nasleđem političke kulture iz vremena jednopartizma, odnosno, partijske države; takođe, sa aspekta uloge i funkcija političkih partija.

Za društva u tranziciji postavila su se pitanja čemu dati prednost ili kako uspostaviti ravnotežu između sigurnosti i rizika, regulacije i deregulacije, etatizma i tržišta, između „birokratskog stiska države“ (Ralf Darendorf) i društva regulisanog tržištem, odnosno, samoregulišućeg tržišta. To je pokušaj da se kombinuju konkurentnost, stvaranje bogatsva uz pomoć ekonomskog rasta i povećanja produktivnosti, sa jedne strane, i solidarnosti, socijalne pravde i društvene kohezije, sa druge strane. Drugim rečima, kako to primećuje Klaus Ofe, „samu srž demokratske politike predstavlja pitanje u kojoj se meri tržišni ishod mora prihvatiti (u ime efikasnosti) ili ispraviti (u ime jednakosti i pravde)“.¹⁸³ Po Ronaldu Inglehartu, „ravnoteža između bogatih i siromašnih se može uspostaviti jedino snažnom intervencijom države“.¹⁸⁴ Ekonomski liberali ne veruju u socijalnu pravdu, socijalisti ne veruju u tržište. O poteškoćama u vezi sa „samodovoljnosti tržišta“, Huan Linc i Alfred Stepan pišu sledeće: prvo, tržištu je neophodan određeni stepen državne regulacije (propisi o kompanijama, regulisanje berze, standardi za mere, težinu i kvalitet, a takođe i mere za zaštitu svojine, kako javne, tako i privatne); drugo, čak se i na najboljim tržištima mora intervenisati kako bi nastavila da funkcionišu kako treba.¹⁸⁵ Treće proizilazi iz demokratskog slobodnog nadmetanja o prioritetima i politici vlade, ali bez politike koja pozitivno deluje u domenu javnih dobara, obrazovanja, zdravstva i saobraćaja, kao i u

¹⁸³ Klaus Ofe (1999), *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd str. 11.

¹⁸⁴ Ronald Inglehart, *From Class-based to Value-based Politics u: The West European Party System*, edited by Peter Mair, Oxford University Press, 1990, str. 270.

¹⁸⁵ Huan Linc i Alfred Stepan: „Čak i jedan Adam Smit koji govori o nevidljivoj ruci tržišta priznaje potrebu da država obavlja bar tri funkcije: 1) obaveza zaštite društva od nasilja i invazije drugih nezavisnih društava; 2) obaveza zaštite pojedinca od međusobnih nepravdi i maltretiranja; i najzad 3) dužnosti angažovanja u javnim radovima i formiranju institucija, što inače pojedinci ili male grupe nemaju interesa da ostvaruju“. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, str. 28.

sistemu ublažavanja negativnih posledica poremećaja na tržištu po građane i otklananja velikih nejednakosti, ni sama demokratija ne bi mogla da se održi. Po Lincu i Stepanu, demokratska konsolidacija zahteva delotvornu i snažnu državu.

Neke osobenosti tranzicije u Srbiji karakteristične su i za ostale države u regionu.¹⁸⁶ Prvo, koncept slabe države je strateško opredeljenje i ponašanje elita koje združeno otimaju od države. Drugo, u procesu transformacije društva, javna i, naročito, politička scena se doživljavaju kao mesto neodgovarajuće, nepravične i neravnopravne preraspodele i ličnog bogaćenja, a ne kao mesto brige i obezbeđivanja javnog dobra. Treće, iako se (neo)liberali oštro kritikuju,¹⁸⁷ oni nikada nisu upravljali balkanskim državama pa su te države ipak završile ogoljene.¹⁸⁸ S obzirom na nejednak teret, pre svega, ekonomskih dimenzija reformi, povremeno provejava uticaj antiliberalnih i antizapadnih ideja. Četvrto, u Srbiji nikada nije postignit zavidan stepen dugotrajnog političkog konsenzusa vezanog za temeljnu ekonomsku transformaciju, privatizaciju i tržišnu privredu, integraciju u Evropsku uniju, već su ova pitanja bivala više povod za polarizaciju društva. Peto, iako su gotovo sve vlade i tokom devedesetih (nema otpuštanja sa posla dok traju sankcije) i nakon 2000. vodile računa o onima koje reforme najviše pogađaju, neminovan ishod je ipak podela na dobitnike i gubitnike. Porast socijalne nejednakosti i razaranje stare srednje klase predstavljaju jedno od strukturnih objašnjenja za mobilisanje nezadovoljstva građana, što ide naruku populistički orijentisanim partijama. Najveći otpor reformama nije dolazio od gubitnika, već dobitnika početnog otvaranja privrede. To su privrednici, pripadnici stare elite – koji su uspeli da u prvom talasu reformi, početnim otvaranjem privrede, steknu najveće bogatstvo. Dobitnici imaju motiv da spreče reforme da bi zadržali bogatstvo i stečene prednosti, a gubitnici imaju manje razloga da se odupiru reformama jer su već postali gubitnici pa bi od izlaska iz takvog stanja mogli imati samo koristi.

LITERATURA

Beyme, Klaus Von (2002), Transformacija političkih stranaka, FPN, Zagreb.

Inglehart Ronald (1990), From Class-based to Value-based Politics, u: The West European Party System, edited by Peter Mair, Oxford University Press.

Jovanović Slobodan (1922), O državi. Osnovi jedne pravne teorije, Beograd.

Krastev, Ivan (2004), Zamka nefleksibilnosti. Frustrirana društva, slabe države i demokratija, Program za razvoj Ujedinjenih nacija, Beogradski fond za političku izuzetnost, Beograd, (UNDP Issue Papers, The Inflexibility Trap: Frustrated Societies, Weak States and Democracy).

Linz, Juan & Alfred Stepan, (1998), Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd.

Lutovac, Zoran (2006), Od partijske ka pravnoj državi u borbi protiv korupcije, u: Borba protiv korupcije u Srbiji (između Nacionalne strategije i Akcionog plana), Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.

Mihajlović, Srećko (2006), Partokratija u Srbiji, opet!, u: Kako do boljeg izbornog sistema, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub i Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd.

¹⁸⁶ O ovome smo pisali u tekstu: Slaviša Orlović, Political transformation and socio-economic changes in Serbia, in: Welfare States in Transition, FES, Sofia, Bulgaria, 2011.

¹⁸⁷ Stiče se utisak da se pri korišćenju pojma „neoliberal“ može utvrditi da onaj ko koristi tu reč nije i sam na toj poziciji, već nešto više ulevo, a oni koji se podvode pod taj pojam sebe radije nazivaju libertarijanci.

¹⁸⁸ Ivan Krastev, Zamka nefleksibilnosti. Frustrirana društva, slabe države i demokratija, Program za razvoj Ujedinjenih nacija, Beogradski fond za političku izuzetnost, Beograd, 2004. (UNDP Issue Papers, The Inflexibility Trap: Frustrated Societies. Weak States and Democracy), str. 30.

Ofe, Klaus, (1999), *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd.

Orlović, Slaviša (2008), *Politički život Srbije, između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd.

Orlović, Slaviša (2010), *Redizajniranje političkih institucija*, u: Pavlović, Vukašin (ur.): *Kvalitet političkih institucija*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, str. 65-101. *Kvalitet političkih ustanova*, Priedio Vukašin Pavlović, Fakultet političkih nauka, Beograd,

Orlović, Slaviša (2011), *Political transformation and socio-economic changes in Serbia*, in: *Welfare States in Transition*, FES, Sofia, Bulgaria, 2011.

Przeworski, Adam (1999), *Democracy and the Market*, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America, Cambridge University Press, Cambridge, New York.

Pešić, Vesna (1. april - 31. maj 2007) *Partijska država kao uzrok korupcije u Srbiji*, Republika, 402-405, <http://www.republika.co.yu/402-405/17.html>.

Sodaro, Michael J. (2004), *Comparative Politics. A Global Introduction*, McGraw-Hill, New York.

Veber, Maks (1976), *Privreda i društvo, drugi deo*, Beograd, Prosveta.

Veber, Maks (1998), *Politika kao poziv*, u: *Kritika kolektivismu*, Filip Višnjić, Beograd.

OSTALI IZVORI

Zakon o državnoj upravi, Službeni glasnik RS, 79/2005.

Dimitrije Boarov, *Ekonomija i privilegije: Državna služba kao srpski san*, Vreme 1099, 26. januar 2012.

Sistem državnih službenika u Republici Srbiji (Zbirka propisa sa komentarima), DIAL (Drafting Implementing Administrative Legislation), Beograd, 2006.

DUŠAN SPASOJEVIĆ

ASISTENT NA FAKULTETU POLITIČKIH NAUKA UNIVERZITETA U BEOGRADU

JELENA LONČAR

ASISTENTKINJA NA FAKULTETU POLITIČKIH NAUKA UNIVERZITETA U BEOGRADU

POLITIČKE REPERKUSIJE SOCIOEKONOMSKIH PITANJA U SRBIJI¹⁸⁹

APSTRAKT

U ovom radu pokušavamo da objasnimo zbog čega socioekonomske teme nisu značajne u političkom životu u Srbiji i kakve su posledice toga na funkcionisanje demokratije. Rad će se u pokušaju da odredi šta su objektivne karakteristike, a šta posledice taktičkih koncepcija političkih aktera, oslanjati na sociostrukturne teorije demokratske tranzicije i teorije aktera. Iako će akcenat biti na političkoj i stranačkoj areni, posebnu pažnju ćemo posvetiti i akterima civilnog društva. Interesuje nas i u kojoj meri su socioekonomska pitanja profilisana, na koji način, i uz kakvu argumentaciju, ko su proponenti politika i koga građanstvo prepoznaje kao aktere. U prvom delu rada fokus će biti na karakterističnoj dinamici razvoja tranzicionih društava, naročito kada je reč o formiranju društvene strukture pod uticajem nastanka tržišne ekonomije; zatim se pažnja premešta na prevođenje strukturnih razlika u političku arenu, dok se u trećem delu rada razmatra input koji dolazi iz civilnog društva.

TEORIJSKI OKVIR PROBLEMA

U tranzicionoj literaturi koja u analizi koristi koncepte socijalnih i političkih rascepa profilisalo se jedno skoro opšteprihvaćeno mesto. Naime, demokratija se može smatrati konsolidovanom kada je politički život dominantno oblikovan socioekonomskim podelama, tj. onda kada se građani politički organizuju i takmiče u odnosu na svoje socioekonomske interese. Ova pozicija ima bar dva ključna izvora: prvi dolazi od relativno determinističke pretpostavke da se postkomunistička društva razvijaju ka modelu zastupljenom u „starim“ ili liberalnim demokratijama u kojima se, između ostalog, politika razume kao „demokratska borba klasa“ (Lipset, 1969). Otuda bi neka vrsta potvrde uspešno završene tranzicije bilo uspostavljanje partijskih sistema koji se po svojoj sadržini (pitanjima koje artikulišu) mogu porediti sa zapadnoevropskim modelima.

Drugi izvor zasnovan je na istraživanju faza razvoja partijskih sistema nakon pada komunizma. Naime, prvi višepartijski izbori u većini postkomunističkih zemalja bili su pod snažnim ideološkim i identitetskim uticajem. Najčešće je bilo reči o udruživanju svih ili većine opozicionih grupacija u jednu listu koja je nastupala protiv dotadašnje komunističke vlasti, a ideološka pozicija tih koalicija bila je istovremeno antikomunistička, antisovjetska, protržišna, prozapadna, prodemokratska i, generalno, zastupala je sve pozicije protivne *ancient regime* (tj. razumevanju *ancient regime* u konkretnoj državi). Jasno je da ove ideološke konstrukcije nisu bile ni jasno definisane, niti koherentne, a njihova jedina funkcija je bila da okupe dovoljan broj glasača kako bi se porazili komunisti ili oni koji su nasledili komuniste (kao u slučaju Srbije ili Rumunije). Ipak, očigledno je i da su mehanizmi podrške bili ideološki i identitetski (simbolički) zasnovani. Sa druge strane, u jednom broju zemalja politika je etnifikovana i prve političke stranke zasnovane su na etničkom, jezičkom ili verskom principu. Etnički

¹⁸⁹ Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu (evidencioni broj: 179076), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

sukobi koji su obeležili prve godine tranzicije samo su osnaživali ove podele i „zacementirali“ njihov srednjoročni značaj. Osnovna pretpostavka glasi da dominacija identitetskih pitanja onemogućava izražavanje ekonomskih podela, polarizuje društvo i umanjuje njegovu sposobnost da generiše bazični konzesus.¹⁹⁰

Iako se među tranzicionim optimistima smatralo da je paradigma o prelasku sa identitetskih na interesna pitanja nevažna u srednjoročnim analizama, politički razvoj Poljske pod braćom Kačinjki (Kaczynski) i strankom Pravo i pravda (*Prawo i Sprawiedliwość*), a naročito skorija dešavanja u Mađarskoj pod vladom Viktora Orbana, pokazuju da će za konsolidovanje (liberalnih) demokratija u postkomunističkim društvima biti potrebno nešto više vremena te da će se rizici za osvojene političke slobode javljati tokom svake ozbiljnije krize.

Konačno, i u klasičnoj tranzicionoj literaturi se stvaranje efikasnog ekonomskog društva smatra neupitnim preduslovom demokratske tranzicije i konsolidacije. Pod ekonomskim društvom Linc i Stepan podrazumevaju niz društveno-politički stvorenih i društveno-sociološki prihvaćenih normi ponašanja, institucija i propisa koji igraju ulogu posrednika između države i tržišta (Linc i Stepan, 1998: 26). Prema ovom shvatanju, potrebno je naći balans između mešanja države u ekonomiju i tržišne privrede. Određeni stepen tržišnih sloboda je nužan za razvoj autonomnog civilnog društva, dok je uključivanje države značajno za regulaciju propisa, berze, standarda poslovanja, za zaštitu svojine, kao i za ublažavanje tržišnih promašaja i otklanjanje velikih nejednakosti (Linc i Stepan, 1998: 27–28).

Linc i Stepan, dakle, naglašavaju značaj institucionalnih aranžmana koji, sa jedne strane, omogućuju slobodu u ekonomskoj ravni, a sa druge, stvaraju osnovu za profesionalno i strukovno organizovanje u političkoj i civilno-društvenoj areni koja posreduje između tržišta, društva i države. Treći element njihove teze (o mešanju države u tržište) jeste refleksija shvatanja da se demokratija teško održava i razvija u siromašnim i socijalno veoma raslojenim društvima. Tako Pševorski smatra da ekonomski razvoj meren u bruto društvenom proizvodu (BDP) po glavi stanovnika nema direktnog uticaja na demokratizaciju kao takvu, već na njeno prosto održavanje. Kao što se da pretpostaviti, „verovatnoća da će se demokratija prosto održati raste sa rastom prosečnog prihoda“ i ništa ne može zameniti „suštinski uticaj prihoda na stabilnost demokratije“ (Przeworski, 2004, 11).¹⁹¹ Jednostavno govoreći, da bi demokratija funkcionisala, novčanici moraju da budu deblji (ili da se bar ne istanjuju).

U prvom delu rada fokus će biti na karakterističnoj dinamici razvoja tranzicionih društava, naročito kada je reč o formiranju društvene strukture pod uticajem nastanka tržišne ekonomije; zatim se pažnja premešta na prevođenje strukturnih razlika u političku arenu, dok se u trećem delu rada razmatra input iz civilnog društva.

OKVIR OČEKIVANJA I DINAMIKE

Značaj inicijalnih socijalnih i ideoloških podela je ogroman za formiranje inicijalnih partijskih scena jer one zapravo određuju početnu konfiguraciju partijskih sistema, a početna „podela karata“ znatno usmerava i ograničava dalji razvoj.

¹⁹⁰ Detaljnije o tome, Dušan Spasojević (2011), Odblokirana tranzicija – političke podele u Srbiji nakon 2000. godine u Godišnjak 2011. (godina V, broj 5), Ilija Vujačić (ur.), Fakultet političkih nauka, Beograd, str 119-138.

¹⁹¹ Prešovski (Przeworski, 2004) magični broj za stabilnost demokratije vezuje za 6.055 američkih dolara prosečnog godišnjeg prihoda jer se nijedna demokratija koja je imala taj nivo nije pretvorila u nedemokrtaki sistem, dok Robert Dal u Poliarhiji (1997: 79) ukazuje na postojanje pragova: (a) gornjeg u visini od 700-800 dolara BDP „iznad kojeg su šanse za poliarhiju tako visoke da svaki dalji porast ne može uticati na ishod“ i (b) donjeg, u visini od 100-200 dolara BDP „ispod kojeg su šanse za poliarhiju (samim tim, i konsolidaciju demokratije) tako male.

U stabilnijim centralnoevropskim državama situacija je relativno brzo počela da se menja u odnosu na početnu identitetski zasnovanu podelu na komuniste i antikomuniste. Na primer, već na trećim izborima za češki parlament 1996. godine (a slični rezultati dobijeni su i u Poljskoj i Mađarskoj), Češka socijaldemokratska partija (ČSSD) osvojila je 26% glasova i time učetrostručila prethodni rezultat. Period između dva izborna ciklusa bio je označen (1) kristalizacijom političke ponude levice i desnice i (2) opštom promenom shvatanja odnosa tržišta i države (Mateju, Rehakova, Evans, 1999: 231). Sličan zaključak formuliše i Selenji (Szelenyi, 1997:212), analizirajući dominantne socijalne rascepe u drugoj polovini devedesetih godina, u trenutku kada se u ovim društvima dešava promena: „početni period nakon pada komunizma obeležen je temama kao što su sloboda, identitet i zajednica; stoga su društva podeljenja na liberale i konzervativce, bez značajnog uticaja klase. Ekonomski interesi i podele postoje, ali su u drugom planu i pomeraju se u prvi kada su zagantovane građanske slobode. Kao rezultat ovoga, politika se menja od politike simbola ka politici interesa, a podela na levicu i desnicu zasnovana na klasnoj determinisanosti političkih stavova dobija na značaju“. Konačno, kako je to Mekfol formulisao: „konvencionalni rascepi, koji ocrtavaju konture stabilnog političkog sistema, nastaju tek nakon konsolidacije novog političkog i ekonomskog sistema“ (McFaul, 1997: 3)

U odnosu na interpretaciju značaja i mehanizama ove promene, Mateju, Rehakova i Evans (1999: 233) ukazuju na dva pristupa. Prvi je zasnovan na subjektivnoj proceni položaja u novim, tržišnim uslovima. Naglasak je na subjektivnosti jer je procena, odnosno, percepcija položaja i interesa u politici podjednako važna ili čak važnija od objektivnog klasnog ili interesnog pripadanja. Rezultat subjektivne procene je podela na dobitnike i gubitnike tranzicije. Dobar primer ovog pristupa može se videti u analizi osnovnih linija političkih podela u Srbiji o kojima pišu Komšić, Pantić i Slavujević (2003). Drugi pristup je zasnovan na tezi da se vrlo brzo formiraju objektivne razlike među građanima, pa čak i polarizacija među novoformiranim klasama, što dovodi do uobičajene povezanosti između siromašnijih slojeva i stranaka koje zagovaraju redistribuciju. Kako i sami autori ističu, ovi pristupi se međusobno ne isključuju, a može se i tvrditi da u različitim fazama tranzicije jedan od njih može imati više eksplanatorne moći od drugog, i obrnuto. Međutim, za našu raspravu trenutno je značajniji *objektivistički* pristup jer on zapravo u većoj meri odgovara sociostrukturnim pristupima koje koristimo.

Kao što smo naveli, izlazak iz komunizma bio je praćen snažnim i pomalo euforičnim protržišnim orijentacijama. Sjajna analiza ovog entuzijazma može se naći u knjizi Dejvida Osta Poraz Solidarnosti (*The Defeat of Solidarity*) u kojoj se, između ostalog, analizira i argumentacija kojom je najveći poljski sindikat podržao šok terapiju početkom devedesetih godina i dugoročno oslabio pozicije radničke klase. Tako list *Solidarity Weekly* zagovara stav „da nema drugog načina osim tvrdog ekonomskog programa“ (Ost, 2005: 56), a Leh Valensa radništvu obećava tri meseca muka, nakon čega će sve biti bolje. Takođe, kao racionalizacija je korišćeno uverenje da je državno upravljanje svime najodgovornije za tadašnje stanje u društvu te da je svaki drugi oblik upravljanja (od strane privatnih vlasnika) samim tim bolji. Ako je čovek vlasnik imovine kojom upravlja, on će se o njoj starati sa odgovornošću i sa uspehom, mislili su poljski radnici na početku tranzicije (Ost, 2005: 57).

Međutim, ovaj entuzijazam nije predugo trajao pa se ubrzo javljaju zagovornici državne regulacije i intervencije. Četiri procesa znatno doprinose osnaživanju klasnih politika u postkomunističkom svetu (Mateju, Rehakova, Evans, 1999: 235):

1. restitucija i privatizacija koje pogoduju nastanku nove klase vlasnika i preduzetnika;
2. radnička klasa gubi privilegovan položaj (i privlačnost radničkog kolektivnog identiteta), ali zbog zakasnele modernizacije i oslanjanja komunističke na krupnu industriju, i dalje predstavlja najveću i najznačajniju grupu na tržištu rada;

3. prelazak na tržišnu ekonomiju izaziva razlike u prihodima i imovini, posledično, i u načinu i standardu života; i
4. nakon 40 godina oskudice i veće potražnje od ponude, na tržištu se pojavljuju proizvodi, što među građanstvom podstiče razvoj materijalističkih vrednosti. Zapravo, bivša istočna Evropa se u ovom smislu može porediti sa posleratnom zapadnom Evropom i njenom opčinjenošću materijalnim razvojem i blagostanjem. Takođe, ova dominacija materijalističkog, u kombinaciji sa tradicionalizmom postkomunističkih društava, u kasnijim fazama tranzicije otežavaće proboj na zapadu već institucionalizovanih postmaterijalističkih vrednosti (ekologija ili prava seksualnih manjina).

SOCIOEKONOMSKE IDEJE U POLITIČKOJ ARENI U SRBIJI

Pre svega, kada se govori o savremenim partijama, obično se ističe da su u pitanju sveobuhvatne (*cath-all*) stranke koje „odbacuju svoj ideološki prtljag“, svojim programima „gađaju“ srednjeg birača i, generalno, sve manje obraćaju pažnju na to da se od političke konkurencije razlikuju na nivou programa (Katz i Mair, 1995). Smatra se da se u savremenim demokratijama borba više ne vodi oko ciljeva, već oko toga ko će ciljeve ostvariti na efikasniji način. Ipak, ovakve procene treba uzeti sa određenim oprezom jer bazične ideološke pozicije i dalje postoje, ali su razlike između partija znatno manje, iznijansirane.

Ove karakteristike izražene su i u postkomunističkim društvima jer političke partije nemaju tradiciju i socijalnu utemeljenje, odnosno, nisu institucionalizovane (Mainwaring, 2001). To pre svega znači da ne postoje jasne interesno zasnovane veze partija i birača, već se birači, naročito u prvim godinama tranzicije, sa partijama identifikuju na osnovu identitetskih tema, a ne na osnovu socioekonomskih kategorija. Dakle, razlozi delimične deideologizacije na istoku i zapadu evropskog kontinenta nisu identični. Konačno, iz prirode tranzicionih društava proilazi činjenica da je manevarski prostor za ekonomsku politiku sužen.

Sve ovo očigledno je i u političkim programima srpskih partija koje se retko opredeljuju za jasne ekonomske stavove. Tako se, na primer, partija G-17 plus zalaže za „socijalnu tržišnu privredu“, a Liberalno demokratska partija (LDP) za „socijalnu pravdu, privatnu svojinu i održiv i dinamičan privredni razvoj“, Nova Srbija za „razvijene gradove i bogata sela“, a Srpska napredna stranka (SNS) za „razvijanje savremene tržišne privrede koja će stvoriti uslove za život dostojan čoveka i socijalno blagostanje za sve građane“. Očigledno je da su ovi „ekonomski programi“ samo spiskovi lepih, ali logički i praktično sukobljenih želja. Nešto preciznije profilisanje proizilazi iz članstva srpskih partija u krovnim, evropskim ili međunarodnim organizacijama. Tako je, na primer, Demokratska stranka članica Socijalističke internacionale, a Demokratska stranka Srbije (DSS) i G-17 narodnjačke grupacije. Međutim, ovde je često reč i o taktičkom pozicioniranju stranaka koje nije potkrepljeno programskim pozicijama u lokalnoj politici. Takođe, stranačka samopercepcija ideologije ponekad ne odgovara vrednosnoj strukturi biračkog tela. Tako se, na primer, većina glasača DS nalazi među obrazovanijima i liberalnijim, umerenim dobitnicima tranzicije i onima sa boljim primanjima, što ograničava mogućnost stranke da razvije imidž „stranke redistributivne levice“. Sve ovo stvara značajnu analitičku i terminološku konfuziju iz koje nije lako izaći.

Jedan od korisnih mehanizama za snalaženje je Kičeltov (Kitschelt, 1995) ideološki koordinatni sistem, u kome horizontalnu (društveno-vrednosnu) skalu čini raspon od društvenog autoritarizma do društvenog liberalizma; drugu horizontalnu (socio-ekonomsku) skalu određuje raspon od tržišne alokacije, na jednom, do redistributivne alokacije na drugom polu. Kičelt ističe da nove postkomunističke demokratije karakteriše inverzija u odnosu na zapadne demokratije. U društvima poput Srbije, stranke se dominantno okupljaju oko ose koja spaja

protržišno-liberalni pol, sa jedne, i preredistributivni-autoritarni pol, sa druge strane. Kako su u našem društvu najvažnija pitanja i dalje zasnovana na identitetu i vrednostima (tzv. politika znamenja), a kako je manevarski prostor za ekonomsku politiku sužen, najuočljivije programske razlike su društveno-vrednosnog karaktera, tj. nemaju previše očigledne veze sa osnovnim ekonomskim pitanjima.

Ovakve zaključke potvrđuje i analiza usvajanja zakona o budžetu sprovedena u okviru projekta Centra za demokratiju Fakulteta političkih nauka i UNDP pod nazivom Jačanje odgovornosti Narodne skupštine Republike Srbije. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi značaj skupštine u procesu donošenja zakona, ali se istraživanjem amandmana mogla videti ideološka pozicija partija na socioekonomskoj skali. Budžetski zakoni su pogodni za ovakav tip analize jer je reč o sveobuhvatnim zakonima koji u sebi sadrže kompletnu politiku (odnosno, zbir svih konkretnih politika) koje vlada namerava da sprovede u jednoj godini, što znači da se odnose na mnogo različitih političkih aspekata. Ograničenja zaključaka mogu proizlaziti iz činjenice da je prilikom donošenja amandmana opozicija mnogo aktivnija te su i njeni stavovi jasniji, dok se čitava vlada može „sakriti“ iza predloga zakona o budžetu.

Analiza usvojenih amandmana pokazuje da oni ne utiču značajnije na izmenu predloženog zakona jer skoro polovina usvojenih amandmana predstavlja pravno-tehničko, lingvističko ili neko slično „doterivanje“ zakona, dok su amandmani koji nešto menjaju relativno retki. Trebalo bi imati u vidu to da je Zakonom o budžetskom sistemu skupštini samo omogućeno da menja zakon unutar predviđenih prihoda tako da svako povećanje sredstava na jednoj strani podrazumeva smanjenje izdataka na drugoj.

Kada je reč o amandmanima opozicije, pored pomenutih tehničkih, uočljive su dve grupe. Jedan grupa ima za cilj detaljnije da uredi trošenje budžetskih sredstava time što će propisati jasnije kriterijume, preneti ovlašćenja na institucije nasuprot pojedincima (npr. amandmanima se predviđa da određena ovlašćenja ne glase na ministra, već na ministarstvo) i uvesti jasno definisane rokove za podnošenje izveštaja Narodnoj skupštini. Druga grupa prihvaćenih opozicionih amandmana zagovara smanjenje troškova državne administracije. Meta opozicije su najčešće putni troškovi, sredstva za ugovore o delu i druga relativno diskreciona sredstva. Takođe, nekoliko puta su smanjivana sredstva nekim agencijama ili drugim novouspostavljenim državnim telima, na primer, Agenciji za borbu protiv korupcije. Iako je ovaj postupak na prvi pogled u suprotnosti sa traženjem opozicije da vlast bude odgovornija, zapravo je reč o percepciji da su regulatorna ili nezavisna tela previše zavisna od izvršne vlasti i da ne vrše svoju funkciju te da im nije potrebno davati sredstva. Ako se ima u vidu to da partijska scena Srbije pokazuje elemente kartelizacije, opozicija ovde ima dva motiva da napada i slabi regulatorna tela: pored navedene naklonosti strankama na vlasti (kako to percipira opozicija i deo javnosti naklonjen opoziciji), tu je, verovatno, i namera da se ova tela ne osnaže previše kako bi sadašnjoj opoziciji bilo lakše da vlada u slučaju da dođe na vlast.

Kada je reč o neprihvaćenim amandmanima opozicije, uočava se skoro potpuno odsustvo ideološkog profilisanja na socioekonomskoj skali. Naime, opozicija taktički izbegava da zagovara smanjenje državnog trošenja u konkretnim oblastima (u kojima bi ga sama smanjivala da je na vlasti), sa delimičnim izuzetkom LDP-a, naročito u polju antimonopolskih inicijativa i inicijativa za dalju liberalizaciju tržišta. Karakteristike tržišta u Srbiji zapravo stvaraju kontekst u kome ove liberalne ideje imaju širu podršku jer se protekcionizam plaća iz džepova svih građana, dok korist imaju samo veliki trgovinski lanci ili preduzeća sa dominantnom pozicijom na tržištu poput Naftne industrije Srbije (međutim, ni LDP ne insistira previše na ovim merama jer se fokusira na teme Evropske unije (EU) i Kosova i Metohije (KiM), kao i ostale

partije). To dovodi do pomalo ironične situacije u kojoj opozicija optužuje vlast za preveliko trošenje i zaduživanje, ali ne daje predloge gde i kako uštedeti. Naravno, u pitanju je taktično rezonovanje da je bolje ne zamerati se određenim interesnim ili biračkim grupama i predlagati smanjenje budžeta za njih.

Za razliku od male profilizacije na socioekonomskoj ravni, opozicija se, pre svih, Srpska radikalna stranka (SRS) i Nova Srbija (NS) mnogo jasnije ideološki profilise na društveno-vrednosnoj skali, čak i u vezi sa budžetskim pitanjima. SRS i NS zagovaraju snažniju podršku vojsci, crkvi, umanjeње sredstava za nevladine organizacije (ovde se ne misli na crkve i političke partije koje takođe formalno spadaju u ovu budžetsku kategoriju), što je sve vrlo konzistentno sa njihovim tradicionalističkim društvenim pozicijama. Ukratko rečeno, srpska politička scena je i dalje pod dominacijom identitetskih tema i velikih narativa („Evropa ili Kosovo“), dok se socioekonomske teme stidljivo pojavljuju na marginama. Teorijski gledano, bilo je očekivano da se situacija promeni u korist većeg značaja ekonomije. Tako, na primer, Pavlović piše da se stvaranje vladine koalicije DS i SPS nakon parlamentarnih izbora 2008. može razumeti u kontekstu očekivanja da će naredni parlamentarni izbori biti pretežno organizovani oko ekonomskih pitanja jer „Kosovo kao tema ima sve manje uticaja“ (Pavlović, 2008). Takođe, svetska ekonomska kriza i njene posledice prosto guraju ekonomiju u prvi plan. Tako se u demokratijama širom sveta nanovo otvaraju klasične rasprave o poželjnoj ulozi države u ekonomiji i podele na protekcioniste, intervencioniste, liberalne i druge, što osnažuje klasične ideološke podele. Međutim, ukoliko u političkoj ravni već nisu artikulisane ekonomske podele, onda ove teme nemaju valjanu osnovu, pa se i debata o krizi svodi na mehanizme ublažavanja njenih efekata, a ne na ozbiljne planove za njeno prevazilaženje. Istovremeno se u izbornu arenu ubacuju predlozi o planovima za izgradnju kanala između reke Morave i Egejskog mora (opozicija), dok se vlada skoro bez ikakve javne rasprave odlučuje da preuzme smederevsku železaru i njene dugove dok se ne nađe strateški partner (rekli bismo, bar do izbora).

Slične podatke nalazimo u istraživanjima načina na koji mediji izveštavaju o budžetskim pitanjima jer se preko medija zapravo stvara slika o postojećoj partijskoj sceni (o međuzavisnosti politike i medijske slike o politici je već mnogo toga napisano, a smer kauzalnosti nam za ovu temu nije prioritetan). Balkanska istraživačka izveštačka mreža (BIRN) poslednje četiri godine sprovodi monitoring medija u vezi sa budžetskim zakonima. Tako se u izveštaju o usvajanju budžeta za 2010. godinu nalazi i sledeće: „iako je budžet najvažniji makroekonomski dokument, u njegovoj medijskoj obradi ekonomski činoci su u velikoj meri zanemareni, dok politički aspekti dominiraju“, kao i to da „je veliki nedostatak izveštavanja, u sve tri godine, skoro potpuno odsustvo tekstova/priloga koji pokazuju kako će određena budžetska rešenja uticati na svakodnevni život građana“ (BIRN, 2011). Kada je reč o političkim akterima koji se pojavljuju u medijima u vezi sa budžetom, primećuje se da „institucionalni izvori imaju lakši pristup medijima i glavni su izvori koji „primarno definišu“ temu i daju „formalni ton“ debati“ (*ibid.*). Ovakvi nalazi biće naročito važni za drugi deo ovoga teksta u kome se bavimo akterima iz civilnog društva.

Ipak, medijska slika ukazuje i na neke promene pa tako izveštaj za usvajanje budžeta za 2012. pokazuje da je fokus izveštavanja u većoj meri na trošenju budžetskih sredstava u odnosu na politička pitanja. Jedan deo zasluga za ovu promenu pripada Državnom revizoru i Fiskalnom savetu koji se pojavljuju kao nezavisni akteri i unose nove elemente u budžetske i, generalno, ekonomske teme. „Prvi put tema je izmeštena iz sfere dnevno-političkih dešavanja i partijskih trgovina ka pitanjima ekonomije i socijalno-ekonomskog razvoja“ (BIRN, 2012). Zasluge za ovo se pripisuju i svetskoj ekonomskoj krizi koja je osnažila položaj ekonomskih tema i povećala svest građanstva o njima.

Medijska slika je slična i kada se govori o drugim socioekonomskim temama. Jedna od važnih tema je i diskurs siromaštva koji uključuje razumevanje socioekonomskog položaja, njegovu interpretaciju i različite paradigme kojima se opravdavaju političke intervencije za rešavanje problema. Međutim, uprkos značajnom političkom potencijalu ove teme (i biračkog tela), sudeći prema medijskom izveštavanju, nijedna od političkih partija se ne ističe u ovom polju. Štaviše, kao da je polje siromaštva rezervirano samo za državu i njene činovnike: „subjekatsku poziciju nosioca radnje najčešće zauzimaju državni organi i institucije – u 42% svih analiziranih tekstova. Poređenja radi, nevladine organizacije ovu poziciju imaju u 5% tekstova, stručnjaci i naučne institucije u 1% tekstova, dok sami siromašni i socijalno isključeni bivaju stavljeni u ulogu nosioca radnje u 35% tekstova“ (Kleut, 2011: 41). Uticaj identitetskih paradigmi očitava se i u slučaju siromaštva jer se „borba protiv siromaštva situira u tranzicioni kontekst da bi potom bila premeštena u kontekst priključivanja Srbije Evropskoj uniji“ (Kleut, 2011: 42), čime se sama tema delegitimise kao nedovoljno validna i atraktivna bez šireg političkog okvira. Ipak, zametak refleksije socioekonomskih pitanja na političku ravan predstavlja činjenica da su objekti medijskih predstava o siromaštvu one društvene grupe koje su donekle politički organizovane (radnici i penzioneri), dok neorganizovane grupe (nezaposleni, izbeglice, beskućnici, stanovnici ruralnih naselja) skoro da nemaju šansu da budu primećeni.

SOCIOEKONOMSKE IDEJE U CIVILNOM DRUŠTVU U SRBIJI

Socioekonomske teme i pitanja zaštite socioekonomskih prava su i u dosadašnjem tranzicionom razvoju civilnog društva u Srbiji bila zanemarena u korist političkih tema i osnovnih građanskih i političkih prava. Imajući u vidu dugogodišnji nedostatak slobode izražavanja, slobode medija, slobodnih i poštenih izbora, ovakav put se čini razumljivim. Civilno društvo se u poslednje dve decenije posvetilo, pre svega, pitanjima zaštite ljudskih prava i uspostavljanja demokratije i demokratskih institucija. Međutim, pored ove socijalizirajuće i demokratizirajuće funkcije civilnog društva, značajne su i funkcija predstavljanja, odnosno, zastupanja interesa različitih grupa, vršenja pritiska na vladu i stimulanja javnih rasprava, kao i javne i kvazijavne funkcije koje podrazumevaju pomaganje siromašnima, hendikepiranima i marginalizovanim društvenim grupama (Edwards i Foli, prema Pavlović, 2006: 49). Fokus naše analize je na razvijenosti javnih i kvazijavnih funkcija civilnog društva u Srbiji sa ciljem da utvrdimo i objasnimo koliko je civilno društvo posvećeno socijalnoekonomskim pitanjima, kao i na funkciji predstavljanja i zagovaranja.

Ako se osvrnemo na istraživanje Građanskih inicijativa iz početka 2005. godine, možemo uočiti da se na uzorku od 516 organizacija civilnog društva, nijedno od njih nije deklariralo kao poslovno i profesionalno udruženje, dok se 3% organizacija civilnog društva prioritarno bavilo ekonomskim osnaživanjem. Najveći broj organizacija civilnog društva se u tom trenutku bavio humanitarnim i socijalnim radom i zdravstvom (16%). Iako im to nije prioritarna oblast delovanja, 12% organizacija civilnog društva je istaklo da prema određenim segmentima svog delovanja može da se svrsta u poslovna i profesionalna udruženja, 28% je istaklo da se, pored prioritarnosti oblasti, bavi i ekonomskim osnaživanjem, dok se humanitarnim i socijalnim radom i zdravstvom u bar nekom segmentu rada bavi čak 50% udruženja. Poređenja radi, zaštita ljudskih prava je bila oblast delovanja 57% intervjuisanih udruženja, uz još 27% udruženja koja su se bavila zaštitom prava nacionalnih manjina i 33% koja su se bavila zaštitom ženskih prava i 7% zaštitom LGBT grupa (Dereta, 2005: 17).

Podaci Direktorijuma neprofitnih nevladinih organizacija Centra za razvoj neprofitnog sektora iz iste godine takođe potvrđuju da najveći broj NVO zapravo čine organizacije socijalne zaštite, dok poslovnih udruženja gotovo da nema. U organizacije socijalne zaštite ubrajaju se i „udruženja koja okupljaju samoorganizovane grupe građana sa nekim oblikom invaliditeta, dok

su druge organizacije ovog tipa usmerene na druge ugrožene grupe poput dece (organizacije za pomoć bolesnoj i socijalno ugroženoj deci), starih (socijalne usluge za stare, pomoć posebnim kategorijama kao što su stari u izbegličkim kampovima). Udruženja ovog tipa uglavnom razvijaju alternativne i dopunske programe u odnosu na institucionalizovanu mrežu državnih oblika zaštite, nude socijalne usluge ili podstiču aktivizam rizičnih grupa, programe osposobljavanja za samostalno sticanje sredstava i akcije koje doprinose integraciji i smanjivanju socijalne izolacije. Dnevni centri koji organizuju okupacionu terapiju ili socijalnoekonomske aktivnosti koje treba da podstaknu samopoštovanje i uključivanje ovih ugroženih grupa, SOS-telefoni za žene žrtve nasilja, psihološka savetovašta, samoorganizovane grupe za samopomoć, udruženja roditelja dece sa invalidnošću – tipične su aktivnosti ovih organizacija“ (Kolin, 2010: 139-140).

Prema izveštaju o monitoringu koje je sproveo Fond za otvoreno društvo od 2006. do 2008. godine, na političkoj agendi civilnog društva u Srbiji su pre svega pitanja demokratske tranzicije. Organizacije civilnog društva se bave: 1. izgradnjom funkcionalne demokratske države, a neke i pitanjima državnosti, 2. uspostavljanjem autonomnog i respektabilnog političkog društva, 3. uspostavljanjem vladavine prava, 4. stvaranjem uslova za autonomno dinamično i održivo civilno društvo, 5. nastojanjem da određena pitanja plasiraju ili im obezbede više mesto na političkoj areni, 6. uticajem na sadržaje javnih politika (Jeličić i Đurović, 2011: 24-26). Primećuje se da socijalnoekonomska pitanja nisu prioritetna za civilno društvo u Srbiji. Štaviše, organizacije civilnog društva se „najmanje bave pitanjima uspostavljanja ekonomskog društva“. „Razlog tome treba potražiti u nedostatku specijalizovanih znanja u ovom delu građanskog društva i nepostojanju horizontalnih veza NVO sa profesionalnim organizacijama i ekspertskim institucijama“ (Jeličić i Đurović, 2011: 24).

Potpunija slika se dobija kada se ova istraživanja uporede sa istraživanjem o vidljivosti i poznavanju NVO sprovedenim u jesen 2010. godine. Kako građani Srbije vide tranziciju. Prema rezultatima ovog istraživanja, čak 63% ispitanih je izjavilo da nije upoznato sa radom NVO. S druge strane, građanstvo ima najviše poverenja u udruženja koja se bave zaštitom životne sredine (25%) i udruženja koja se okupljaju, štite i zapošljavaju ljude s invalidnošću (24%)¹⁹² (Kolin, 2010: 141-143). Ovde se pokazuje ne samo to da organizacije civilnog društva koji se bave socioekonomskim temama nisu vidljivi i prepoznati u javnosti već da građanstvo o njima uopšte veoma malo zna. Istovremeno se pokazuje da organizacije civilnog društva koji se bave socijalnim pitanjima imaju potencijal za poverenje građanstva.

Do sada izneti podaci ukazuju na to da se značajan broj organizacija civilnog društva u Srbiji bavi pitanjima socijalne zaštite, dok ekonomskih pitanja gotovo i da nema. Iako su one nevidljive u procentima, u Srbiji deluje nekoliko razvijenih i uticajnih organizacija posvećenih upravo ekonomskim ili socioekonomskim pitanjima. Kao primer možemo navesti Savez ekonomista Srbije,¹⁹³ Fond „Centar za demokratiju“,¹⁹⁴ Fond za mikro razvoj,¹⁹⁵ Biznis start-up centar¹⁹⁶ i Nacionalnu alijansu za lokalni ekonomski razvoj (NALED).¹⁹⁷

¹⁹² U odnosu na „Obraz“ u koji poverenje ima 9% građana.

¹⁹³ <http://www.ses.org.rs>.

¹⁹⁴ Evo primera nekih od njihovih projekata: „Svi imamo pravo na bezbedno radno mesto“ (2011), „Žene, zapošljavanje i siromaštvo“ (2009), Snaga društvene odgovornosti (2009), „Kako brže i lakše do posla“ (2008), „Snaga društvene odgovornosti“ (2008), „Regionalno partnerstvo za razvoj“ (2008), „Povratak žena na tržište rada“ (2007) ili „Država-biznis-građani za ekonomska i socijalna prava“ (2007). Videti: http://www.centaronline.org/?stranica=kom_clanak&naredba=lista_k_c&id=0&br_stranice=1&sortiranje=&id_kategorija=9&id_menu=11, posećeno 11.1.2012.

¹⁹⁵ Fond za mikro razvoj svoju delatnost ostvaruje kroz dva programa: 1. program mikroprojekata da bi ekonomski osnažio i poboljšao životni standard početnika u biznisu, malih preduzetnika, nezaposlenih, siromašnih i marginalizovanih grupa; 2. i program nefinansijskih usluga da bi se unapredile veštine i znanja korisnika i radi prilagođavanja njihovih zanimanja potrebama tržišta rada i njihovog daljeg zaposlenja. Videti: <http://www.mdf.org.rs/>, posećeno 11.1.2012.

¹⁹⁶ http://www.preduzetnistvomladih.org.rs/o_nama.html

¹⁹⁷ <http://www.naled-serbia.org/about>

Pored organizacija civilnog društva u strogom smislu, za socioekonomsku sferu civilnosti posebno su značajne dve vrste aktivnosti, odnosno, aktera: socijalno preduzetništvo i sindikati. I socijalni preduzetnici i sindikati jednim svojim delom pripadaju civilnom društvu, a drugim iskoračuju u polje ekonomije.

Socijalno preduzetništvo može da bude i način smanjivanja nezaposlenosti i sredstvo borbe protiv diskriminacije marginalizovanih grupa u društvu. Delatnosti socijalnih preduzeća usmerene su pre svega na pružanje socijalnih usluga, edukativne programe, recikliranje, organizovanje transporta, organizovanje slobodnog vremena, kreativne radionice, hotelske i restoranske usluge, održavanje parkova i sl. Nedovoljna zainteresovanost civilnog društva za socioekonomske aktivnosti manifestuje se i na ovom primeru.

Naime, u Srbiji socijalno preduzetništvo počinje da se razvija tek u procesu kulturnog i političkog približavanja Evropskoj uniji. Marija Kolin i Nevena Petrušić prepoznaju tri osnovna tipa socijalnog preduzetništva u Srbiji (Kolin i Petrušić, 2008).

U prvu grupu spadaju programi i aktivnosti nevladinih organizacija, odnosno, grupa za samopomoć koje pružaju socijalne usluge i suštinski odgovaraju socijalnim preduzećima. Ove grupe najčešće čine udruženja osoba sa invaliditetom, izbegličke organizacije, udruženja žena i manjinskih grupa. U grupe za samopomoć mogu se svrstati, na primer, Udruženje distrofičara Beograda, Grupa 484, UG „Snaga prijateljstva – Amity“ itd.

Pored ovih, aktivnosti verskih organizacija takođe mogu da se svrstaju u socijalno preduzetništvo i pripadaju drugoj grupi socijalnih preduzeća. Ovde se pre svega misli na organizacije poput Karitasa (*Caritas*) ili Milosrđa, humanitarne organizacije Srpske pravoslavne crkve. Ove organizacije pružaju socijalnu pomoć ugroženim socijalnim grupama, pre svega, starima, hronično bolesnima i invalidima. U grupi verskih organizacija nalazi se, na primer, i Ekumenska humanitarna organizacija koja ima multietničku i multireligijsku strukturu zaposlenih i okrenuta je osnaživanju i pomoći Romima, osobama sa posebnim potrebama, HIV pozitivnim osobama i ostalim marginalizovanim grupama.

U treću grupu mogu se svrstati preduzetničke inicijative kooperativa koje se osnivaju pre svega u poljoprivredi, zaštiti životne sredine ili preduzetničkim inicijativama u okviru ženskog pokreta. Među preduzetničke inicijative kooperativa svrstavaju se EhoPrint d.o.o. za štampu i trgovinu NS, zatim Centar za razvoj agrobiznisa iz Horgoša, itd. U EhoPrintu su zaposlene dve osobe sa invaliditetom i honorarno angažovan knjigovođa koji je takođe osoba sa invaliditetom. Centar za razvoj agrobiznisa ima za cilj stvaranje novih zemljoradničkih zadruga radi zajedničkog nastupa na tržištu, razvijanje svesti o neophodnosti udruživanja, podršku lokalnom stanovništvu koje se bavi poljoprivredom u tehničkom smislu.

Najbrojnije su organizacije iz prve grupe socijalnog preduzetništva, organizacije koje pružaju socijalne usluge ugroženim i marginalizovanim grupama, dok su preduzetničke inicijative kooperativa tek u povoju. Ovakvi nalazi su u skladu sa pomenutim istraživanjima civilnog društva u Srbiji. Civilno društvo u Srbiji je osposobljeno i motivisano za pružanje socijalnih usluga, ali još uvek nije spremno da rizikuje da izađe na tržište. U tom smislu, projektne donacije, gledano očima predstavnika civilnog društva, sigurniji su izbor prihoda. Jedan od razloga za to je svakako finansijska kriza koja preduzetničke aktivnosti čini vrlo rizičnim, drugi razlog je nepopularnost kooperativa kao modela poslovnog upravljanja zbog iskustva sa socijalističkom privredom. Istovremeno, velika nezaposlenost u društvu smanjuje šanse socijalnim preduzećima da se, čak i uz potencijalne subvencije države, izbore na tržištu. Sa druge strane, i nedostatak veće podrške političkih aktera za alternativnu ekonomiju, kao

i nepovoljan pravni okvir¹⁹⁸ utiču na to da ovaj model socijalnog preduzetništva ne bude primamljiv organizacijama civilnog društva u Srbiji.

Analiza rada i uticaja sindikata kao verovatno najvažnijih aktera u socioekonomskoj sferi civilnog društva takođe navodi na slične zaključke. Iako suštinski pripadaju civilnom društvu, javnost sindikate retko percipira kao svoj deo (zajedno sa univerzitetom, crkvama i nekom drugim organizacijama). Položaj i uticaj sindikata zavređuju nekoliko tekstova u ovakvom tipu zbornika pa ćemo samo ukratko ukazati na najvažnije elemente. Položaj sindikata u srpskoj tranziciji nepovoljan je zbog četiri ključna elementa koji obuhvataju elemente nasleđa i savremenog političkog konteksta: (1) odsustvo razvojnih efekata tranzicije, (2) odsustvo tradicije autonomne borbe i kritičke pozicije prema vlasti, (3) nespремnost sindikalnih lidera za međusobnu saradnju i (4) raširena antisindikalna histerija među pripadnicima političke i intelektualne elite u Srbiji (Stojiljković, 2011: 442-443). Kumulativno, sve ovo pokazuje brojne slabosti sindikata i nemogućnost da nametne agendu koju zagovara. Izlaz iz toga sindikati sve više traže u saradnji sa političkim partijama, kao ubedljivo najjačim akterima na društveno-političkoj sceni. Ova praksa započeta je još u vreme borbe za demokratizaciju Srbije (pre svega, od strane sindikata „Nezavisnost“) u radikalno drugačijim okolnostima, ali je delimično nastavljena sa Draganom Milovanovićem, ministrom rada i zapošljavana u vladi Zorana Đinđića, koji je bio vezan za Asocijaciju slobodnih i nezavisnih sindikata (ASNS). Fokusiranje na političku strategiju uticaja na donosiocе odluka vodilo je predizbornim sporazumima i platformama koje su sindikati potpisivali sa strankama u pokušaju da ih podrškom obavežu na saradnju, dok su poslednji meseci obeleženi najavom sindikata da će formalno ući u političku arenу i učestvovati na izborima (najverovatnije kao deo koalicije). Međutim, ako je verovati istraživanjima, nešto više od 50% članova sindikata ne zna koja politička pozicija odgovara sindikatima (Stojiljković, 2008: 270), dok svega 14% sindikalaca smatra da bi neki oblik političkog angažovanja (ulazak u koaliciju, podrška bliskim partijama i formiranja sopstvene liste) bio najbolji način ostvarivanja uticaja sindikata (Stojiljković, 2011: 463).

Na samom kraju, valja ukazati na to da se u civilnom društvu javljaju i zameci kontrolne funkcije u socioekonomskoj ravni. Npr. web-sajt „skockajte budžet“ (<http://www.skockajtebudzet.rs>) predstavlja pokušaj stvaranja javnog portala koji bi povećao svest građana o značaju ekonomskih i budžetskih pitanja. Ovu inicijativu možemo shvatiti u kinovskom konceptu „nadgledajuće demokratije“ koji, između ostalog, podrazumeva stvaranje mreže aktera u polju civilnog društva na lokalnom, nacionalnom i supranacionalnom nivou koje nadgledaju vlast i zastupnika javnih interesa koji nisu deo izabраних структура. Nadgledajuće demokratije su „primarno određene posvećenošću da javnosti omoguće različite stavove i visok stepen informisanosti o vršenju vlasti u različitim vladinim i nevladinim organizacijama“ (Keane, 2008: 12), što zapravo predstavlja jedan od mehanizama uvođenja ekonomskih tema, nezavisno od želje političkih aktera.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pre svega, analiza je potvrdila početnu tezu da je značaj socioekonomskih tema za političku scenu Srbije veoma mali te da se političke partije skoro uopšte programski ne profilišu u odnosu na ta pitanja. Štaviše, stranke svojom politikom iznova pažnju javnosti vraćaju na identitetska pitanja i velike narative smatrajući da će na taj način lakše zadržati biračku podršku. Ovakva praksa se može potvrditi i analizom rada stranaka u parlamentu, ali i analizom medijske percepcije važnih socioekonomskih pitanja poput pitanja usvajanja budžeta ili borbe protiv siromaštva. Međutim, iskustva drugih postkomunističkih društava ukazuju na to

¹⁹⁸ O pravnoj regulativi koja uređuje socijalno preduzetništvo i izvorima finansiranja videti detaljnije u: Cvejić et al. 2011.

da ekonomske teme vremenom moraju postati značajnije te da se identitetski rascepi mogu održavati samo u podeljenim društvima (poput društva u Bosni i Hercegovini).

Na osnovu različitih rezultata istraživanja i prikazanih primera, može se tvrditi da se civilno društvo delimično okreće od političkih pitanja prema socijalnim, a postepeno i ekonomskim. Postavlja se pitanje zašto razvijanje javnih i kvazijavnih funkcija civilnog društva u Srbiji teče toliko sporo. Jedno objašnjenje glasi da su one razvijenije od onoga što je vidljivo u javnosti jer mediji nisu dovoljno zainteresovani za ova pitanja i ne promovisu aktivnosti civilnog društva u socijalnoekonomskom polju. Drugi razlog leži u samim kapacitetima civilnog društva i nedovoljnoj međusobnoj umreženosti i povezanosti sa ekspertskim i poslovnim udruženjima. U kojoj meri je ono osposobljeno da održava treninge i bavi se zagovaranjem, a u kojoj da pruža usluge? Treće, od 2000. godine, na pravac razvoja utiču i prioritete koji su postavljali međunarodni akteri i donatori. Sredstva su sve više namenjena izgradnji društvene kohezije i prevazilaženju diskriminacije u srpskom društvu kroz promovisanje tolerancije i kulturnog diverziteta, ali i aktivnom učešću civilnog društva u društveno-ekonomskom razvoju.

U tom kontekstu ne bi trebalo potceniti uticaj Evropske unije na lokalne procese pa se značaj socioekonomskih pitanja može povećati kada se otvore pristupni pregovori i kada neka mnogo konkretnija pitanja u vezi sa konkretnim politikama budu na pregovaračkom stolu, a nadamo se, i na uvidu javnosti. Tada će stranke i drugi akteri morati u svoje politike da uvedu i mnogo jasnije pozicije o, na primer, poljoprivrednim subvencijama i izdvajanju države za visoko obrazovanje.

Dakle, izlaz iz situacije ne može doći po sistemu *deus ex machina*, već po ustaljenim mehanizmima i predvidljivim putanjama. Tri su ključna elementa u jednačini: objektivni društveni procesi, taktika političkih aktera i sposobnost građana/civilnog društva da nametnu svoju agendu.

LITERATURA

BIRN (2011), Treći medijski monitoring: izveštavanje o usvajanju republičkog budžeta za 2011. godinu, http://www.mc.rs/upload/documents/PDF/BIRN_Izvestaj_budzet_2011.pdf

BIRN (2012), Četvrti medijski monitoring: izveštavanje o usvajanju republičkog budžeta za 2012. godinu, http://www.skockajtebudzet.rs/en/file/show/SKOCKAJTE%20BUDZET_Izve%C5%A1taj_2012.pdf

Cvejić, Slobodan et al. (2011), Preporuke za podršku razvoju kapaciteta socijalnih preduzeća u Srbiji, Beograd: Evropski pokret u Srbiji.

Dal, Robert (1997), Poliarhija, Beograd, Filip Višnjić.

Dereta, Miljenko (ur.) (2005), NVO sektor u Srbiji. Mreža vanredno izdanje, Beograd, Građanske inicijative.

Jeličić, Jadranka i Đurović, Srđan (ur.) (2011), Evropeizacija Srbije: građansko društvo, Beograd: Fond za otvoreno društvo.

Katz Richard, Mair Peter (1995), Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party, u Party Politics, Vol. 1, No 1, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Keane, John (2008), Monitory Democracy, rad predstavljan na konferenciji Emergent Publics, The Open University, Milton Keynes
www.open.ac.uk/socialsciences/emergentpublics/seminar1/keane_monitory_democracy.pdf, posećeno 20.6.2011.

- Kitschelt, Herbert** (1995), *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies – Theoretical Propositions, u Party Politics, Vol 1, No. 4, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.*
- Kleut, Jelena** (2011), *Diskurs siromaštva u tranzicionoj Srbiji, u Valić Nedeljković, Dubravka (ur.) Media Discourse of Poverty and Social Exclusion, Novi Sad: Faculty of Philosophy.*
- Kolin, Marija** (2010), *Civilni akteri tranzicije, u: Mihajlović, Srećko (ur.) (2010), Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnjenja tranzicije, Beograd, Friedrich Ebert Stiftung, str. 135-149.*
- Kolin, Marija i Petrušić, Nevena** (2008), *Socijalna preduzeća i uloga alternativne ekonomije u procesima evropskih integracija, Beograd, Evropski pokret u Srbiji.*
- Komšić Jovan, Pantić Dragomir i Slavujević Zoran** (2003), *Osnovne linije partijskih podela, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.*
- Linc, Huan i Štepan, Alfred** (1998), *Demokratska tranzicija i konsolidacija, Beograd, Filip Višnjić.*
- Lipset, Martin** (1969), *Politički čovek, Beograd, Rad.*
- Mateju Petr, Rehakova Blanket, and Evans Geoffrey** (1999), *The Politics of Interests and Class Realignment in the Czech Republic, 1992–1996: 231 u The End of the Class Politics?, Geoffrey Evans (ed.), Oxford: Oxford University Press.*
- Mainwaring, Scott**, (2001), *Party Systems in the Third Way, u: Diamond, Larry and Plattner, F. Marc (eds), The Global Divergence of Democracies, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.*
- McFaul, Michael** (1997), *Russia's 1996 Presidential Election: The End of Polarized Politics, Stanford: Hoover Institution Press.*
- Mihajlović, Srećko (ur.)** (2010), *Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnjenja tranzicije, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.*
- Pavlović, Dušan** (2008), *časopis Politika, 11. maj 2008.*
http://web.mac.com/dusan.pavlovic/tekstovi/2008_files/Politika_11_maj.pdf.
- Pavlović, Vukašin** (2006), *Civilno društvo i demokratija, Beograd, Službeni glasnik.*
- Przeworski, Adam** (2004), *Democracy and Economic Development, u: Edward D. Mansfield and Richard Sisson (ur.), Political Science and the Public Interest, Columbus: Ohio State University Press.*
- Stojiljković, Zoran** (2008), *Konflikt i/ili dijalog, Beograd: Fakultet političkih nauka, Swiss Labour Assistance.*
- Stojiljković, Zoran** (2011), *Srbija u lavirintima tranzicije, Beograd, Službeni glasnik.*
- Szelenyi, Fodor and Hanley, E.** (1997), *Left turn in post-communist politics? Bringing class back in?, u: East European Politics and Societies Vol. 11, Sage journals.*

IMA LI SVETLA NA KRAJU TRANZICIONOG TUNELA

APSTRAKT

Tranzicija iz monoorganizacionih, jednopartijskih, ideoloških i autoritarnih režima u pluralne, kompetitivne i demokratske poretke se pokazala mnogo složenijim i neizvesnijim procesom, sa mnogo višom socijalnom cenom nego što su to analitičari i, posebno, građani zemalja u tranziciji očekivali i želeli. U ovom tekstu autor, polazeći od različitih kvalitativnih i kvantitativnih kriterija i indikatora za merenje demokratije, formuliše i dokazuje ocenu da je nakon dve decenije tranzicionog tumanaranja, Srbija tek 'manjkava', polukonsolidovana demokratija i sugeriše elemente za strategiju izlaza iz stanja demokratskog deficita.

Ključne reči: demokratija, tranzicija, konsolidacija.

Srbija je danas, na početku druge decenije 21. veka, kad su u pitanju njen državno- politički okvir i identitet, nedovršena i još uvek slaba, preciznije, selektivno slaba, interesima bogatih i moćnih dominantno okrenuta poluperiferijska država i društvo.

Aktuelno stanje i činjenica da društveni proizvod po stanovniku iznosi tri četvrtine onog koji je ostvaren još pre više od dve decenije u velikoj meri je rezultat istorijskih lutanja i promašaja u poslednje dve-tri decenije. Poslednje dve decenije 20. veka obeležile su, prvo, agonija – sukob suprotstavljenih nacionalizama, a onda i krvavi rat i raspad – smrt Jugoslavije. Umesto da se urušavanje realsocijalizma i otvaranje portala istorije za nove mogućnosti i odnose iskoriste za ubranu demokratizaciju i priključivanje evropskim integracijama, političke elite su, uz podršku dela inteligencije i pasivno prihvatanje znatnog dela stanovništva, uvele građanstvo u konfrontaciju i obračun čija su cena ogromne ljudske žrtve i traume te materijalni i razvojni gubici.

Čitavu poslednju deceniju 20. veka Evropska unija (EU) i Srbija su se kretale po sve udaljenijim putanjama. Jačanjem integrativnih procesa Ugovorom u Mastrohtu (1991), Evropska zajednica (EZ) prerasta u EU – političku, ekonomsku i monetarnu uniju, koja će se proširivanjem u 2007. godini formirati kao zajednica 27 država. Na drugoj strani, Srbija „ponovo stiče svoju državnost“, prvo kroz dezintegraciju i krvavi rat i raspad bivše Jugoslavije, a zatim mirni, referendumski izlazak Crne Gore iz državne zajednice sa Srbijom. Nakon promena 5. oktobra 2000. godine, Srbiji su se evropski okvir i perspektiva (ponovo) otvorili.

U međuvremenu, (optimističke) prognoze vezane za prijem Srbije u EU su pomerene na narednu deceniju. Savet EU je još 1993. godine Kopenhaškim kriterijumima definisao opšte uslove za prijem u članstvo. Stabilitet i funkcionisanje demokratskih institucija, vladavina prava i zaštita ljudskih prava, posebno marginalizovanih grupa, uz funkcionisanje tržišne ekonomije i njen kapacitet da se nosi sa konkurencijom i takmičarskim pritiskom unutar zajednice – čini polazne kriterije za sve potencijalne članice. Dodatne uslove za zemlje Jugoistočne Evrope predstavljaju i regionalna saradnja i dostizanje dovoljnih administrativnih kapaciteta.

U ugovorima EU, kao i u izjavama Saveta Evrope, polazi se i od stava da je evropski socijalni model važan element procesa evropskih integracija.

Na drugoj strani, u Srbiji, nakon „postrevolucionarne euforije“ i kratkog medenog meseca između novih demokratskih vlasti, ključnih aktera međunarodne zajednice i građanstva, stvorena je atmosfera u kojoj je većina poverovala u brzi, gotovo pravolinijski hod od izolacije ka međunarodnim, pre svega, evropskim integracijama.

GDE SMO SADA

Demokratski politički i civilni akteri suočili su se brzo sa brojnim unutrašnjim iskušenjima i izazovima, ali i obnovljenim spoljnim pritiscima, koji su, posledično, otkrili svu dubinu razlika unutar „demokratskog bloka“.

Pored neobavljenog radikalnog raskida sa autoritarnom i nacional-populističkom prošlošću, prvu, ključnu prepreku u izazov čine razmere siromaštva i nezaposlenosti u Srbiji.

1. SRBIJA I PLANETARNA KRIZA

Drugu grupu izazova i limita predstavljaju dodatni zahtevi koje pred vladu, posebno nakon izbijanja planetarne finansijske krize (2008) koja prerasta (2011) u krizu javnih dugova, odnosno, krizu opšte prezaduženosti, od koje nisu imune ni ekonomije poput italijanske i španske i koja je izazvala pad kreditnog rejtinga ključne ekonomije, ekonomije Sjedinjenih Američkih Država (SAD), izručuju međunarodne finansijske organizacije. Od vlasti u Srbiji se opravdano traži da **redukuje već enormni spoljni deficit, kao i da budžetski deficit održi u dogovorenim granicama**. Od nje se očekuje i da redukuje, po procentualnom udelu u društvenom proizvodu, visoku, a po realnim iznosima i potrebama nedovoljnu javnu potrošnju. Slede **zahtevi za racionalizaciju i reformu javne uprave, obrazovanja, zdravstva i penzionog sistema, ali i dalja privatizacija i restrukturiranje privrede, pre svega, velikih infrastrukturnih sistema**.

Razdirane borbom za vlast, internim sukobima i aferama, nove vlasti nisu, međutim, uspele da stvore operativnu strategiju privrednog i socijalnog razvoja, ali ni da efektivno reformišu državni aparat. Prethodno izložene velikim probuđenim očekivanjima građanstva, one su se suočile sa brzo istanjenim početnim poverenjem i kredibilitetom.

Krajnji efekat je, poput prakse u drugim zemljama u tranziciji, postizanje na niskom ostvarenom nivou (*low level*) ekvilibrijuma parcijalnih reformi, odnosno, ostvareni „**balans nepotpunosti**“. **Nepotpune ili krajnje usporene tržišne reforme, uz istovremeno tek delimično konsolidovanje demokratije, uz brojne autokratske i partokratske deformacije, onemogućavaju masi tranzicionih gubitnika da u recesivnoj fazi promena demokratskim sredstvima iznudi povratak na staro**.

Podrška stanovništva, ili bar odsustvo aktivnog suprostavljanja, obezbeđuje se sporim i nedoslednim sprovođenjem reformi, **kupovinom socijalnog mira održanjem zarada iznad nivoa koji omogućuje proizvodnja i novim zaduživanjem**.

Posledično, u pet ključnih elemenata socijalne i ekonomske „domaće“ krize spadaju: (1) **rašireno siromaštvo i visoka i stagnantna nezaposlenost koje su krajnje neravnomerno regionalno raspoređene**, (2) **nepodnošljivo visok nivo deficita spoljnotrgovinske razmene**, (3) **za slabu privredu relativno visok udeo javne potrošnje** i (4) **predimenzionirana država, kao i (5) nadolazeća prateća kriza spoljnog duga**, nastala ponovnim ubrzanim zaduživanjem u poslednje tri godine.

Problem Srbije su, i pored više puta započinjane „giljotine propisa“, loše poslovno okruženje, siva ekonomija, korumpirana administracija, slabi konkurentski obrasci i javni i privatni monopoli,

razvijene koruptivne sheme i partokratska vladavina nad javnim sektorom. U takvom sistemu nema adekvatne kontrole nad racionalnošću javnih nabavki i efektima poslovanja.

Primera radi, stanje putne infrastrukture i tempo izgradnje ključnih saobraćajnih koridora, za koje su inače obezbeđeni međunarodni krediti, predstavljaju vid (neskrivene) nacionalne blamaže.

Posledično, privreda se nalazi u pretkomatoznom stanju opšte nelikvidnosti, u kojoj ni država ne plaća svoje dugove i raširene poreske nediscipline.

U Izveštaju Evropske komisije o napretku Srbije za 2010. godinu konstatuje se da je zbir spoljnog i unutrašnjeg javnog duga prešao iznos od 23 milijarde evra, odnosno, približno se vrednosti od čak 80% projektovanog bruto društvenog proizvoda (BDP), diplomatskim žargonom rečeno, „visoka i rastuća zaduženost izaziva zabrinutost“.

Unutar ovog iznosa, rastući javni dug dostigao je 36% BDP. Budžetski deficit, pri tome, nije očekivano rezultat antikriznog povećanja javnih rashoda, već smanjenih prihoda nastalih zbog pada dohodaka stanovništva. Fiskalno prilagođavanje izvedeno je u 2010. godini pod pritiskom misije MMF, daljim zamrzavanjem penzija i plata u javnom sektoru, kao i obustavljanjem daljeg zapošljavanja i smanjenjem kapitalnih rashoda. Radi se o palijativnim merama čiji je efekat na srednji i duži rok razvojno poguban.

Nova razvojna politika mora se, za razliku od prethodne zasnovane na zaduživanju i prenaduvanju i privatnoj i javnoj potrošnji, bazirati na geslu: investirati i izvoziti ili potonuti.

Njena realizacija ima, međutim, jasnu socijalnu cenu koju pre svega treba da plate moćni i privilegovani javni i privatni monopli – prezaštićeni „tajkuni“ i partijski komesari postavljeni da, bez dovoljne kontrole racionalnosti troškova i distribucije prihoda, upravljaju javnim preduzećima i ustanovama. To, naravno, neće ići bez velikog otpora pa su odlaganje promena i dalje zaduživanje vrlo realni.

Dijalog, ali ne bilo kakav, već dijalog zasnovan na snazi argumenata, a ne argumentu sile i moći, okrenut dugoročnom razvoju, a ne trenutnom interesnom kalkulusu, baziran i na sposobnosti empatije u poziciju, interese i strahove drugih učesnika zaista, ako želimo da izađemo iz krize, nema alternativu.

Iskustvo govori da će socijalni partneri i vlasti na to biti jednostavno prinuđeni nakon izbora.

2. AKTUELNI KONTEKST: SRBIJA U PREDVORJU IZBORA

Sve učestaliji protesti su jedan od pouzdanih pokazatelja da se Srbija, sem u krizi, nalazi i u stanju gotovo permanentne predizborne političke groznice. Nezadovoljstvu prosvetara, ali i zaposlenih u državnoj upravi prethodili su očajnički pokušaji zaposlenih u neuspešno privatizovanim firmama da radikalizacijom protesta skrenu pažnju na svoj nezavidan položaj. Zatim su na sceni bili oružari koji zauzimanjem hala i povremenim uličnim performansima nastoje da dođu do posla i zarade i poljoprivrednici koji blokadom puteva žele da iznude raniji nivo cena i/ili subvencija.

ZAPOSLENI I SINDIKATI

Zajedničko svim ovim protestima je to što njihovi učesnici upućuju svoje zahteve Vladi Srbije i resornim ministarstvima procenjujući da oni još imaju moći i razloga da im bar delimično izađu u susret. U situaciji raširenog političkog cinizma i nepoverenja, razumljivo je nastojanje da se, kada se već dijalogom nije došlo do zadovoljavajućih rešenja, pritiskom iznude ustupci

i ranije data obećanja. Iza ove logike stoji naučena lekcija da su političari pred izbore, vodeći računa o rejtinizima, skloniji da prihvate zahteve.

Sličnu pozadinu ima i licitiranje pojedinih sindikata (SSSS, ASNS) sa direktnim ulaskom u političku arenu i/ili „cenom“ za podršku pojedinim strankama.

U prilog im idu i neporecive činjenice da je zaposlenost dramatično niska, da su i inače preskrome plate i penzije na silaznoj putanji, da ponovo raste siromaštvo, a da je društveni proizvod još uvek na nivou od tri četvrtine onog iz daleke 1989. godine.

Od oko pet miliona radno sposobnih, ekonomski nije aktivna ni polovina. Oficijelna stopa nezaposlenosti je prešla 20%, ali ako armiji od 720.000 ljudi priključimo one koji su, izgubivši nadu, prestali da tragaju za poslom, kao i desetinu zaposlenih koji odlaze na posao u firme u stečaju a da za to ne primaju platu, radi se faktički o gotovo milion nezaposlenih.

Istovremeno, među gotovo 600.000 onih koji egzistenciju održavaju radom u neformalnom sektoru najviše je upravo zaposlenih, pre svega, onih preko 600.000 koji neredovno primaju platu i tako dopunjuju svoje nedovoljne zarade.

Posledično, broj penzionera (1,6 miliona) gotovo se izjednačio sa brojem (formalno) zaposlenih (1,75 miliona). Ako se ostvare prognoze Unije poslodavaca Srbije da će u narednom periodu bez posla ostati još 100.000 zaposlenih, ovi brojevi će se i izjednačiti, što dovoljno ilustruje dubinu izazova sa kojima je suočena Srbija.

Unutar zaposlenih, njih oko 450.000 radi kod privatnih lica, pri čemu 200.000 vlasnika zapošljava tek neznatno veći broj radnika. Od 1.360.000 onih koji rade kod pravnih lica, gotovo pola miliona (470.000) radi za državu, a njih oko 900.000 u privatnom sektoru (Musić, 2010: 44–46)

Poslednju deceniju karakterišu dva procesa: deindustrijalizacija i rast uslužnog sektora i transfer iz javnog u privatni sektor.

Pri tome, privatni sektor nije imao kapacitete da primi ni polovinu onih koji su izgubili posao u javnom sektoru, što je za posledicu imalo pad broja zaposlenih sa 2,2 miliona na 1,8 miliona.

Završetak privatizacije velikih sistema i lokalnih preduzeća nosi realnu opasnost daljeg otpuštanja. Dodatno, mala preduzeća, izuzetno osetljiva na oscilacije na tržištu i neoslonjena na saradnju sa velikim sistemima su u znatnoj meri koncentrisana na nekada propulzivne delatnosti poput poslova sa nekretninama, osiguranja i pružanja ličnih usluga oštro pogođenih krizom.

Ako, dalje, od 2,3 miliona radno aktivnih oduzmemo poljoprivrednike, vlasnike i (loše i nekvalitetno) samozaposlene, potencijalnu sindikalnu klijentelu čini tek 1,3 miliona zaposlenih. U najtežem položaju u pogledu uslova rada, sigurnosti posla i isplata zarada su nesporno zaposleni kod malih preduzetnika, kao i angažovani u neformalnom sektoru i firmama pod stečajem.

Društvena kontramoc zaposlenih i sindikata dodatno je limitirana preteranom deindustrijalizacijom, kao i partijskom kontrolom i patronatom nad zapošljavanjem u javnom sektoru. U situaciji dezinvestiranja i rada na tehnološki izraubovanim mašinama te rezultirajuće niske produktivnosti i profitabilnosti, i sami zaposleni i industrijski sindikati samoograničavaju svoje zahteve na minimalne standarde jer znaju da nemaju dovoljno argumentacijski zasnovanu pregovaračku poziciju.

Njihovi protesti, ma kako bili radikalni i uporni, uključujući i štrajk glađu, nisu ofanzivni, odnosno klasični štrajkovi kojima se, prekidom rada, želi proširiti prostor sloboda i prava, već tek defanzivna odbrana i apel za očuvanje egzistencijalnog minimuma.

Dugo, dvodecenijsko posrtanje privrede, uz ratnu avanturu i sankcije i frustrirajuća iskustva rezultirali su i padom stope sindikalizovanosti na trećinu zaposlenih i niskim poverenjem u sindikate. Razjedinjeni ili bar nedovoljno koordinirani sindikati, lišeni tradicije autonomnih borbi jednostavno nisu uspjeli da urade ni ono što se moglo (Stojiljković, 2011: 442–445).

U poređenju sa širinom i radikalnošću protesta u okruženju, građanstvo i njegove asocijacije i zaposleni i sindikati u Srbiji teško da bi se mogli optužiti za odsustvo svesti o težini situacije. Začeci njihovog autonomnog, ali nedovoljno profilisanog i koordiniranog protesta i otpora znače za sada tek da oni ne mogu i neće više da plaćaju cenu decenijskog tranzicionog tumaranja i propuštanja prilika.

Radi se i o efektu i uticaju talasa radničkih i građanskih protesta širom Evrope i raširenoj svesti da je unutar poslednje tri decenije razvoja neoliberalnog koncepta globalizacije došlo do visokog rasta nejednakosti. Svaka kriza, uključujući i poslednju krizu hipotekarnih dugova i bankarskih plasmana, korišćena je za preraspodelu u korist najbogatijih. Brojni ekonomisti, poput Petera Bofingera, smatraju da u osnovi aktuelne krize stoji nastojanje države da izgladi posledice krize na tržištu nekretnina i novca, što je preambicioznim programima spasavanja banaka i podsticanja konjunktore dovelo do opšte dužničke krize. Prateća privredna recesija pogađa, međutim, pre svega omladinu (NIN, 11. 8. 2011, str. 25–27).

Primeru radi, u Španiji se širi protesni pokret Indignados (Ozlojeđeni) koji pre svega okuplja mlade besne zbog krize, nezaposlenosti i rigidnih mera štednje vlade koja ih ostavlja i bez već stečenih prava. Nezadovoljni u Španiji, Italiji ili Grčkoj traže korenite reforme, ali ih (zavisne) vlade zemalja upućenih na intervencije evropskih finansijskih institucija, naravno, ne mogu preduzeti.

Postavljanje novih tehnokratskih vlada bez izbora u Grčkoj i Italiji je dovoljna ilustracija.

Nova strategija može biti stvar odluke bar na nivou institucija EU.

Na drugoj strani, inverzni i neproduktivni odgovor na krizu predstavlja rast ksenofobije i jačanje ekstremne desnice ili provale huliganizma poput onih u Velikoj Britaniji.

STRATEGIJA VLASTI

Ako su motivi zaposlenih i sindikata jasni, šta je logika i strategija aktuelnih vlasti?

Vlada u uskom manevarskom prostoru između međunarodnih institucija i sopstvenih građana, suočena sa skorim izborima, svesna da nema opipljivijeg privrednog rasta, kao i privatizacionih prihoda i stranih ulaganja, nastoji da kombinuje tri kratkoročne labavo povezane taktike.

Pre svega, ona nastoji da ulaganjem sume od oko 600 miliona evra podstakne proizvodnju u izvoznim sektorima i poljoprivredi, kao i da subvencionišući poslodavce održi bar postojeći nivo (ne)zaposlenosti. Istovremeno, ona izmirivanjem sopstvenih obaveza nastoji da održi kakvu-takvu finansijsku disciplinu. Ovom repertoaru mera pripada i nagovešteno davanje prednosti u javnim nabavkama, pod zakonskim uslovima, domaćim preduzećima.

Sličnu namenu olakšanja pozicije privrednika i podsticanja izvoza ima i nameravana dokapitalizacija Agencije za osiguranje i finansiranje izvoza, odnosno, ideja da se smanje obavezne rezerve banaka koje bi finansirale izvozne poslove.

Drugo, suočena sa socijalnim nezadovoljstvom, ona pokušava da očuva sigurnosnu socijalnu mrežu kroz koju se ne propada u vrtlog beznađa i socijalne izolacije. Pred izazovom inflacije, ona nastoji da stabilizuje cene osnovnih životnih namirnica i energenata. Isti smisao i namenu imaju i predviđeno povećanje minimalne zarade, povezivanje staža osiguranja i overa zdravstvenih knjižica svim zaposlenim licima, kao i dodatna socijalna zaštita svih ranjivih grupa stanovništva.

Treće, ona potpisujući Socijalno-ekonomski sporazum sa sindikatima i poslodavcima želi da stvori utisak da je naučila lekciju i da deli uverenje da su socijalni dijalog i podela odgovornosti put da se izađe iz socijalne i ekonomske krize.

Sindikatima i zaposlenima se, po već viđenom scenariju, nudi učešće u donošenju zakona i poštovanje zaključenih i sklapanje novih granskih kolektivnih ugovora, kao i efikasnija zaštita prava, dakle, sve ono što već podrazumeva okvir delovanja socijalno odgovorne vlasti.

Na drugoj strani, od njih se traži da se obavežu na „socijalno odgovorno ponašanje” i uzdrže od „preuzimanja bilo kog vida socijalnih akcija”.

Utisak o nameravanom dirigovanom predizbornom socijalnom miru u kome neko (sindikati i zaposleni) daje ustupke odmah da bi mu (eventualno) naknadno bila realizovana data obećanja neodoljivo se nameće.

Garanciju da se ovoga puta neće ponovo odigrati već viđena predstava čini ponuda da se na reanimiranom Socijalno-ekonomskom savetu jednom mesečno proveravaju efekti usvojenih mera i menja potpisani sporazum.

Istovremeno se, međutim, aktuelizuju priče o donošenju zakona o štrajku kojim bi se, očekivano, afirmisale norme o očuvanju minimuma procesa rada, najavi štrajka i zabrani blokada javnih prostora.

Iskreno rečeno, u ovakvoj situaciji teško da se realno i može očekivati više.

Ostaju, međutim, otvorena pitanja svrhe i učinaka sporazuma donetih na tako kratak i političkim motivima uslovljen rok, kao i sudbine nužnih strateških reformi.

U međuvremenu, Vlada Srbije će sa misijom MMF-a (ne)uspešno pokušati da sklopi još jedan „predostrožni aranžman” kojim će za garancije odolevanju izazovu predizborne kupovine socijalnog mira nastojati da uveća svoj uveliko urušeni kredibilitet i imati na raspolaganju, zlu ne trebalo, milijardu dolara.

ŠTA DA SE RADI

Strategija izlaska iz dvostruke, interne i eksterne krize, vezana je, međutim, za umeće koherentnog uvezivanja niza reformskih koraka i građenja razvojno produktivnih socijalnih i političkih koalicija.

Na dnevnom redu je prethodno pitanje stabilizovanja i konsolidovanja demokratije, odnosno, građenja Srbije kao pravne, demokratske, evropske i socijalno odgovorne države i društva te postizanja efektivnog, relativno većinskog konsenzusa o ovim ciljevima.

3. KONSOLIDOVANJE DEMOKRATIJE

Dve decenije nakon urušavanja autoritarnih jednopartijskih sistema, Srbija kao da je zaglavljena u ravni polukonsolidovane „manjkave” ili „defektne” demokratije.

Defektne ili polukosolidovane demokratije su zapravo nestabilne i političkim krizama sklone demokratije koje odlikuje: (1) partokratija i rezultirajuće (2) slabe strukture (parlamentarne) reprezentacije; (3) nepotpuna decentralizacija vlasti; (4) ograničeni, od stranih izvora zavisni potencijali civilnog društva; (5) uticaj „moćnika“, posebnih ekonomskih i političkih interesnih grupa na medije; (6) spori, nekonsistentni i na pritiske neotporni sudski procesi i (7) slabi kapaciteti za suzbijanje raširene korupcije.

Posredan dokaz dosegnutog, tek manjkavog i defektnog karaktera demokratije predstavljaju i kritičke sugestije sadržane u izveštajima Evropske komisije. Sticanje statusa kandidata za prijem u Evropsku uniju (EU) u velikoj meri zavisice, pored haškog uslova i tega Kosova i Metohije, od prihvatanja kritika vezanih upravo za krhko zdravlje demokratije.

Tu je, pre svega, zahtev da se primeni transparentan sistem finansiranja političkih aktivnosti i da se ukinu blanko ostavke izabranih poslanika kao ključni preduslovi ukotvljavanja izborne demokratije.

Vlasti Srbije moraju dokazati i sistemski napredak u stvaranju uslova za efikasan rad formiranih regulatornih i kontrolnih organa i mnogo efektivniju borbu protiv raširene sistemske korupcije u javnom sektoru, po čemu smo na dnu evropske liste.

Svojevrsnu blamažu predstavlja i popravni ispit iz reforme pravosuđa. Pompezno najavljivana, ona je, zbog nezakonitih procedura i netransparentnog postupka izbora i reizbora sudija i tužilaca, odnosno sumnji u upliv političkih kriterija i razloga pri izborima, veoma kompromitovana, o čemu govori i izveštaj evropske komisije.

Prvi, strateški pravac promena upravo je vezan za **stabilizovanje i konsolidovanje demokratije i nesmetano funkcionisanje demokratskih institucija**. Vlast treba zaista da stanuje na svojoj ustavno definisanoj adresi, a ne da boravi u neformalnim sklopovima moći i u „rezervnim domenima vlasti“, među unutrašnjim i spoljnim veto igračima koji izvan javne scene i definisane odgovornosti utiču na donošenje ključnih odluka, uslovljavajući, ucenjujući ili čak korumpirajući oficijelne nosioce vlasti.

Uloga organizacija civilnog društva je da „guraju“ i kontrolišu polje politike razvojem i primenom četiri komplementarne strategije širenja uticaja: (1) kroz mreže građanskih i zakonodavnih inicijativa, (2) partnerstvo i saradnju sa organima države u formulisanju i realizovanju javnih politika i razvojnih strategija, ali i kroz (3) lobiranje i javno zastupanje i (4) primenu različitih oblika radničkih protesta i građanske neposlušnosti.

Demokratska stabilizacija u Srbiji ima svojih pet ključnih pretpostavki.

Prvi svakako čini **zaokruživanje demokratskog političkog i izbornog zakonodavstva** koje Srbiji garantuje održiv minimalni prag bar izborne demokratije.

Jasne izborne procedure i postupak, mogućnost da se građanstvo u kampanjama upozna sa ponuđenim izbornim akterima i platformama i da zna ko i pod kojim uslovima daje novac onima koji se bore za njihov glas i poverenje, kao i trajna profesionalna i na političke pritiske otporna izborna administracija su samo neke od pretpostavki demokratskog konstituisanja vlasti.

Ključni značaj na „mapi puta“ ka konsolidovanoj (izbornoj) demokratiji ima zato formiranje profesionalne i nezavisne državne izborne komisije, rezistentne na pritiske političkih aktera, koja kontroliše izborni proces, kao i prateća izmena regulative kojom se reguliše politička i izborna aktivnost tako što se kontrola i monitoring finansiranja predaju u ruke nezavisnog regulatornog tela – Agencije za borbu protiv korupcije.

Korpusu zakona koji spadaju u izborni kodeks pripada i model izbora poslanika koji treba menjati tako da se na optimalan način kombinuju prednosti i izbegnu ključni nedostaci i većinskog i proporcionalnog sistema. Personalizovani proporcionalni sistem, odnosno, rešenja koja omogućuju da se uz očuvanu proporcionalnost na nivou ukupnih izbornih rezultata građanstvu omogući da na konkretnom izbornom mestu bira (većinski) kandidata sa imenom i prezimenom jeste suština predloga za izmenu dosadašnjeg modela posrednog proporcionalnog izbora sa liste pod kontrolom stranačkih oligarhija.

Drugi prioritet, odnosno grupu prioriteta, čini **dosledno sprovedena horizontalna i vertikalna podela vlasti**. U tom kontekstu, kredibilan, prema javnosti okrenut i snabdeven efektivnom zakonodavnom, reprezentativnom i kontrolnom funkcijom, a ne namerno obezvređen i delegitimiran parlament, u kome su poslanici svedeni na marionete u lutkarskom pozorištu i autonomno, a ne politički vazalno sudstvo čine beočuge stabilizovanja demokratije.

Nemanji značaj ima i **demokratska kontrola izvršne vlasti** i zaustavljanje i preokretanje trenda seljenja vlasti ka javnosti teško dostupnim i faktički neodgovornim vladinim koordinacionim i regulativnim telima i agencijama.

Istu funkciju imaju i zaokružena **decentralizacija i regionalizacija Srbije**, zasnovane na **principima subsidijarnosti vlasti i daljem jačanju lokalne samouprave**. Umesto političkog cenjanja i arbitrarnosti, regionalizacija mora biti rukovođena logikom optimalnog rasporeda ovlašćenja i funkcija na onaj nivo vlasti gde daje najbolje rezultate. Optimalnim se čini model formiranja regija (sa 800.000–3.000.000 stanovnika) i subregiona (150.000–800.000), kojima se objedinjuju teritorijalne, saobraćajne i ekonomske, ali i kulturno-tradicijske celine. Subsidijarnost podrazumeva i punu koordinaciju delovanja vlasti sa civilnim akterima i budnim okom javnosti. U suprotnom, građanstvo nema ništa od toga što su zatvorenost i centralizovanost na jednom nivou vlasti zamenjeni istim odnosom na drugom (nižem) nivou.

Naredni, treći pravac političkih i administrativnih reformi čini ukidanje „svetih krava“ javne (političke) administracije. **Redukovanje prenaseljenog prostora državne uprave i podizanje njenih kapaciteta** stvar je, međutim, osmišljene dugoročne strategije bazirane na kvalitetu projektovanih usluga kao ključnom kriterijumu. Na delu su, nažalost, već viđene kratkoročne političke kampanje kojima se redukuje činovnički aparat. Isto se odnosi i na **racionalizaciju ukupnog javnog sektora**. Javni sektor mora biti ekonomski racionalan i održiv te ostati izvan dometa i logike kako raspodele partijsko-političkog plena, po kome javnim preduzećima i ustanovama upravljaju partijski poverenici iz redova vladajuće koalicije, tako i kratkoročnim interesima motivisane privatizacije „odozgo“. Koncesije, javno-privatna partnerstva i nezavisna regulatorna tela koja propisuju standarde cena i kvaliteta usluga su najprihvatljivija rešenja za proizvode i dobra od javnog interesa.

Četvrtu oblast čini demokratsko dizajniranje, **civilna kontrola i profesionalizacija i depolitizacija** represivnog državnog aparata – **vojske, policije i bezbednosnih službi i agencija**. Politički impregnirane, „partijske“ vojske i policije, rat „naših“ i „njihovih“ službi, postavljanje poverljivih informatora, neovlašćeno praćenje i prislušivanje, fabrikovanje poverljivih dosijea i međusobno učenjivanje i trgovina „kompromatima“, kompromitujućim materijalom, mora postati prošlost.

Najzad, moraju se **materijalno i kadrovski ojačati i umrežiti organi i institucije „četrve grane vlasti“** poput zastupnika građana, poverenika za informacije od javnog značaja i tajnost podataka, revizorskih tela, antimonopolskih komisija i komisija za javne nabavke, uključiv i novoformiranu Agenciju za borbu protiv korupcije.

Njihova opremljenost i efektivna ovlašćenja, odnosno, poštovanje njihovih odluka i preporuka vezanih za prijavljivanje imovine i deakumulaciju funkcija su najbolji test spremnosti političke elite da se deblokiraju demokratski procesi.

Istovremeno, time se testira i spremnost za realizovanje jedne celovite i delatne antikoruptivne strategije. **Transparentnost javnih nabavki i tendera, sprečavanje pranja novca kao kanala za politizaciju kriminala i kriminalizaciju politike i kontrola javnih finansija, pre svega, racionalnosti trošenja sredstava iz budžeta i poslovanja javnih preduzeća imaju, pored pravne i političke, i značajnu ekonomsku i razvojnu dimenziju i cenu.**

4. EKONOMSKE I SOCIJALNE PROMENE

Drugo veliko polje reformi čine **socijalno i ekološki održiv razvoj**. Politička nestabilnost, česti izbori (četiri parlamentarna ciklusa) i promena vlada (pet, odnosno, ako računamo i poslednju rekonstruisanu Cvetkovićevu, šest koalicionih kabineta) i nakon 2000. vodili su odsustvu razvijene koherentne i celovite razvojne strategije i pored usvajanja na desetine strategija za reformu pojedinih privrednih i socijalnih oblasti.

Posledično, u uslovima aktuelne krize planetarnih razmera Srbija mora napustiti dosadašnji model razvoja zasnovan na pregrejanoj tražnji i uvozu, prenaduvanoj i javnoj i privatnoj potrošnji i, posledično, stvorenim spoljnim i unutrašnjim deficitima i neravnotežama. Sledeći razvojnu logiku i strategiju EU za narednu deceniju Evropa 2020, novi model razvoja bi se, sasvim suprotno, bazirao na štednji, ulaganjima, proizvodnji i povećanju izvoza. Ključni, finalni cilj strategije bi trebalo da bude uvećanje zaposlenosti i blagostanja stanovništva.

Prelazak na novi razvojni model ne ide, međutim, bez bar kratkoročnih odricanja, gubitaka i redistribucije u kojoj neko dobija ako neko drugi gubi. U zaoštrenom, kriznom okviru u kome budžetski deficit treba da padne na gotovo simboličkih 1%, javna potrošnja mora biti svedena na dve petine BDP, uz promenu njene strukture tako da relativni rast učešća javnih investicija prati smanjenje finalne potrošnje. Cena će biti plaćena smanjenim učešćem penzija u BDP sa 13% na 10%, kao i izdataka za plate zaposlenih u javnom sektoru sa 10% na 8%, čime će biti pogođena brojna distributivna koalicija budžetskih korisnika od preko dva miliona ljudi. Među gubitnicima se mogu naći i izuzetno moćne grupe političke u slučaju da dođe do delimičnog gubitka kontrole nad javnim resursima i onog dela privredne elite koja se prezadužila preinvestiranjem u sektore koji više neće uživati prioritetnu podršku. Privremeno, padom standarda i potrošnje, izgubiće i deo srednjih slojeva.

Na drugoj strani, dobitnici pre svega treba da budu, kroz uvećane redistributivne transfere usmerene ka socijalnoj pomoći i aktivnim politikama tržišta rada, ali i kroz progresivno oporezivanje visokih dohodaka, siromašni i nezaposleni, dakle, grupe lišene ključnih resursa moći. Koliko je u takvoj situaciji uopšte moguće i realno očekivati da će novi model razvoja biti realizovan, sem u krajnje iznuđenoj i socijalno razvodnenoj varijanti? (Arandarenko, 2010).

Manevarski prostor je očito krajnje sužen. Siromašna Srbija ne može bez velikih rizika prihvatiti, u uslovima kumuliranja visoke nezaposlenosti, velike sive ekonomije, viška zaposlenih i niskih zarada i penzija, primenu šok terapije i neoliberalnog koncepta, koji i na nešto gradualniji način vodi, poput prakse u SAD-u, Velikoj Britaniji, Irskoj, Španiji i Portugalu, svođenju javne potrošnje na trećinu društvenog proizvoda. Ostaje opcija (redukovanog) kontinentalno-evropskog modela socijalnih transfera usmerenih, pre svega, na podizanje prilagodljivosti i produktivnosti radne snage „fleksigurnosti“, odnosno, zalaganje za **državu socijalnog ulaganja**.

U zemljama evropskog socijalno-tržišnog, neokorporativnog modela, javna potrošnja se kreće na nivou od dve petine društvenog proizvoda, uz stalne pritiske da se, u cilju uvećanja konkurentnosti privreda, redukuju socijalni transferi, prava zaposlenih i penzionera.

Sužen okvir tegobne tranzicije, odnosno, preuzak manevarski prostor za doktrinarnu doslednost morali bi rezultirati širokom saglasnošću o pet ključnih aspekata ekonomskih i socijalnih promena.

Prvi čini **neophodnost produbljivanja i zaokruživanja tržišnih reformi** jer se privredna i monetarna stabilnost više ne mogu održavati prihodima od privatizacije i visokim deviznim doznakama zaposlenih u inostranstvu.

Reforme uključuju i **stvaranje otvorenog i fleksibilnog tržišta rada** i redukovanje podele na formalnu i neformalnu (sivu) ekonomiju. Put da do toga ipak dođe je kombinovanje inspeksijskih mera i nadzora i ekonomskih i poreskih olakšica i stimulacija.

Srbija danas još uvek ima neodrživu privrednu strukturu, neiskorišćene kapacitete, kao i u velikoj meri degradiranu privrednu infrastrukturu i erodirana znanja i radne navike zaposlenih. Dominacija aktivnih mera zapošljavanja, obuka za konkretnog poslodavca i posao, permanentno obrazovanje i projekti poput „otpremnom do posla“ imaju veliki praktični značaj u aktiviranju radnih resursa i preduzetničkog potencijala zaposlenih i građanstva.

Najzad, socijalni partneri, posebno sindikati, imaju značajnu odgovornost za sprovođenje antidiskriminativne politike pri zapošljavanju i u procesu rada. Odsustvo svake diskriminacije po etničkoj, konfesionalnoj, rodnoj, generacijskoj pripadnosti ili političkim i seksualnim preferencijama je test zrelosti i demokratskih kapaciteta društva.

Drugi, komplementarni i strateški pravac čine **svojinske promene - proces privatizacije** koji rezultira stvaranjem dominantnog, dinamičnog i otvorenog privatnog sektora koji, u drugoj fazi tranzicije obuhvata i (delimičnu) privatizaciju, kao i korporativizaciju upravljanja velikim infrastrukturnim sistemima. Prethodne garantije očuvanja javnog interesa i kombinovanje razvojnog i socijalnog momenta privatizacije – izraženog kroz prateće socijalne programe za viškove zaposlenih i manjinski paket akcija za zaposlene (i građane), trebalo je da obezbede socijalnu podršku za veliku – tektonsku preraspodelu vlasništva i moći koju donosi privatizacija.

Dosadašnji efekti privatizacije su, međutim, krajnje ograničeni i kontroverzni. Narasli privatni sektor nije uspeo da obezbedi stabilan rast niti da apsorbuje višak zaposlenih iz društvenog sektora. Posledično, za poslednju deceniju bez posla je ostalo gotovo pola miliona ljudi ili više od četvrtine aktuelno zaposlenih.

O razmerama neregularnosti, neispunjavanja obaveza od strane novih vlasnika i korišćenih političkih veza i pritisaka rečito govori činjenica da je po pravilu tek nakon protesta i štrajkova zaposlenih četvrtina kupoprodajnih ugovora i formalno poništena, dok je ukupan udeo razvojno neuspešnih privatizacija znatno veći.

Proces privatizacije društvene svojine je manje-više okončan, ali je zato proces privatizacije javnog sektora praktično tek na početku. Još nema dogovora o izboru dominantnog modela pune ili delimične privatizacije, koncesionih aranžmana ili javno-privatnih aranžmana i partnerstava te njihove primene na oko 550 javnih preduzeća. Jedan od razloga ove sporosti, pored krize i dekonjunktura, jeste činjenica da su javna preduzeća sa velikim resursima i brojem zaposlenih (oko 100.000) izvor značajne moći, kao i javna administracija, a time i predmet partijskih nagodbi oko raspodele dobro plaćenih mesta u menadžmentu i upravnim

odborima. Raspodela plena uključuje i „udomljavanje” svojih aktivista, uštedu troškova kroz besplatne usluge „svojih” firmi, prepuštanje poslova firmama i agencijama iza kojih stoje (partijske) kolege, prijatelji i druge benefite.

Na drugoj strani, komparativna iskustva i uspešna praksa pokazuju da u privatizaciji javnih preduzeća i ustanova treba slediti sledeća četiri kriterijuma i glavna zadatka:

1. **Zadržati stratešku kontrolu nad ključnim nacionalnim resursima;**
2. **Nezavisnim regulatornim telima formulisati i braniti javni interes i usvojena pravila igre i kvalitet usluga;**
3. **Promovisati i graditi javno-privatna partnerstva u proizvodnji i distribuciji javnih dobara i usluga i**
4. **Liberalizovana i uvećana konkurencija kao ključni kriterijum mora za rezultat imati veći kvalitet i niže cene usluga za potrošače.**

Neophodni treći aspekt čini naglašena i **neophodna regulativna i normativna funkcija države**. Odgovorna i efikasna država stvara „dobro uređeno ekonomsko društvo”, odnosno, tržišnoj privredi primeren institucionalni okvir, koji istovremeno treba da spreči razvoj i razmah „visokonaponske” sistemske korupcije, odnosno, nastajanje stanja države zarobljene u mreže klijentizma, selektivno datih subvencija i renti koje deformišu i zaustavljaju ekonomski razvoj. Država ima i naglašene obaveze i odgovornost za liberalizaciju i makroekonomsku stabilnost, vođenje politike jasnih i relativno čvrstih budžetskih ograničenja, kreditno-monetarnu i fiskalnu politiku, ali i za kreiranje ukupne strategije privrednog i socijalnog razvoja.

Svetska i Evropska banka, kao i specijalizovane institucije i fondacije, procenjuju da Srbija u ključnim oblastima liberalizacije cena i spoljne trgovine dobija visoke ocene, ali da je istovremeno **najlošije ocenjena za politiku podsticanja konkurencije, što rečito govori o težini problema koje imamo sa uspostavljenim monopolima i visokim monopolskim cenama** (Crnobrnja, 2007).

U budžetskoj politici i reformama javnih finansija, pre svega kroz poreske reforme, pojednostavljen je i stabilizovan i ukupni sistem budžetskih prihoda i rashoda. Postignuta je, uz manje sa misijama MMF-a dogovorene deficite, i budžetska ravnoteža.

Otvorena ostaje, međutim, **racionalizacija državnog aparata i budžetskih rashoda, odnosno, kontrola troškova državnih institucija i poslovanja javnih preduzeća**.

Suprostavljanje neograničenom produktivizmu i konzumerizmu, kao i nastojanju da se iz svega iscedi profit, bez obzira na posledice po kvalitet života i ugrožavanje životne sredine čine **socijalno i ekološki održiv razvoj** ključnim razvojnim ciljem modernih demokratskih društava. Održivi razvoj je cilj koji – samim tim što je priroda nedeljiv planetarni prostor pa su i ekološki rizici nedeljivi – nadilazi granice nacionalnih država.

Strateški razvojni cilj zato i jeste spoj ekonomije i ekologije, odnosno, opredeljenje za ekološki održiv razvoj i štednju te modernizaciju postojećih oblika proizvodnje, distribucije i potrošnje energije. Opredeljenje za ekološki čiste tehnologije, recikliranje korišćenih proizvoda i korišćenje obnovljivih izvora energije takođe spadaju u razvojne prioritete.

U set kratkoročnih, pretežno mera odvratanja idu propisivanje ekoloških standarda, uvođenje **ekoloških poreza i taks** i kazne za zagađivače. Zabrane i kazne su vezane i za divlje deponije, uvoz zastarelih „prljavih” i posebno opasnih tehnologija, proizvoda i otpada koji Srbiju i region čine smetlištem razvijenog dela sveta.

Na drugoj strani, treba stimulisati i učiniti ekonomski isplativom proizvodnju ekološki bezbednih proizvoda i zdrave hrane. **Ekološko obrazovanje** i širenje svesti o značaju očuvanja eko-ravnoteže za sam opstanak planete imaju pritom nemerljiv značaj i ulogu.

Visok stepen saglasnosti mora postojati i o opredeljenju za **socijalno odgovornu državu – državu partnera**, koja je u protivstavu sa polarnim modelima minimalne i neutralne države, na jednoj, i skrbničke, sveprisutne, paternalističke države tutora na drugoj strani. Partnerska država u dijalogu i saradnji sa asocijacijama civilnog društva, pre svega sindikatima i poslodavcima, uređuje industrijske i socijalne odnose i ostvaruje socijalnu politiku i ciljeve.

5. DRŽAVA, SOCIJALNA KOHEZIJA I SOLIDARNOST

Društvena kohezija i uvećanje socijalne uključenosti ranjivih i marginalizovanih grupa ima, pored nužne razvojne ekonomske dimenzije, i svoju kompleksnu socijalnu komponentu. Socijalna kohezija pretpostavlja, naime, održivu, dovoljno široku i čvrstu sigurnosnu socijalnu mrežu, koja uključuje i mere preventivnog delovanja, odnosno, mehanizme uvećanja obrazovnog i ukupnog socijalnog kapitala. Izgradnja sigurnosne socijalne mreže sadrži, pre svega, **redukovanje razornog delovanja četiri grupe faktora koji, međusobno povezani, vode siromaštvu i socijalnoj izolaciji: nezaposlenosti, bolesti, finansijskom siromaštvu i lošem i nefunkcionalnom obrazovanju. Dva dodatna faktora selektivne izloženosti izolaciji i siromaštvu čine pripadnost marginalizovanim etničkim skupinama i individualni rizik pripadanja nepotpunoj porodici i/ili porodici sa velikim brojem izdržavanih lica. Pored toga, i život u nerazvijenom regionu uvećava rizik od siromaštva i izolacije.**

Osnovni strateški cilj čini, dakle, uvećanje kohezije društva redukovanjem siromaštva i osnaživanjem socijalne inkluzije marginalizovanih grupa. **Društvena uključenost definiše se kao proces koji omogućuje da oni koji su u riziku od siromaštva i društvene isključenosti dobiju sredstva i mogućnosti za puno učešće u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu i postizanju društvenog standarda i blagostanja koji se smatraju normalnim u društvu.** Ona osigurava njihovu veću participaciju u donošenju odluka, što utiče na ostvarivanje osnovnih prava. Inače, obaveza zemalja u procesu pridruživanja EU je izrada Memoranduma o socijalnoj uključenosti, kojim se definišu kontekst i karakteristike siromaštva i socijalne izolacije, kao i prioriteta i aktivnosti na njihovom rešavanju.

SIROMAŠTVO I NEJEDNAKOST

Privredni oporavak, ali i razvoj humanitarnih organizacija i službi, perspektivno mogu u znatnoj meri, uz prisustvo i pomoć domaćih i stranih fondacija, biti osnov za osetnije angažovanje privrede i civilnog sektora u ublažavanju i redukovanju siromaštva.

No, socijalna zaštita i pomoć licima u stanju urgentne socijalne potrebe ostaju prevashodno briga i odgovornost države i njenih specijalizovanih službi i agencija.

Osim naknada za nezaposlenost, dečjih dodataka i drugih oblika zaštite dece poput učešća u troškovima smeštaja dece u domove i predškolske ustanove, u krug nužnih socijalnih davanja koja moraju ostati u nadležnosti i obavezi socijalno odgovorne države svakako spadaju i naknade za tuđu negu i pomoć i smeštaj u ustanove socijalne zaštite namenjene nezbrinutim, pre svega, starim licima.

No, i pored dobro organizovanih socijalnih servisa i službi države i neophodnog partnerstva lokalne sredine, civilnog sektora i oblika samoorganizovanja i samopomoći samih „rizičnih grupa“, odnosno, dobrog i efikasnog targetiranja najugroženijih, dugoročno gledano nema

rešavanja problema siromaštva bez stabilnog privrednog rasta, kontrolisane inflacije i pratećih stranih direktnih investicija.

O (ne)prilikama koje vladaju u Srbiji najbolje, međutim, govori tvrdnja svakog sedmog ispitanika (14%) da mu je domaćinstvo u stanju da nema dovoljno ni za hranu. Ako njima pridružimo 27% onih kojima je problem kupovina odeće i obuće, onda se da zaključiti da se čak dve petine građana nalaze u siromaštvu i tik iznad njegove granice. (Mihailović i drugi, CeSID, 2009: 12).

Na drugoj strani socijalne piramide, 2% najbogatijih može da kupi sve što poželi, a dalja petina može, pored osnovnih potreba, povremeno da kupi i skuplje stvari. Središnji položaj drži trećina (36%) koja ima dovoljno za hranu i odeću, ali joj svaki dalji izdatak predstavlja veliki finansijski izazov (CeSID, 2009:13).

Adekvatnu reakciju na rast siromaštva činilo bi, pored specifičnih programa obuke za zapošljavanje, kao i pokretanja javnih radova, svakako i proširivanje programa za novčanu socijalnu pomoć, podržano i od Svetske banke, u izveštaju sa indikativnim naslovom "Kako sa manje uraditi više". Radi se i o uvećanim budžetskim izvajanjima za korisnike dečjeg dodatka, čiji broj ponovo raste (380.000) i domaćinstava koja primaju materijalno obezbeđenje (60.000) u 2009. godini. Time bi se izdaci za novčanu socijalnu pomoć podigli i na dalje skromnih 0,25%, odnosno, na svaki četiristoti dinar (Matković, 2009).

ZAPOSLENOST I ZAPOŠLJAVANJE

ZAPOSLENOST

Jednu od ključnih kriznih karakteristika Srbije čini bez sumnje nedovoljna zaposlenost, odnosno, visoka i stagnantna nesmanjena nezaposlenost. U Srbiji 2011. godine nije zaposlena ni polovina (47%) radno sposobnog stanovništva.

Tokom svojinskih promena, privatni sektor očito nije uspeo da prihvati sve zaposlene u (gotovo) ugašenom društvenom sektoru. **Kakva-takva zaposlenost održava se rastom udela loše, nesigurne i nekvalitetne (privremene) zaposlenosti, samozapošljavanja i angažovanjem članova domaćinstava koja pružaju pomoć.**

U situaciji akutne krize, pada zaposlenosti i proizvodnje, prioritet predstavlja **očuvanje održive zaposlenosti, odnosno pristojan, ugovoren, legalan i bezbedan rad.** To istovremeno podrazumeva i ozbiljan napor da se **iskoreni crna i redukuje siva ekonomija** u kojoj radi gotovo milion ljudi i od koje živi trećina Srbije, odnosno, u kojoj se stvara takođe trećina (neregistrovanog) društvenog proizvoda.

NEZAPOSLENOST

Na drugoj strani, u Srbiji je u Nacionalnoj službi za zapošljavanje registrovano (februara 2010. godine) oko 767.000 nezaposlenih, od kojih su 54% žene. Posebno, pri tome, zabrinjavajuće deluju tri reda činjenica. Prvi, da gotovo dve petine nezaposlenih na posao čeka više od pet godina, odnosno, da se radi o teško rešivoj, **dugoročnoj nezaposlenosti.** Drugo, da je nakon talasa privatizacija i otpuštanja viška zaposlenih **gotovo polovina nezaposlenih starija od 40 godina,** odnosno, da teško, bez dodatnih stimulacija, može na tržištu rada doći do posla. Najzad, gotovo **300.000 ljudi koji traže posao je bez ikakve upotrebljive kvifikacije** i tek treba da budu obučene za neki posao.

U aktuelnoj krizi raste pre svega broj onih kojima pasivnim merama treba isplatiti nadoknade (oko 70.000). Istovremeno, javlja se naoko paradoksalno fenomen smanjivanja formalne

zaposlenosti, uz istovremeno stagniranje broja registrovanih nezaposlenih. Objašnjenje treba potražiti u tri reda rezultirajućih efekata: porastu broja penzionera, prelasku u neformalnu ekonomiju, kao i rastu broja onih koji prestaju da tragaju za poslom.

POLITIKA ZAPOŠLJAVANJA

Sa nametnutim prioritetom očuvanja zaposlenosti, a tek potom kreiranja radnih mesta, osnovni zadaci su:

- redukovanjem, kombinovanjem stimulativnih (kredit i poreske olakšice) i destimulativnih (inspekcijski nadzor) mera neformalne sive ekonomije i oštra borba protiv crne ekonomije (trgovina ljudima, oružjem i narkoticima);
- radna i socijalna zaštita loše, nekvalitetne zaposlenosti (privremena, part-time (samo) zaposlenost i rad na crno);
- organizovanje javnih radova;
- projekti samozapošljavanja i obuke za poznatog poslodavca.

Istovremeno, začuđujući je stepen ravnodušnosti, čak i „socijalno odgovornih vlasti“ prema samozapošljavanju poput zadružnog pokreta, socijalnih preduzeća i kooperativa.

Ovi oblici, prvenstveno kroz državnu pomoć i podršku zapošljavanju marginalizovanih grupa, predstavljali bi racionalno i efikasno sredstvo povezivanja zapošljavanja i socijalne politike.

Pored aktivne politike zapošljavanja, eksperti za tržište rada sugerišu i smanjenje visokog opterećenja troškova rada, inače karakteristično za Srbiju. **U repertoar mera usmerenih na reformu sistema poreza i doprinosa spadaju: uvođenje sintetičkog i progresivnog poreza na dohodak, finansiranje zdravstva iz posrednih poreza, kao i uvođenje neoporezivog dela u visini minimalne zarade te neoporezivi topli obrok do visine od 10% prosečne zarade.**

PRISTUP OBRAZOVANJU

Unutar ekonomija znanja, obrazovanje postaje sve važniji faktor održivog razvoja. Istovremeno, kriza tradicionalnog modela obrazovanja i nastaje zato što u uslovima ubrzanog zastarevanja informacija obrazovni sadržaji moraju biti inovirani i dok traje sam obrazovni proces. Dilema glasi ovako: ili ćemo prihvatiti doživotno učenje kao neminovnost ili ćemo pristati na sopstvenu marginalizaciju.

Razvoj sredstava informisanja i formiranje globalnog tržišta pomeraju cilj obrazovanja sa znanja na kompetentnost, odnosno, sposobnost rešavanja problema. Istovremeno, naplativost i „tražnja za obrazovnim uslugama“ dovode do ekspanzije tržišta obrazovnih programa i institucija, što neretko za nuzefekat ima i preteranu komercijalizaciju, pa i korupciju u obrazovanju. Posledično, i uloga države u obrazovanju evoluira od pozicije arbitra koji utvrđuje ciljeve, organizuje i reguliše obrazovni proces ka akteru koji uspostavlja standarde i učestvuje u evaluaciji ostvarenih efekata.

U Srbiji je, nakon 2000. godine, paralelno sa praktičnim udvostručavanjem broja studenata i visokoškolskih institucija, ubrzano rađeno i na novoj obrazovnoj zakonskoj regulativi i stvaranju mreže centara i saveta za razvoj obrazovanja. Pored reformi bazičnih nivoa obrazovanja, Srbija se, potpisavši 2003. godine Bolonjsku deklaraciju, pridružila evropskom traganju za rešenjima problema poput predugog studiranja ili, još pre, rezistentnosti Univerziteta na promene i skrivenih otpora evaluaciji programa i metoda.

Sušтина reformskih nastojanja je u tome da sistem obrazovanja u Srbiji postane dostupan svima, da bude u većoj meri usklađen sa razvojnim potrebama i da, u tom kontekstu, bude

komplementaran sa evropskim sistemom obrazovanja. Postojeća obrazovna struktura je, međutim, veoma nepovoljna, a obrazovnom sistemu nedostaje i integrisani informativni sistem. Redukcija obima nastavnih programa i oslobađanje od terora zastarele i suviše faktografije, osavremenjivane nastave i primena novih komunikacionih tehnologija u obrazovanju i, pre svega, njegova dostupnost svima su nesporno ključni razvojni prioriteti.

Da bi se postavljeni ciljevi i ostvarili, neophodno je razraditi akcione planove za njihovu realizaciju i konačno se izboriti za to da se ulaganja u obrazovanje podignu na bar 6% društvenog proizvoda.

NOVA ULOGA DRŽAVE

Socijalni transferi, usmereni ka redukovanju siromaštva i aktivnim i pasivnim merama pomoći nezaposlenima, za cilj imaju zaštitu i osposobljavanje lica u stanju socijalne potrebe da prevashodno sopstvenim naporom izađu iz kruga marginalizovanih i siromašnih. **Partnerstvo države, civilnog i tržišnog sektora u formulisanju i realizovanju strategije zapošljavanja i ukupne strategije smanjenja siromaštva bazira se, na kraju krajeva, na logici vezivanja obima i strukture socijalnih transfera za rast proizvodnje i jačanje ekonomskih performansi društva.**

Na drugoj strani, pozicije zdravstva i obrazovanja, kao i kulture i informisanja, u modernim „lakim ekonomijama“ ili „ekonomijama znanja“ sve se više posmatraju iz ugla njihovih produktivnih potencijala, čime se oni, posledično, sve više usmeravaju i orijentišu ka tržištu. Fondovima osiguranja i državnom sektoru prevashodno ostaju bazični paket zdravstvenih usluga i sistem i racionalizovana mreža zdravstvenih i obrazovnih institucija ili, recimo, kulturnih ustanova i medijskog javnog servisa.

Ako više nije i ne treba da bude ekskluzivni organizator, regulator i finansijer u sektoru obrazovanja, zdravstva, pa i kulture i socijalnih servisa, država mora i na dalje igrati aktivnu ulogu ključnog aktera monitoringa i evaluacije dogovorenih standarda i kvaliteta usluga. Model ekskluzivne državne regulacije i organizacije ne treba da bude zamenjen potpuno otvorenim tržišnim „supermarket modelom“ previše podložnom diktatu aktuelnih i konjunkturalnih potreba, ali i korupciji i obaranju kvaliteta usluga. Rešenje je u multiakterskom, korporativnom modelu u kome, pored državnih organa, sindikata i poslodavaca, ključnu ulogu imaju stručne organizacije i interesna udruženja davalaca i korisnika usluga.

Imajući u vidu njihov formativni značaj i ulogu u oblikovanju obaveštene i kritičke javnosti, ovi principi u još većoj meri važe za medije i uređivanje medijskog prostora. Poseban značaj pritom ima **utvrđivanje profesionalnih standarda, medijske etike i rešenja kojima se sprečava koncentracija i stvaranje medijskih monopola.**

6. (SINDIKALNI) POGLED U BUDUĆNOST

Mogli bismo zaključiti da početni, najširi politički dijalog i dogovor o novom ustavnom i političkom ruhu Srbije mora polaziti i od pružanja čvrstih garantija ostvarivanja potpune liste individualnih i kolektivnih prava građana, kao i efektivnog procesa kontrolisanja i ograničavanja vlasti i njene dosledne vertikalne i horizontalne podele.

Vladavina prava i konačna konstitucionalizacija i politička institucionalizacija jesu nužan, no ne i dovoljan predušlov za demokratsku konsolidaciju i izlazak Srbije iz zone visokog socijalnog i političkog rizika.

Neophodan je i širi socijalni konsenzus, odnosno, otvoren i uzajamno obavezujući socijalni dijalog Vlade i socijalnih partnera – poslodavaca i autonomnih sindikata.

Sadržaj dijaloga usmeren je prevashodno na postizanje dogovora o strategiji ekonomskog razvoja, efektima privatizacije, politici zapošljavanja, regulaciji konflikata tokom kolektivnog pregovaranja, donošenju, i još važnije, primeni izbalansiranog, evropskim standardima primerenog radnog i socijalnog zakonodavstva.

Pred „socijalno odgovornim“ vladama stoje dva scenarija.

Jedan je da budu amnestirane od odgovornosti tako što će im svetska ekonomska kriza ili ispunjenje kriterijuma i zahteva za pristupanje EU poslužiti kao teško oboriv argument za povlačenje prethodno datih obećanja.

Praktično, ovaj nepoželjni scenario se realizuje sklapanjem „socijalnog braka iz računa“. Socijalni mir se kupuje odlaganjem rešenja problema novim zaduživanjem, pri čemu će dugove vraćati neke druge vlade i generacije koje sada nemaju glasačko pravo.

Istu svrhu i domet ima i nastojanje da se institucije i mehanizmi socijalnog dijaloga zamene povremenim, medijskom pompom praćenim okupljanjima političke i ekonomske elite na koja se „pripuste“ i predstavnici sindikata i javnosti i čije preporuke se ne mogu kritički analizirati. Istovremeno, time se derogira ideja socijalnog dijaloga i participativne demokratije.

Drugi put, put kojim se ređe ide je strpljiv i argumentovan dijalog u kome će se korisnici budžeta svesno odreći pojedinih zahteva, ali će se i Vlada Srbije obavezati da zatvori brojne koruptivne kanale i smanji svoje troškove, učini transparentnim upravljanje javnim preduzećima i imovinom i smanji preglomazni državni aparat.

Trajni izlaz je u potpisivanju **socijalnog pakta o razvoju i zapošljavanju** kojim će vlast garantovati rast proizvodnje, kretanje cena i investicija, a sa sindikatima i poslodavcima dogovarati uslove privređivanja i kretanje zaposlenosti, zarada, penzija i socijalnih davanja. Kad god neko ne ispunjava svoj deo obaveza, palila bi se crvena lampica kao opomena da u kolima ponestaje goriva ili da se vozimo u pogrešnom smeru.

Jedino se argumentovanim i kritičkim dijalogom dolazi do odgovornih građana i odgovorne, kompetentne i nekorumpirane vlasti.

Socijalni dijalog i tranzicija ka demokratiji su ujedno i okvir u kome građani Srbije polažu test svoje organizovanosti, snage i zrelosti.

Poslednje decenije su, međutim, prepune primera situacija u kojima se pred izazovima odustajalo od ključnih promena sklapanjem razvojno neproaktivnog socijalnog braka iz računa kojim su moćni štitili privilegije, a grupe sa dna socijalne piramide se zadovoljavale mrvicama sa stola.

TAKTIČKE OPCJE I SCENARIJI

Ova i brojna druga, složena i međuslovljena pitanja su, pre svega, u zoni odgovornosti (demokratske) vlasti, ali i njenog preko potrebnog dijaloga i dogovora sa socijalnim partnerima i akterima civilnog društva. Jedino socijalni dijalog baziran na sučeljavanju argumenata i vođen u dobroj volji i poverenju može voditi konsenzusu i rezultirati širenjem polja legitimnosti i pristanka na odluke i poteze vlasti.

U Srbiji suočenoj sa iskustvom pogrešnih izbora poput izbornog autoritarizma i tajkunske pseudoprivatizacije, na jednoj i monopolima deformisanog tržišta i „burazerskog kapitalizma“, na drugoj strani, evropski socijalni model, odnosno, socijalno-tržišna privreda, čiji je konstitutivni deo razvijena praksa socijalnog dijaloga, predstavljaju poželjnu alternativu.

Sa druge strane, za novopridružene članice, iz centralne i jugoistočne Evrope, kao i zemlje koje su kao Srbija u procesu pridruživanja i potpune reforme institucionalnog i zakonodavnog sistema, uloga Evropske unije od velike je važnosti pre svega za revitalizovanje pozicije sindikata i promociju socijalnog dijaloga. Konačno, socijalni dijalog je od ogromnog značaja za otvaranje prostora za ostvarenje socijalne kohezije i ekonomskog razvoja i zato je EU podrška, makar i u formi uslova za pridruživanje izuzetno važna (Vatta, 2001: 127).

Istovremeno, kritikujući neoliberalni zaokret Evrope te urušavanje i zapostavljanje institucija socijalne države, Burdije, još devedesetih godina prošlog veka, navodi da se evropska socijalna država „cepa na Evropu radnika i Evropu bankara“ (ur. Nemanjić i Spasić, 2006:238). On govori o pretnjama i „opasnostima u koje radnici svake zemlje dovode radnike drugih zemalja“ (Burdije, 1999: 69). Kao odgovor na sve ove probleme i pretnje, Burdije predlaže stvaranje socijalne Evrope zasnovane na savezu radnika različitih evropskih zemalja koje bi onda minimizirala sve potencijalne rizike. On se aktivno zalaže za „jedan novi intervencionizam koji bi ponudio alternativu nacionalističkoj regresiji (...), zbog toga je neophodno da sindikalne instance deluju na tom nadnacionalnom nivou, zato što se tamo ispoljavaju snage protiv kojih se one bore“ i u njemu vidi spas za evropsku socijalnu državu (Burdije, 1999: 46).

Naravno, postoje i oni drugi, veoma brojni i mnogo skeptičniji koji smatraju da socijalni dijalog kao institucija samo razvodnjava i zamagljuje stvarne probleme zaposlenih i sindikata u Evropi. Naime, danas je nesporno društvena moć sindikata mnogo ograničenija. Istovremeno, razvijanje sindikalne mreže koja bi trebalo da „doskoči“ novim supranacionalnim institucijama u kojima se donose odluke zaista bi mogla voditi birokratizaciji sindikata, ravnoj onoj postignutoj u institucijama EU. **Skeptici tvrde da je ključni problem činjenica da mesto za pregovaračkim stolom oduzima pravo sindikatima za stvarnu protestnu industrijsku akciju kojom bi se nešto moglo i postići** te su dosadašnji rezultati dijaloga beznačajni iz perspektive posmatranja običnih radnika (Wahl, 2002: 49). Naravno, ovo stanje samo reflektuje ključni problem sa kojim se sindikati suočavaju – globalizacija ekonomije i slabljenje nacionalne države, izvornog okvira socijalnog dijaloga. Socijalna država, radno zakonodavstvo i ugovori o minimalnim primanjima ukorenjeni su u nacionalnoj državi, za razliku od multinacionalnih korporacija kojima prostor deregulisanog slobodnog tržišta savršeno odgovara. U pokušaju da nađu put do velikih multinacionalnih kompanija, sindikati zato istražuju forme koje bi im omogućile da uticaj i snagu koju su imali u nacionalnim državama sada ostvare i na međunarodnom planu u jednoj novoj konstelaciji snaga. U tom smislu, njihovi zahtevi svode se uglavnom na lobiranje kod Međunarodne organizacije rada, Svetske trgovinske organizacije, Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke i drugih relevantnih institucija za ustanovljenje minimalnih radnih i socijalnih standarda, ali do sada bez značajnih rezultata.

U osnovi postoji formalan okvir EU (Ugovor iz Mاستrihta) koji predviđa da evropski socijalni partneri imaju, pre svega kroz Ekonomsko-socijalni komitet, mogućnost da postiču kolektivne sporazume i predlažu ih na usvajanje Savetu ministara kako bi postali punovažni. Čak i da ne postoji volja za ovakvom vrstom saradnje pa svaka država odluči da sačuva tradicionalne socijalne tekovine, one će biti primorane da učestvuju u stvaranju jedne evropske socijalne države koja bi zadržala najnaprednije tekovine različitih nacija.

LITERATURA

- Arandarenko, Mihail** (2010), Razvodnjavanje novog modela rasta, *Ekonom-east*, br. 534-535.
- Burdije, Pjer** (1999), *Signalna svetla*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Crnobrnja, Mihailo** (2007), *Ekonomija tranzicije*, FEFA, Beograd.
- Kohl, Heribert** (2009), Sloboda udruživanja, prava zaposlenih i socijalni dijalog u srednjeistočnoj Evropi i na zapadnom Balkanu, FES, Beograd.
- Matković, Gordana** (2009), Penzije i socijalna zaštita zaposlenih, u: *Institucionalne reforme u 2009. godini*, CLDS, Beograd.
- Mihailović, Srećko, Stojiljković, Zoran, Ivanić, Grada** (2007), *Sindikalni barometar 2/2*.
- Mihailović, Srećko, Vuković, Đorđe, Mojsilović, Miloš, Stojiljković, Zoran**, (2005–2007) *Političke podele i jačanje demokratskih kapaciteta u Srbiji 1–4*, CeSID, Beograd.
- Mihailović, Srećko, Mojsilović, Miloš** (2009), *Društvena uključenost*, CeSID, Beograd.
- Mijatović, Boško** (2005), *Reforma radnih odnosa i tržišta rada u: Četiri godine tranzicije u Srbiji*, CLDS.
- Musić, Goran** (2010), *Politička ekonomija srpske tranzicije: radnička klasa u tunelu beskonačne tranzicije*, *Novi plamen*, godina 5, broj 15, Zagreb.
- Stojiljković, Zoran** (2011), *Srbija u lavirintima tranzicije*, *Službeni glasnik*, Beograd.
- Vatta, Aleissa** (2001), *The Enlargement of European Union and the Social Dialogue in Central and Eastern Europe, Perspectives on European Social Politics and Society 2:1*, The Netherlands.
- Wahl, Asbjorn** (2002) *European Labor: Social Dialogue, Social Pacts, or a Social Europe?* *Monthly Review: An independent Socialist Magazine*, Vol 54.

ZORAN STOJILJKOVIĆ
VLADIMIR VULETIĆ
ZAGORKA GOLUBOVIĆ
LJUBOMIR MADŽAR
NATALIJA MIĆUNOVIĆ
MIODRAG ZEC
MIHAIL ERKE
GORAN NIKOLIĆ
PETAR ĐUKIĆ
SVETOZAR KRSTIĆ
ZORAN RISTIĆ
DRENKA VUKOVIĆ
NATALIJA PERIŠIĆ
JELENA VIDOJEVIĆ
ČEDANKA ANDRIĆ
BRANISLAV ČANAK
NATAŠA ZAVOĐA
DRAGANA PETKOVIĆ GAJIĆ
MARIJA MARTINIĆ
OLIVERA KOVAČEVIĆ
TAMARA PETROVIĆ
SLAVIŠA ORLOVIĆ
JELENA LONČAR
DUŠAN SPASOJEVIĆ